

Orzigul Hamroyeva

ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI

(O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI TARIXI)

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Orzigul Hamroyeva

ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI

(O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI TARIXI)

Darslik

I qism

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2026**

UO'K: 801.6(075.8)

KBK: 83.3(50'z)

H 19

Hamroyeva, Orzigul.

Adabiyotshunoslik tarixi (O'zbek adabiyotshunosligi tarixi)
[Matn]: darslik / O.J. Hamroyeva. – Toshkent: Bookmany print, 2026.
– 368 b.

Darslik adabiyotshunoslik tarixi tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, o'zbek adabiyotshunosligining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, manbalari davrlar kesimida o'rganilgan. Adabiy-estetik qarashlarning paydo bo'lishi, turkiy poetika ilmining shakllanishi, adabiyotshunoslik janrlarining davriy evolyutsiyasi, adabiyotshunoslikning an'anaviy ilmiy-adabiy jarayonni boshdan kechirishi o'zbek adabiyotshunosligining ilmiy tizim sifatida shakllanishiga asos bo'lgani dalillangan.

Darslik 70230104 – *Adabiyotshunoslik (O'zbek adabiyoti)*, 70230104 – *Adabiyotshunoslik (Adabiyot nazariyasi)* magistratura yo'nalishi talabalari, tadqiqotchilar, jahon adabiyotshunosligi, o'zbek adabiyotshunosligi, mumtoz poetika, jadid adabiyotshunosligiga qiziquvchi olimlar, tadqiqotchilar va filolog mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

Shuhrat Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Taqrizchilar

Hamidulla Boltaboyev, filologiya fanlari doktori, professor

Bahodir Karimov, filologiya fanlari doktori, professor

Darslik Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 7-oktyabrdagi 387-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-980-2

© Hamroyeva O.J., 2026.

© "Bookmany print" nashriyoti, 2026.

SO'ZBOSHI

O'zbek adabiyotshunosligi tarixi turkiy adabiyotning shakllanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, adabiyot tarixi, adabiy muhit va adabiy jarayon bilan parallel rivojlanib, taraqqiy etib kelgan. Adabiy jarayondagi o'zgarishlar, tajribalar, manbalar adabiyotshunoslikning tadqiq obyekti bo'lib, bu jarayonlar adabiyot tarixi singari adabiyotshunoslik tarixining ham turli davrlarni boshdan kechirganini ko'rsatadi. Shu jihatdan o'zbek adabiyotshunosligi tarixini o'rganish adabiy ta'sir, davr adabiy muhiti, adabiy jarayon haqida yetarlicha tasavvur bera oladi. Adabiyot o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, adabiy ta'sir adabiyotdagi o'zgarish va yangilanishlar adabiyotning shakllanishi, yangilanishi, taraqqiy etishiga sabab bo'ladi. Adabiyot nazariyasiz esa adabiy ta'sirni tasavvur etish mumkin emas. Deylik, qaysidir ijodkorning g'azaliga taxmis bog'lash uchun o'sha ijodkor g'azalining mohiyati, qofiyasi, vazni, radifi bilan bog'liq poetik qonuniyatlar va shu bilan birgalik taxmislashtirish qonuniyatlarini ham bilish talab etiladi. Demak, shoir bir paytning o'zida ijod qilish barobarida adabiyotshunoslik masalalari bilan shug'ullanadi.

O'zbek adabiyotshunosligi tarixini tizimli o'rganish adabiyot tarixidagi adabiy jarayon va shu bilan birgalikdagi bugungi adabiyotshunoslikning tarixiy ildizlari borasida ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

"Adabiyotshunoslik tarixi("O'zbek adabiyotshunosligi tarixi")" darsligi II qismdan iborat bo'lib, darslikning birinchi qismi o'zbek adabiyotshunosligining dastlabki davri – adabiy-estetik qarashlarning shakllanish bosqichidan XX asrning 30-40-yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Darslikning ikkinchi qismida esa o'zbek sovet tanqidchiligi davri, sho'ro adabiyotshunosligi, mustaqillik davri adabiyotshunosligi: yo'nalishlari, tadqiq usullari, tadqiq obyektlari yoritiladi.

O'zbek adabiyotshunosligi tarixi darsligi (I qism)ni tuzishda quyidagilarga e'tibor qaratildi:

- Adabiyotshunoslik atamasi va unga yondosh atamalarning mohiyati va istilohiy mazmuni, vazifasi bilan tanishtirish;
- O'zbek adabiyotshunosligining shakllanish bosqichlarini o'rganish;

– O‘zbek adabiyotshunosligini jahon adabiyotshunosligi kesimida tadqiq etish;

– Markaziy Osiyoda adabiyotshunoslikning ilk manbalari va ularda insoniyat adabiy-estetik qarashlarining aks etishini asoslab berish;

– O‘rta asr Sharq adabiyotshunosligining asosiy xususiyatlarini davr manbalari, muallifning adabiy-tanqidiy qarashlari asosida ilmiy xulosalarda taqdim etish;

– XI-XIII asrlar adabiyotshunosligiga oid manbalarni tizimli ravishda tadqiq etish;

– Islom renessansi adabiyotshunosligini balog‘at, adab ilmi kesimida tushuntirish;

– Temuriylar davri adabiyotshunosligi, manbalari turkiy adabiyotshunoslikning muhim manbalari ekanligini asoslash;

– Alisher Navoiy ba Zahiriddin Muhammad Boburning adabiyotshunoslik merosi, adabiyotshunoslikka oid ilmiy-nazariy qarashlarini o‘rganish;

– O‘zbek adabiyotshunosligining asosiy janri – tazkiralarni davrlar kesimida tadqiq etish orqali tazkira tuzish an‘anasi va muallifning badiiy tahlil uslubi, tamoyili asosida davr adabiyotshunosligi borasida ilmiy xulosalarni taqdim etish;

– XIX asr oxiri XX asr boshlari adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

– Jadid adabiyotshunosligining ilmiy tizim sifatida shakllanish tendensiyalarini ochib berish;

– 30-40-yillar adabiyotshunosligini jadid adabiyotshunosligining uzviy davomi sifatida tadqiq etish.

Umid qilamizki, darslikdagi mavzular adabiyotshunoslikning nazariy masalalarini tushunish bilan birga o‘zbek adabiyotshunosligining shakllanishi, taraqqiy bosqichlari va manbalarini o‘rganishda yordamchi bo‘la oladi.

Muallifdan

O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI ILMINING SHAKLLANISHI

REJA:

1. *"Adabiyotshunoslik" atamasi va uning tarixiy ildizlari*
2. *Adabiyotshunoslik tarixi fanining maqsad va vazifalari*
3. *Adabiyotshunoslik tarixining davriy qonuniyatlari, davrlashtirish tamoyillari*
4. *Adabiyotshunoslik janrlari va ularning tadrijiy takomili*

1. "Adabiyotshunoslik" atamasi va uning tarixiy ildizlari

Adabiyot, adabiyotshunoslik atamalari amaliy va nazariy qonuniyatlarni o'zida aks ettirgan muhim tushuncha bo'lib, "adabiyotshunoslik" atamasining paydo bo'lishi XX asr boshlariga borib taqaladi. Garchi bu atama XX asr boshlarida paydo bo'lgan bo'lsa-da, uning tarixiy ildizlari G'arb-u Sharqda turli nomlar bilan atalgan adabiyot nazariyasiga oid qonuniyatlar bilan bog'liq. Bu qonuniyatlarning paydo bo'lishi esa yagona tizim asosida badiiy adabiyotning paydo bo'lishi bilan dunyo adabiyoti va adabiyotshunosligini birlashtirib turadi.

Adabiyotshunoslik ilmi badiiy adabiyotning mazmun-mohiyati, paydo bo'lishi, rivojlanish sabablari, taraqqiyot bosqichlari, jamiyatdagi ahamiyati, adabiy jarayonga bog'liq jihatlarini o'rganishi bilan xarakterlidir. Adabiyotshunoslik ilmining badiiy adabiyot qonuniyatlari bilan bog'liq jarayonni o'rganishi adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid kabi bir qancha bo'limlarning yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Bu bo'limlar badiiy adabiyotning turli tomonlarini tadqiq etish orqali adabiyotshunoslik ilmini material, manba bilan ta'minlab berdi.

Demak, adabiyotshunoslik badiiy adabiyot tadqiqi bilan bog'liq jarayon ekan, XX asr boshlariga qadar ham bu vazifa mavjud edi, bu holat turli davrlarda turli ko'rinishda namoyon bo'ldi. Badiiy adabiyotning taraqqiyoti va rivojlanishi bunga ta'sir qildi. Qadimgi yodgorliklar: O'rxun-Yenisey bitiktoshlari matni zahirida "mayin va shirin so'z"ning imkoniyatlari ilk adabiyotshunoslikka oid qarash sifatida shakllandi. XI asrga kelib Mahmud Qashg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asari asosida ilk bora folklor an'analari va ularning janriy

qonuniyatlari, evolyutsiyasi, janriy farqlanishlari, xalq og'zaki ijodiga oid ilmiy-nazariy qarashlar borasida dastlabki qiyosiy-tipologik, ilmiy-tekstologik qaydlar shakllandi. Undan keyingi davrlarda esa adabiyotshunoslikka oid ilk tahlil va kuzatuvlar paydo bo'la boshladi, *poetika atamasi* ostida adabiyotshunoslik ilmi shakllandi.

Abu Nasr Forobiyning "She'r san'ati" (X asr), Abdulqodir Jurjoniyning "Asror ul-balog'a fi ilmi bayon (Bayon ilmida balog'at sirlari)" (XI asr), Shamsiddin Qays Roziyning "Kitob ul mo'jam fi maiori ul-ajam (Ajam she'riyati me'yorlari qomusi)" (XIII asr) asarlarida badiiy asar tabiati, tili, muallif mahorati kabi masalalar yoritildi. Adabiyotshunoslik tarixida Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144), XII asrda yashagan shoir va adabiyotshunos Nizomiy Aruziy ibn Umar Samarqandiy, Rashiddin Vatvot, Nasiriddin Tusiy, Vohid Tabriziy, XIV asr ijodkorlari Abdurahmon Jomiy, Atoulloh Husayniy, Xondamir, Zayniddin Vosifiy, Husayn Voiz Koshifiy asarlari muhim o'rin egallaydi. Turkiy adabiyotshunoslik taraqqiyotida Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning "Funun ul-balog'a", buyuk so'z ustasi Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Mezon ul-avzon", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Xamsat ul-mutahayyirin" singari asarlarida badiiylik san'ati, ijodkor va badiiy ijod, so'z oldida mas'ullik, aruz she'riy tizimining nazariy va amaliy masalalari qalamga olindi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Muxtasar", Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning "Aruz haqida risola("Ilmi ash'orning qoidayi avzoni")"¹ asarlari ham o'zbek adabiyotshunosligidagi muhim manbalardir. Adabiyotshunoslik tarixida she'rshunoslik katta nufuzga ega bo'lgan ilm bo'lib, bu soha asosan uch yo'nalish (ilmi aruz, ilmi bade' va ilmi qofiya)dan tarkib topdi. She'rshunoslik XX asr boshlariga kelib she'riy tizimning yangilanishi barobarida adabiyotshunoslik atamasi sifatida o'zgardi.

Yevropa olimlari A.N.Veselovskiy, N.D.Tamarchenko, M.Yu.Lotmon, L.Timofeyev, M.Alekseyev, I.Vinogradov, G.Pospelov, N.I.Konrad, V.Xalizev tadqiqotlarida poetikaning yangi yo'nalish, tarmoqlari shakllana bordi. XX asr adabiyotining yangilanishi, adabiy jarayonning o'zgarishi adabiy jarayon natijalarini tahlil qilish asnosida yangi tipdagi adabiyot nazariyasining shakllanishiga zamin yaratdi.

¹ So'nggi tadqiqotlar bu asarni Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asari konspekti ekanligini tasdiqladi.

Aytish mumkinki, bu nazariya XX asrda mavjud poetika ilmi qonuniyatlaridan uzilgan holatda emas, tarixiylik prinsiplari asosida zamonaviy yondashuv usulida paydo bo'ldi, tarixiy poetika, nazariy poetika, struktural poetika kabi adabiyotshunoslik maktablari yuzaga keldi. XX asr boshlariga kelib poetika atamasi torayib, ikki mohiyatni anglatga boshladi:

1. Adabiyot nazariyasi

2. Adabiyot nazariyasining bir bo'limi.

XX asr boshlariga qadar poetika atamasi keng ma'noda adabiyotshunoslik ilmi mohiyatini anglatgan bo'lsa, XX asr boshlari kelib, ma'lum bir obyektning poetik qatlamini anglatga boshladi. Shu jihatdan adabiyot nazariyasi atamasi o'rinda nisbatan keng ma'noga ega adabiyotshunoslik atamasi qo'llana boshlandi.

Demak, o'zbek adabiyotshunosligi badiiy adabiyot bilan parallel ravishda bir qancha taraqqiyot bosqichlarini boshdan kechirgan bo'lib, Sharq poetika ilmi negizida vujudga kelgan. XX asr boshlariga qadar yaratilgan badiiy adabiyot materiallari, manbalar aynan Sharq poetika ilmi qonuniyatlari asosida o'rganilga, tadqiq etilga, XX asr boshlaridan keyingi manbalar tadqiqida Sharq va G'arb adabiyot nazariyasiga oid qonuniyatlar o'zaro uyg'un holatda amalga oshiriladi. Adabiyotshunoslikda paydo bo'layotgan yangi qonuniyat va tahlil, tadqiq usullari faqat zamonaviy badiiy materiallar, manbalar uchun emas, turli davr manbalari tadqiqida ham foydalaniladi. Tabiiyki, tahlil va tadqiq asosida chiqarilgan ilmiy-nazariy xulosalar adabiy jarayon va ijtimoiy muhit ta'sirida turlicha bo'lishi mumkin.

2. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi fanining maqsad va vazifalari

O'zbek adabiyotshunosligi qadim tarixga ega bo'lib, uning tarixiy ildizlarini o'rganish davr adabiy jarayoni xususida aniq ilmiy-nazariy xulosalarga kelish imkonini beradi. Shu jihatdan o'zbek adabiyotshunosligining shakllanish va taraqqiyot tendensiyalarini tadqiq etish turkiy adabiyotning o'ziga xos qonuniyatlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Hech bir millat adabiyotshunosligi alohida hodisa sifatida paydo bo'lmagan, adabiyotshunoslik adabiy ta'sir mahsulining nazariy asoslari sifatida yagona ildizga ega. Shu jihatdan

o'zbek adabiyotshunosligi tarixi fani ham jahon adabiyotshunosligi kesimida tadqiq etiladi.

O'zbek adabiyotshunosligi tarixiga oid manbalar, ilmiy-nazariy qonuniyatlar tadqiqida adabiyotshunoslikdagi zamonaviy, tarixiy metodologik tamoyillarga tayaniladi. Shu jihatlarni hisobga olib, o'zbek adabiyotshunosligi tarixi fanining maqsad va vazifalari sifatida quyidagilar belgilab olindi:

- O'zbek adabiyotshunosligi tarixining tarixiy bosqichlarini aniqlash;

- O'zbek adabiyotshunosligining shakllanish bosqichini Sharq poetika ilmi kesimida tadqiq etish;

- Sharq va G'arb adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, asoslash;

- O'zbek adabiyotshunosligining manbaviy ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;

- O'zbek adabiyotshunosligi ilmining shakllanish tendensiyalarini ko'rsatish;

- Markaziy Osiyo adabiyotshunosligining ilk manbalarini tadqiq etish;

- Yozma manbalardagi nazariy qarashlar, antik (Yunon, Rim) adabiyotshunosligi masalalarini o'zbek adabiyotshunosligi tarixidagi o'rmini belgilash;

- X-XI asrlar adabiyotshunosligi manbalari va masalalarini tadqiq etish;

- XI-XII asrlar adabiyotshunosligiga doir risola va tazkiralarni o'zbek adabiyotshunosligining muhim manbalari ekanligini asoslash;

- O'rta asrlar adabiyotshunosligi, islom renessansi adabiyotshunosligining jahon adabiy-estetik tafakkuriga ta'siri masalasini o'rganish;

- Amir Temur va temuriylar davri adabiyotshunosligi o'zbek adabiyotshunosligining taraqqiyot bosqichi ekanligini ko'rsatish;

- Alisher Navoiyning adabiyotshunoslikka oid qarashlarini tadqiq etish orqali davr adabiyotshunosligi masalasini o'rganish;

- Boburning poetika ilmiga oid ilmiy-nazariy qarashlari turkiy aruzshunoslikning asosi ekanligini ko'rsatib berish;

- XVI-XIX asrlar adabiyotshunosligi, manbalarini tadqiq etish;

- XX asr boshlari – Xiva adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqish;
- Buxoro adabiy muhitida tuzilgan tazkiralar tarkibiy tuzilishi va ulardagi adabiyotshunoslik masalalarini tizimlashtirish;
- XX asr boshlari adabiyot nazariyasiga oid manbalar tadqiqi asosida davr adabiy jarayonidagi yangilanishlarni ochib berish;
- Sovet tanqidchiligi tarixi va ma’rifatchilik davri adabiyotshunosligi, manbalarini tizimli o‘rganish;
- Sho‘ro davri adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqish;
- Mustaqillik davri adabiyotshunosligini ilmiy-adabiy jarayon qonuniyatlari asosida tahlil etish.

O‘zbek adabiyotshunosligi fani *Adabiyotshunoslikka kirish, Adabiyot nazariyasi, O‘zbek adabiyoti tarixi, Adabiy tanqid tarixi, Matnshunoslik, Adab ilmi, Aruz va mumtoz poetika, Navoiyshunoslik, Jadid adabiyoti tarixi* kabi bir qancha filologik fanlar bilan bevosita bog‘langan. Biroq O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi fani bu fanlardan farqli o‘zbek adabiyotshunosligi tarixi manbalari bilan ish ko‘radi, yuqorida sanalgan fanlarga oid ma’lumotlar asosida tahlil qiladi va ilmiy-nazariy xulosalar chiqaradi.

3.O‘zbek adabiyotshunosligi tarixining davriy qonuniyatlari, davrlashtirish tamoyillari

Adabiyot tarixini davrlashtirish davriy o‘ziga xoslik, manbalarning shakllanishi, adabiy jarayonning o‘zgarishi, yangilanishi kabi bir qancha ilmiy-adabiy kategoriyalarni bir butunlikda o‘rganish imkonini berganidek, adabiyotshunoslik tarixini davrlashtirish ham adabiyot tarixi asosida vujudga kelgan ilmiy-nazariy qonuniyatlarning tarmog‘i sifatida davriy umumlashmalar va hodisalar xususida muhim asosli xulosalar chiqarish imkonini beradi. Savol tug‘iladi: adabiyot tarixi va adabiyotshunoslik tarixini davrlashtirish bir xil kategoriyalar asosida aniqlanadimi? Yo‘q, albatta. Adabiyot tarixini davrlashtirish masalasi faqat boy madaniy merosni o‘rganishni yengillashtiruvchi metodik jihat bo‘libgina qolmay, balki ijodkorlarning adabiyot tarixidagi o‘rni, ular yaratgan asarlarning xalq madaniyati rivoji uchun ahamiyati va adabiy jarayon masalalarini nazariy jihatdan tadqiq etishga yordam beradi. Shuning uchun adabiyot tarixi bilan mashg‘ul bo‘lgan olimlar borki,

ular davrlashtirish muammosini chetlab o'tmaganlar. O'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirishga oid Abdurauf Fitrat, M.Solihov, V.Zohidov, N.Mallayev, A.Qayumov, B.Qosimov, Q.Yo'ldoshev, N.Rahmonov, H.Boltaboyev va D.Quronov kabi olimlarning tasniflari mavjud. Bu tasniflarning aksariyati adabiy jarayon, ijtimoiy-siyosiy tamoyillarga asoslangan. Shu jihatdan har bir tasnif yondashilgan tamoyiliga ko'ra ma'lum asosga ega.

Adabiyotshunoslikni davrlashtirishda ham bu tamoyillar asos qilib olinadimi? Adabiyotshunoslikni davrlashtirganda adabiy jarayon xususidagi ilmiy-nazariy fikrlar bosh mezon vazifasini bajaradi. Demakki, bu jarayon adabiyot tarixi bilan bevosita uzviy aloqador. Adabiyot tarixi adabiy tanqidni vujudga kelishida bosh manba vazifasini bajaradi.

Adabiyotshunos H.Boltaboyev adabiyot tarixi va adabiyotshunoslikni davrlashtirishda umumiy sinonim so'zlar sifatida ishlatiladigan "period", "stadiya", "epoxa" so'zlari va ularning xususiy ma'nolaridagi farqli jihatlarni ajratib olish kerakligini ta'kidlaydi². Afsuski, rus va boshqa tillardagi ilmiy-nazariy manbalardagi bu so'zlar o'zbek tiliga tarjima qilinganda, davr atamasi bilan almashib qo'llaniladi. Biroq bu 3 so'zning ma'no jihatidan bir-biridan farqi bo'lib, "period" so'zi kichikroq davrlarga nisbatan qo'llaniladi. "Epoxa" esa buning aksi sifatida bir necha asrlarni o'z ichiga oladi, "stadiya" so'zi umumjahon adabiyoti tarixining ma'lum bir davriga nisbatan ishlatiladi. Bu "stadiya" so'zi "period", "epoxa" so'zlariga nisbatan keng davrni o'z ichiga olishini ko'rsatadi. Bu uch tushuncha turli xususiyatlarga ko'ra: biri "makon", biri "muddat" mohiyati asosida ajratilishini hisobga olgan holda eng to'g'ri shaklini tanlab olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek adabiyotshunosligi boy tarixga ega ekanligini hisobga olgan holda epoxa va stadiya tushunchalari ham o'zbek adabiyotshunosligining davriy imkoniyatlarini ko'rsatishda ilmiy atama sifatida qo'llanishi mumkin.

O'zbek adabiyotshunosligi adabiyot tarixi bilan uzviy aloqada bo'lib, adabiyotshunoslikning ilmiy-nazariy qonuniyatlarining shakllanishiga asos bo'lgan. Shu jihatdan o'zbek adabiyotshunosligini quyidagi davrlarga bo'lib, tadqiq etish mumkin:

² Boltaboyev H. Adabiyotshunoslik tarixi. Darslik. -T.: Mumtoz so'z, 2016. -B. 6

1. *Mifopoetik tafakkur davri;*
2. *Mumtoz poetika: turkiy adabiyotshunoslikning shakllanish va taraqqiyoti:*
 - a) X-XII asr adabiyotshunosligi;
 - b) O'rta asrlarda mumtoz poetika ilmi;
 - c) Amir Temur va temuriylar davri adabiyotshunosligi;
 - d) XVI-XIX asrlar adabiyotshunosligi;
3. *XX asr adabiyotshunosligi:*
 - a) XX asr boshlari adabiyotshunosligi;
 - b) Jadid adabiyotshunosligi;
4. *Mustaqillik davri adabiyotshunosligi*

“Adabiyotshunoslik” atamasi XX asr boshlarida qo'llanila boshlangan bo'lsa-da, bu atama o'rnida Sharq, xususan, turkiy adabiyotshunoslik uchun “poetika” atamasi qo'llanilgan. XX asr boshlariga qadar yaratilgan adabiyotshunoslikka oid asarlar poetikaga oid asarlar sifatida qayd qilingan. O'zbek adabiyotshunosligining ilk davri badiiy adabiyot singari adabiy parchalarning paydo bo'lishi, insoniyatning mifopoetik tafakkuri bilan bog'liq holda shakllandi. Yozma adabiyot folklor adabiyoti ta'sirida insonning e'tiqodiy, mifik tafakkuri natijasi o'laroq dunyoga keldi. Bu davrda adabiyotshunoslikning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid kabi ilmiy-nazariy qonuniyatlari ishlab chiqilmagan edi. Bu qonuniyatlar, badiiy-ijodiy dasturlar adabiyotshunoslikning keyingi davri (mumtoz adabiyot: turkiy adabiyotshunoslikning shakllanishi, taraqqiyoti)da ishlab chiqilgan. O'zbek adabiyotshunosligining ilk davri sifatida keltirilayotgan bu davr jahon adabiyotshunosligi tarixida ham ayni qonuniyatlar asosida shakllangan. Umuman, adabiyotshunoslikning ilk bosqichi sifatida bu davr barcha millat adabiyotshunosligida umumiylik kasb etadi. Mifopoetika tafakkur davrining dastlabki manbalari sifatida keltiriladigan Mahmud Koshg'ariyning “Devon-u lug'otit turk” asari tarkibidagi adabiy parchalar, “Alb Erto'nga marsiyasi”, O'rxun-Yenisey obidalari, “Kultegin”, “To'nyuquq”, “Bilga xoqon” kabi ilk manbalar mohiyatan folklor an'analari negizida vujudga kelgan.

O'zbek adabiyotshunosligining yirik davrlaridan biri, turkiy adabiyotshunoslikning shakllanishi va taraqqiyoti bilan bog'liq ikkinchi davr turkiy adabiyotshunoslikning shakllanishi va

taraqqiyotini ko'rsatib beradi. Bu davrning dastlabki manbasi sifatida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari belgilanadigan bo'lsa, keyingi davrlarda arab va fors adabiyotshunosligi ta'sirida sof turkiy adabiyotshunoslik (*poetika ilmi*) shakllandi, taraqqiy etdi. Badiiy adabiyot, adabiy jarayon, badiiy so'z imkoniyatlari xususidagi adabiy-estetik fikrlar, qarashlar aniq ilmiy nazariyalarga asoslangan sof ilmiy qonuniyatlarning shakllanishiga asos bo'ldi. Bu davr adabiyotshunoslik janrlarining paydo bo'lishi, takomili, ilmiy risolalarning yaratilishi bilan xarakterli. Adab ilmi, "*ilmilar uchligi*": aruz, qofiya, badiiyat ilmining nazariy asoslari turkiy aruzshunoslik, turkiy qofiyashunoslik, turkiy badiiyat kabi turli ilmiy yo'nalishlar va manbalarining yaratilishi bu davrning mumtoz adabiyotshunoslik davri sifatida e'tirof etilishiga sabab bo'ldi.

Adabiyotshunoslikning keyingi davri bevosita ijtimoiy-siyosiy va adabiy jarayonlarning o'zgarishga yuz tutishi bilan xarakterli. XX asr boshlari adabiy jarayoni bir qancha o'zgarishlarni boshdan kechirdiki, bu o'zgarishlar adabiy jarayon bilan parallel adabiyotshunoslik yo'nalishlari va ilmiy-nazariy tamoyillarini o'zgartirib yubordi. Asr boshlari adabiy jihatdan quyidagi o'zgarishlarni boshdan kechirdi:

1. *Adabiy tur va ularning tarkibi o'zgardi*: dramaturgiya kirib keldi, nasr, nazm tarkibidagi janrlar kengaydi.

2. *Adabiy turlarning ifoda imkoniyatlari kengaydi*: XX asrgacha bo'lgan davrda nasr badiiy ijod turi sifatida qo'llanmagan bo'lsa, bu davrga kelib, nasr va uning janrlari badiiy adabiyot janrlari sifatida qabul qilina boshlandi.

3. *She'riy tizimda vazn bilan bog'liq o'zgarishlar ro'y berdi*: Aruz vazni o'rniga barmoq vazni qayta jonlandi. Va natijada barmoq vazni bilan bog'liq ilmiy-nazariy qonuniyatlar qayta ishlab chiqildi.

4. *Badiiy adabiyotga munosabat va shoirning poetik mahoratini belgilash, baholash bilan bog'liq qonuniyatlar yangilandi*.

5. Davr adabiyoti *mavzu va obraz yangilanishini* boshdan kechirdi.

6. *Asar kompozitsiyasi va syujet qurilishida o'zgarishlar bo'ldi*.

Bu kabi adabiy jarayonlar adabiyotshunoslikning yangilanishiga ham asos bo'ldi, adabiyotshunoslik janrlari, badiiy adabiyotga munosabat adabiy jarayonga muvofiq o'zgardi. Mumtoz matn va manbalar borasidagi tadqiqotlarning yuzaga kelishi adabiy manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishining ilmiy tizim sifatida

shakllanishiga sabab bo'ldi. Eng muhimi, XX asr adabiyotshunosligi turli ilmiy maktab va yo'nalish(*tarixiy poetika, nazariy poetika,*)larning paydo bo'lishi uchun zamin yaratdi.

O'zbek adabiyotshunosligining keyingi davri "Mustaqillik davri adabiyotshunosligi" esa adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidni o'rganish borasida yangi davr sifatida ko'zga tashlanadi. Ma'lum obyektning turli jihatlari tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyalar, ilmiy risolalarning yaratilishi adabiyotshunoslik tarkibida bir qancha "shunoslik" ilmiy maktablarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi: navoiyshunoslik, boburshunoslik, mashrabshunoslik, fitratshunoslik kabi o'nlab ilmiy tarmoqlar yuzaga keldi. Adabiyotshunoslikning manbashunoslik va matnshunoslik sohalari asosida adabiyot tarixini qayta tadqiq etish zarurati borligi isbotlandi. Adabiyot, adabiyotshunoslik alohida hodisa sifatida vujudga kelmasligi, taraqqiy etmasligi tasdiqlanib, qiyosiy adabiyotshunoslik adabiyotshunoslikning muhim sohasi sifatida yangilandi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek adabiyotshunosligi bir qancha tarixiy bosqichlarni boshdan kechirgan bo'lib, adabiyot tarixi bilan parallel rivojlanib, taraqqiy etganini ko'rsatadi.

4. Adabiyotshunoslik janrlari va ularning tadrijiy takomili

Adabiyotshunoslik masalalari badiiy adabiyot janrlari bilan birga adabiyotshunoslik ilmining maxsus janrlari orqali yoritilgan. Adabiyotshunos olim B.Valixojayev adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning ifodalanish janrlarini mohiyatiga ko'ra ikki turga ajratadi:

1. *Adabiyotshunoslikka oid bo'lmagan janrlarda* adabiyotshunoslik masalalari: she'r ilmi, she'r va shoirlik, badiiy so'z tabiati, nasr va nazmning xususiyatlari, tahlil, tanqidiy munosabatlarning keltirilishi;

2. *Adabiyotshunoslik janrlari*³.

1. *Adabiyotshunoslikka oid bo'lmagan janrlarda adabiyotshunoslik masalalari.* Badiiy adabiyot janrlari garchi adabiyotshunoslikka oid maxsus janr bo'lmas-da, ularda adabiyotshunoslikka oid muhim fikrlar keltirilgan. Xususan, "Devon"lar adabiyotshunoslikka oid janr bo'lmas-da, "Devon" debochalarida, turli lirik janrlar tarkibida shoir she'r va shoirlik, shoirlik maqomoti, "Devon" tuzish tartibi, badiiy so'z

³ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Т: Ўзбекистон, 1993. –Б. 9.

tabiati, nasr va nazmning munosabati kabi masalalarga to'xtalinadi, adabiy jarayon xususida ma'lumotlar keltiriladi. G'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, faxriya, soqiynoma, masnaviy kabi lirik janrlar; nasrning tarixiy va tarixiy-memuar janrlarida ham muallifning bu boradagi ilmiy-nazariy qarashlari aks etadi.

G'azal. G'azal faol lirik janrlardan biri bo'lib, turli mavzularda yozilishiga ko'ra ishqiy, orifona, rindona, peyzaj, ijtimoiy, hajviy kabi bir qancha turlarga bo'linadi. Tabiiyki, shoir adabiy-estetik qarashlarining keltirilishi g'azal mazmuniga ta'sir ko'rsatadi. Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Munis, Ogahiy, Amiriy, Ubaydullaxon, Nodira, Uvaysiy, Komil Xorazmiy kabi ko'plab shoirlar g'azallarida *shoirlik masalalari, badiiy ijod va davr shoirlariga munosabat* aks etgan baytlar salmoqli hajmga ega.

Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r,
To bilingay har kishining tab'i birla holati.

Boburning ushbu baytida do'stlar suhbatida she'r bahsining o'rni borasida fikr borar ekan, shoir kishining tab'i, holati she'r orqali ayon bo'lishiga ishora qiladi. Bobur e'tibor qaratgan ta'b shoirlikning asosidir. Shu bilan birgalikda she'rda insonning kayfiyati, holati aks etadi. Demakki, she'r shoir haqida to'la-to'kis ma'lumot bera oluvchi asosiy manbadir.

Shermuhhammad Munisning "Ustozlar e'tirofi", "Shuaro", "So'z" radifli, "She'r ul tig'i..." deb boshlanuvchi g'azallarida uning adabiy tanqidga munosabati, she'r va shoirlik masalasi, badiiy so'z tabiati kabi adabiyotshunoslikning asos muammolariga oid qarashlari aks etgan. Xususan, "Ustozlar e'tirofi"ga bag'ishlangan she'rida adabiy ta'sir masalasi ochib berilgan:

Voliyi mulki tariqat gar Nizomiydur mango,
Manzili ma'nig'a Xizr roh Jomiydur mango.

Nizomiy Munis uchun tariqat mulki hukmdori bo'lsa, ma'ni manzilida Jomiyni o'ziga ustoz deb bilgan.

Hofizi Sheroz lutfidin taraqqiylar topib,
Jilvagoh ahli tasavvufning maqomidur mango.

Ushbu baytda esa Munis Hofiz Xorazmiyning mutasavvuf shoir ekanligiga ham ishora qiladi va o'zidagi ayni xususiyatni aynan Hofiz Xorazmiydan olganligini ta'kidlaydi. Munisning ushbu she'ri fors va

turkiy adabiyotning yetuk vakillari ijodining bosh o'zani mohiyatini anglatishga xizmat qiladi.

Munisning "Shuaro" radifli she'rida esa shoirlik maqomi va o'z zamonasidagi shoirlarning ahvoli tasviri keltiriladi. Shoirlar aytar so'zi orqali elga tanilishi bilan bog'liq fikrlarni keltirish asnosida maddoh shoirlarni tanqid qiladi:

Ahli davlatga bo'lsa ham maddoh,
Topmas iqboldin nishon shuaro.

Shoirning "So'z" radifli g'azalida esa Insonning, butun koinotning yaralishiga sababchi bo'lgan ilohiy so'zning maqomoti tushib ketganidan yozg'iradi, so'z ahli – shoirlar esa so'z singari xoksor, xor ekanligidan shikoyat qiladi:

So'z chu mundoq xor esa, so'z ahli mundoq xoksor,
Vah, ne til birla deyolgay Munisi bechora so'z.

Munisning "She'r ul tig'i..." deb boshlanuvchi g'azalida esa she'r va uning vazifasi borasida chuqur falsafiy fikr yuritiladi.

She'r ul tig'i dudamdurkim, jahonni fath etar,
Chekmayin lashkar gar olsa ilgiga har podshoh.

Munis she'rni tig'ga o'xshatar ekan, jahonni egallash, fath etish imkoniyatiga ega qudrati xususida to'xtaladi.

She'r ul ne'mat erurkim, har necha bazl etsalar,
Lazzati ortar, dag'i qadrig'a topmas nuqs roh.

She'r – ne'mat, shunday ne'matki, uning ne'matligini anglasalar, lazzati ortadi, qadriga putur yetmaydi.

Balki she'r afzaldurur farzanddinkim, she'rni,
Nasli boqidin baqolig'dur, der ahli intiboh.

Munis she'rni farzanddan ham afzalroq ko'radi. She'rlaring sabab abadiy yashash, baqoliquqqa erishish, eslanish, duo qilinish mumkin. Demak, shoir uchun she'r farzand maqomida. Shoir fikrining isboti sifatida keyingi baytda Sulton Husayn, Anvari va Navoiyni tilga oladi. Ularning nomlari she'rlari sabab boqiy ekanligiga ishora qiladi.

She'rdin topmog'lig'ig'a Sanjar-u Sulton Husayn,
Nomi boqiy – Anvari birla Navoiydur guvoh.

Ogahiyning bir qancha g'azallarida ham shoirning she'r ahliga munosabati aks etadi, shoirlar she'rlaridagi, badiiy tasviridagi o'ziga xos sifatlarni ko'rsatuvchi obrazlarga ishora qiladi:

La'li shiriningni ta'rif aylab o'lmish shahdkom,
Anvari-yu, Fazliy-u, Xoqoni-yi Masnad mudom.

Yorning labi ta'rifida Anvari-yu, Fazliy-u, Xoqoni-yi Masnadga teng keladigan shoir yo'qligini ta'kidlagan Ogahiy keyingi baytda ma'shuqaning ko'zini - chashmi fattonini nargisga o'xshatish Soyib, Bedil, Hiloliy, Hofiz ijodiyotida uchrashini keltiradi.

Chashmi fattoningga nargisni har nechuk tashbeh etar,
Soyib-u Bedil, Hiloliy, Hofizi shirinkom.

Keyingi baytlarda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy tilga olinadi. Bu buyuk shoirlar ijodini "Xamsa"dagi obrazlar, tasvirlar birlashtirib turadi.

Ko'rsa husning Layli-yu Shirinni vasf etmas edi,
Xisraviy-yu ham Navoiy, Jomiy-u Shayx Nizom.

Garchi g'azal janri adabiyotshunoslikning maxsus janri bo'lsa-da, unda shoirning adabiy-estetik qarashlari, badiiy ijodga munosabati ma'lum darajada aks etishi bir qancha g'azallar misolida isbotlangan.

O'zbek adabiyoti tarixida nafaqat g'azal, balki boshqa kichik lirik janrlarda ham shoirning she'rga, badiiy ijodga va shoirlarga munosabati aks etganligini yetarlicha kuzatish mumkin.

Munis she'r ilmda, badiiy ijodda Navoiyni o'ziga ustoz deb bilgan, uning bu e'tirofi g'azallari qatori *ruboiylarida* ham aks etgan:

So'z ichra Navoiyki jahongirdurur,
Munisga maoniy yo'lida pirdurur.
Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar,
Bu Shermuhammad, ul Alisherdurur.

Shoir Navoiyni so'z ichra jahongir ekanligi, maoniy yo'lida Munisga pir ekanligini ta'kidlar ekan, so'z o'yini faxriyasi asosida o'zini Navoiyga tenglashtiradi.

Masnaviy yaratilishi maqsadiga ko'ra ikki turni shakllantirar ekan, o'zbek adabiyoti tarixida o'zining tur imkoniyatidan kelib chiqib, epik masnaviylar shoir adabiy-estetik tafakkurini o'zida aks ettira oluvchi muhim janrlardan biri sanaladi. Navoiy masnaviyni "vase' maydon" - "keng maydon" deb ta'riflar ekan, voqealar tasvirini berishda masnaviy janrining imkoniyati kengligiga ishora qiladi. Garchi masnaviy epik syujet va lirik kechinmalarni ifoda etuvchi janr bo'lsa-da, ular orasida muallifning adabiyotshunoslikka oid qarashlari aks etgan masnaviylar ham mavjud. Xususan, Sayfi Saroyining "Vasf ul-shuaro" masnaviysi

to'raligicha shoirning adabiy-estetik qarashlari zahiriga qurilgan. Shoir jahon shoirlarini uch guruhga ajratadi: *bulbul*, *zog'*, *to'ti*. Shoir qushlardagi sifatlarni asos qilib, shoirlarni shu qushlarga mengzaydi. O'zini kamtarlik bilan uchalasidan biriga o'xshatadi:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog',
Kimi bulbuldurur so'zda, kimi zog'.
Kimi to'ti bikin chaynar shakarni,
Kimi lafzi bilan o'rtar durarni.
Kimining so'zlari mavzun-u shirin,
Kimining loyiqa tashrif-u tahsin....

Alisher Navoiy ijodini kuzatar ekanmiz, masnaviy shoir adabiy-estetik tafakkurining hosilasi sifatida bir qancha adabiy-estetik qarashlarni o'zida jamlaganiga guvoh bo'lish mumkin. Xususan, Alisher Navoiy masnaviylarida shoirning quyidagi yo'nalishdagi adabiy-estetik qarashlari o'z aksini topgan:

1. *So'z tabiati*;
2. *Adabiy tur va shaklga munosabat*;
3. *Badiiyat masalasi*;
4. *Adabiy tanqid*⁴.

O'zbek adabiyoti tarixida shoirlarning o'z she'rlari va maqomotiga oid faxriya shaklidagi badiiy yuksak baytlari mavjud bo'lib, g'azal, qit'a, masnaviylar tarkibida uchrovchi bunday baytlar *faxriya* tarzida el orasida mashhur bo'lgan. Shoirlar faxriyalarida ularning she'r ilmiga oid qarashlari aks etgan.

Xususan, Atoiyning "Ko'ngulni olg'ali..." deb boshlanuvchi g'azalida

Atoiy she'rining lutfini bilsa,
"Latofatnoma" din kechgay Xo'jandiy...

tarzidagi baytlari shoirning o'z badiiy mahoratiga yuksak baho bergani bilan izohlanadi. Yoki Navoiyning

Men ul menki, to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.
Falak ko'rmadi men kabi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire...

misralarida shoirning o'ziga bo'lgan ishonchi ta'riflangan.

⁴ Bu haqda Qarang: "Alisher Navoiyning adabiyotshunoslikka oid qarashlari" mavzusida batafsil to'xtalinadi.

Navoiy she'ri to'qquz bayt-u, o'n bir bayt, o'n uch bayt,
Ki, lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin.
Bukim, albatta, yetti baytdin o'ksuk emas, ya'ni,
Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin..

Navoiyning qit'a shaklida yozilgan ushbu baytlarida ham shoirning o'z mahoratidan qoniqishi, o'z ijodiga yuqori baho berishi, o'z ijodi bilan faxrlanishi aks etgan. Navoiy ushbu baytlari orqali nafaqat o'z ijodiga, g'azaliyotiga ijobiy munosabat bildirgan, balki she'rning (g'azal) an'anaviy necha baytdan iborat bo'lishi masalasiga ham to'xtalgan.

Adabiyotshunos olim Botir Valixojayev faxriya bitishning ham o'z shart va qonuniyatlari borligini asoslab, yaxshi niyat bilan aytilgan faxriya, bironi madh qilib yozilgan she'rlar, baytlar shoirning shuhratini, mahoratini tan olish bilan birga ulardan ijodiy madad istash, ular ijodiyoti ibrat va namuna ekanini o'zida aks ettirishini ta'kidlaydi. Xolis niyatli shoirlar faxriyadan unumli va yaxshi niyatda foydalangan bo'lsalar, ayrim shoirlar esa faxriyani mashhur so'z san'atkorlarini kamsitish, o'zlarini manmanlik bilan ulardan ustun qo'yish vositasiga aylantirishga urinishgan. Masalan, Qo'qon adabiy maktabi vakili Fazliy "o'z asrimning Nizomiysi, Jomiysi va Navoiysiman" degan da'vo bilan chiqadi:

Manam Fazliyi nomvar dar zamon,
Nizomiysi asri xudam dar suxan.
Ba guftor doram zi Jomiy nishon
Ba ash'ori turkiy Navoyi bayon.

Adabiyotshunos Botir Valixojayev Mushrif taxallusli shoirning Zahiriddin Muhammad Boburni tahqirlash darajasigacha yetib borgan faxriyasini tanqid qiladi⁵.

Aqli Bobur kay rasad dar poyai she'ri Amir,
Darki sad Sulton Husayn omad kucho dar fahmi on.

Mushrif ushbu baytida "Amir Umarxon she'rlarini tushunishga Boburning aqli yetmasligini, yuzta Sulton Husayn Boyqaro bo'lsa ham, ularning ma'nosini chaqa olmasligini aytib, Bobur va Husayn Boyqaroni kamsitadi. Bu esa maddohlikning natijasi o'laroq saviyasiz she'rlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lganini ko'rsatib turibdi.

⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 1993. –Б. 9.

1. *Adabiyotshunoslik janrlari.* Adabiyotshunoslik tarixida ilmiy-nazariy qonuniyatlarni o'zida aks ettiruvchi ilmiy risolalar, tazkiralar, "Debocha"lar, bayozlar, manoqib-holotlar, ilmiy-ommabop va ilmiy maqolalar, taqrizlar adabiyotshunoslikning maxsus janrlari sifatida ko'rsatiladi. Bu janrlar adabiyot tarixining turli davrlarida shakllangan, taraqqiy etgan. Xususan, turkiy adabiyotshunoslikda XIV asrgacha bo'lgan davrlarda tazkira, debochalar, manoqib-holotlarda adabiyotshunoslikning asosiy masalalari yoritilgan bo'lsa, keyingi davrlarda bu janrlarga parallel ilmiy risolalar yaratila boshlandi. XV-XVI asrda poetika ilmiga oid turkiy risolalarning yaratilishi yuqori bosqichga ko'tarildi. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida esa ilmiy-ommabop va sof ilmiy uslubdagi maqola va tezis adabiyotshunoslik va adabiy tanqid bilan bog'liq masalalarni yorituvchi asosiy janr sifatida shakllandi. Shu jihatdan bu janrlar o'z davrida poetika, adabiyotshunoslik masalalarini yorituvchi maxsus janrlar maqomida bo'lgan.

Tazkira. Tazkira adabiyotshunoslik ilmining muhim janrlaridan biri bo'lib, tazkiralar orqali o'tmishda yashab ijod etgan shoir va avliyolar haqida ma'lumot olish bilan birga, adabiy muhit, jarayon va shoirlarning adabiy jarayondagi o'rnini aniqlash mumkin. Adabiyot tarixida tazkiralarning ikki turi tarqalgan bo'lib, shoirlar tazkirasi (tazkirat ush-shuaro) va avliyolar haqidagi tazkira (tazkirat ul-avliyo)lar an'anaviy tarzda muallifning adabiyotshunoslik bilan bog'liq fikrlari, tahlil mezonlari, usullari asosida shakllantirilgan. Ilk tazkiralarning vujudga kelishi arab adabiyoti bilan bog'liq bo'lib, Muhammad ibn Sallom Jumahiy ("Tabaqot ash-shuaro"), Abu Muhammad Abdulloh ibn Muslim ibn Qutayba Dinovariy ("Ash-she'r va shuaro"), Abu Abbos Abdulloh ibn Muhammad ibn Mu'tazz, Abu Mansur as-Saolibiy ("Yatimat ad-dahr")larning tazkiralarda qadimgi shoirlar haqidagi qisqa ma'lumot va ularning she'rlaridan parchalar keltirilgani bois zamondosh shoirlarga yetarlicha o'rin berilmagan. Shu jihatdan tazkiralarni ikki turkum: o'zidan oldingi ijodkorlarga bag'ishlangan *tarixiy tazkira* va zamondosh ijodkorlarga bag'ishlangan *tarixiy-zamonaviy tazkira* sifatida alohida tamoyillar asosida o'rganish ehtiyoji tug'iladi. Arab tilida yaratilgan tazkiralarning aksariyati birinchi turkum mahsuli – antologiya maqomida bo'lib, maqsad she'r namunalarining

unutilib ketmasligi bo'lgan. Tazkiralardagi bu tuzilish keyinchalik keyingi davr tazkiralari uchun an'anaviy qolip vazifasini bajargan:

- Tazkiralarning muqaddima qismida she'r va she'r tuzilishi, shoirlik xususida ma'lumotlarning berilishi;

- shoirlarning shaxsiyati va qayerda yashaganligi haqidagi ma'lumotlarning keltirilishi;

- kichik hajmdagi she'riy parchalarning berilishi;

- she'riy parchalar va shoir ijodiga munosabat.

Keyinchalik arab adabiyoti ta'sirida fors adabiyotida ham tazkiralari yaratila boshlandi, fors tilidagi ilk tazkira Abutohir Xotuniy Sovajiy nomi bilan bog'liq, afsuski, Sovajiyning "Manoqib ush-shuaro" tazkirasi bizgacha yetib kelmagan. Nizomiy Aruziy Samarqandiyning "Chahor maqola", Muhammad Avfiyning "Lubob ul-albob" tazkiralari esa tazkirachilik an'anasi asosida yaratilgan muhim manbalardir.

"*Lubob ul-albob*" tazikirasida safforiylar, somoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar davrida yashab ijod etgan shoir va olimlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Muallif o'ziga zamondosh bo'lgan ko'plab shoirlar bilan tanish bo'lgani bois ijodkorlarning qiziqishi, ijtimoiy mavqeyi, moddiy ahvoli, kasbi, sevimli mashg'ulotlari xususida ham to'xtalib o'tadi. Avfiy Muqaddima hamda 12 bobdan iborat ushbu asarda hukmdorlar, davlat amaldorlari, shayxlar, imomlar, olimlar va shoirlarning fazilatlarini, umuman, she'riyat haqida, Eron she'riyatining boshlang'ich davriga doir qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. She'r bilan shug'ullangan hukmdorlar, davlat amaldorlari va olimlar haqida muhim ma'lumotlar beradi, somoniylar va saljuqiylar davri, Sulton Sanjar davridan o'z zamoniga qadar shuhrat qozongan shoirlar ijodidan parchalar keltiradi. Fors tilidagi ilk tazkiralarning hech birida Avfiy asari kabi tarixiy ma'lumotlarga ko'p murojaat qilinmaydi. Avfiy tazkiraga kiritilishi kerak bo'lgan she'riy parchalarni ham saralab olgan. Tazkiraga kiritilgan baytlarda tashbeh, istiora, tajnis, tashxis, talmeh, tazod kabi o'nlab she'riy san'atlar mavjud. Demakki, tazkiraga kiritilishi lozim bo'lgan she'riy parchalar yuksak badiiy saviyaga ega bo'lishi kerak. Tazkirada Xuroson, Movarounnahr, Iroq, Jabal hududidagi ijodkorlarning turli janrlardagi asarlaridan parchalar keltirilgan bo'lib, mazkur ijodkorlarning ko'pchiligi Avfiyga zamondoshdir. Jumladan, Imom Faxriddin Muhammad bilan Avfiy

shaxsan tanish bo'lib, hatto ular o'rtasida ko'p marotaba mushoira bo'lib o'tganligi tazkirada keltirilgan. "Nishopur shahrida ancha muddat u bilan suhbatdosh edik, bu zaif (Avfiy) bilan uning o'rtasida ko'p mushoiralar, ya'ni forsiy va toziyda she'rxonliklar, turli yozishmalar bo'lib o'tgan edi"⁶.

Avfiy "Lubob ul-albob" tazkirasida o'z ijodi va lirik merosi borasida ham ma'lumotlar keltiradi, ba'zi she'rlarining to'liq shakli va uning badiiy yuki borasida muallifning mukammal iste'dod egasi ekanligini anglash mumkin. "Lubob ul-albob"ning V-VII boblarida muallifning 6 ta g'azali, 8 ta ruboiysi, 6 qit'adan iborat ijodiy merosi joy olgan.

O'n ikki bobdan iborat "Lubob ul-albob" tazkirasida olim she'r nazariyasiga oid fikr-mulohazalarini bayon etadi. Hindiston, Movarounnahr, Xuroson, Iroq, Eronning janubiy hududlarida yashab ijod etgan 300 ta shoirning hayoti, ijodiy faoliyati, ayrim asarlarning yozilish sabablari haqida rivoyatlarni keltiradi.

"Lubob ul-albob" tazkirasining dastlabki to'rt bobi nazariy qismdan iborat. V-XII boblarda muallif IX-XIII asrlarda Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va Iroqda yashagan shoirlar haqida ma'lumot beradi. Tazkiraning muqaddima qismi boshqa tazkiralardan farqli o'laroq, o'zida tarixiy-adabiy va nazariy masalalarni aks ettirishi bilan qimmatlidir. Muqaddima boshida an'anaviy suratda hamd va na't keltirilgan va unda ikki kichik fasl mavjud bo'lib, uning birinchi faslida Avfiy Yaratganga hamd aytar ekan, Alloh taolo Yerni yaratib, uni ikki qismga taqsimlagani, bir qismi quruqlik, bir qismini suvdan iborat qilganini ta'kidlaydi. Xuddi shuningdek, adabiyotni ham ikki qismga, ya'ni nazm va nasrga ajratib, yerning yaratilish shakliga monand tasvirlaydi, qiyoslaydi. Nazm va nasr, ya'ni javohirlar (nazm) va marvaridlar (nasrga) xazinasini dengiz tubiga yashirgani, Alloh taolo ana shu xazinaning oltin kalitini shoirlarning qo'lga topshirganini go'zal ifodalar bilan taqdim etadi.

Ta'kidlash lozimki, "Lubob ul-albob" tazkirasiga kiritilgan shoirlar adabiy jarayonda o'z ijodiyoti bilan qatnashayotgan turli soha, ijtimoiy qatlam vakillari bo'lgan. Shuningdek, tazkira o'ziga xos strukturaga ega bo'lib, bosh mezon – umumiy kompozitsion qurilishdan tashqari

⁶ Avfiy M. Lubobu-l-albob. – T.: Mumtoz so'z, 2020. – B. 259.

tazkira tarkibidagi kichik bo'limlar ham o'ziga xos qurilish asosida taqsimlangan. Bu jarayon shoirlarning nasl-nasabi va asosiy mashg'ulotini ko'rsatishda, ismi va taxallusini ta'kidlashda, ijodiy salohiyat va shaxsiyatiga baho berishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Avfiy tazkirada bir davrda yashagan va ular bilan yaqindan tanish hamda uzviy aloqada bo'lgan shoirlar bilan birga, o'zidan oldin yashab o'tgan ijodkorlar haqida ham ma'lumot berib o'tgan. Tazkirada nomlari keltirilgan shoirlar ziyoli, mansabdor shaxs bo'lishi bilan birga, she'riyatni kundalik mashg'ulotga aylantirgan, she'rga ishtiyoqi baland insonlar ham edi. Masalan, Avfiy bobosi Usmon Avfiyni hadis ilmida, Shihobiddin Muhammadni kitobatda mohir ekanligini keltiradi:

“Shihobi Humom fazilat va ulug'likda tetuk edi, kitobat fanining turli nav'larini to'liq o'rgangan, uning saxovati oldida oq bulutning rashki kelar edi. Uning xati nasr duri va nazm marvaridadan baland edi va Xuroson fuzalosi unga qoyil edi”⁷.

Avfiy tazkiradagi ma'lumotni lo'nda, muxtasar bo'lishiga intilgan. So'zning cho'zilishiga yoki mavzudan uzoqlashishga sabab bo'luvchi ma'lumotlardan saqlangan. Buni ko'pgina ijodkorlarning zikrlari so'ngida bitilgan jumlar tasdiqlashi mumkin. Xususan, Alouddin O'zgandiy madhini shunday yakunlagan:

“Uning she'rlari g'oyat yuqori darajali va ziynatlangan edi, lekin u o'z she'rlarini o'zgalarga ko'rsatmas edi, ko'p yozar edi, ammo hech kim o'qimagani bois nazm-u nasri mashhur bo'lmadi”⁸.

Avfiy ayrim hukmdorlar bilan o'zi o'rtasida bo'lgan mushoiralarni ham o'sha hukmdor haqida ma'lumot berish barobarida kiritib ketgan. Nusratiddin Qabudjoma hayoti va ijodiga to'xtalar ekan, o'zi bilan bo'lgan voqea bayonini ham keltiradi. Avfiy Shahrinavga ketayotganda ot va ulovini qaroqchilar o'g'irlab ketgani bois shaharga piyoda kirib boradi. Hech narsasiz, yupun va ilojsiz qolgan Avfiy uning huzuriga shoshilinch bir ruboiy bitib yuboradi:

Ey shoh saxovating koni boshqa,
Mulk-u adolatning joni boshqa.
Sening laqabing ko'm-ko'k libosdir,
Qadr-u qimmating osmoni boshqa.

⁷Avfiy M. Lubobu-l-albob. – T.: Mumtoz so'z, 2020. – B. 49.

⁸Avfiy M. Lubobu-l-albob. – T.: Mumtoz so'z, 2020. – B. 133.

Hukmdor ruboiyni o'qib tahsin aytib, arzirli ehson qilibdi va uchrashish va suhbatlashishga vaqti yo'qligini, iltimosi nimadan iboratligini so'rabdi. "Menga bu xabar yetgach, ruboiyning tagidan bir bayt bitib, tag'in unga jo'natdim:

Taxta uzra san'atdur shahmot,

Lek shohni piyoda qilur mot".

Shoh bu baytni o'qigach, bir asov otni egaratib, jilovlatib xonaqohga yuborishga farmon beradi. Avfiy shohning bu harakatini donolik belgisi, so'z mohiyatini tushunishini esa yuksak san'atkorlik sifatida e'tirof etadi. Avfiy hukmdor ijodkorlarning aynan qaysi tilda ijod etganligiga ham e'tibor qaratgan:

"Amir Masud moviy osmonning iqboli, samarasi bo'lib, ikki maydonda ot suruvchi (ot o'ynatuvchi arab va fors tili maydoni) va ikki til (arab va fors tili) voliysi – hokimi edi. Uning toziy she'rlari latofatda sof dur bo'lsa, forsiy she'rlari tarovatda dildorlar vasli kabidir"⁹.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Avfiyning "Lubob ul-albob" tazkirasi tazkiranavislikdagi muhim manbalardan biri bo'lib, muallifning tazkira tuzish uslubi, tahlil va tasnif tamoyili keyingi davr tazkirachiligi uchun asos vazifasini bajargan.

Muhammad Avfiydan keyin fors adabiyotida yaratilgan mukammal tazkiralardan biri XV asrning taniqli adabiyotshunos olimi *Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"* asaridir. Tazkirada VII-XV asrda yashab ijod etgan 350 ta shoir haqida qisqacha, ammo nihoyatda qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. "Tazkirat ush-shuaro" yoki "Tazkirayi Davlatshohiy" Muqaddima, Xotima va yetti qism (tabaqa)dan iborat. Muqaddimada asarning yozilish sabablari, shuningdek, arab shoirlari Labid(VII), Mutanabbiy (915-965), Abu A'lo al-Maarriy (973-1058) kabi o'n shoir haqida ma'lumot keltirish barobarida kitobning qolgan yetti qismida X-XV asrlarda O'rta Osiyo, Eron va Iroqda yashab ijod etgan shoir va ijodkorlar, Xotimada esa mazkur tazkira muallifi bilan zamondosh olti yirik shoir – Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xoja Afzaliddin Muhammad, Amir Ahmad Suhayliy, Xoja Shahobiddin Abdulla Marvarid, Xoja Osaifiy haqida ma'lumotlar keltiriladiki, bu ma'lumotlar adabiyot tarixida muhim ahamiyatga ega. Bu shoirlar asarlari Sharq mumtoz adabiyotining

⁹Avfiy M. Lubobu-l-albob. – T.: Mumtoz so'z, 2020. – B. 80.

umumiy yo'nalishi, uning taraqqiyot bosqichlari, sharq mumtoz janrlar: ruboiy, g'azal, qasida, hajv, tarji'band, murabba'ning paydo bo'lish sabablari, takomillashuvi; badiiyat unsurlari: tarsi', tajnis, mubolag'alarning taraqqiyot bosqichlari, mutatsiyasi kabi masalalarni tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega. Tazkiraning "Debocha" qismida muallifning she'r va poetika ilmiga oid ilmiy-nazariy qarashlari keltirilgan bo'lib, bu haqida "Debocha"lar qismida batafsil to'xtalinadi.

Tazkirada kiritilgan shoirlarning aksariyati o'z davrining malik ush-shuarosi bo'lgan. Muallif adabiyotshunos sifatida ularni saralab olgan, she'rlarini tahlil qilgan.

Davlatshoh Samarqandiy Nosir Xusrav haqida ma'lumot keltirar ekan, shoirning Xuroson ahlining shikoyati tarzida keltirilgan qasidasini to'liqligicha keltiradi: "Bu qasida uzun, unda (Hakim) o'zining e'tiqodini bayon etgan" deya ta'rif beradi. Nosir Xusravning o'ttiz ming baytdan iborat "Devon"i mavjudligi, "Devon" tarkibidagi she'rlar hikmat va nasihatdan iboratligi, nazmda "Saodatnoma"si, nasrda "Kanz ul-haqoyiq" kitobi mashhur ekanligini ta'kidlaydi¹⁰.

Muallif tazkirada Jaloliddin ibn Ja'far Farrohoniylar ijodiga yuqori baho beradi. Ja'far Farrohoniylarning dehqonchilik bilan tirikchilik qilishini bayon qilib, Sa'diy Sheroziyga nazira yozgani va Nizomiylarning "Maxzan ul-asror" dostoniga ming baytdan ortiq "tengi yo'q" javob aytganini ta'kidlab, dostonidan baytlar taqdim etadi.

Tazkirada Alisher Navoiy ijodiga keng o'rin ajratilgan. Navoiy yashagan davr, Abulqosim Bobur, Husayn Boyqaroning Navoiyga munosabati borasida to'xtaladi, shoirning ikki tildagi ijod namunalariga yuqori baho berar ekan, Nizomiy Ganjaviylarning "Xamsa"sigalari Navoiychalik hech kim go'zal javob yozgan emas degan xulosa chiqaradi, buning isboti sifatida "Layli va Majnun" dostonidan baytlar keltiradi. Davlatshoh Samarqandiy Navoiy qasidalariga alohida baho beradi. Xususan, Xoja Xusrav Dehlaviylarning "Bahr ul-abror" qasidasiga javoban yozilgan qasidani taqdim qilar ekan: "Garchi Amir Xusrav peshqadam va fazl egasi, "Bahr ul-abror"idagi ma'rifatlar, haqiqatlar ham o'ylarining nozikligi donolar nazdida mukarram va azizdir, lekin bu ulug' amir(Navoiy) ham o'z qasidasida ma'nilar dodini bergan.

¹⁰ Давлатшоҳ Смаарқандий. Шоирлар бўстони("Тазкират уш-шуаро"дан).(Таржимон Бўриной Аҳмедов). – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – Б.32

Shoirlik, suxanvorlik hamda xos o'ylarining ifodasi bilan akobir fikrini tortishda kamchilikka yo'l qo'ymagan"¹¹ deya Navoiy qasidasini yuqori qo'yadi. Muallif Navoiyning "Yorab, ul oy husnin el fahmiga nomafhum qil" deb boshlanuvchi g'azalini to'lig'icha taqdim qilar ekan, shoir devoni tarkibidagi ushbu g'azalning tanlanish sababini "faqirlik tabiatida ahvoli ruhiyamga muvofiq"ligi sifatida izohlaydi.

"Tazkirat ush-shuaro"dagi kompozitsion tuzilish, shoirlarni tasniflash usuli, tahlil va tadqiq mezonlari keyingi davr tazkiralari uchun namuna vazifasini bajargan. Xususan, turkiy tildagi ilk tazkira sifatida ko'rsatiladigan Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidan tortib, Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob", Sodiqbek Sodiqiyning "Majma' ul-havos", Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Maleho Samarqandiyning "Muzakkir ul-as'hob", Fazliy Namangoniyni "Majmuayi shoiron", Ahmad Tabibiyni "Majmuat ush-shuaro"yi Feruzshohiy", Rahmatulloh Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" kabi tazkiralari shu an'ana natijasi o'laroq dunyo yuzini ko'rdi. Ba tazkiralarning barchasida she'r va shoirlik masalasi muallifning ilmiy salohiyati natijasi o'laroq tahlil qilinadi. Bu haqda (tazkiralari borasida) adabiyotshunoslik ilmi davrlar kesimida o'rganilish asnosida, davr manbasi sifatida mavzular kesimida, quyida batafsil to'xtalinadi.

Debocha. Debocha o'z nomi bilan asarning boshlang'ich qismi sanalib, bir qancha vazifalarga ega. Aslida debochalar barcha asarlarning tarkibiy tuzilishida mavjud bo'ladi. Biroq devon debochalari boshqa asarlardan masalaning qo'yilishi va mazmuni, kompozitsiyasi, bayon uslubi kabi ko'pgina jihatlari bilan tubdan farq qiladi. Ayniqsa, devon debochalari shoirning tarjimai holiga oid ma'lumotlar, adabiy faoliyati, asarlarining yaratilish tarixi, adabiy-estetik qarashlarini ifoda etishi jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy adabiyotshunoslikka oid dastlabki manba Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida Debochaning vazifasi xususida to'xtalinadi. Ahmad Taroziy nazm va nasr hamda ularning farqli jihatlari haqida fikr yuritadi: "...Va ulamo qoshinda nutq ikki nav'dur: nazm va nasr. Onikim, istisvob bobinda murattab ko'rdilar, "nazm" atadilar. Va onikim, avroq visoqinda

¹¹ Давлатшоҳ Смаарқандий. Шоирлар бўстони ("Тазкират уш-шуаро"дан). (Таржимон Бўриной Аҳмедов). –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – Б.191

parishon topdilar, "nasr" dedilar". Taroziy fikrlarini davom etib, hamd va na'tga to'xtaladi: *"Tengri azza va jallag'a hamd aytsalar, oni tavhid derlar. Va agar Muhammad Mustafo alayhis-salom vassalomin vasf qilsalar, na't derlar"*. Shundan so'ng nasriy va she'riy asarlarning kompozitsion tuzilishi haqida to'xtalib, debocha va uning tarkibiy qismlarini sanab o'tadi: *"Nusxaning ibtidosin, agar nasr bo'lsun yo nazm, fотиha o'qurlar. Va avvalindin og'ozi dostongacha debocha derlarki, ul tavhid va munojot va na't va manoqib va madh va sababi ta'lif bo'lg'ay"*. Ahmad Taroziy ta'kidlaganidek, debocha dostonning boshlanish qismigacha yoziladigan bo'lagi bo'lib, unga Alloh madhi, munojot, Rasululloh na'ti, avliyolar manoqibi, podshoh madhi hamda asar yozilish sabablari haqidagi ma'lumotlar kiritilgan. Debochada asarning yozilish tarixi, muallifning adabiy-estetik qarashlari aks etgani bois ham adabiyotshunoslikning maxsus janri sifatida alohida tadqiq etiladi.

Adabiyot tarixida nasriy hamda nazmiy asarlar uchun maxsus debochalar yozilgan. Tazkiralar, devonlar, dostonlar uchun yozilgan aksariyat debochalar bir maqsadda yaratilgan, bir xil vazifa bajargan.

Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasi *debochasi* boshqa debochalardan qurilishi, tarkibiy tuzilishi jihatidan farq qilmasa-da, she'r va shoirlar masalasiga alohida qism ajratilgani bilan farqlanadi. An'anaviy hamd, na't, to'rt xalifa ta'rifi keltirilganidan so'ng insonning hayvondan ustun qo'yilishi, so'zlash imkoniga ega bo'lishi, nozik nutq irod etishi alohida ta'kidlanadi. Fikr tadrijiy rivojlantirilib, so'zning fasohati, so'zning maqomoti she'r ilmi va shoirlikka ko'chiriladi. Debochada *"Shoirlarning fasohat-u balog'at ahli orasida ajralib turishi xususida"* sarlavhali qismning keltirilishi Davlatshoh Samarqandiyning tazkiradagi shoirlar she'rlarining tahlil prinsiplarini belgilab beradi.

Debochada ma'rifat oriflar tomonidan kelinchakka qiyos qilinishi aytiladi. Uning, fikrning nazmga solinishi esa, bokira kelinchak uchun go'zal ziynatdir. Fikr kelinchaklarining bezakdonlari esa, shubhasiz, shoirlardir. Davlatshoh Samarqandiy bu borada shoirlarga yuqori baho beradi. Shoirlar o'zlarining karamli ta'bi g'avvosi va to'g'ri zehnining suzuvchisi bilan yo'qlik tubidan tiriklik durlarini terishlari bilan birga bu durni ma'no ahlining boshidan sochish imkoniga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Shoironro az shumori roviyon mashmar, ki hast,
Joyi Iso osmon-u, joyi to'ti shoxsor.

(Shoirlarni roviylar qatorida sanama,

*Chunki Isoning joyi osmonda-yu, to'tining joyi sershox-u,
serbutoq daraxtdir)*¹²

Davlatshoh Samarqandiy nabiylarga berilgan ilm, olimlik maqomi xususida to'xtaladi. Shu asosda payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. davrida yuzaga kelgan balog'at ilmi xususida to'xtaladi. Qur'oni karim mohiyatining anglash uchun yuzaga kelgan bu ilmning fasohati va zarofati ochiqalanadi. Hatto ayni davrda balog'at ilmini egallagan arab fasihlari payg'ambarlikni da'vo qilganliklari xususida to'xtalinadi. So'zning maqomoti bilan Qur'oni karim buyuk mo'jizaga aylangani ta'kidlanib, Shayx Nizomiydan bayt keltiriladi:

Arsh-u shar'-u she'r az ham xostand,

Xori alam z-in se pas orastand.

(Arshni, shariat-u she'rni teng yaratti,

So'ng bu uchovi bilan olamni bezatdi).

Payg'ambarimiz shoirlarga juda yaxshi munosabatda bo'lganlar, ularning martabasi yuksak va mustahkam ekanligini ta'kidlaganlar. Debochada payg'ambarimizning she'r haqida "Inna mina-sh-she'ri lahiikmatan" – She'rda, shubhasiz, hikmat bor" degan jumlaning aytib yurishlari, xatlarida shoirlarga nisbatan "hukamo" so'zini qo'shib yozishlari borasida ayni davr manbalari va olimlarning fikrlari keltiriladi.

Debocha tarkibida Hikoyatlar shoirlikning maqomoti va o'z davri shoirlarining mohir so'z ustasi va iste'dodi sabab qanday darajotga erishgani borasidagi fikrlarni asoslash vazifasini bajargan. Davlatshoh Samarqandiy Umar Rodiyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" asaridagi Shibluddavla ismli shoir qasidasining har bir baytiga zar to'ldirilgan xalta sovg'a qilish uchun shohning xazinasida bunday boylik mavjud emasligi mazmunidagi hikoyatni keltirib, shoir qasidasining har bayti yuksak badiiy salohiyatga egaligini ko'rsatish barobarida shohlar oldida shoirlarning hurmati borasida yaxshi dalilni keltiradi¹³. Yoki

¹² Davlatshoh Samarqandiy. Tashkirat ush-shuaro. Debocha. (Tarjimon B.To'xliyev, I.Ismoilov) // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2024. №6. – B. 120.

¹³ Davlatshoh Samarqandiy. Tashkirat ush-shuaro. Debocha. (Tarjimon B.To'xliyev, I.Ismoilov) // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2024. №6. – B. 126.

Rudakiyning "Kalila va Dimna" asarini nazm qilishi uchun shohdan 80 000 kumush diram olganligi va amir darajasiga ko'tarilgani bilan bog'liq ma'lumotlar tarixiy haqiqatdir.

Davlatshoh Samarqandiy yuksak salohiyatli shoirlar xususida to'xtalish bilan birga iste'dodsiz, noloyiq shoirlar sabab zamondosh shoirlarga munosabat o'zgarganidan shikoyat qiladi. Bunday shoirlarni she'rni sha'ir(arpa)dan, ridf(orqa)ni radifdan farqlay olmaydilar deya tanqid qiladi. Bunday shoirlar she'rdan maqsad – nazm deb yanglish tushunishlarini, aslida she'rda sir bokiralari, fikr masturalari aks etishini tushuntirishga harakat qiladi. Avhaduddin Anvoriyning zamona shoirlarining ahvolini bayon qiluvchi mirsalarini keltirib, o'z zamonasidagi adabiy jarayon bilan tanishtiradi. Qism so'ngida Shayx Ozariyning she'r va shoirlik maqomini ko'rsatuvchi qit'asini keltirish orqali chin shoirlar darajotini ko'rsatishga harakat qiladi.

Agarchi shoiron az ro'yi ash'or,
Zi yak jomand dar bazmi suxan mast,
Vale bo bodai ba'ze harifon,
Firebi chashmi soqiy niz payvast.
Zabone manii eshon gahi nazm,
Dahon az guftai surat furo' bast.
Hama gavvose daryoi kamoland,
Kiy dar bahri haqiqatafkanad shast?
Mabin yakson, ki dar ash'ori in qavm,
Varoi shoiri chize digar hast.

(Garchi shoirlar she'r aytish uchun tuziladigan so'z bazmida bir jomdan mast bo'lsalar-da, lekin ba'zi bir do'stlar bodasiga soqiy ko'zlarining firibi ham qo'shilgan. Ulardagi ma'no (botin) tili she'r aytish chog'ida og'izni surat (shakl) haqida gapirishdan tiyadi. Bularning bari kamolot daryosining g'avvoslari, chunki ular haqiqat dengizida qarmoq otadilar. Bularni avvalgi toifa bilan birdek ko'rma, zotan, bu qavm she'rlarida shoirliklan boshqa narsa ham bor)¹⁴.

Tazkirada asarning yozilish sababi, tarkibiy tuzilishi, kimga bag'ishlangani borasidagi ma'lumotlar alohida sarlavhali qismlar ostida keltiriladi. Xususan, "Kitob mazmuni va yetti tabaqaning

¹⁴ Davlatshoh Samarqandiy. Tashkirat ush-shuaro. Debocha. (Tarjimon B.To'xliyev, I.Ismoilov)// O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2024. №6. – B. 126.

mundarijasi bayoni” qismida tazkiradagi yetti tabaqada nomlari zikr qilingan shoirlar nomma-nom keltiriladi.

Tazkira Debochasidagi adabiyotshunoslik masalari shoir adabiy-tanqidiy fikrlari, tahlil tamoyillarini belgilab bersa, asarning yozilish sababi, tarkibiy tuzilishi borasidagi qismlar tazkira haqida to’liq ma’lumot olish imkonini beradi.

Alisher Navoiy devoni Debochalari ham adabiyotshunoslik masalalarini o’zida to’liq aks ettira olgan muhim debochalardan sanaladi. Alisher Navoiy Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarning debochanavislik an’anasini ijodiy davom ettirgan holda “Badoye’ ul-bidoya” va “Xazoyin ul-maoniy” devonlariga maxsus debochalar yozgan. Alisher Navoiy “Navodir un-nihoya” devoniga ham debocha yozgani haqida shunday yozadi: *“Andin so’ngra dag’i ul jam’u tartibdin boshqa yana har taqrib bila har nav’ abyotkim, aytilib erdiy-u, har nav’ g’azaliyotkim, yig’ilib erdi, ul xayol shabistonining duraxshon axtarlarin-u ul ko’ngul gulshanining duraxshon gavharlarin dag’i ikkinchi devonimdakim, “Navodir un-nihoya”ga mashhurdur, rabtu tartib berib, debochasinda sharh bila aizzai ashob va ajillai ahbob xidmatlarida arz qilib erdim”*¹⁵.

Alisher Navoiy devonlari debochalarida quyidagi masalalar yoritiladi:

- asarning yozilish sababi, yaratilish tarixi;
- devondagi she’rlarning mavzu ko’lami;
- ustoz va zamondosh shoirlar bilan ijodiy munosabat;
- devon tartib berish;
- shoir tarjimaiy holiga oid ma’lumotlar¹⁶.

Navoiy ijodiyoti ta’sirida shakllangan shoir *Fuzuliy devonlari* debochalarida ham she’r masalasi, shoirlik maqomoti xususida muallifning fikrlari baytlar misolida keltirilgan. Dastlab Fuzuliy o’zining shoir sifatida shakllanishi sabablarini ochiqalaydi: “Zamon-zamon savdoyi she’r soir af’olima g’olib dushub va guruh-guruh laylivashlar Majnun kibi istimo’i she’r uchun boshima uyushib,

¹⁵ Алишер Навоий. Гаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.10.

¹⁶ Qarang: “Alisher Navoiyning adabiyotshunoslik merosi” mavzusida batafsil yoritilgan.

shoirligim muqarrar o'ldi. Va ovozai nazmim ila olamlar do'ldi va shuhrati tom bo'ldi".¹⁷

Fuzuliy she'r uchun muqarrar qoidalar mavjudligini, bu qoidalar she'r butunligini ta'minlovchi asosiy mezon ekanligini, she'r garchi yurak ishi bo'lsa-da, unda bilim ham mavjud bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi: *"Zeroki, ilmsiz she'r asosi yo'q devor o'lur va asossiz devor g'oyatda beetibor o'lur. Poyayi she'rimi hil'yai ilmdan muarro o'lmog'i mujibi ihonat bilib, ilmsiz she'rdan qolibi beruh kibi tanaffur qilib, bir muddat naqdi hayotim, sarfi iqtisobi fununi ilmi aqli va naqli va hosili umrim, bazli iqtisobi favoidi-hikami va handasi qilmog'in murur ila laoliyi asnofi hunardan shohidi nazmima piroyalar murattab qildim"*¹⁸.

Fuzuliy devon debochasida kotiblar xususida to'xtalib, savodli va savodsiz kotib masalasi she'rga juda katta ta'sir ko'rsatishini misollar asosida dalillaydi.

Navoiy va Fuzuliy devoni debochalaridagi bu uslub keyingi davr devonlari debochalarida ham o'z aksini topgan. Xususan, XIX asr boshlarida yashab ijod etgan Nodira, Nodir-Uzlat, Amiriy, Ogahiy, Munis, Muhammad Sharif Shavqiy devonlari debochalarida ana shu an'ana ta'siri ko'zga tashlanadi.

Farida Karimova XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yaratilgan debochalarni mazmuni va tuzilishiga ko'ra ikki turga ajratadi: Nodira, Amiriy, Faqiriy debochalari mundariyasi va kompozitsion tuzilishi jihatidan ma'lum darajada umumiylikka ega, ya'ni bu debochalar hamd-u na't bilan boshlanib, devondagi sahv-u xatolar uchun uzr so'rashdek an'anaviy xotima bilan yakunlanadi. Shoir debochada o'zi haqida ma'lumot keltiradi, o'sha davr hukmdoriga ta'rif-u tavsif beriladi, ko'klarga ko'tarib maqtaladi. Shoirida devon tuzish fikri bo'lmaganligi, bu ishga ayrim shaxslarning qistovi bilan qo'l urganligi, shu tariqa devon yaratilganligi xususida so'z yuritiladi. Shu bilan birga, shoirning ustozlariga bo'lgan munosabatlari ham o'z aksini topadi(1). Munis, Ogahiy, Shavqiy, Muhsiniy, Tabibiy kabi shoirlar devonlari debochalari kompozitsiyasiga yuqoridagi komponentlardan tashqari,

¹⁷ Мухаммад Фузулий Асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Фафур Гулом номидаги бадиний адабиёт нашриёти, 1968. – Б.19.

¹⁸ Мухаммад Фузулий Асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Фафур Гулом номидаги бадиний адабиёт нашриёти, 1968. – Б.20.

devon va boshqa asarlarining yaratilish tarixi, ularning o'ziga xos xususiyatlari, janrlari, tarjimayi holiga oid chizgilar, mamlakat tarixiga doir voqea-hodisalarni tasvirlashda aniqlikka intilish, debochaning yozilgan vaqtini ko'rsatish kabi masalalar, shuningdek, ayrim o'rinlarda ijtimoiy mazmundagi fikrlar ham singdirib yuborilganki, bu xususiyatlar ularning o'ziga xos jihatlaridir. Shuningdek, bu davrdagi debochalarni uslub jihatidan ikki guruhga ajratish mumkin: she'riy va nasriy uslubda bitilgan debochalar¹⁹.

Amiriy devoni Debochasi bu davr devon debochalari orasida adabiyotshunoslik masalasi, shoirning adabiy jarayonga munosabati aks etgan muhim manba sanaladi. Amiriy debochada ijod jarayonlari haqida munosabat bildirib, oshiqona g'azallar bitganligi, ustodlarning "muhabbatomiz" g'azallariga naziralar yozganligi, muxammaslar bog'laganligi, "andak fursatda varaq poralar yuzi to'lgan"ligi, saroydagi "zakiyta'b" zufunlar²⁰ iltimosi bilan devon tartib berilganligini bayon qiladi²⁰. Nihoyat, shoir she'rlaridagi ba'zi sahv-u xatolar uchun kitobxondan uzr so'rab, debochani yakunlaydi. Amiriy bir qancha shoirlar she'rlariga taxmislar bog'lagan. Bu haqda shoirning o'zi debochada alohida ta'kidlab o'tadi: *"Va gohi ustodlar devonlaridin biror shavqangiz va muhabbatomiz g'azaldin rangin va tahsin qofiya topar erdim, tatabbuida g'azal aytur erdim, filhol zavq-shavq fartidin muxammas bog'lar erdim va chun har abyot gavharlarin xayol dafinasidin terib, va har nazm javharlarin andisha xazinasidin chiqorib zohir qilur erdim"*²¹.

Nodira devoni Debochasida ham shoiraning badiiy ijod borasidagi fikrlari Amiriy va Nodira munosabati kesimida yoritiladi. Nodira Amiriy she'riyatining ta'siri masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, debocha qismida keltirilgan Nodira va Amiriyning savol-javob shaklidagi she'r talqini borasidagi fikrlari ahamiyatli. "...ul hazrat ba'zi toza mazmunlardin bir misra bila savol tariqasida so'rar erdilar,...oxiri misra bila javob aytur erdim... Biri budurkim, bir kun savol qildilarkim, misra:

– Nega arbobi xirad ahli junundin ori bor?

¹⁹ Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi. Filologiya fanlari doktori darajasini olish uchun yozilgan diss. – Farg'ona. 2023. – B.175.

²⁰ Amiriy. Devon. O'zbek tilidagi she'rlar. 2 jildlik, 1-jild. – T.: Tamaddun, 2017. – B. 27.

²¹ Amiriy. Devon. O'zbek tilidagi she'rlar. 2 jildlik, 1-jild. – T.: Tamaddun, 2017. – B. 27.

Javob aydimki, misra:

– Kim bular uryon, alarning jubbau dastori bor.

Bu tariqa mazmunlar birla ko'ngullarig'a farah yetkurur erdim, mundag' latoyif va nazokatlar birla ro'zgor, davlat va saltanat xush kechar erdi²².

Ko'rinib turibdiki, Nodira devoni debochasi ham an'anaviy tuzilishga ega bo'lib, bu an'anaviylik debocha strukturasi bilan birga mohiyati bilan ham bog'liq. Bu holat *Munis Devoni Debochasida* ham ko'zga tashlanadi. Munis Debochasi adabiyot tariximizda yaratilgan debochalar kabi umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga egadir. An'anaviy hamd-u na't bilan boshlanib, xotima bilan yakunlanishi, yoshlik yillari, she'riy ijodi va uning umumiy mavzu doirasi, davr hukmdorlarining madhi, devonning yaratilish tarixi va mundarijasi kabi masalalar va bu masalalarning Navoiy debochalaridagi kabi o'ta sharqona uslubda bayon etilishi, ya'ni bayondagi obrazlilik, ko'tarinkilik, nasr va nazmning qorishiq ishlatilishi kabi xususiyatlar Munis debochasining an'anaviy jihatlaridir. Shu bilan birga, debochada shoirning tarjimai holi, turmush sharoiti, kayfiyatiga oid juda ko'p qimmatli ma'lumotlar mavjudki, ular shoirning hayot yo'li, dunyoqarashi, ijtimoiy nuqtai nazarini o'rganishda muhimdir²³.

Xiva adabiy maktabining yirik vakili *Ogahiyning "Ta'viz ul-oshiqin"* devoni *Debochasi* ham adabiyotshunoslik masalalarining yoritilish ko'lamiga ko'ra muhim debochalar sirasiga kiradi. Shoir debochasi ham an'anaviy tarzda boshlanib, devonning yaratilish tarixiga alohida to'xtalinadi. Devon yaratilishiga sababchi hukmdor Muhammad Rahimxon Feruz tavsifini keltiradi. Feruz taxt tepasiga kelgach, shoir va fozillarga katta e'tibor bergani, saroydagi adabiy majlislarda ularning she'rlari o'qilib, xonning iltifotiga sazovor bo'lganligi xususida so'zlaydi. Kunlarning birida Ogahiy ham bir necha g'azal va muxammas, qasidalarini saralab, varaqlarga ko'chirib, tuhfa sifatida yetkazadi. Xon uning she'rlarini o'qib, ko'proq "shavqangez g'azallar" aytishga targ'ib qiladi. Shohning bu tavsiyasi bilan Ogahiy shu ruhda g'azal, muxammas, qasidalar bitadi. Navoiy debochalarida

²² Нодира-Комила. Девон. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси, 2001. – Б.20.

²³ Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi. Filologiya fanlari doktori darajasini olish uchun yozilgan diss. – Farg'ona. 2023. – B.186.

she'r farzandga qiyoslangan bo'lsa, Ogahiy debochalarida ham she'r farzandga o'xshatiladi. Ogahiy shohning amri bilan o'zidan yodgor sifatida Devon tartib beradi.

"Ta'viz ul-oshiqin" devoni debochasida Ogahiy nafaqat shoir, balki olim, tarjimon sifatida namoyon bo'ladi. Shoir devon debochasida tarixiy va tarjima asarlari va ularning yozilish sabablari bilan bog'liq qimmatli ma'lumotlarni keltiradiki, bu ma'lumotlar Xivadagi adabiy jarayon xususida yetarlicha tasavvurga ega bo'lish imkonini yaratadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida yashagan Muhsiniy, Faqiriy, Tabibiy, Muhayyir, Komyob, Mujrim-Obid kabi shoirlar ham o'z devonlariga debocha yozganlar. Bu shoirlar devonlari debochalarda ham sharqona an'ana yaqqol ko'zga tashlanadi.

Xiva adabiy maktabi vakili *Ahmad Tabibiy Devoni Debochalarida* shoirning poetika ilmiga oid bilimlarni chuqur bilishi, tahlil ko'nikmasiga ega ekanligi ko'zga tashlanadi. "*Alqissa, "Al ma'muru ma'zurun" hadisi mafhosicha bu xidmati zi saodatni joni ko'ngul bila qabul qildim... O'n nav'i nazmkim tashbib, g'azal, mustazod, musammat, ya'ni murabba'dan to muashsharg'acha, tarje'band, qasida, masnaviy, ruboiy, qit'a, fard itloq qilurlar. Jam'i o'n rang guldurkim, tab'iyat gulistonidin terdim va anjuman aro chaman bog'lab huzur-u vofiru-s-sarvarig'a yetkurdum. Hazrati vohibu-l-atoyo va g'ofiru-l-xatoyodin umid qilurmenkim maqbuli tab'i anvari va matbu'i xotiri safoparvari qilg'ay*". Ko'rinib turibdiki, Ahmad Tabibiy nazmning 10 turi lirikaning asosi ekanligini ta'kidlab, shu o'n turda ijod qilganini keltiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, Ahmad Tabibiy keltirgan nazmning 10 turi Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida keltirilgan she'r nav'lari bilan uyg'un²⁴.

Ahmad Tabibiy debochada she'r nav'lari haqida nazariy ma'lumotlarni keltirar ekan, o'zi ham aynan shu she'r nav'lari qonuniyatlariga mos ijod namunalari yaratganini ta'kidlab o'tadi. Tabibiy devoni debochalarida she'r ilmiy nazariyasidan tashqari shoirning tarjimai holi, asarlarning salmog'i, ijodiy merosi xususida ham yetarlicha ma'lumotlar keltirilgan. "*Maxfiy qolmasinkim, bu faqir qo'lida jam' bo'lg'on mudavvan kitobning jumlası besh devondurkim, uch devon turkiy lafzi bila fasohatorodur va ikki kitob forsiy alfozi bila*

²⁴ Amonov. Sh. Tabibiy debochalari // Oltin bitiklar. – T., №2. 2023. – B. 16

balog'at payrovdur. Avvalg'i devong'akim sultoni oliyjoh janobi mu'allo al qobig'a hadyalig' sababidin "Tuhfatu-s-sulton" deb tasmiya qilindi. Va ikkinchi devong'a ushshoq unsiyati jihatidin "Munisu-l-ushshoq" ismi bila musammo bo'ldi. Va uchlanchi devong'a ishq holotin mu'oyana ko'rguzguvchi vajhidin "Mir'otu-l-ishq" oti bila mavsum etuldi. To'rtlanchi devong'a oshiqlar o'qub mutolaa qilur hangomlarida hayratfazolig' mo'jibi bila "Hayratu-l-ushshoq" deb ism berildi. Beshlanchi devonni bedillar ishtiyoqi jilvagohi bo'lg'on boisi bila "Mazharu-l-ishtiyoq" deb ataldi".

Debochalar xususida to'xtalganda, Muhsiniy, Faqiriy, Muhayyir, Komyob, Mujrim-Obid kabi shoirlar debochalari ham Sharq an'anasi asosida tuzilganini e'tirof etish kerak. Sharq, xususan, o'zbek adabiyotida ham nazmiy debochalar kam uchraydi. O'zbek adabiyoti tarixida Shavqiy, Uzlat kabi shoirlar o'z debochalarini she'riy uslubda bitganlar. Xususan, Shavqiy debochasi qo'yilgan masalalar haqida aniq ma'lumotlarning keltirilishi va poetik xususiyatlari bilan boshqa debochalardan farq qiladi.

Ilmiy risolalar. Risolalar sof ilmiy xarakterdagi asar sifatida adabiy-nazariy bilimlarni o'zida jamlashi bilan adabiyotshunoslikning muhim manbasi sanaladi. O'zbek adabiyotshunosligi tarixida risolalarni mazmun-mohiyatiga ko'ra ikki turga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Umumlashma maqola-risola²⁵

2. Sof ilmiy risola

O'zbek adabiyoti tarixida umumlashma maqola-risola tarzidagi risolalar u qadar ko'p emas. Ma'lum bir shoir haqidagi umumlashma-maqola tarzidagi asar sifatida *Husayn Boyqaroning "Risolayi Husayn Boyqaro"* nomli asarini keltirish mumkin. Ushbu risolaning ilmiy muomalaga kiritilishi Fuod Kuprulu nomi bilan bog'liq. Fuod Kuprulu ilk bora "Turk tili va adabiyoti arashtirmalari" asari ushbu risola xususida ma'lumot bergan. Turk olimi Ismoil Hikmat Ertaylon 1945-yilda risolani nashr ettirdi. O'zbek adabiyotida bu asar nashri S.G'aniyeva nomi bilan bog'liq.

Asar an'anaviy hamd va na't bilan boshlanadi. Husayn Boyqaro risolada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy shaxsiyati va shoirlik maqomotini o'ziga xos tasvir yo'sini bilan keltiradi. Saj' asosidagi

²⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993. – Б. 30.

Jomiy tasvirida uning benazir shoir ekanligi ko'rsatiladi. "...javohir-i nazmidin jahon sadafi to'la durr-isamin va laoliy-i nasridin aflok atlasig'a zeb-u tazyin, tasonifi jami'-i ulumda behadd-u har tasnifda xazoyin-i maoniy beadam" ta'rifi orqali Jomiyning nasr va nazmda benazir ijodkor ekanligini anglash mumkin.

Chu mezon-i tab'i bo'lub ganjsanj,
Anga bir tarozu kelib Panj ganj.
Ki hayron qolib nazm qilg'an chog'i,
Anga yo'qki Xusrav, Nizomiy tag'i²⁶.

Husayn Boyqaro Jomiy g'azallarini "sho'rangiz-u sho'rangiz baytlari lutfomiz" deb ta'riflaydi. Husayn Boyqaro Alisher Navoiy ta'rifiga o'tishdan oldin Hirotidagi adabiy muhit haqida munosabat bildiradi, yaratilgan asarlarning barchasi fors tilida ekanligiga ishora qilgan holda Alisher Navoiyga "...turk tilining o'lgan jasadig'a Masih anfosi bila ruh kiyurdi. Va ul ruh topqanlarga turkiyoyin alfoz tor-u pudidin to'qulg'an hulla-vu harir kiyurdi va so'z gulistonida navbahor-i tab'idin ravonoso yog'inlar bila rango rang gullar ochti va nazm daryosig'a sahob-i fikratidin ruhparvar qatralar bila gunogun durlar sochti" deya ta'rif beradi. Husayn Boyqaro Navoiy nazmini ta'riflashga til ojiz ekanligini ta'kidlab, Navoiyning faxriya – masnaviysiga murojaat etadi:

Men ul menki, to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.
Falak ko'rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire...²⁷

Alisher Navoiy "Xamsa"sining yozilishini buyuk hodisot sifatida baholagan muallif "Risola"da Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy "Xamsa"larini yozilishiga ketgan muddatni solishtiradi. Navoiy masnaviyotining o'ziga xos xususiyatlarini, forsiy va turkiy til imkoniyatlarini qiyoslaydi, Navoiyni "so'z mulki kishvaristonining Xusravnishoni, hukmdori" sifatida baholaydi.

Adabiyotshunoslik masalalari tadqiqiga bag'ishlangan maxsus janr bu *ilmiy risolalar* bo'lib, bu ilmiy risolalarda poetika masalasi batafsil

²⁶ Хусайн Бойқаро. Рисола. (Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан) – Т.: Шарқ, 1991. – Б. 11.

²⁷ Хусайн Бойқаро. Рисола. (Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан) – Т.: Шарқ, 1991. – Б. 11.

tadqiq etilgan. Xususan, badiiyat ilmi, ilmi aruz, ilmi qofiya, she'r nav'lari masalasiga bag'ishlangan o'nlab risolalar turli davrlarda poetikaga oid ilmiy-nazariy qarashlarni, qonuniyatlarni o'zida aks ettirgan. Dastlab arab adabiyotida yaratilgan risolalar ta'sirida ayni yo'nalishdagi risolalar fors adabiyotida paydo bo'ldi. Keyinchalik turkiy adabiyotda ham poetika ilmi nazariyasiga oid maxsus ilmiy risolalar vujudga keldi. Abu Abdulloh Xorazmiyning "Mafotih ul-ulum", Nasr binni Hasanning "Mahosin ul-kalom", Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us sehr", Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar", Sayfi Buxoriyning "Aruzi Sayfiy", Yusuf Aziziyning "Aruz", Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz", "Risolayi qofiya", "Risolayi muammo", Atoulloh Husayning "Badoye' us-sanoye'", "Badoye' ul-takmila", "Risolayi qofiya" kabi arab, fors tilidagi ilmiy risolalar qatorida turkiy tilda Ahmad Taroziyning "Funun ul-balag'a", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Boburning "Aruz risola" kabi manbalar poetika ilmining nazariy asoslarini o'zida jamladi²⁸.

Manoqib, holotlar. Manoqib va holotlar ma'lum shoir, ijodkor yoki avliyo, nabiylar hayoti va ijodi, holotiga bag'ishlangan. Shoirilar haqidagi holotlarda shoirning tarjimai holi bilan birgalikda uning ijodiy merosi, shoir yashagan adabiy muhit va asarlari tahliliga oid fikrlar, nazariy qonuniyatlar keltiriladi. Holotlar garchi nasriy yo'lda yozilsa ham, unda muallifning badiiyatga yo'g'rilgan ifodalari bo'lib, bunday asarlar voqeani shunchaki bayon qilish yo'lida emas, nasrdagi tasvir yo'lida yozilgan. Xususan, Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Pahlavon Muhammad", "Holoti Sayid Hasan Ardasher", Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarlarida ayni xususiyat ko'zga tashlanadi²⁹.

Maqola, taqriz. Maqola va taqrizlar XX asr boshlarida shakllangan janr sifatida adabiyotshunoslikning muhim masalalarini o'zida aks ettirgan. Maqola va taqrizlar yaratilishiga ko'ra *ilmiy-ommabop va sof ilmiy* ko'rinishdagi maqolalarga bo'linib, tadqiq etiladi. XX asr boshlarida kirib kelgan matbuot maqola va taqrizlarni tarqatish, yoyish, yetkazish vazifasini bajargan. Furqat, Ibrat, Fitrat, Abdurahmon Sa'diy, Munavvarqori, Cho'lpon, Behbudiy, Vadud Mahmud, Miyon Buzruk

²⁸ Bu risolalar xususida keyingi mavzularda batafsil ma'lumotlar keltiriladi.

²⁹ Qarang: "Alisher Navoiyning adabiyotshunoslik merosi" mavzusi.

Solihov, Sotti Husayn kabi davr ijodkorlarining adabiyotshunoslikka oid maqolalari XX asr adabiyotshunosligining asosiy materiallari vazifasini bajaradi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Nazariy poetikaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?*
2. *Poetika ilmining tarixiy ildizlari qaysi ilmga borib tutashadi?*
3. *“Adabiyotshunoslik” atamasining adabiyotshunoslikka kirib kelish sabablarini izohlang.*
4. *O‘zbek adabiyotshunosligi qaysi davrlarni o‘z ichiga oladi?*
5. *Adabiyotshunoslik tarixining asosiy maqsadlari nimalardan iborat?*
6. *Ilmiy risolalarga misollar keltiring.*

Adabiyotlar:

1. Avfiy M. Lubobu-l-albob. – T.: Mumtoz so‘z, 2020.
2. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988.
3. Amiriy. Devon. O‘zbek tilidagi she’rlar. 2 jildlik, 1-jild. – T.: Tamaddun, 2017.
4. Amonov. Sh. Tabibiy debochalari // Oltin bitiklar. – T., №2. 2023.
5. Boltaboyev H. Adabiyotshunoslik tarixi. Darslik. – T.: Mumtoz so‘z, 2016.
6. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993.
7. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). (Таржимон Бўриной Аҳмедов). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981.
8. Davlatshoh Samarqandiy. Tashkirat ush-shuaro. Debocha. (Tarjimon B.To‘xliyev, I.Ismoilov) // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 2024. №6.
9. Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi. Filologiya fanlari doktori darajasini olish uchun yozilgan diss. – Farg‘ona. 2023.

10.Мухаммад Фузулий Асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968.

11.Нодира-Комила. Девон. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси, 2001.

12.Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1978.

13.Sirojiddinov S., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Т.: Tamaddun. 2018.

MARKAZIY OSIYODA ADABIYOTSHUNOSLIKNING ILK MANBALARI

Reja:

1. *Afsona va miflarda adabiy-estetik qarashlar*
2. *Avestoda ezgu soʻz masalasi*
3. *Oʻrxun-Yemisey bitiktoshlarida badiiy tafakkur*

1. Afsona va miflarda adabiy-estetik qarashlar

Adabiyotning paydo boʻlish genezisi insoniyatning paydo boʻlishi bilan bevosita bogʻliq. Soʻz insonlararo muloqot vositasi oʻlaroq badiiy adabiyotning shakllanishiga zamin yaratgan. Soʻz natijasida badiiy tafakkur va uning negizida adabiy-estetik qarashlar vujudga kelgan. Turkiy xalqlar tafakkurining shakllanishi milliy adabiyot tarixi ibtidosi sifatida xalq madaniyati, udumlar, anʼanalarida aks etgan. Butun turkiy xalqlarning manzili Turonzamin, Markaziy Osiyo ekanligi va turkiylar ota yurt sifatida aynan Markaziy Osiyoni tan olishi manbalarda qayd etilgan. Olimlarning tadqiqotlariga qaraganda, turkiy xalqlar madaniyatining shakllanish davri X-XI asrlarga toʻgʻri keladi³⁰. Aksariyat olimlar ayni shu davrni turkiy xalqlar adabiy-estetik tafakkurining shakllanish nuqtasi ekanligini eʼtirof etadilar. Maʼlumki, turkiy xalqlar xunnlarning kirib kelishi sabab Markaziy Osiyoga yoyila boshladilar. Xunlar eramizdan oldingi II-I asrlarda Yettisuv va Sirdaryo boʻyidagi choʻllarga koʻchib kela boshladilar va asta-sekin skif-massagetlar bilan chatishib keta boshladilar. Bu borada Markaziy Osiyoda turkiy tillar gruppasi keng tarqalib, eron tillar gruppasiga kirgan tillarda soʻzlashuvchi qabila va xalqlar bilan aralashib, turkiy tillarda soʻzlasha boshladilar. Shu nuqtayi nazardan Lev Gumilev "Turklar oʻz tarixini olamning boshlanishidan hisoblasalar-da, ularning dunyoqarashidan kelib chiqilsa, bu dunyo uncha qadimiy emas. Olamning ibtidosi(ular nazarida) VI asr boshlari" degan fikrni keltiradi. Bu orqali turkiy xalqlar tarixi xunnlardan oldin shakllangan degan xulosani ilgari suradi. Demak, turkiy xalqlarning adabiy-estetik qarashlari elementlari aynan VI asrda topilgan mis jomdagi yozuv va yozuv tarixi bilan bevosita bogʻliq. Bu davr manbalari bizga sof adabiyotshunoslikka oid qarashlar, insoniyatning adabiy-estetik

³⁰ Boltaboyev, H. Adabiyotshunoslik tarixi. Darslik. – T.: Mumtoz soʻz. 2016. – B. 91.

qarashlari borasida aniq ma'lumotlarni bera olmaydi. Biroq ularda insoniyatning so'z bilan, adabiyot bilan bog'liq ma'lum ma'nodagi fikrlar umumlashmasi borligi uchun ham ibtido vazifasini bajara oladi.

Insoniyat tarixida adabiy-estetik tafakkurning dastlabki elementlari mif va afsonalarla o'z aksini topgan. Insonga olamni anglash bilan bog'liq bilimlarining yetishmasligi, o'zidan kuchli tabiat kuchlariga munosabat, o'zi bilmagan narsalarga g'ayritabiiy hodisot sifatida qarash, inson ishonchi, e'tiqodining ifodasi aynan mif va afsonalarda aks etar ekan, mif va afsonalardagi obrazlar davrlar osha qahramonlik obrazlari, totem, fetish, animlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Ayni jihatlarni hisobga olgan holda turkiy adabiyot tarixining qadimgi davrlari bo'yicha to'plangan adabiy manbalarni ham turli davrlarga bo'lib, o'rganish ehtiyojini tug'diradi:

1. Turkiy qavmlarning shakllanish davri adabiyoti (miloddan avvalgi VII asrlardan toshbitiklargacha bo'lgan davr);

2. Turkiy xalqlar og'zaki ijodining jahon xalqlari adabiyoti bilan mushtaraklik, ya'ni miloddan avvalgi uchinchi mingyillikdan VIII asrlargacha bo'lgan davr;

3. Turkiy adabiyotda yangi, O'rxun-Yenisey yodgorliklari yoki "qabr toshlari" davri³¹.

Birinchi davr manbalari turli buyum va ashyolar orqali yetib kelgan turli yozuv shakllari insoniyat tamaddunining ibtidosi sifatida e'tiborga molik.

Ikkinchi davr mif va afsonalarning yuzaga kelishi bilan bog'liq. Yuqorida ta'kidlanganidek, dunyoning yaratilishi, osmon jismlari, inson va tabiat munosabati asosida shakllangan mif va afsonalarning aksariyatida Buyuk to'fon davri, kosmongoniya, g'aroyib qahramonlar hayoti bilan bog'liq voqealar tasvirlangan. Shu nuqtayi nazardan kosmogonik miflar, hayvonlar va qushlar haqidagi miflar, Xudolar va afsonaviy qahramonlar haqidagi miflar shakllangan. Mif kishilarning zaif tomonlarinigina emas, balki ularning quch-qudrati va orzu-armonlarini ham fantaziya asosida tasvirlaydi, mujassamlashtiradi, u poeziya va san'atning ravnaq topishiga zamin yaratadi³².

³¹ Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. Ўқув қўлланма. – Т.: 2005. – Б. 12.

³² Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. – T., 2021. – B. 20.

Mif va afsonlarning asos qahramonlari yaxshilik va yovuzlik, ezgulik va yomonlik o'rtasidagi kuch atrofida birlashgan Mitra, Anaxita, Qayumars, Yima, Gershasp, Elikbek kabi obrazlar sifatida adabiyotga kirib keldi. Turkiy xalqlar turli hududlarga yoyilib yashadilar, islom dini kirib kelguniga qadar ular turli diniy shakllar va oqimlarga amal qildilar. Buning natijasi afsona va rivoyatlarda e'tiqod bilan bog'liq masalalar aks eta boshladi, totemizm, animizmlar afsonalarning asosini tashkil eta boshladi. Xususan, *Tang'itoy afsonasi*, *Skifning tug'ilish afsonasi*, *turkiylarning bo'ri urug'lari bilan bog'liq afsonalari*, *Qo'rqmas sigir*, *Ot* bilan bog'liq afsonalari totemizmning natijasi o'laroq vujudga kelgan. Turkiy xalqlar afsonalari orasida bo'ri va ot bilan bog'liq afsonalar keyingi davrlarda xalq og'zaki ijodi eposlariga ko'chib bordi. Yarmi ot va yarmi odam shaklidagi tasviriy san'at asarlarining topilishi turkiylarning otga bo'lgan e'tiqodining belgisidir. Bu holat animizm – odamlarning tabiatga sig'inishi va unga itoat etishi bilan bog'liq afsonalarda ham o'z aksini topgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida bunday afsonalar aks etgan parchalarni yetarlicha topish mumkin. Odamning yaratilishi, Barhategin afsonasi va bu afsonalardagi Umay xotun, Oy Ota obrazlari turkiy xalqlar adabiyotining keyingi davrlari uchun asos obrazlar vazifasini bajargan. O'rxun-Yenisey yodgorliklari tarkibida Umay xotun bilan bog'liq tasvirlarning kelishi buning yorqin dalilidir. Keyinchalik turkiy xalqlar orasida To'maris, Shiroq, Zarina va Striangiya, Zariadr va Odatida Rustam kabi afsona qahramonlari eposlarga ko'cha bordi.

Afsona va rivoyatlarning yaratilishida skiflarning ijtimoiy hayoti muhim ahamiyatga ega. Gerodotning "Tarix" asari orqali yetib kelgan bir qancha afsona, rivoyat, qissalar aynan skiflarning turmush-tarzi, hayoti, e'tiqodi, adabiy-estetik tafakkuri bilan bog'liq. Xususan, "Ko'r qullar rivoyati"da skiflarning urf-odatlar, yashash tarzi bilan bog'liq voqealar keltirilsa, Doroning Skifiyaga yurishi va skiflarning qahramonligi tasviri keltirilgan qissada skiflarning vatanparvarligi, e'tiqodi bilan bog'liq jihatlar keltirilgan. Gerodotning o'zi skiflarning tug'ilishi, skif qavmining paydo bo'lishi, etnik tarkibi bo'yicha ma'lumot beruvchi rivoyat, afsonalar orasida "Shohga bo'ysunmagan kimmerlar afsonasi"ni alohida e'tirof etadi va afsonada haqiqat borligini ta'kidlaydi. Skifiya va Eron urushlari mavzusidagi, urush

voqealari tasviriga bag'ishlangan bir qancha afsona va rivoyatlar mavjudki, bu rivoyat va afsonalar Alb Erto'nga shaxsiyatining afsonaviy qahramon darajasiga ko'tarilishiga asos bo'lgan.

2. Avestoda ezgu so'z masalasi

"Avesto" adabiy yodgorlik sifatida badiiy til vositasi, obrazli so'zlarning ishlatilishi jihatidan adabiyotshunoslik tarixining dastlabki yozma manbasi sifatida muhim ahamiyatga ega. "Avesto"da bir qancha afsonalar, afsonaviy qahramonlar borasida hikoyatlar keltiriladiki, she'riy shaklda bitilgan ushbu asar she'r ilmi, hijolar bo'linmasi, hijolar miqdorini ajratish tamoyillari, afsonaviy obrazlar, badiiy so'z tabiati kabi bir qancha nazariy masalalarning ibtidoiy holatini aniqlash imkonini beradi.

"Avesto" insoniyat tarixining ibtidosini o'zida aks ettirgan ilk badiiy tafakkur mahsuli bo'lgani bois dunyo olimlarining diqqat markazida bo'lgan. F.Nisshe, A.Mayllet, B.Bartold, Ye.Bertels, F.Shpigel, O.Makovelskiy, Yan Ripka, I.Braginskiy, A.Qayumov, H.Homidiy, M.Is'hoqov, N.Rahmonov kabi olimlar "Avesto" asarini turli jihatlariga ko'ra tadqiq etganlar.

Ma'lumki, "Avesto" besh qismdan iborat:

1. *Yasna*. Asarning ushbu qismida marosim qo'shiqlari, xudolar madhiyasi va boshqa diniy marosim, rasm-rusum qo'shiqlari keltiriladi. Gotlar – gimnlar aynan Yasna qismida keltirilgan bo'lib, bu qism "Avesto"ning eng qadimgi qismlaridan sanaladi. Gotlar notiqlik san'ati bosqichining ilk davrida yuzaga kelgan. Notiqlik san'ati g'oyani ifodalovchi asosiy mezon bo'lib, Zardusht o'z qarashlarini kohinlar harakatiga va eski kullarga qarshi fikrlarini ifodalashda asosiy vosita bo'lgan.

2. *Yasht*. "Avesto"ning bu qismida zardushtiylik xudolari va ma'budalar haqidagi 52 qo'shiq keltiriladi. Olimlarning ta'kidlashicha, bu qismda mifologik elementlar bilan bog'liq ma'lumotlar ko'p.

3. *Visparad*. Asarning ushbu qismida ham ibodat qo'shiqlari keltirilgan bo'lib, ular 27 bob tarkibida keltirilgan.

4. *Vendidod*. Asarning bu qismi Axura Mazda va Zardushtning savol-javoblaridan iborat bo'lib, yovuz kuchlar, devlarni yengish duolaridan tashkil topgan.

5. "Avesto"ning beshinchi qismi "*Kichik Avesto*" bo'lib, unda Quyosh, Oy, Varaxran kabi xudo va ma'budalar sharafiga bitilgan badiiy matnlar keltirilgan.

"Avesto"da mehnatga ezgu munosabatning mahsuli sifatida ilk xalq qo'shiqlari yuzaga keldi. "Avesto"da tom ma'nodagi xalq qo'shiqlari uchramasa-da, uning qoldiqlari ham qadimgi ajdodlarimizning badiiy tafakkuri imkoniyatlari to'g'risida to'laqonli ma'lumot bera oladi. "Avesto"ning "Vendidod" qismida mehnat qo'shiqlarining shunday namunasi bor³³.

"Avesto"ning tili va she'r tuzilishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish uchun Yasht qismidagi she'riy parchalar e'tibor qaratish mumkin. Yasht ko'pincha 8 (ba'zan 10-12) hijoli misralardan tashkil topgan. "Avesto"da hijolarning miqdoridan tashqari urg'uga ham alohida e'tibor berilgan. Qofiya esa misralarning oxirida emas, asosan, misralarning boshi va o'rtasida qo'llangan³⁴. Adabiyotshunos olimlar "Avesto"ni insoniyatning ilk e'tiqodi aks etgan manba sifatida e'tirof etish bilan birga, so'z san'ati yodgorligi sifatida ham baholashadi.

"Avesto" adabiy yodgorlik sifatida o'ziga xos ifoda uslubi va timsollar tizimiga ega. "Avesto"da olamning yaratilishi ibtidoiy urug', qabila, elatlarning xalq, so'ngra alohida-alohida millat bo'lib shakllanishi, ezgulik uchun yovuzlikka qarshi kurashi, ozodlik, erkinlik, bunyodkorlik, ijodkorlik yo'llaridagi ideallari oddiy tarzda sodda iboralarda, mifologiya va din qobiqlarida o'z ifodasini topgan. Zardusht ta'limotida, "Avesto"da ilgari surilgan ezgu fikr, ezgu kalom va ezgu amal asarning butun mohiyatini tashkil etadi.

3. O'rxun-Yenisey bitiktoshlarida badiiy tafakkur

Har davrda O'rxun-Yenisey yodgorliklari va ularning matniy tadqiqi butun insoniyatning diqqat markazida bo'lib kelgan. O'rxun-Yenisey obidalari turk davlatchiligi tarixi, qadimgi turk madaniyati va adabiyoti borasida ma'lumot beruvchi muhim manbadir. Shu bois XVIII asrdan beri yodgorliklarning topilishi, janr xususiyatlari, hududiy joylashuvi, matni, mazmuni borasida yirik tadqiqotlar olib borilmoqda. O'rxun-Yenisey yodgorlikliklarini topish, tekshirish va

³³ Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроиди. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. — Б.70.

³⁴ Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. — T., 2021. — B. 46.

o'rganishda S.U.Remezov, Iogann Stralenberg, G.D.Missersshmidt, N.M.Yadrinsev, V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel, Yu.Nemet, S.E.Malov kabi olimlarning xizmati katta. O'rxun-Yenisey yodgorliklarini bir necha tillarga tarjima qilish borasida I.V.Stebleva tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday bo'lsa-da, bu yodgorliklar tilini o'rganish, lingvistik xususiyatlarini tahlil etish, ifoda uslubini tadqiq etish qadimgi turkiy qavmlarning ijtimoiy-siyosiy tarixini, dini, urf-odatlarini tarixini o'rganishda muhim manba sanaladi. Chunki bu yodgorliklar Turk xoqonligi va undan oldingi davr manzarasini o'zida aks ettirgan. Mif va afsonalardagi syujet, mohiyat eposlarga ko'chgan, eposlar zaminida esa qadim turk yodnomalari shakllangan. Yodnomalar o'ziga xos poetik qurilishga ega bo'lib, ularda tarixiy voqealar va eposlarga xos syujet, badiiy tasvir vositalari bir butunlikni tashkil qilgan. P.Melioranskiy Kultegin bitiktoshi xususidagi tadqiqotida ko'tarinki ruh eposlarning mahsulidir deya ilmiy-nazariy xulosalarni taqdim qilgan edi³⁵. Turkiy xalqlar eposlarining syujeti va bayon qilish uslubi ham turkiy yodnomalarga ta'sir ko'rsatgan. Ma'lumki, *boshlanma, mazmun taraqqiyoti, tugallanma* turkiy yodnomalarning asosini tashkil etadi. Bu qurilish turkiy og'zaki va yozma adabiyotning eng qadimgi ko'rinishidir. Bu qurilish yodnomalarning har biriga xos. *Yuqorida ko'k osmon, ostda qo'ng'ir yer yaratilganda, ikkovining o'rtasida inson bolalari yaratilgan. Inson bolalari ustidan Bumin xoqon, Istami xoqon o'tirgan. O'tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini ushlab turgan, rioya qilib turgan.* "Kultegin" bitiktoshining boshlang'ich qismidan keltirilgan ushbu parchaning o'zida *boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma* ham bor. Yor-u osmonning yaratilishi – boshlanma, Bumin va Istami xoqonlarning faoliyati – mazmun taraqqiyoti, qonun-qoidalariga rioya qilishlari esa tugallanmadir³⁶.

O'rxun-Yenisey bitiktoshlari sarkarda va yo'l boshchilar xotirasiga bitilgan yodnoma bo'lgani bois ularning mazmuni ham shu bilan bog'liq. Obidalar matnida ideal qahramon tasviri, xoqonlarning mukammal obrazlarini yaratish asarning butun mohiyatini tashkil etadi. Tarixiy voqealiklar esa mana shundan ideal qahramonlarni yaratishda

³⁵ Мелиоранский П. Памятник в чест Кюл-тегина. – СПб. 1897.

³⁶ Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002. – Б.50.

fon bo'lib xizmat qilgan³⁷. Matn bayoni – badiiy uslubda. Obidalarining uslubi, g'oyaviy xususiyatlari yodnomalarni badiiy asar darajasiga ko'targan. Shu ma'noda bitiklar tarixiy asarlarga emas, turkiy yozma adabiyotning ko'hna namunalari hamdir³⁸.

Yodnomalar Birinchi turk xoqonligini eslash bilan boshlanadi, voqealar esa Ikkinchi turk xoqonligida sodir bo'ladi. Kultegin va Bilga xoqon bitiktoshlarining muallifi – yozuvchi Yo'llug' tegin tomonidan yozilishining o'ziyoq badiiy matndan muallif masalasi, uning voqealarga aralashish, aralasha olmaslik vazifalarini ko'rsatadi. Ikkala yodnomada ham bitiktoshning asosiy matni Bilga xoqon tilidan bayon qilinadi, xoqonning xalqni birdamlikka, ittifoqqa chaqiruvchi chaqiriqlari aynan xoqon tilidan aytilishi bitiktoshlarning bosh g'oyasini ko'rsatib beradi.

Yodnomalarda Bumin xoqon, Istami xoqon, Eltarish xoqon, Bilga xoqon, Kultegin, To'nyuquq kabi tarixiy shaxslar badiiy obraz, adabiy qahramon darajasiga ko'tariladi. Turk xalqining ozodligi, erki uchun kurashgan bu qahramonlarning xatti-harakatlari badiiy tasvir vositalari: o'xshatish, qarshilantirish, bo'rttirishlar orqali badiiy matnning ilk ko'rinshlarini shakllantirishga xizmat qilgan.

Undan so'ng xoqonimga iltimos qildim. Shunday iltimos qildim: Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy – bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ichi-tashini – mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish. Ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish. “To'nyuquq” bitiktoshidan keltirilgan ushbu parchalarda tasvirni kuchaytirish maqsadida xalq maqollaridan foydalanilgan bo'lib, matn ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Bitiktoshlar matnida o'xshatishning go'zal elementlarini ham uchratish mumkin: U yerga men dono To'nyuquq yetkazib borganim uchun *sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipak hadsiz* keltirdilar.

Matndagi *sariq – oltin, oq – kumush, qiz – juvon, egri – tuya* ifodalari inson badiiy tafakkurining hosilasi o'laroq badiiy so'zning yukini oshirgan.

³⁷ Стеблева Н.В. Стихи и время. – В кн. Сад одного светка. Статьи и эссе. – М., 1991. – Б.277-293.

³⁸ Содиков. К. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Т., 2004. – Б.22.

Yodgorliklar matni tarkibida qadim turk xalqining soʻzga munosabati aks etgan oʻrinlar ham aks etgan. *Bu yerda oʻrnashib, Tabgʻach xalqi bilan murosaga keldim. Oltin, kumush, ichkilik, ipakni shuncha hisobsiz berayotgan Tabgʻach xalqi soʻzi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. Shirin soʻzi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaxshi qoʻshni boʻlgandan keyin yozuv, ilmni u yerda oʻrganar ekan.* “Kultegin” bitiktoshidan olingan ushbu parchalarda soʻzning shirinligi millat taqdirini hal etish darajasidagi muhim xususiyat ekanligiga eʼtibor qaratilgan. Xalq madaniyatining asosiy belgilari sifatida yozuv va ilm targʻiboti keltiriladiki, tamaddunning boshlanishi yozuv bilan belgilanishi bitiktoshlarning asosini tashkil etadi.

Turkiy yodnomalar matniga eʼtibor qilinadigan boʻlsa, ularda marsiya janri elementlari ham koʻzga tashlanadi. Xususan, Kultegin vafoti asar yakunida marsiyaga xos yigʻi motivi ostida keltiriladi. Bilga xoqon va atrofdagilar Kulteginning vafotidan qaygʻu-alam chekadi, sajʼ – ichki qofiya asosidagi oʻziga xos tasvir bitiktosh matni badiiyatining oʻziga xosligini koʻrsatib bergan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, qadimgi mif va afsonalar, Oʻrxun-Yenisey bitiktoshlari mohiyatida adabiyotshunoslikning bugun biz oʻrganayotgan nazariy qonuniyatlari aks etmagan boʻlishi mumkin, biroq bu manbalar vaqt kesimida insoniyatning badiiy adabiyot, badiiy soʻz tabiati, adabiy-estetik tafakkuri borasida dastlabki xulosalarni bera oladi. Ular insoniyatning badiiy adabiyot borasidagi dastlabki qarashlari aks etgan muhim manbalardir.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Qadimgi mif va afsonalardagi afsonaviy obrazlar xususida fikr yuriting. Oʻzingiz yashayotgan hududda qanday afsona va rivoyatlar mavjud?*
- 2. Qayumars obrazi qaysi afsonalarda uchraydi?*
- 3. Qadimgi lirik qoʻshiqlar haqida nimalarni bilasiz?*
- 4. Oʻrxun-Yenisey bitiktoshlari nima sababdan adabiyotshunoslik ilmining manbasi sifatida oʻrganilmoqda?*

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг кадимги даври. Ўқув қўлланма. – Т.: 2005.
2. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т., 1982.
3. Boltaboyev, H. Adabiyotshunoslik tarixi. Darslik. – Т.: Mumtoz soʻz. 2016.
4. Mallayev N. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Oʻquv qoʻllanma. – Т., 2021.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М. – Л., 1951.
6. Мелиоранский П. Памятник в чест Кюл-тегина. – СпБ. 1897.
7. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002.
8. Содиков. Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Т., 2004.
9. Содиков Қ. Қадимги туркий ёзувлар. – Т., 1995.
10. Стеблева И.В. Стихи и время. -В кн. Сад одного светка. Стати и эссе. – М., 1991.

O'RTA ASRLAR SHARQDA ADABIYOTSHUNOSLIK

REJA:

1. X-XI asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari
2. Arastuning "Poetika"si va Abu Nasr Forobiyning she'r ilmiga oid qarashlari
3. Abu Ali ibn Sinoning adabiy-estetik qarashlari
4. Abu Rayhon Beruniy asarlarida adabiyotshunoslik masalalarining aks etishi

1. X-XI asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari

Adabiyotshunoslikning mifik tafakkur davrida insoniyatning adabiy-estetik qarashlari shakllana boshlagan bo'lsa, IX-XI asrlarga kelib bu ancha takomilga erishdi. Bu davr adabiyotshunoslikda Uyg'onish davrining ilk bosqich sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda ilmlar bir butunlikda insoniyatning kashfiyoti o'laroq dunyo yuzini ko'ra boshladi. Mantiq, axloq, falsafa, tilshunoslik, adabiyot kabi ilmlar insoniyatning ilmlar borasidagi ilk qadamlari sifatida boshqa ilmlarning ajralib chiqishiga zamin yaratdi. Shuning uchun ham bu davrda yetishib chiqqan olimlar qomusiy olim sifatida e'tirof etiladi. Olimlar bir fan doirasida emas, balki barcha fanlar doirasida arab, hind, yunon, forsiy va turkiy xalqlar madaniyati bilan tanish bo'lgan, ularning mushtarak va farqli jihatlarini ko'rsatuvchi, ochib beruvchi manbalarni yaratgan.

Bu davrda yetishib chiqqan olimlar adabiyot, san'at, she'r va shoirlik haqidagi mulohazalari ritorika, mantiq, falsafa ilmi tarkibida o'rganishgan. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy kabi qomusiy olimlar asarlarida adabiyotshunoslik masalalari maxsus tadqiq etilgan. Agar bu davrda yashagan Abu Abdulloh Rudakiy, Shahidi Balxiy, Abu Shakur Balxiy, Abulqosim Firdavsiy, Yusuf xos Hojib kabi ulug' shoirilar asarlarida she'r-u shoirlik to'g'risidagi mulohazalar hisobga olinsa, unda boshqa fanlarning taraqqiyoti bilan birga badiiy adabiyot haqidagi qarashlarning ham o'ziga xos shaklda ifoda etilgani ko'zga tashlanadi³⁹.

Adabiyotshunos olim B.Valixojayev adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarning ifodalanish holati va bu sohada bizgacha

³⁹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т., 1993. – Б.39.

yetib kelgan ma'lumotlarni nazarda tutib o'zbek adabiyotshunosligi tarixini quyidagi davrlar asosida o'rganishni tavsiya etadi:

1. *Ilk qadamlar*
2. *Taraqqiyot zinalari*
3. *An'ana va yangilik*⁴⁰.

Olim o'zbek adabiyotshunosligi tarixini o'ziga xos prinsip asosida davrlashtirar ekan, *ilk qadamlar* davri XI asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olishi, bu davrda adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarni ifoda etuvchi janrlar ham, u bayon etgan mazmun ham hali yetarlicha va to'liq emasligini ta'kidlaydi. Bu davrga oid manbalarda adabiyotshunoslik masalalari umumiy planda adabiyot, she'r ilmiga oid qarashlardan iborat bo'lgan. Yuqoridagi mavzularda biz o'zbek adabiyotshunosligining davriy bosqichlari borasida o'z davrlashtirishimizni taqdim qilgan edik:

1. Mifopoetik tafakkur davri.
2. Mumtoz poetika: turkiy adabiyotshunoslikning shakllanish va taraqqiyoti:
 - a) *X-XII asr adabiyotshunosligi*;
 - b) *O'rta asrlarda mumtoz poetika ilmi*;
 - c) *Amir Temur va temuriylar davri adabiyotshunosligi*;
 - d) *XVI-XIX asrlar adabiyotshunosligi*.
3. XX asr adabiyotshunosligi:
 - a) *XX asr boshlari adabiyotshunosligi*;
 - b) *Jadid adabiyotshunosligi*.
4. Mustaqillik davri adabiyotshunosligi.

Demak, X-XII asrlar adabiyotshunosligi o'zbek adabiyotshunosligi tarixida adabiy-estetik tafakkurdan sof ilmiy-nazariy qarashlarning shakllanish bosqichiga o'tganligini hisobga olib, alohida davr sifatida o'rganilishi kerak.

Adabiyotshunoslik tarixining ildizlari, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, adabiyot tarixiga oid dastlabki ilmiy-nazariy qarashlar manbasi sifatida Abu Nasr Forobiyning she'r nazariyasi, she'r ilmi, badiiy so'z tabiati, adabiy tur va she'r nav'lariga oid asarlarini ko'rsatish mumkin. Adabiyotshunoslik va adabiy tanqidga oid ilk nazariy qarashlarning shakllanishi bevosita X-XI asrlar bilan bog'liq bo'lib, bu davrning yirik

⁴⁰ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшunosлиги тарихи. – Т., 1993. – Б.37.

qomusiy olimi Abu Nasr Forobiyning she'r ilmi, she'r nazariyasi, badiiy so'z tabiati, adabiy tur va she'r nav'lariga oid ilmiy-nazariy qarashlari bu yo'ldagi dastlabki ilmiy-nazariy qarashlar sirasiga kiradi. Abu Nasr Forobiyning poetika borasidagi qarashlarining shakllanishi bevosita Arastuning "Poetika" risolasi bilan bog'liq bo'lib, Forobiy tafakkurini anglash uchun bu risola va undagi ilmiy-nazariy ma'lumotlar bilan tanishish ehtiyojini tug'diradi.

2. Arastuning "Poetika"si va Abu Nasr Forobiyning she'r ilmiga oid qarashlari

Abu Nasr Muhammad Forobiyning adabiy-estetik qarashlari olimning "Fozil odamlar shahri aholisining fikrlari", "Ixso-ul-ulum" ("Ilmlarning xosiyatlari") "Xitoba" ("Ritorika"), "Musiqada ohangdoshlik", "She'r san'ati", "Shoirilar san'ati qonunlari haqida", "Arastu falsafasi", "Aflotun falsafasi" kabi asarlarida bayon etilgan.

Abu Nasr Forobiyning adabiyotshunoslikka oid qarashlarini shartli ravishda quyidagi turlarga bo'lib o'rganish mumkin:

1. *Badiiy so'z tabiati, shoirlik masalasi*
2. *She'r ilmi, she'riy tafakkur*
3. *She'r tuzilishi, vaznlar*
4. *Adabiy tur va she'r na'vlari*

Olim "*Ixso-ul-ulum*" asarining tilshunoslik va mantiq bilan bog'liq qismlarida she'riyat haqidagi qisqa mulohazalarini keltiradi. Forobiy yashagan davrda ilmlar bir butunlikda shakllangani bois olim bu risolada she'riy tafakkur qoidalarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tushuntiradi. Forobiy shoir ona tilining leksik-semantik boyligini juda yaxshi bilishi kerakligini uqtiradi. U inson fikr-mulohazalari xususida to'xtalar ekan, dalil, burhonli (mug'olata – g'alat, xato qiluvchi, yanglishtiruvchi), jadaliy (dialektik), sufastoiy (Sofistik), xitobiy (ritorik) fikrlarshalar orasida she'riy (poetik) fikr-mulohazalar muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Olim she'riy so'zlar suhbat vaqtida tilga olingan narsani va yo holatni, afzallik yoki kamlikni yanada aniqroq, ravshanroq tasvirlash, kuchaytirish uchun qo'llanishini, bu ham (she'riy tafakkur ham) go'zallik va chirkinlik, yuksaklik va tubanlik (olchoqlik)ni yoki shu kabi (hayot hodisalarini) tasvirlash ekanligini bayon qiladi.

Forobiy ham Arastu kabi “mimesis” – taqlid haqida alohida to‘xtaladi: *“Baytlardagi so‘zlardan tushuniladigan ma’nolar o‘sha so‘z borayotgan narsa va hodisalarga o‘xshaydigan – taqlidiy bo‘lmog‘i kerak”*⁴¹. Garchi bu asar “Poetika” asari sharhiga bag‘ishlanmagan bo‘lsa-da, Forobiy ham Arastu kabi she‘rning asosini – taqlidda deb belgilaydi. Olim mimesis nazariyasini tushuntirishda faqatgina adabiyot, she‘riyat ilmi bilan cheklanib qolmaydi, boshqa fanlar bilan qiyoslagan holda nazariy qonuniyat mohiyatini ochishga harakat qiladi. Taqlid – mimesis faqat she‘riyatdagina emas, ritorikada – notiqlik san‘atida ham mavjudligini aytar ekan, she‘rda va dramada taqlid – o‘xshatish zaruriy shart bo‘lsa, notiqlik san‘atida taqlid – aktyorday obrazga kirib, nutqni jonlantirishi kabi asosiy emas, yordamchi vosita ekanligini tushuntiradi. Qadimgi Yunonistondagi aksar shoirlar mohir notiq, notiqlar esa shoir bo‘lganliklari manbalarda qayd etilgan.

Forobiy bu fikrini yanada chuqurlashtirib, quyidagilarni bayon qiladi: *“Agar biz she‘rda xushlanmaydigan (yoqimsiz) narsaning tasvirini o‘qib, ko‘z oldimizga keltirsak, bu xumuk narsa faqat surat (xayoliy) ekanligini bilsak ham, ruhimizda unga nisbatan nafrat, jirkanch hislar uyg‘onadi va undan uzoqlashgimiz keladi”*. Shu o‘rinda Forobiy she‘rda tasvirlangan (sevinchli yoki qayg‘uli) manzara, holat hayotda xuddi shu holda bo‘lmasligini bilsak ham, she‘riy so‘z ta‘sirida, o‘sha voqea, holat shoir (rassom) tasvirlaganidek bo‘lgan, deb ishonamiz, deydi, bu adabiy-nazariy fikr ham she‘r san‘ati tabiatini tushunish uchun juda muhim ahamiyatga egadir. Mutafakkir buning sababini quyidagicha tushuntiradi:

*“Odamlar ko‘pincha o‘z mulohaza – o‘ylari va ilmiy bilimlariga qarab emas, balki o‘z tasavvurlari bo‘yicha ish qiladilar, garchi qilayotgan ishi o‘y-mulohaza va ilmiy bilimlariga zid kelsa ham. Odatda suhbatli tomoshalarda narsalarni yoki ish-harakatga o‘xshash holatlarni tasavvur qilganida shu holatlarga tushadi”*⁴².

Forobiy tomonida ishlatilgan “suhbatli tomoshalar” aslida tragediya bo‘lib, xarakterlar suhbatlar asnosida ochilgani bois ham olim tragediyaning shunday nomlaydi. Olim poeziyaga xos xususiyatni keltirar ekan, insonlar aql-tafakkuri bilan emas, tasavvur va hislari bilan harakat qilishi ham aynan poeziyaning tabiati ekanligini uqtiradi. Tabiiyki, bu

⁴¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Т., 1979. – Б. 13.

⁴² Махмудов М. Форобий ва Арасту “Поэтика”си. // Жаҳон адабиёти. – Т., №3. 2011.

fikrlar Forobiyning Arastudan ta'sirlanganini ko'rsatadi: "Poetik san'atning kelib chiqishida ochiq-oydin ikkita sabab bo'lib, ikkalasi ham tabiiydir. Birinchidan, taqlid, o'xshatish insonga bolalikdan xos bo'lgan xususiyat. Inson boshqa mavjudotlardan o'xshatish qobiliyatiga egaligi bilan ham farqlanadi. Hatto u dastlabki bilimlarni o'xshatishdan oladi va bu jarayon samaralari barchaga huzur bag'ishlaydi"⁴³.

Arastu poeziya paydo bo'lishining ikki sababini ko'rsatadi: insonlarning o'xshatishga, biror voqea-hodisani jonlantirishga, tasvirlashga moyilligi(1) va tasavvur quvvatining mavjudligi(2). Forobiy Arastu keltirgan ikki sababga qo'shimcha ravishda insonlarning kuy ritmikasi bilan bog'liq qobiliyatini uchinchi sabab sifatida keltiradi. Olimning fikriga ko'ra, she'rdagi shakl kuyning, musiqaning asosini tashkil etadi. Insonlarning kuyga hamohang she'r bog'lashlari poeziyaning vujudga kelishiga zamin yaratgan. "Ba'zi xalqlarda oldin nag'ma – kuy yaratilib, keyin unga hamohang qilib, she'r bog'laydilar. Bunda she'rning bo'laklari kuyga bog'langani uchun xuddi ba'zi bir harflar – tovushlarga o'xshab qoladi". Bu yerda Forobiy she'rning bo'laklari – turoqlari, radifi, qofiyasi tovushlarga o'xshab qoladi deb, kuyga, musiqaga o'xshashligini nazarda tutgan⁴⁴.

Forobiy poeziya, she'r nazariyasi haqidagi mulohazalarini taqdim etishda arab she'rlari va ulardagi ritmika, qofiya tizimidagi o'ziga xoslikka tayanadi: "*Biz she'riyatidan xabardor bo'lgan ko'pgina xalqlarga qaraganda, arablar o'z she'rlarida baytlarning oxirlariga ko'proq e'tibor beradilar*". Arab she'riyatidagi bu qonuniyat, qofiyaga e'tibor Forobiy tomonidan yuqori baholanadi. Olimning xulosasiga ko'ra, shuning uchun ham arab she'rlari "ma'lum o'lchovdagi mahdud so'zlar bilan mukammal va go'zal bo'ladi".

Olim she'riyatdagi shakl va mazmun butunligiga alohida urg'u beradi. Baytdagi so'zlardan tushuniladigan ma'nolar o'sha so'z borayotgan narsa va hodisalarga o'xshaydigan – taqlidiy bo'lishi bilan birga(mazmun – O.H.)unda ishlatiladigan so'zlar, iboralar ritmli, ma'lum bo'laklarga ajratilishi kerak(shakl – O.H): hatto undagi ritm turoq, sabab, vatadlar soni ham chegaralangan bo'lishi kerak. Baytlardagi bu bo'linish baytlararo hamohang bo'lmog'i kerak. Olim har vaznda ishlatiladigan so'zlarning ma'lum bir tartibi, chegarasi

⁴³ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004. – Б.23-24.

⁴⁴ Махмудов М. Форобий ва Арасту "Поэтика"си. // Жаҳон адабиёти. – Т., №3. 2011.

borligini aytib, so'zlardagi, talaffuzdagi miqdor ham mutanosib bo'lishi kerakligini ta'kidlash orqali vazniy qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiradi. Olimning fikriga ko'ra, *she'rdagi bo'laklarga bo'linishning o'zi – tabiiy kuyga solinish sanaladi. Ba'zilar she'rlarni kuyga solishadi. She'r kuyga to'g'ri solinmasa, vazn buziladi. Ba'zan agar she'rga kuy bog'lansa, ohang vazni she'r vazniga qarama-qarshi keladi. Shu bilan kuyga solingan so'z, she'rning vazni buziladi*⁴⁵. Forobiy shu jihatlarga e'tibor qaratib, she'rni kuyga solayotganda ehtiyot bo'lish kerakligini uqtiradi.

Forobiy "*Kitob ush-she'r*" asarida she'r misralari so'ngida keluvchi qofiyaga ham alohida e'tibor qaratadi. "*She'rda kelgan so'zlarning ko'p yuqorida shartli ravishda aytilgan tomonlarni hisobga olgan holda she'rning oxirida ishlatiladigan so'z bo'laklari bilan barobar tugallanishni taqozo etadi. Bu esa yo bir xil harf-tovushlardan iborat so'zlar bo'lishi, yo bo'lmasa, ikkalasi ham barobar bir vaqtda talaffuz etiladigan so'zlar bo'lishi kerak*". She'rdagi bu qonuniyat she'rning musiqiyliги, ohangdorligini ta'minlab beradi. Forobiy she'rdagi bu shakliy qonuniyatlarni keltirishda qadimgi yunon shoirlari nazariyasiga tayanadi. Ya'ni she'rning vaznga va qofiyaga ega bo'lishini she'rning asosi sifatida belgilaydi. Olim fikrini dalillash maqsadida Homer asarlarini keltiradi: u o'z she'rlari oxirlarining barobar kelishiga rioya qilmagan, agar so'zlar biror narsaga qilingan taqliddan tashkil topgan bo'lsa-yu, lekin ular biror ohang bilan vaznga tushirilgan bo'lmasa, unday tizma so'zlar she'r sanalmaydi. Balki bunday so'zlar she'riy so'z – mulohaza deb yuritiladi, xolos.

Demak, Forobiy she'r yaratilishi uchun faqatgina so'zlardagi taqlid – tashbih bo'lishi yetarli emasligini, she'r yaratishdagi qonun-qoidalarga rioya qilishning eng kichigi vazn masalasi ekanligini uqtiradi. Forobiy davrida (IX – X asrlarda) badiiy nasrning roman turi taraqqiy etmagani uchun va qadimgi yunon romanlari doston shaklida, she'rda yozilgani uchun mutafakkir yuqoridagi fikrining davomida o'sha taqlid – tashbeh, lirik chekinishlarni ilmiy mulohazalar orasidagi poetik, she'riy mulohaza deb biladi.

⁴⁵ Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Т., 1979. – Б. 14.

Abu Nasr Forobiy badiiy asarda qahramonlarning xarakterlari qanday ochilishi: *"Badiiy asarda tasvirlangan insonning fe'l-atvori ko'proq o'zining xayollariga (ya'ni hayot haqidagi tasavvurlariga) bog'liq bo'ladi. Bular ko'pincha (adib, shoirning) bilimi yo andishasiga bog'liq"* bo'lishini ta'kidlaydi. Bu fikrni turlicha tushunish mumkin. Forobiy bu yerda adib, shoir, rassom (taqlidchi, tasvirlovchi)ning xayollari (hayot, odamlar haqida tasavvurlari), bilimi, fikr-o'ylari badiiy asar qahramonining fe'l-atvoriga, xarakteriga ta'sir ko'rsatishini nazarda tutgan. Ma'naviy barkamol, yetuk, daho ijodkorlarning asarlarida qahramonlar ham (agar u ideal yoki ijobiy qahramon bo'lsa) jasur, adolat va haqiqat, ozodlik uchun kurashuvchi bo'ladi⁴⁶.

Forobiy *"Kitob ush-she'r"* asarida shoirlik, she'r tuzilishi, vazn va qofiya munosabatlarini mimisis – taqlid nazariyasi ostida tushuntiradi. She'riyat va ritorikadagi taqlidni farqlaydi, she'rdagi so'zning imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

Abu Nasr Forobiyning *"Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida"* (*"Shoirlar san'ati qonunlari haqida"*) asarida esa sofistlar va taqlidchilar, shoirlik, shoirlik maqomi, shoirga yuklatiladigan vazifalar, she'r yozish qonun-qoidalari xususida to'xtaladi. Forobiy risolaning boshlang'ich qismida bu asar Arastuning *"Poetika"* asariga sharh ekanligini, muallifning maqsadi *"Poetika"*da keltirilgan masalalarni, fikr-mulohazalarni isbotlab ko'rsatishdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu fikrlardan shu narsa aniqlashadiki, u Arastu *"Poetika"*sining faqat bir qismini, boshqa o'rinlarda esa uning *"Sofistlarga raddiya va "Sinoat al-mug'olatayn"* (*"Sofistlarning sirlari"*) asarlaridagi she'riyatga doir ayrim o'rinlarni sharhlaydi. Forobiy Arastu *"Poetika"*sida aytilgan, poeziya san'atining asosiy tamoyili – taqlid – mimesis hodisasini alohida tushuntiradi. Olim poeziyada hayot aks etishini tasdiqlagan holda bu aks, ya'ni hayot aksining ba'zilari mukammal, ba'zilar nuqsonli bo'lishini she'rga juda katta ta'sir ko'rsatishi bilan isbotlaydi. *"Ularning mukammalligi yo nuqsonli ekanini aniqlash shoirlar va turli-tuman, til va lug'atlardagi (fikrlarni va) she'riyatni o'rganayotgan ma'rifat ahlining fikr doirasiga kiradi"*. Forobiy bu o'rinda olimlarga, adabiyotshunoslarga ishora qilmoqda.

⁴⁶ Махмудов М. Форобий ва Арасту "Поэтика"си. // Жаҳон адабиёти. – Т., №3. 2011.

Forobiy davrida hali maxsus adabiyotshunos olimlar ajralib chiqmagan, u vaqtlarda adab olimlari o'n ikki soha (*sarf ilmi, ishtiyoq ilmi, nahv ilmi, bayon ilmi, ilmi maoniy, lug'at ilmi, aruz ilmi, ilmi bade', ilmi naqd, qofiya ilmi, insho ilmi, kitobat ilmi*)ni yaxshi bilishlari kerak edi. Bu o'n ikki ilm adab ilmi doirasidagi fanlar bo'lib, keyinchalik, ajralib, alohida ilm sifatida takomillashgan.

Forobiy risolada sofistlar va taqlidchilarni qiyoslaydi. Sofistlar eshituvchini g'alatga undab, haqiqiatga to'g'ri kelmaydigan nuqsonli narsalarni ko'z oldiga keltirib qo'yadi. Hatto u mavjud narsani nomavjud deb, nomavjud narsalarni esa mavjud deb tasavvur qildiradi. Taqlidchi bo'lsa narsa tasavvurining teskarisini emas, balki unga o'xshashini tasavvur qildiradi. Forobiyning in'ikos nazariyasiga doir bu fikri muhim ahamiyatga ega, u Arastu poetikasining mag'zi, asosi – mimesis – taqlid, hayotga o'xshatish bilan, hatto san'at, adabiyotning asosiy yo'li – hayotni haqqoniy aks ettirish – realizm bilan bog'liqdir.

Forobiy fikricha, hayotning o'xshashini tasvirlash, hayotdan shunchaki nusxa ko'chirish emas, balki ijodkorning hayotni qanday idrok etishi, hissiyotlari, tuyg'ulari bilan bog'liq: *"Bunga o'xshash narsalar hisda ham uchraydi. Bu shundayki, o'z joyida jim turgan kishi (atrofida yoki osmonda harakat qilayotgan jismlarga qarasa, o'zi ham) go'yo harakat qilayotganday bo'ladi"*. Yoki buning aksi. *"Kemaga tushgan kishi (kema suzib borayotganida) qirg'oqda qolganlarga qarasa, yoki yoz chog'ida osmondagi oy va yulduzlarga tez yurayotgan bulutlar ortidan qarasa, shunday bo'ladi. Bunday hol odamlarning hislarini chalg'itadi"*. Forobiyga ko'ra, bu holat san'atkorning chalg'itishi kerak emas.

Forobiy shoirlarga, shoirlikka baho berar ekan, ularni qobiliyatiga ko'ra turlarga ajratadi: 1. Tug'ma iste'dodli shoirlar: ular she'r bitishga tayyor va ularda tashbih va tamsilga layoqat yetarli darajada bo'ladi. Olim bunday shoirlar she'r nav'ining ko'p turida yoki faqatgina bir turida ijod qilishga layoqatli bo'lishini ta'kidlaydi. Olimning fikriga ko'ra, bunday shoirlar o'z qobiliyatlariga ishonadilar va shuning uchun ham she'r ilmi qonuniyatlariga oid nazariy masalalarni o'rganishni xohlamaydilar. Forobiy bunday shoirlarni musaljis – mulohazakor shoir sifatida baholaydi. Forobiy keltirgan ikkinchi tur (2) shoirlar esa she'r ilmidan xabardor shoirlar. Ular she'r san'atida qo'llaniladigan tashbih va tamsillarni mahorat bilan ishlatadilar. Forobiy bu tur

shoirlarni chinakam qobiliyatli shoirlar sifatida baholaydi. Olimning keltirishicha, yosh shoirlar (3) mana shu ikki tur shoirlariga taqlid qiladilar, bular orasida eng ko'p adashadigan va xato qiladiganlari birinchi tur shoirlariga taqlid qiluvchilardir. Chunki bu tur taqlidchi shoirlarning iqtidorlari, qobiliyati bo'lmaydi, she'r nazariyasidan ham xabardor bo'lmaydi. Bu esa shoirning inqirozi sanaladi. Forobiy shoirlar iqtidori, salohiyati, ijtimoiy faoliyati xususida qiyosiy-tahliliy xulosalarni taqdim qiladi, unga ko'ra, bu shoirlar orasidagi eng yaxshi shoirlar – tug'ma iste'dodli shoirlardir.

Risolada shoirning kamolotga erishgan, erishmagani g'oya yoki mavzuga bog'liq bo'lishi alohida izohlanadi. Forobiy ba'zan g'oyaning, ba'zan mavzuning muvaffaqiyatli chiqish-chiqmasligini asos sifatida keltirib, shoirning yetuk va yetuk emasligi o'xshatishning hayotga yaqin yo uzoqligiga bog'liq ekanligini asoslaydi. Olim tomonidan shoirlikning tanlanishi katta boylikka tenglashtiriladi, shoir she'ridagi tasvir insonda ajoyib holatni yuzaga keltirishi yuqori baholanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abu Nasr Forobiy bir qancha risolalarida adabiyotshunoslik masalalariga keng o'rin ajratgan. Olimning drama, tragediya, komediya, nasr borasidagi fikrlari, poetikaga oid ilmiy-nazariy qarashlari bugungi kun adabiyotshunosligi uchun ham muhim ahamiyatga ega. She'r nav'lari va ularning xususiyatlari borasida Forobiy ishlab chiqqan nazariy qonuniyatlar haligacha adabiyot nazariyasining asosini tashkil etadi.

3. Abu Ali ibn Sinoning adabiy-estetik qarashlari

Abu Ali ibn Sino qomusiy olim sifatida o'z davri adabiy qonuniyatlariga muvofiq turli fan sohalarida yetuk olim sifatida tanilgan. Ibn Sino haqiqiy ensiklopedik olim sifatida o'z davridagi fanlarning deyarli hammasi bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullangan va ularga oid ilmiy asarlar yaratgan. Manbalarda uning 450 dan ortiq asarlari qayd etilgan bo'lsa-da, zamonlar o'tishi bilan ularning ko'pi yo'qolib ketgan va bizgacha faqat 242 tasi yetib kelganligi keltiriladi. Bizgacha yetib kelgan asarlarining 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvuf ilmiga oid, 43 tasi tabobat ilmi xususida, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi psixologiyaga, 13 tasi botanika ilmiga, 7 tasi astrologiyaga, 1 tasi matematikaga, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9

tasi etikaga, 4 tasi adabiyotga va 8 tasi boshqa olimlar bilan bo'lgan ilmiy yozishmalar tadqiqiga bag'ishlangan.

Abu Ali ibn Sinoning bir qancha asarlarida olimning adabiyot va she'r xususidagi mulohazalari keltirilgan. Xususan, olimning "*She'r san'ati*" nomli maxsus risolasi olimning she'r ilmi borasida muhim fikrlaridan tashkil topgan. Bu risola olimning "*Kitob ush-shifo*" kitobi tarkibida, mantiq ilmi bobida keltirilgan bo'lib, olim she'r ilmini mantiq ilmining muhim tarmog'i sifatida alohida tadqiq etadi. Abu Ali ibn Sinoning bu risolasi ham Arastuning "*Poetika*" asari sharhiga bag'ishlangan bo'lib, muallif Abu Nasr Forobiy singari Arastu fikrlarini tushuntiradi, kengaytiradi, namunalar asosida fikrlarni dalillaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu asar shunchaki sharhdan iborat bo'lmay, Ibn Sinoning adabiyot, she'r ilmi borasidagi shaxsiy tekshiruv va mulohazalaridan iborat. Olim "*She'r san'ati*" asarida she'r ilmining quyidagi jihatlariga e'tibor qaratadi⁴⁷:

1. *She'rning paydo bo'lish sabablari*;
2. *She'riy shakl*;
3. *Yunon she'riyati janrlari(nav'lari)*;
4. *She'r vaznlari(ritmika)*.

Risolaning boshlang'chi qismida olim arablarning she'r tizimi xususida to'xtaladi, Arastuning fikrlarini tasdiqlagan holda arablar qofiyali va ritmli she'rga alohida e'tibor berganliklarini keltiradi. Ibn Sino she'rga munosabat bildirgan oladigan mutaxassislarning she'rga munosabat, tahlil shakllarini bir-biriga qiyoslaydi. Masalan, musiqashunos she'rni vazn, musiqaviylik nazariyasi va garmoniya, aruzshunos she'rning bo'lak-bo'lakka ajralganligi, qofiya ilmi bilan shug'ullanuvchi – qofiyashunos esa qofiyaning joylashuvi nuqtayi nazaridan tekshiradi. Demakki, har soha vakili o'z nazariyasi jihatidan she'rni o'rganadi, tekshiradi. Ibn Sino shularni asos qilib mantiqshunos she'rni obrazlilik jihatidan o'rganmog'i kerakligini uqtiradi.

Badiiy adabiyotning quroli badiiy so'z ekan, olim ham so'zdagi obrazlilikka nisbatan "kishi ruhini o'ziga bo'ysundiradigan bir holat kasb etadi" deya ta'rif beradi. Ibn Sino e'tibor qaratgan keyingi masala she'rning ijtimoiyligi masalasidir. Olim she'r ijtimoiy maqsadlar uchun yozilishini ta'kidlab, ritorika, mantiq ilmi asosida fikrlarini isbotlaydi.

⁴⁷ Ибни Сино. Фанни шеър... Душанбе. Ирфон. 1985. – Б.407

Yunon adabiyotining eng asosiy janrlaridan biri – tragediya va uning nazariy asoslari Ibn Sino risolasida batafsil ochib beriladi. Tragediyaning o'z vazni borligi, tragediyalar odatda podshohlar saroyida aytilgani, shohlarning vafoti sahnalarida tragediya tarkibida marsiya (elegiya)lar qo'shib kuylanishini uqtirgan olim, tragediya va difirambani bir-biridan farqlaydi. Olimning fikriga ko'ra, difiramba tragediyaga o'xshaydi, biroq unda shohlar emas, oddiy odamlar kuylanadi.

Risolada poeziyaning yana bir nav'i komediya xususida to'xtalinadi. Bu janrning o'ziga xos xususiyati sifatida yomonlikning hajv qilinishi, ba'zan unga nag'malar – musiqa yo ashula qo'shib, odamlar va turli-tuman hayvonlar qatnashib, qabih odamlarning xulq-atvori ko'rsatilishi ta'kidlanadi. Ibn Sino risolada shu shaklda yamb, drama, efi, satira, poema, efijonasovus kabi adabiy tur nav'lari xususida to'xtalib, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatib beradi.

Risola davomida olimning she'rning paydo bo'lish ehtiyoji borasidagi fikrlari keltiriladi. Olim arab va yunon she'riyatini bir-biriga qiyoslaydi. Arab she'riyati kabi yunon she'riyatida ham taqlid, obraz, majoz, istiora, ritm(vazn) masalasi muhim ahamiyatga ega ekanligini misollar asosida tushuntiradi. Olimning fikriga ko'ra, she'r uchun ritm bilan birga garmoniya muhim ahamiyatga ega. *"Ritmi bo'lmagan yakka garmoniyalar esa, qo'shnayni chalayotganda uning teshiklari ustiga barmoqlarini qo'ymasdan chalganda chiqadigan ovozda uchraydi. Garmoniyasiz ritm esa raqsdan uchraydi. Shu sababdan raqsni kishi ruhiga ta'sir etishini mo'ljallab, uni garmoniya – lahn bilan birga tuzadilar"*.

Abu Ali ibn Sino risolada Arastu bilan parallel fikrlaydi. "Arastu bu borada shunday fikrlarni keltirgan" deya, o'zi sharhlayotgan, tushuntirayotgan tushunchaning mohiyatini ochib beradi. Bu esa olimdan Arastu bilan fikrlashish uchun yetarli bilim va salohiyatga ega bo'lishni talab qiladi. Abu Ali ibn Sinoda adabiyot, she'r nazariyasiga oid yetarlicha bilim va ko'nikma mavjudligi bois ham yozilgan sharh tushunarli va mukammal qo'llanma sifatida asrlar davomida adabiyotshunoslikning asosiy manbalaridan biri bo'lib kelmoqda.

4. Abu Rayhon Beruniy asarlarida adabiyotshunoslik masalalarining aks etishi

O'z davrining yirik olimlaridan Abu Rayhon Beruniy asarlarida ham adabiyotshunoslik masalalari yetarlicha yoritilgan. Olimning *"Fazl ahlining she'rlarida aytilgan fikrlarini bayon qilish kitobi"*, *"Ma'danshunoslik"*, *"Kitob us-saydana"*, *"Hindiston"* kabi asarlarida yunon, hind, arab she'riyati, she'r shakllari, ritm, she'r bo'laklari masalalarida yetarlicha ma'lumotlar keltirilgan.

"Hindiston" asaridagi *"Hindlarning grammatika va she'r haqidagi kitoblari bayoni"* qismi olimning adabiyotshunos sifatidagi tadqiq va tahlillaridan iborat. Beruniy hindlarning she'r tizimi xususida to'xtalar ekan, uni arab va yunonlarning she'r shakllari bilan qiyosiy o'rganadi. Hind til grammatikasi va fonetikasining she'r ilmi qoidalari asosida tushuntirilishi arab aruzining to'g'ri anglanishiga vosita bo'ladi. Ma'lumki, vazndagi hijolar va ularning turlari fonetik qonuniyatlarga bog'liq. Olim dastlab ikki ilmni bir-biriga qiyoslaydi: vyakarana – bu nahv ilmi bo'lsa, xat yozishda balog'atli, nutq so'zlashda, fasohatli, yetuk va usta qiladigan ishtiyoq ilmi. Ma'lumki, XIV-XV asrlarga borib manbalarda badiiy san'at maqomida berila boshlangan ishtiyoq ilmi adab ilmi tarkibidagi maxsus ilmlardan biri bo'lib, sarf va nahv ilmi bilan o'zaro bog'liq holda shakllangan. Nutq so'zlashda chiroyli so'zlardan foydalanish, bir o'zakdan yangi so'z hosil qilish asosida shakllanadigan bu ilm yunon, arab va hind grammatikasi tarkibidagi maxsus ilm bo'lgan. Muhammad G'iyosiddin ham *"G'iyos-ul-lug'at"* asarida adab ilmlari orasida ishtiyoq ilmini alohida ilm sifatida keltirgan edi.

1. Sarf ilmi – so'z yasalishi qoidalari (morfologiya);
2. *Ishtiyoq ilmi – jumla tuzish qoidalari (sintaksis);*
3. Lug'at ilmi – turli tillarga doir lug'atlardan foydalanish qoidalari;
4. Bayon ilmi – fikrlarni chiroyli bayon qilish. Bunda tashbeh, istiora, mubolag'a, majoz, kinoya san'atlari, ya'ni ilmi bade'ning bir qismi o'rganiladi.
5. Maoniy ilmi – fasohatli, chuqur ma'noli so'zlarni topib ishlatish;
6. Bade' ilmi – bu soha balog'at ilmlari tarkibida o'rganiladi;
7. Nahv ilmi – bunda asosan arab tili grammatikasi o'rganilgan.
8. Aruz ilmi – she'riyat vaznlari va bahrlari haqida;

9. Qofiya ilmi – aruz ilmining bir qismi sifatida ritmik ohangdoshlik, misra soʻngidagi soʻzlar oʻrganiladi;

10. Ilmi naqdi sheʼr yoki ilmi taqriz – mumtoz sheʼriyat tarixi va sheʼriyat tanqidchiligi;

11. Insho ilmi – nazmda va nasrda ijod qilish qoidalari;

12. Xat yoki kitobat ilmi – bunda xat yozish qoidalari va usullari oʻrganilgan.

Keyinchalik bu ilmlar kengayib, 15 taga yetgan. Kotib Chalabiy “Kashf-uz-zunun” asarida nafs adabi, xat, lugʻat, tasrif (sarf), *ishtiyoq*, nahv, maoniy, bayon, badeʼ, aruz, qavofiy (qofiyalar), taqriz, masal, davovin va insho fanlarini ilmi adab tarkibiy qismi sifatida keltirgan.

Beruniy hind grammatikasida nahv ilmi xususida toʻxtalib, undan keyingi ilm sifatida *chandasga* toʻxtaladi. Bu ilm hindlarning sheʼr ilmi sanaladi. Beruniy bu ilmni arablarning aruziga oʻxshatadi. Chandas ilmining oʻziga xos xususiyati, ilmiy-nazariy qonuniyatlarini bayon qilishdan oldin hindlarning sheʼrga munosabati xususida toʻxtaladi. *“Hindlar chandaga muhtojlar, chunki ular kitoblarini nazm bilan tuzishni maqsad qilib olganlar. Kishining koʻngli kelishgan va tartibli har narsaga qiziqadi, tartibsiz narsadan nafratlanadi. Shuning uchun hindlarning koʻplari maʼnosini bilmasalar ham, manzum asarlarni berilib, qiziqib oʻqiydilar... Oʻrganish oson boʻlsa ham, sochma asarlarga ragʻbat qilmaydilar”*⁴⁸.

Chandas ilmi sheʼr vazni boʻlib, bu ilmni Pingala va Chalitu ismli olimlar ishlab chiqqan. “Gaysita” kitobi aynan chandas ilmining asosiga qurilgan. Beruniy hindlarning sheʼr vazniga asoslangan “Brahma siddihanta” vaznlar kitobi xususida manbalar mavjudligini, biroq bu manbalarni hindlar oʻlcham qoidalari aniqlab biladigan darajada oʻqib chiqqanini aytadi. Olim hind soʻzlaridagi boʻgʻinlar xususida toʻxtalganda, arab aruzidagi hijolar bilan qiyosiy tushuntiradi, aruz nazariyasi asoschisi Xalil ibn Ahmad ishlab chiqqan nazariy qoidalarni keltiradi. Sukunli(harakatsiz) va harakatli harflarni arab aruzida sabab juzvi – qisqa va choʻziq hijo maqomida berilishi va hindlarda ham bunday hijolarning mavjudligi va ular maxsus belgilar (l va >) bilan ifodalanishi keltiriladi. Hindlarda ham bu belgilar *ogʻir* (l) va *yengil*(>) vazn nomi bilan ataladi. Hindlar ogʻir vaznni *guru*, yengil

⁴⁸ Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. –T.: Oʻzbekiston. 2022. –B. 121.

vaznni *lagxu* deb atashadi. Beruniy og'ir va yengil vaznni tushuntirar ekan, ularning she'r jumlasiga ta'siri masalasini o'rta tashlaydi. Og'ir (undosh) harflarning ko'payib ketishi talaffuzga va so'zlovchiga qiyinchilik tug'dirishini ta'kidlab, arablardagi obrazli o'xshatish bilan tushuntirib beradi: "*badamuka kamasali sifatika va fammuka bisi'ati shafatika – gavdang sifatingga mos va og'zing labing kengligichadir*"⁴⁹.

Beruniy shu asosda yengil va og'ir hijolarning qo'shiluvchidan hosil bo'ladigan matralar xususida to'xtaladi, arab aruzidagi rukn bilan qiyoslaydi. Hind grammatikasi ilmini chuqur egallagan olim misralardagi guru va lagxularning birikuvi va bo'linishi aks etgan taqti'(chizma)larni taqdim etadi.

Beruniy to'xtalgan keyingi masala – bayt tarkibiy qismi bilan bog'liq. Arablar birinchi misraning so'ngini *aruz*, ikkinchi misraning so'ngini *zarb(ajuz)* deb nomlashgan. Beruniy hindlarda ham baytlar ikki qismga bo'linishini ta'kidlab, har bir qism *oyoq* atamasi bilan yuritilishini aytadi. Yunonlar baytlarni *turoq* deb atashadi, so'zlardan tarkib topgan turoqlar *sillabiyni* yuzaga keltiradi. Olim she'rdagi turoqlanishga alohida e'tibor qaratadi. Hindlarning fikriga ko'ra, turoq harflarining to'rttadan kam bo'lishi noto'g'ri. Chunki Veda kitobidagi turoq aynan shunday. Bundan kelib chiqadiki, turoq harflarning eng kami 4 ta, eng ko'pi 26 tani tashkil etishi kerak. Olim shu asosida taqti'lardan iborat bayt misralarining ko'rinishlarini taqdim qiladiki, bu misradagi turoqlanish haqida to'liq tasavvurni beradi. Beruniy hindlardagi hijolar, ularning hosil bo'lish shakllari arab aruziga juda o'xshash ekanliginin asos qilib, olim Xalil ibn Ahmad hindlarda she'rlar uchun vazn borligini eshitgan bo'lishi mumkin, degan haqli fikrni o'rta tashlaydi⁵⁰. Chunki arab aruzi ham hind she'r tizimi kabi aynan qisqartirishlar – taqti'lar sabab muvaffaqiyatga erishgan. Olimning bu gumonida asos bor. Chunki arab she'riy metrikasining mustaqilligi hozirgi zamon olimlari tomonidan tan olingan. Biroq haligacha yunon va hind she'r sistemalarining bilvosita ta'siri ilmiy isbotlanmagan⁵¹. Beruniyning keltirishicha, yunonlar she'r turoqlarida hind yo'nalishiga amal qilganlar. "Qatajanus" kitobida ham "Menekrat

⁴⁹ Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – T.: O'zbekiston, 2022. – B. 122.

⁵⁰ Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – T.: O'zbekiston, 2022. – B. 128.

⁵¹ Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Lirterature, I-II, Weimar – Berlin, 1898-1902.

yuzaga chiqargan turli soʻlamlari bilan tayyorlangan dorisini Demokrat vaznga tushirilgan uch turoqli sheʼr bilan tavsif qilgani qayd qilingan”.

Abu Rayhon Beruniy “Hindiston” kitobida nafaqat hind sheʼr sistemasi, balki arab va yunon sheʼr tizimlari, manbalari va nazariy qoidalari borasida tizimli va toʻliq maʼlumotlarni keltirgan. Olim bu maʼlumotlarni keltirishda oʻnlab manbalarni oʻrgangan, shu asosdan asosli maʼlumotlarni keltirgan. Jumladan, “*Hindlarning aqliy va hissiy mavjud narsalar haqidagi tushunchalari*” deb atalgan uchinchi bobida qadim yunon shoiri Homer, yunon faylasuflaridan Pifagoros, Divjonos, Aflotunlarning qator fikrlarini keltirgan. Beruniy bildirgan mulohazalardan shu narsa aniq boʻladiki, yunon va hind sheʼr sistemasini chuqurroq oʻrganish adabiyotdagi sheʼriy tizimning paydo boʻlish geneologiyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Beruniy “Hindiston” asarida “Kalila va Dimna” haqida qiziqarli maʼlumotlarni keltiradi. Asarning asl nomi “Panchatantra(“Besh hikmat”))” boʻlib, Beruniy asarni arab tiliga tarjima qilgan tarjimon Abdulla ibn Muqaffani tanqid qiladi. Uning yozishicha, al-Muqaffa bu kitobga maxsus (Barzovayx) bob qoʻshgan. Maqsadi dinga eʼtiqodi sust kishilarni ikkilantirish va ularni Mannoniya mazhabiga tortmoq boʻlganlarga zarba berish boʻlgan. Tarjimani tahlil etar ekan, “Kalila va Dimna”ni arab tiliga oʻzi tarjima qilish niyati borligini taʼkidlaydi.

Beruniy oʻz asarlarida buyuk yunon fотиhi Iskandar toʻgʻrisida baʼzi maʼlumotlarni keltiradi. “Hindiston”da u Qurʼondagi Iskandar toʻgʻrisida aytilgan soʻzlarning soʻfiylar talqinida qanday tushunilishini hikoya qiladi. Zulqarnaynga yerda podshohlik va qudrat berilgani toʻgʻrisidagi oyatni soʻfiylar *Zulqarnayn istasa, yer uning oyogʻi ostida aylana beradi, istasa, u suvda va havoda yurishi mumkin*, deb talqin etganliklarini keltiradi. Ularning sharhlashicha, suv ham, havo ham Zulqarnaynga qarshilik koʻrsatmaydi, togʻlar uning yoʻlini toʻsmaydi. Zulqarnayn toʻgʻrisida “*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*” kitobidagi maxsus bob gʻoyat diqqatga sazovordir. Uning sarlavhasi “Zulqarnayn laqabini olgan podshohning (kimligini) aniqlashda turli millatlarning ixtiloflari ustida soʻz” deb ataladi. Beruniy bu bobda Iskandarning yurishlari, egallagan mamlakatlari, doʻsti va maslahatchisi Arastu bilan munosabatlari toʻgʻrisida soʻzlaydi⁵².

⁵² Каюмов. А. Беруний ва адабиёт. – Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1971. –Б. 61-62.

Beruniy asarlarida arab she'riyatiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, Islomgacha yashagan arablar orasida Bani Xalifa qabilasi hays (xurmo)dan sanam yasab, o'sha sanamga ibodat qilganlar. Bir yili qattiq ochlik bo'lgani, ochlikka chidamagan bu ibodatchilar o'sha sanamni yeb qo'yganlar. Bunday ajoyib fakt hajvgo'y shoirlar e'tiboridan chetda qolmagan. Bani Tamim qabilasidan bir shoir ana shu voqeani she'r bilan istehzoli misralarda bayon etgan:

(Bani) Xalifa o'zidagi qadimgi ochlik

va faqirlikdan o'z Rabbini yeb qo'ydi.

Boshqa bir shoir bunday deb yozgan:

Qurg'oqchilik va ochlik zamonida bann Xalifa o'z rabbini yeb qo'ydi.

Ular rabbilarining yomon oqibat va jazo yetkazishidan qo'rqmadilar.

Beruniy bu she'rlardagi ta'rifga, bahoga qo'shiladi. Qilingan ishning g'oyat ochiq hajv bilan ifodalanganini ko'rsatuvchi bu she'rlarda haqiqat borligini ta'kidlaydi.

Beruniyning "Mineralogiya" asarida ham juda ko'p she'riy parchalar keltiriladiki, olim she'riy parchalarni turmush hodisalariga bog'lab tushuntiradi, tahlil qiladi. Beruniy asardagi she'riy parchalarni quyidagi maqsadlar asosida taqdim etadi:

1. *Hayot hodisalarini tushuntirish;*

2. *Fikrni dalillash, asoslash;*

3. *Tarixiy shaxslarning maqomotini ko'rsatish.*

Inson badanining qarama-qarshi kuchlardan tashkil topgani, uning talablari hech qachon kamaymasligi to'g'risidagi mulohazani aytib, so'ng uni quyidagi she'r bilan yakunlaydi:

Inson bilan uning barcha ehtiyojlari birga o'ladi,

Ammo u barhayot ekan, qandaydir ehtiyojlari saqlanadi.

Beruniy Horun ar-Rashidning adabiyotga qiziqishi, badiiy salohiyatini ochib berish maqsadida hikoyatlardan foydalanadi: Xususan, Horun ar-Rashidning kanizagi Xolisa bilan so'z o'yini asosiga qurilgan bayt va undagi so'zlarning yozilishi va nozik, piching mazmunni anglashi bilan bog'liq voqea tafsiloti muhim ahamiyatga ega:

Mening she'rlarim sizning eshigingizda yo'qoldi,

Marvarid Xolisada yo'qolib ketgani kabi.

Bayt mazmuni shohga og'ir botadi. Atrofdagilar: "Bu ko'chiruvchining xatosidir. U "hamza"ning o'rniga "ayn" yozibdi" (zoye' – yo'qolmoq, zoa – yarqirab bezamoq) deya izoh berishsa ham, aslida bu bayt orqali Xolisa marvaridi yo'qolganiga ishora qilganini Horun ar-Rashid yaxshi anglaydi.

Asarda she'r bahsi bilan bog'liq bunday voqealar va she'riy parchalar juda ko'p. She'riy parchalarning hayotiy hodisalar bilan bog'lab tushuntirilishi, badiiy tasvir vositalari jihatidan tahlil qilinishi Beruniyning adabiyotshunoslik ilmida yuqori salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarining mohiyatini tushuntiring.*

2. *Forobiyning qaysi risolalari Arastuning "Poetika" asariga sharh tarzida yozilgan?*

3. *Forobiyning "Kitob ush-she'r" asarida adabiyotshunoslikning qaysi masalalariga to'xtalangan?*

4. *Ibn Sino va Forobiy sharhlarining o'xshash va farqli jihatlarini tushuntiring.*

5. *Abu Rayhon Beruniyning qaysi asarlarida arab she'riyati xususida to'xtalangan?*

Adabiyotlar:

1. Абу Наср Форобий. Шеър санъати. – Т., 1979.
2. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
3. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – Т.: O'zbekiston. 2022.
4. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Lirterature, I-II, Weimar – Berlin, 1898-1902.
5. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т., 1993.
6. Ибни Сино. Фанни шеър... Душанбе. Ирфон. 1985.
7. Маҳмудов М. Форобий ва Арасту "Поэтика"си. // Жаҳон адабиёти. – Т., №3. 2011.
8. Ulug'ov A. Arastu anglatgan adabiyot. – Т.: Muharrir. 2022.
9. Қайюмов. А. Беруний ва адабиёт. – Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1971.

XI-XIII ASRLAR ADABIYOTSHUNOSLIGI: ADABIYOTSHUNOSLIKKA OID RISOLALARNING SHAKLLANISHI

REJA:

1. *XI-XIII asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari*
2. *Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'ati-t-turk" asarida adabiy tur va she'r nav'lari tadqiqi*
3. *Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida badiiy so'z tabiati*
4. *Kaykovusning "Qobusnoma" asarida shoirlik masalalari*
5. *Nizomiy Aruziy "Chahor maqola" sida she'r va shoirlik*
6. *Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida so'z odobi*

1. XI-XIII asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari

XI-XIII asr manbalari va ularning tarkibiy tuzilishi adabiyotshunoslik masalalarining Sharq madaniyati, odobi, badiiy tafakkuri negizida shakllandi. Mifik tafakkur, insonning o'z-o'zini anglash, atrof-muhit haqidagi tasavvurlarining reallashuvi bosqichidan so'ng adabiy-estetik tafakkurining ma'lum soha doirasida aniqlashib, takomillashib borishi natijasi adabiy, ilmiy asarlari yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Bu davr manbalari va manbalar tarkibi adabiyotshunoslik masalalarini yoritish jihatidan ikkiga bo'linadi:

1. *Badiiy so'z tabiati orqali badiiy adabiyotning mohiyatini tushuntiruvchi asarlar;*
2. *Sof ilmiy-nazariy qarashlar aks etgan manbalar.*

Bu ikki turdagi asarlar yaratilish maqsadiga ko'ra ikki yo'nalishni asos qilib olgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'ati-t-turk", Kaykovusning "Qobusnoma", Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola" asarlarida sof adabiyotshunoslikka oid nazariy masalalar tadqiq etilsa, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarlari didaktik yo'nalishdagi manba bo'lgani bois unda badiiy so'zning vazifasi, ta'sir kuchi, til odobi masalasi kesimida o'rganiladi.

XI-XIII asrga kelib adabiy-tanqidiy qarashlar tadqiqi maxsus janrlarda ifoda etila boshlandi, risolalar, tazkiralar yaratila boshlandi. Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola"si ana shunday asarlar sirasiga kiradi. Sharq poetika ilmiga oid maxsus ilmiy risolalar arab adabiyoti,

arab adabiyoti ta'sirida fors adabiyotida keyinchalik turkiy adabiyotda ham yaratila boshlandi⁵³. Nasr binni Hasanning "Mahosin ul-kalom", Qudama ibn Ja'farning "Naqd ush-she'r", Abu Hilol Askariyning "Kitob us-sina'tayn", Umar Rodiyoniyning "Tarjimon ul-balog'a", Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" kabi manbalar turkiy poetika ilmi manbalari uchun asos bo'lgan.

2. Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'ati-t-turk" asarida adabiy tur va she'r nav'lari tadqiqi

Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'ati-t-turk" asari adabiy atamalar va adabiy janrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari: mazmuni, shakli, g'oyasi borasida muhim ma'lumotlarni bera oladigan mukammal manbadir. Asardagi adabiy parchalar asarning yozilish asridan 3-4 asr oldingi asrga tegishli matnlar bo'lib, XI asrga kelib, bu adabiy parchalarning berilishi, xalq og'zaki ijodiga oid janrlarning yuzaga kelishi, geneologiyasi, janr imkoniyatlari borasida aniq tasavvurga ega bo'lish imkonini yaratadi. Muallifning o'zi ham asardagi adabiy parchalar turli janrlarga oid ekanligini qayd etib ketgan: *Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Qattiq joylarini yumshatdim, qiyin va qorong'u joylarini yoritdim. Bu ish ustida so'zlarni o'z joyiga qo'yish, kerakli so'zlarni osonlik bilan topish uchun bir necha yil mashaqqat tortdim. Nihoyat, kerakli so'zlarni o'z joyida ko'zlaydigan, qiyinchiliksiz topa oladigan bir holga keltirdim*⁵⁴. Mahmud Koshg'ariy "Devon-u lug'ati-t-turk" asarida keltirgan adabiy parchalar maxsus janrlar nomi bilan nomlanmagan bo'lsa-da, ularning mazmun va shakliy xususiyatlari bu atamalarning janr sifatida nomlanishiga asos bo'ladi. Garchi bu adabiy parchalar so'zlarning izohi uchun keltirilgan bo'lsa-da, agar ular to'plansa, XI asr turkiy xalqlar she'riyatining go'zal bir bayozi maydonga keladi⁵⁵.

⁵³ Bu haqda: Qarang: "Islom renessansi adabiyotshunosligi".

⁵⁴ Mahmud Koshg'ariy. *Devoni lug'ati-t-turk* [Turkiy so'zlar devoni], – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017. – B.15.

⁵⁵ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшunosлиги тарихи. – Т., 1993. – Б.47.

“Devonu lug‘ati-t-turk”da **bilig** so‘zi izohlanar ekan, hikmat, bilim so‘zlariga sinonim bo‘lishi ta‘kidlanadi. Asarda keltirilgan namunalar va bilig sifatida keltirilgan adabiy parchalar, birliklar bu so‘z aynan **maqolga** to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi: *Uma kelsa, qut kelur; Erik erni yag‘lig‘, ermagu bashi qanlig‘; Emgak ekinda qolmas; Erdamsizdan qut chertilur; Erdam bashi – til; O‘kuz azaqi bo‘lg‘incha, buzag‘u bashi bo‘lsa yik; Ko‘kka sudsas, yuzka tushur.*

Asarda keltirilgan xalq og‘zaki ijodiga oid yana bir janr – **tabzug‘**. Tabzug‘ turkiy adabiyotdagi topishmoq janridir. Turkiy adabiyotda afsona, rivoyat va eposlar tarkibida topishmoq, jumboqlar keltiriladiki, bu jumboqlar shakl va mazmun xususiyati bilan tabzug‘ – topishmoqqa to‘g‘ri keladi. Mahmud Koshg‘ariy tabzug‘ janri turkiy xalqlarda qadimdan mavjudligiga ishora qilib, bu so‘zni atama sifatida ishlatadi: *Tabzug‘uq tabuzdum, ya‘ni men undan topishmoq so‘radim*⁵⁶ shaklida.

“Devon”da keltirilgan Irq bitigi – bashorat qilish mazmunida **irq** so‘zi keltiriladi: *qam irqladi – qom-shomon bashorat qildi* mazmunida. Ma‘lumki, qadimgi turkiy xalqlar adabiyotida **irq janri** va bu janrga oid asarlar mavjud bo‘lgan. Moniy yozuvidagi “Irq bitigi” – “Ta‘birnoma” va O‘rxun-Yenisey yodgorliklari turkumidagi runiy yozuvida yozilgan “Irq bitigi” asarlari shular jumlasidandir.

Turkiy xalqlarning eng qadimiy janrlaridan biri qo‘shiqlar “Devonu lug‘oti-t-turk”da vaqāla jumlasini ostida keltiriladi. “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi xalq qo‘shiqlarida olingan adabiy parchalarni marsiyalar, ov qo‘shiqlari, qahramonlik qo‘shiqlari, mavsum qo‘shiqlari, bayram va o‘yin-kulgu qo‘shiqlari, pandnomalar lirik she‘rlar kabi turlar bo‘lish mumkin⁵⁷. Mahmud Koshg‘ariy garchi **qo‘shug‘** atamasini ishlatmasada, qo‘shildi so‘ziga izoh berayotganda *yir qo‘shildi* iborasini keltiradi. **Yir** so‘z asarning boshqa bir o‘rnida “g‘azal, maqom, kuy” shaklida izohlanadiki, *yir qo‘shildi* birikmasi aynan *qo‘shiq to‘qildi* ma‘nosida ishlatilganini ko‘rsatadi. *Yir* atamasi qadimgi musiqaga ham tegishli atama bo‘lib, keyinchalik ko‘proq she‘rga nisbatan ishlatilgan. Bugungi kunda ham bu so‘z turkiy xalqlar shevalarida saqlanib qolgan. Qipchoq lahjasida *yir* so‘zining *jir* shakli qo‘llanilib, jir kuylagan baxshilarga

⁵⁶ Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘ati-t-turk. 1-jild. – T.: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti. 1960, – B. 429.

⁵⁷ Sodiqov Q. O‘zbek mumtoz adabiyoti(Qadimgi turkiy adabiyot). – T.: Akademnashr. 2022. – B. 24-25.

nisbatan *jirov* atamasi ishlatiladi. Hozirgi davrda tatarlarda, umuman, xalq qo'shiqlari, qozoq va qoraqalpoqlarda esa syujet asosiga qurilgan xalq she'riyati ko'proq dostonlar jir deb ataladi⁵⁸.

"Devon-u lug'ati-t-turk" asarida keltirilgan xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri *alqish* bo'lib, maqtash, olqish, madhiya aytmoq kabi ma'nolarida izohlanadi. Asarda keltirilgan adabiy parchalar mazmuniga e'tibor beriladigan bo'lsa, Tangriga hamd – olqish tarzidagi parchalar salmoqli hajmga ega. Undan tashqari, biror shaxs maqtovi keltirilgan adabiy parchalar ham alqish – olqish maxsus janr maqomida bo'lganligini ko'rsatadi.

"Devon-u lug'ati-t-turk"da o'git, nasihat tarzidagi she'rlarga alohida o'rin ajratilgan. Muallif bunday she'rlarni *o'tluk*, *o'vo't* atamasi ostida keltiradi. Mahmud Koshg'ariy bu atamani o'git tarzida izohlar ekan, asarning bir necha o'rinlarida mana shu mazmunga uyg'un to'rtlik shaklidagi parchalarni taqdim etadi. Bu to'rtliklar mehmon kutish odobi, qo'ni-qo'shnilar bilan ahil bo'lish, saxiylik, ota-onaga hurmat kabi masalalarga bag'ishlangan.

"Devon-u lug'ati-t-turk"da she'r vazni va o'lchovi mazmunini bildiruvchi *ko'g* atamasi keltiriladiki, bu atama she'r vazni mazmunidan tashqari kuy, maqom ma'nosini bildirishi ta'kidlanadi. Aslini olganda, *ko'g* – vaznga solingan she'r xuddi qo'shiq, kuy singari ritmik bo'laklarga bo'linadi va bu bo'linish musiqiylikni yuzaga chiqaradi. Demakki, *ko'g* atamasining *kuy*, *ashula* mazmunini anglatishi she'rning *vazni* – *o'lchovi* mazmunidan o'sib chiqqan. "Devonu lug'ati-t-turk"ning yana bir o'rnida bu atama "*bir xil kulgiki, har shahar xalqi orasida mashhur bo'lib, aytib yuriladi.: bu yil bu ko'g keldi – bu yil bu kulgi chiqdi, deyilishi kabi*" izohi ostida keltiradi. Ko'rinib turibdiki, bu o'rinda ham *ko'g* atamasi she'r ma'nosida ishlatilgan, faqat unga qo'shimcha sifat yengil, kulguga moyil, sho'x she'r, kuy ma'nosi qo'shilgan. She'riy parchalar orasida ham *ko'g* so'zi keltiriladiki, aynan atama mazmunini ifodalagan:

Ko'glar qamug' tuzuldi,

Ivriq izish tizildi.

Sensiz uzum uzaldi,

Kelgil, amul o'ynalim.

⁵⁸ Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди. 2005. – Б. 341.

Sav – turkiy xalqlar adabiyotiga oid janrlardan biri bo‘lib, “Devon-u lug‘ati-t-turk”da bir nechta ma’nolarda izohlanadi: otalar so‘zi(1), risola, xat(2), so‘z, nutq(3), hikoya(4), qissa(5) va qadimgi voqealardan xabar berish(6). Demak, *sav* atamasi turli syujetli she’riy va nasriy qissalarga nisbatan ishlatilgan. Asarda turk xoqoni bilan bog‘liq shu janrga oid parchalar keltirilgan. B.Valixo‘jayev doston janrining genezisi aynan *sav* janriga borib tutashini ta’kidlab, qadimgi voqealardan xabar berish(qo‘shish) jumlasida *sav* janri keyinchalik doston tarzida mashhur bo‘lganligini asoslashga harakat qiladi⁵⁹. Keyinchalik esa yozma adabiyotning taraqqiyoti bilan bu janr o‘z imkoniyati doirasini kengaytirgan va nazm shaklidagi o‘tmish voqealaridan bahs etuvchi dostonlarni ifodalagan.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy xalqlar adabiyotining qadimgi janrlaridan biri – **etuk** xususida to‘xtaladi. *Etuk – hikoya, ertak. Biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so‘z qo‘llaniladi. Aslida bir nasrani hikoya qilishdan olingan*⁶⁰.

Albatta, keyingi davr adabiyoti alohida janr sifatida shakllangan qissani *sav*, hikoyani o‘tkunch, ertakni *etuk* bilan teng ma’noda tushunib bo‘lmaydi. Qadimgi davrda badiiy adabiyotdagi adabiy shakllarni ma’lum bir atamalar bilan nomlashning o‘zi ham ijobiy hodisa bo‘lib, adabiyotshunoslik fani tug‘ilib kelayotganidan nishona edi⁶¹.

“Devonu lug‘ati-t-turk”da **munozara** janrining turkiy adabiyotdagi ilk ko‘rinishlari borasida fikrlar keltiriladi, *sandrush* atamasi ostida keltirilgan bu janr turkiy adabiyotning maxsus janrlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Mahmud Koshg‘ariy qish va yoz tortishuviga asoslangan adabiy parchalarni taqdim qilish asnosida bu janrning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib beradi.

“Devon-u lug‘ati-t-turk” asaridagi adabiy parchalar: to‘rtlik she’rlar, xalq maqollari, iboralar qadimgi xalq dostonlari, jangnomalar, xalq qo‘shiqlari, marsiyalardan yulib olingan. Demak, bu janrlar qadimgi turkiylarda mavjud bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariyning maqsadi so‘zlar izohi va mohiyatini tanishtirishdan iborat bo‘lgani bois,

⁵⁹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т., 1993. – Б.49.

⁶⁰ Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘ati-t-turk. I-jild. – Т.: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti. 1960, –Б. 98.

⁶¹ Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди. 2005. – Б. 345.

adabiy parchalardan daliliy vosita sifatida foydalangan. Shunday bo'lsa ham, lug'atning aksar o'rinlarida adabiyotshunoslik masalalariga ham e'tibor qaratib ketgan.

3. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida badiiy so'z tabiati

Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari ramziy obraz va timsollar asosida til odobi, so'zlash qobiliyati, so'zning badiiy-estetik imkoniyatlari borasida fikrlar keltirilishi bilan o'zbek adabiyotshunosligining muhim manbalari sirasiga kiradi. Asarda ilmning xosiyati, bilimning baxt keltirishi, til odobi doston syujet kesimining asosini tashkil etuvchi 4 ramziy obraz savol-javobi fonida beriladi. Dostonning "*Yangluq ag'irligin tanurlayur bilig birla*", "*Til erdamin asg'in munlarin so'zlayur*", "*Kitob izisi o'zinga uzr ayur*", "*Oyto'ldining Kuntug'dining savoliga javob tariqasida*", "*Ayto'ldi javabi eligka*" sarlavhali qismlari ostida keltirilgan.

Yusuf Xos Hojib Yaratgan tomonidan insonga berilgan fazilatlarni, sifatlarni keltirar ekan, ularning asosi sifatida so'zlash imkoni, ravon nutq berganini ta'kidlaydi:

Ko'ngil berdi ham ma yuritti tilig,
O'vut berdi qilq ham qilinchil silig⁶².
(*Unga ko'ngil berdi, tili yo'riq (ravon) qildi,*
Andisha, xulq hamda go'zal fe'l ato qildi.)

Bilim – insonni har qanday jaholot va mushkulotdan qutqaruvchi xaloskor sanaladi. Asarda bilim tufayli insonning ulug'likka erishishi, o'qish tufayli tugunlar yechilishi bayon qilinib, xalqda bu borada "bir so'z" – maqol borligi aytiladi:

Uqush qayda bo'lsa uluqluq bo'lur,
Bilig kimda bo'lsa, bezugluk alir.
(*Zakovat qayerda bo'lsa, ulug'lik bo'ladi,*
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik oladi.)⁶³

Yusuf Xos Hojib dostonning "Kitob izisi o'zinga uzr ayur" qismida badiiy so'z tabiati xususida asosli fikrlarni keltiradi. Muallif "Qutadg'u

⁶² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 84.

⁶³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 84.

bilig" asari uning so'zlari ekanligini, u o'tganidan keyin avlodlarga qoluvchi asosiy merosi shu so'z – kitob ekanligini ta'kidlash orqali asar – ijodkorning keyingi hayoti ekanligiga ishora qiladi.

Tilakim so'z erdi, ey bilga bo'gu

Kezin keldachika o'zum so'zlagu.

(Tilagim so'z edi, ey bilag'on dono,

*Keyin keluvchilar uchun o'zim aytadigan so'zlar edi)*⁶⁴.

Yusuf Xos Hojib bu bobda so'zni ishlatish, so'zga yuklanadigan yuk, so'zning vazifasi, so'zchi holi borasida o'ziga nasihat qolipi vositasida atrofdagilarga murojaat qiladi. Alloh birgina so'z bilan Olamni yaratgani, insonga zabon berilgani, insonning ayni fazilati bilan boshqa jonzotlardan ustun qo'yilishi go'zal badiiy ifodalar orqali asoslanadi:

Yashil ko'kdin indi yag'iz erka so'z,

So'zi birla yangluq ag'ir qildi o'z.

(So'z bo'z yerga yashil ko'kdan tushdi,

*So'zi tufayli inson o'zini ulug' qildi)*⁶⁵.

Dostonda e'tibor qaratilgan muhim masalalardan biri – til va tafakkur konsepsiyasi. Tafakkurda mavjud bilimlar til orqali namoyon bo'lmasa, unday bilimning, tafakkurning hech kimga foydasi tegmaydi. Yoki aksincha, tafakkurda hech narsa(bilim) bo'lmasa-yu, so'zlar ortiqcha so'zlanaversa, bunday so'zlar insonga, so'zlovchi va tinglovchiga zarar yetkazadi:

Biliglig chiqarmasa bilgin tilin,

Yarutmaz anin bilgi yatsa yilin.

(Bilimli bilimini tili orqali chiqarmasa,

*Uning bilimi yillab yotsa ham, yoritmaydi)*⁶⁶.

"Qutadg'u bilig"da ezgu so'z tamoyili yetakchi mavzulardan biri sanaladi. Yusuf Xos Hojib chin insoniylikning belgisi, insonning ko'rki so'z ekanligini ezgu so'zli kishilar har zamonda kerakli ekanligini asoslab, shunday kishilarni madh qilishga chorlaydi. Dostonda ezgu

⁶⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 90.

⁶⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 90.

⁶⁶ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 90.

so'z inson yuzini nurlantiruvchi vositaga qiyoslanib, fikrning isboti sifatida turkiylarning mashhur maqoli keltiriladi:

Masal keldi turkcha munar menzatur
Ani so'zladim, men muni yanzatur.
Uqush ko'rki so'z - ul bu til ko'rki so'z,
Kishi ko'rki yuz - ul bu yuz ko'rki ko'z.
(Bunga o'xshatadigan turkcha masal bor,
Bunga moslab shu masalni so'zladim:
Zakovat ko'rki so'zdir, bu tilning ko'rki so'zdir,
Kishining ko'rki yuzdir, bu yuzning ko'rki ko'zdir)⁶⁷.

Yusuf Xos Hojib tafakkursiz, behuda so'zlangan so'zning zararlari xususida to'xtaladi. Bunday so'zlovchi kishilarni johilga qiyoslaydi. Johillar yilqilarga o'xshatilib, behuda so'zlar so'zlab, semirib yotishlari go'zal ifodalar bilan ochib beriladi. Dostonda so'zning, chin so'zning qiymati ruhni ochiqlantiruvchi malhamga o'xshatiladi. Inson vujudi ikki butunlikdan: jism va ruhdan iborat. Yusuf Xos Hojib jismni to'ydirish – nafsning vazifasi bo'lsa, ruhni to'ydiruvchi asosiy vosita chin so'z ekanligini ta'kidlaydi:

Eto'z ulgi barcha bo'g'uzdin kirur,
Bu jan ulgi chin so'z qulaqdin kirur.
(Jism (tana)ning hissasi bo'g'izdan kiradi,
Jon(ruh)ning hissasi esa chin so'z bo'lib, u quloqdan kiradi)⁶⁸.

Dostonda Oyto'ldidan qanday so'zlash kerakligi xususida savol so'raladi. Oyto'ldi shohga so'zning ko'pi, ozi, me'yori, badiiy so'z tabiati, so'zni bezovchi vositalar borasida go'zal tavsiyalar beradi:

Bu Ayto'ldi aydi o'kush so'z ul-ul,
Aytmadi so'zlab iriksa ko'ngul.
(Oyto'ldi aytdi: So'zning ko'p shuldirki,
So'ramagan so'zni so'zlab ko'ngulga tegsa).

Bu az so'z ul-ul kim aytmi hqa o'z,
Javab bersa so'zka yanut qilsa so'z.
(So'zning ozi shuldirki, so'raganga kishi
Javobi bersa, so'zga teng so'z bilan javob qilsa).

⁶⁷ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадуғ билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 91.

⁶⁸ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадуғ билиг. (Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т.: Фан, 1972. – Б. 91.

Mungar mengzatu aydi sha'ir so'zi,
Tili so'z bila tuzdi achi yuzi.
(*Shoir so'zini bunga o'xshatib aytdi,
U tilini so'z bilan bezadi, yuzini ochdi(ya'ni xushro'y
qildi)*).

So'zug yaqshi so'zda ezu saqnu o'z,
Ayituqta so'zla yana terkin uz.
(*O'zing juda o'ylab so'zni yaxshi so'zlar,
So'raganda so'zla, yana tezlikda tamom qil*).

O'kush so'z eshitgil telim so'zlama,
Uqush birla so'zla bilig birla tuz.
(*So'zni ko'p eshitgin, lekin ortiq so'zlama,
Idrok bilan so'zla, bilim bilan andazala*).

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni turkiy adabiyotdagi ilk doston bo'lishi bilan birga, doston tarkibidagi to'rtlik va masnaviylar XI asr adabiyotida takomilda bo'lgan janrlar qonuniyatlari xususida yetarlicha ma'lumot bera oladi. Asar to'rtliklari turkiy tilli yozma adabiyotdagi to'rtlik, ruboiy, tuyuq janrlarining rivojlanishi va takomillashishi jarayonida o'ziga xos o'ringa ega va ma'lum ma'noda ularni bu janrlarning dastlabki namunasi deb yuritish mumkin. "Devon-u lug'ati-t-turk"dagi to'rtliklar o'zida aruz elementlarini singdirgani holda asosan turkiy xalqlar uchun qadimiy hisoblangan barmoq vaznida yozilgan. "Qutadg'u bilig" to'rtliklari asarning boshqa janrlari kabi asosan mutaqoribi musammani mahzuf, ba'zan mutaqoribi musammani maqsur va bir o'rinda mutaqoribi musammani solim ko'rinishida yozilgan⁶⁹.

"Qutadg'u bilig"dagi to'rtlik va masnaviylar "Devon-u lug'ati-t-turk" turliklaridan farqli o'laroq XI asr adabiyotida didaktik, pandnoma ruhidagi parchalarning ko'lami va davr adabiyotidagi o'rni masalasini o'zida aks ettiradi.

⁶⁹⁶⁹ Тўхлиев Б. "Қутадғу билиг"нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ғазал ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Т., 1989. – Б.307-441.

4. Kaykovusning "Qobusnoma" asarida shoirlik masalalari

XI asrning adabiyotshunoslikka oid muhim manbalaridan biri Unsur ul-Maoli Kaykovusning "Qobusnoma" asaridir. Kaykovusning "Qobusnoma" asari o'g'li Gelonshohga bag'ishlab, 1083-yilda Jurjon shahrida yozilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, hayotdagi turli masalalar bo'yicha o'g'liga nasihat tarzida yozilgan. Asarning 35-maxsus bobida she'r va shoirlik masalalariga to'xtalangan. Olimlarning fikriga ko'ra, asarga she'r va shoirlik ta'rifiga bag'ishlangan bobning kiritilish sababi Jurjon shahrining ayni davrda muhim adabiy maskan bo'lganidir. Chunki Jurjon shahri Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi yirik qomusiy olimlar makon qilgan hudud sifatida tarixda nom qoldirgan. Asarning boshqa boblaridan farqli o'laroq bu qismning mohirona tarjima qilinishi Ogahiyning she'r ilmi bilimdoni ekanligidan dalolat beradi.

Kaykovus asarning 35-bobida shoirlik rasmi masalasida fikr yuritarkan, imkon qadar she'r ilmiga oid barcha ilmiy-nazariy qonuniyatlarga e'tibor qaratadi. Asarda she'rdagi quyidagi kategoriyalar xususida fikr boradi:

- 1) *shoirlik usullari*;
- 2) *shakl va mazmun munosabati*;
- 3) *she'r vaznlari va qofiya*;
- 4) *adabiy tur va janrlar*;
- 5) *badiiyat*;
- 6) *uslub*.

Shoirlik usullari. Bob "Ey farzand, shoirlik qilmoqchi bo'lsang" jummalari bilan boshlanib, shoirlikning asosiy, quroli so'z ekanligiga urg'u beriladi. She'rda xalq uchun yozilgani bois oson va mushkul bo'lmagan so'zlardan foydalanish kerakligi ta'kidlanadi. She'r shakl va mazmun butunligiga asoslanuvchi ritmik birlik sanalar ekan, badiiyat va qofiya masalasi muhim unsurlardan sanaladi. Shuning uchun ham Kaykovus shoir she'rlarida badiiy san'at va tartib bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi va shoirlik usullari sifatida ularni birma-bir sanab o'tadi:

- *muzavvaj*;
- *mujonis (o'xshash)*;
- *mushokil (shakl)*;
- *mushobih(o'xshashlik)*;
- *mukarrar(takror)*;

- *musammal*;
- *mustaviy*(tenglik);
- *muvasal*(ulangan);
- *muqatta'*(bo'lak);
- *muzmar*(yashirin);
- *mulavvan*(bo'yalgan);
- *muztazod*(qarama-qarshi);
- *mustaor*(ko'chma ma'noli);
- *muvozana*(barobarlik);
- *muzmin*(eskirgan, harakat qolgan);
- *musajja'*(qofiyadosh);
- *muvasshah*(ziynatlangan);
- *mavsul*(qo'shilgan);
- *muxalla'*, *mustahiyot*(bo'rtmoq);
- *mustahil*(mumkin emas);
- *zulqofiyatayn*(qo'sh qofiyali);
- *rajazi maqlub*(harbiy mazmundagi she'rlarni tantanavor o'qish);
- *maqlub*(teskari);
- *mutobiq*(uyg'un);
- *mutashobih*(o'xshash);
- *muraddaf*(radifli)⁷⁰.

Shakl va mazmun. Kaykovus o'g'liga nasihat qilar ekan, shoir bir xil vazn va bir xil qofiyaga qanoat qilmasligini san'atsiz va tartibsiz she'r yozmaslik kerakligini uqtiradi⁷¹. U zarb, ya'ni ohang, yaxshi sado, mung bo'lsa, shaklda ham vazni to'la bo'lsa, yaxshi she'r bo'lishini ta'kidlaydi. Kaykovusning bu talabi she'rdagi *shakl + mazmun* munosabatini ifodalaydi.

She'r vaznlari va qofiya. Kaykovus aruzni og'ir vazn sifatida baholaydi. "*Og'ir vazn va aruz bila aytmag'il, nedinkim, aruz va og'ir vazn sovuq (tabiatli), latif hamda zarif ma'nidin ojiz bo'lg'an odamlarga yaxshidir*". Garchi olim bu o'rinda aruz vaznini og'ir vazn sifatida baholagan bo'lsa-da, aruz ilmidan xabardor bo'lishni targ'ib qiladi. Olimlar doirasida suhbatda bo'lganda, ular sinov tariqasida savol berganda, aruz doiralari va ularning nomlarini, doiralarda paydo

⁷⁰ Кайковус. Қобуснома. – Т.: Истиқлол. 1994. – Б. 122.

⁷¹ Кайковус. Қобуснома. – Т.: Истиқлол. 1994. – Б. 122.

bo'ladigan bahrlarni bilish kerakligini tavsiya qiladi. Ko'rinib turibdi, Kaykovusning o'zi aruz ilmi nazariyasidan yetarlicha xabardor bo'lgan. Oddiy xalq bu vazndagi she'rni tushunmagani, anglashda, his qilishda qiynalgani bois oddiy, oson vaznlarda she'r yozish kerakligini ta'kidlaydi. Tabiiyki, she'rxonlar orasida aruz vazniga talabgorlar ham bo'ladi, agar shunday vaziyat bo'lsa, bu vaznda she'r yozish mumkinligi uqtiriladi.

Badiiyat. Sharq poetika ilmi balog'at ilmining asosiga qurilgan bo'lsa, balog'at fani tarkibidagi bayon ilmi: kinoya, tashbih va istiora ilmidan iborat bo'lgan. She'rning balog'atini ko'rsatuvchi bu uch ilm alohida mustaqil ilm sifatida paydo bo'lgan, adabiyotshunoslar bu ilmlarni o'zlashtirishlari shart qilib belgilangan. Kaykovus ham so'zning ta'sirchan bo'lishida istioraning o'rni katta ekanligini ta'kidlaydi. Hajv va madhiya janrlari xususida to'xtalganda, mubolag'aning imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

Adabiy tur va janrlar. So'z nasr va nazmda o'zgacha libosda bo'ladi. Kaykovus nasr va nazmdagi so'zning maqomiga alohida ta'rif beradi. Nasrda aytilgan so'zni nazmda ishlatib bo'lmasligini ta'kidlab, nasriy so'zni "raiyyat manzilasi", nazmdagi so'zni esa "podshoh martabasi"ga qiyoslaydi.

Asarda g'azal, madh(qasida), hajv kabi janrlarga xos xususiyatlar hayotiy misollar asosida tushuntiriladiki, nazariy qonuniyatlarning amaliy jihatlari asosida tushuntirilishi qonuniyatlarning tez va to'g'ri anglanishiga zamin yaratadi: "*Har odamki eshakka minmag'an bo'lsa, unga sen Duldulni, Buroqni va Raxshni yaxshi surarsan demagil va har kishiga munosib so'zni aytil*"⁷². Olim g'azal xususida to'xtalganda, g'azal janrining xususiyatidan kelib chiqqan holda oshiqona va latif so'zlardan foydalanish kerakligini tavsiya qiladi.

Uslub. Ma'lumki, har janrning o'z yozilish uslubi bor. G'azal va marsiyani yoki hajv va madh(qasida)ni bir xil uslubda yozib bo'lmaydi. Kaykovus "Qobusnoma"da janrlardagi uslub masalasiga e'tibor qaratib, madhning ziddi hajv ekanligini keltirgan holda bu janrlar turli uslublarda yozilishi kerakligini ma'lum qiladi. Shoirning salohiyati o'z uslubi, o'z yo'liga egaligi bilan belgilanadi. Kaykovus ham o'g'liga nasihat qilar ekan, o'zgalar so'zini takror qilmaslikni uqtirib, so'zning

⁷² Kaykovus. Qobusnoma. –T.: Istiklul. 1994. –B. 123.

takrori "she'r yozishda avvalgi ahvolingda qol"ishingga sababchi bo'lishini uqtiradi.

Kaykovusning "Qobusnoma"sida keltirilgan she'r ilmiga oid fikrlar she'r nazariyasiga oid ilmiy-nazariy qonuniyatlar asosiga qurilgan. Olim bu qonuniyatlarni asarning yaratilish maqsadidan kelib chiqib sodda va tushunarli uslubda yetkazib bergan.

5. Nizomiy Aruziy "Chahor maqola"sida she'r va shoirlik

XI-XII asrda yaratilgan asarlarda adabiy tajribalar, ulardagi yangiliklarni nazariy asoslash, o'rganish ayni davr adabiyotshunosligining muhim masalalaridan biri edi. Shu jihatdan bu davrda turli-tuman nazariy asarlar yaratila boshlandi. Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola" asari XII asrda ana shu zarurat hosilasi sifatida paydo bo'ldi.

Asar "Majma' un-navodir"("Nodir hikoyatlar") yoki "Chahor maqola" nomi bilan mashhur bo'lib, 1156-yilda yozilgan. Muallif Nizomiy Aruziy poetika, aruz ilmining bilimdoni bo'lgani bois Aruziy taxallusini olgan. "Chahor maqola" to'rt maqoladan iborat bo'lib, 2-maqola she'r va shoirlik masalalariga bag'ishlangan. Asarning qolgan maqolalarida dabirlik, munajjimlik, tabiblik va tabiblar xususida ma'lumotlar keltiriladi. Nizomiy Aruziyning mazkur kitobni yaratishdan maqsadi dabir, shoir, munajjima, tabiblarning saroy ma'muriyatidagi mavqeyini tushuntirishdan iborat bo'lib, bahs yurtilayotgan ko'pgina masalalar shu nuqtayi nazardan sharhlangan bo'lsa-da, ammo keyingi davr olim va shoirlari asarning she'r va shoirlik haqidagi qismini shu maqsad doirasidan kengroq tarzda tushundilar⁷³. Biroq maqoladagi mohiyat va Hikoyatlar shoirning shohning oldidagi vazifasi, maqomoti, ahamiyati borasida borgan va tarixiy dalillar aynan shoh va shoirlar o'rtasidagi munosabat asosida keltirilgan bois bu qismda ham boshqa soha vakillari singari shoirning saroy doirasidagi mavqeyi tushuntirilgan degan hukmning to'g'riligi asoslanadi.

Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola" asarining janri borasida adabiyotshunoslikda bahsli fikrlar mavjud. Biroq aksariyat olimlar bu asarni *tazkira* sifatida tan oladilar. Buning o'ziga xos sabablari bor. Xususan, har maqola tarkibida Hikoyatlar keltiriladiki, bu

⁷³ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т., 1993. –Б.55.

hikoyatlarning asosiy qahramonlari maqola bag'ishlangan soha vakillari sanaladi. Asarning ikkinchi maqolasi she'r va shoirlik masalasiga bag'ishlangani bois undagi o'n Hikoyatda o'nta mashhur shoirlar hayotiga oid muhim voqealar tafsiloti taqdim qilinadi.

Nizomiy Aruziy shoirlikni hayajonlantiruvchi tushunchalarni hosil qiluvchi, ta'sirchan qiyoslarni bir-biriga ulovchi, shunday yo'l bilan kichik ma'noni kattaga, katta ma'noni kichikka aylantiruvchi, chiroylini xunuk libosda, xunukni esa chiroyli suratda ko'rsatish imkoniga ega san'atga o'xshatadi⁷⁴. She'rning kuchi olamni tartibga solishini isbotlash maqsadida o'n Hikoyat keltiriladiki, bu Hikoyatlar mashhur shoirlarning shohlar va xalq orasidagi maqomoti va she'rning kuchini ko'rsatib beradi. Birinchi Hikoyatda she'riyat sabab, shoirlik salohiyati sabab tarixda nomlari muhrlanib qolgan ulug' shoirlar va podshoh, amirlar nomlari zikr qilinadi. Podshohlar ham kun kelib barcha narsasidan ajralishi, vafot etishi mumkinligini asos qilib, uning nomini abadiylashtiradigan, zikrini esa devon va kitoblar ichra boqiy qoldiradigan salohiyatli shoirga ega bo'lishdan o'zga chora yo'qligini tarixiy misollar asosida dalillaydi. Xususan, Nosiriddin sulolasi podshohlarining nomlari Unsuriy, Asjadiy, Farruxiy, Bahromiy, Ziynatiy, Buzurjmehr Qoniy, Muzaffariy, Manshuriy, Manuchehriy, Mas'udiy, Kassori Ummiy, Abu Hanifai Iskof, Rashidiy, Abul Faraj Runiy, Mas'udi Sa'diy Salmon, Muhammad Nosir, Ahmadi Xilof, Usmon Muxtoriy va Majdudi Sanoiy kabi shoirlar sabab tarixga muhrlanib qolganini keltiradi. Bu tarixy haqiqat faqatgina Nosiriddin sulolasi podshohlari nomlari bilan emas, balki dunyo tamaddunida hukm surgan yirik sulolalar nomi bilan ham bog'liq. Hikoyatda somoniylar, xoqon sulolasi, saljuqiylar, Tatariston podshohlari nomlari, Shansob avlodidan bo'lgan G'uriy podshohlari nomlarining ham shoirlar sabab tarixda qolganiga misollar keltiriladi.

Asar tarkibida *"Shoir va she'rning qanday bo'lishi haqidagi"* fasl keltiriladiki, ushbu faslda keltirilgan ilmiy-nazariy ma'lumot va tavsiyalar keyingi davr shoirlari uchun dasturulamal vazifasini bajargan. Xususan, *olimning shoir yoshlik ayyomida va yigitlik davronida o'tmish shoirlarining she'rlaridan yigirma ming baytni xotirasida tutishi, zamondoshlarining asarlaridan o'n ming bayt yod*

⁷⁴ Низомий Арузий Самаркандий. Нодир хикоятлар ("Мажмаъ ун-наводир"). – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. –Б.27.

*bilishi*⁷⁵ talabi keyingi davr shoirlarining ijodiy kamolotga erishuviga katta ta'sir ko'rsatgan.

Nizomiy Aruziy shoirda tab'i mustahkam she'r talabi bo'lsa, albatta, she'r ilmi nazariyasi bilan tanish bo'lishi, aruz ilmini o'qishga kirishishi lozimligini uqtiradi. Bu borada shoir uchun Abulhasan as-Sarahsiy al-Bahromiyning "G'oyatal-aruzayn", "Kanz ul-qofiya", "Naqdi maoniy", "Naqdi alfoz", "Sariqot", "Tarojim" kitoblarini tavsiya qiladi. Shoirlar ham yuqoridagi sanalgan she'r ilmiga oid kitoblar mutoalasida ma'lum ustozga shogird tushishlari va bu ilmni mukammal egallashlari shartligi asoslanadi.

Asarda badiha janrining kuchi Rudakiy misolida ikkinchi Hikoyatda mohirona ochib berilgan. Nasr ibn Ahmadning o'z yurtiga – Buxoroga ketishiga birgina Buxoro ta'rifi keltirilgan she'rning ta'siri va bunda Rudakiyning shoirona mahorati dalil va baytlar asosida ochib beriladi. To'rtinchi Hikoyatda seyistonlik shoir Farruxiyning go'zal qasidalari sabab qirq ikki toychoqqa sazovor bo'lishi voqealari keltiriladiki, bu hikoyat orqali she'r va so'z kuchi mohirona ochib berilgan. Keyingi hikoyatlar Mas'ud Sa'diy Salmon, Firdavsiy va uning ijodiy faoliyati, ijodiyoti, asarlari borasida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi, shoir hayoti va "Shohnoma"ning yozilishi bilan bog'liq tarixiy ma'lumotlar keyingi davr manbalari uchun asos bo'lib xizmat qilgan.

Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola"sida lirikaning turli janrlariga oid adabiy parchalar: masnaviy, qit'a, ruboiy, qasida, badihalarning go'zal namunalari keltiriladi. Bu adabiy parchalar nomlari zikr etilgan shoirlarning shohbaytlari sanaladi. Olim ushbu adabiy parchalar orqali davr adabiy muhiti, adabiy jarayon haqida ham ma'lumot keltiradi.

6. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida so'z odobi

O'zbek adabiyotshunosligi tarixida Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari o'z o'rniga ega. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Ahmad Yugnakiy Farg'ona vodiysining Yug'noq qishlog'ida tug'ilgan. Yugnakiy qalamiga mansub "Hibat ul-haqoyiq" asari hukmdor Dod Sipohsolorbekka bag'ishlangan.

⁷⁵ Низомий Арузий Самаркандий. Нодир хикоятлар ("Мажмаъ ун-наводир"). – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. – Б.31.

Ahmad Yugnakiy hayoti, xulqi xususida Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida ma'lumotlar keltiriladi. "Hibat ul-haqoyiq" asari ta'limiy ruhdagi asar bo'lib, asarda shoirning adabiy-estetik qarashlari ham keltirilgan. Asardagi *"An-nav'u-l-avvalu fi manfaati-l-ilm va mazarrati-l-jahl(ilm manfaati, jaholat zarari haqida)"*, *"Va zalika qavlihi Alayhissalam utlubu-l-ilma va lav biysin(ilm o'rganish haqida Payg'ambar alayhissalomning aytganlari)"*, *"Qola Rasulillahi sallallohu 'alayhi va sallam ma'azza-l-lahu yujahlu qatta sodaqa Rasulillahi(Tangrining mo'jizalari johillikdan tiyilish, Xudoning Rasuliga sodiq bo'lish haqida payg'ambar alayhissalomning aytganlari)"*, *"An-nav'u-l-axiru fi abyatin mutafakkirat yashtamilu fi ma'onin muxtalifat(Oxirgi bo'lim: turlicha ma'no bildiruvchi baytlar haqida)"*, *"Fi 'uzri bi-tamomi-l-kalomi(Oxirgi so'z(So'zning tugallanish sabablari))"*⁷⁶ qismlarida ilm olishning foydalari, jaholatning zararlari va so'z tabiati borasidagi fikrlari keltirilgan.

Ahmad Yugnakiy so'zni uqib, keyin so'zlash kerakligini, so'z sabab boshga har qanday balolar kelishi mumkinligini baytlar misolida tushuntiradi:

Uqub so'zla so'zni eva so'zlama,
So'zung kizla kezin bashing kizlama
(So'zni uqib so'zla, shoshib(behuda) gapirma
So'zingni yashir, keyin boshingni yashirib yurma)

Ahmad Yugnakiy asarida so'zni asar ma'nosida – o'zidan keyin qoladigan meros – so'z ma'nosida ishlatadi. "Oxirgi so'z(so'zning tugallanish sabablari)" qismida o'zidan yodgor so'z – asari kelajak avlodga meros bo'lib qolayotganini ta'kidlagan muallif so'zlarni saralab olganini, "Hibat ul-haqoyiq"ni o'qigan inson asal, meva yeganday rohatda qolishini faxrlanib so'zlaydi.

Bitidim kitabi mava'iz masal,
O'qusa tatir til yemish tek asal.
(Kishilarga ibrat, ta'lim beruvchi, odobga chaqiruvchi
Bu kitobni yozdim, kim o'qisa, tili asal, meva yeganday
chuchiydi)

Shoir asar davomida so'zning maqomini belgilash asnosida o'z asarining qiymatini ham ko'rsatadi. Yugnakiyning fikricha, uning

⁷⁶ Махмудов Қ.Ахмад Югнакий ва унинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ" асари ҳақида. – Т., 1972. – Б. 234-236.

kitobi har bir soʻzni “toʻlatib yozgani va keraksiz yuzaki soʻzlarni olib tashlagani” uchun ham nafis oʻqiladi. Chin maʼnodagi, goʻzal soʻzlarni, nozik maʼnoli soʻzlarni sinchi kabi saralaganidan faxrlangan shoir nozik maʼnoli soʻzni – atlasga, bir maʼnoli, hazil maʼnoga ega soʻzlarni – boʻzga qiyoslaydi, ularning qiymatini koʻrsatadi:

Navadir soʻzug az bulur azl oʻkush,

Joʻz atlas boʻlur qiz uchuzi boʻzug.

(Bir kiyimlik atlas qimmat, boʻz arzon boʻlgani kabi

Qimmatli soʻz oz, hazil soʻz koʻp).

Soʻz anʼanaviy shaklda *gavharga* oʻxshatiladi: “adiblar adibi, fozillar boshi guhar kabi puxta durlarini terib aytgandirlar” deya chin gavharlardan iborat asarlar abadiy yashashiga ishora qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida adabiyotshunoslikka oid ilmiy-nazariy qarashlar, sheʼr ilmi nazariyasiga oid qonuniyatlar sharhi uchramasa-da, badiiy asar yukini koʻtarib turuvchi badiiy soʻz tabiati borasida qimmatli fikrlar keltirilgan.

Savol va topshiriqlar:

1. XI-XII asr adabiyotshunosligining oʻziga xos xususiyatlari haqida toʻxtaling.
2. Etuk atamasi manbalarda qanday izohlanadi?
3. Turkiy tildagi adabiyotshunoslikka oid manbalarga fors adabiyotshunosligining taʼsiri masalasini tushuntiring.
4. Nizomiy Aruziyning “Chahor maqola” asari tazkira janri talablariga javob beradimi?
5. Nizomiy Aruziy sheʼr ilmi haqidagi qanday manbalarni oʻqish kerakligini tavsiya qilgan?
6. Badiiy soʻz tabiati qaysi asarlarda toʻliq ochib berilgan deb oʻylaysiz?

Adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди. 2005.
2. Болтабоев Х. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2006.

3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993.
4. Кайковус. Қобуснома. – Т.: Истиклол. 1994.
5. Mahmud Koshg'ariy. Devoni lug'ati-t-turk[Turkiy so'zlar devoni], – Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.
6. Mahmud Koshg'ariy. Devon-u lug'ati-t-turk. 1-jild. – Т.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti. 1960.
7. Махмудов Қ.Аҳмад Югнакий ва унинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ҳақида. – Т., 1972.
8. Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (“Мажмаъ ун-наводир”). – Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985.
9. Sodiqov Q. O'zbek mumtoz adabiyoti(Qadimgi turkiy adabiyot). – Т.: Akademnashr. 2022.
- 10.Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Т., 1989.

ISLOM RENESSANSI ADABIYOTSHUNOSLIGI

REJA:

1. *Islomga qadar arab (johiliya davri) adabiyotshunosligi manbalari*
2. *Islom Renessansi. Balogʻat ilmi. Adab ilmlari tasnifi*
3. *Ilmlar uchligi va uning tarkibiy qismlari, manbalari*
4. *Tasavvuf adabiyotshunosligi va manbalari*

1. Islomga qadar arab (johiliya davri) adabiyotshunosligi manbalari

Arab adabiyotida ham boshqa millat adabiyotida boʻlgani kabi adabiyotning shakllanishi bevosita xalq ogʻzaki ijodi bilan bogʻliq. Arablar islom kirib kelguniga qadar ham oʻz his-tuygʻularini, oʻz kechinmalarini soʻz vositasida ifodalab kelgan. Demak, arablar johiliya davrida ham soʻz sanʼatini qadrlab kelganlar. Manbalarda bu sanʼatning boshlanishi m.a.XXIII asrga tegishli yodgorliklarga borib taqalishi aytiladi⁷⁷.

Qadimgi arablarning ijodi ogʻzaki boʻlib, u bir avloddan ikkinchi avlodga roviylar orqali oʻtib borgan, badaviy shoirlar ogʻzaki ijod namunalarini yaratganlar. Bu ijodning dastlabki yozma nusxalari VIII asrning oʻrtalarida paydo boʻlgan, aksariyati IX-X asrlarda yozib olingan.

Arablarning johiliya davri islomdan oldingi hayotini oʻz ichiga oladi. Bu milodning 450-622-yillariga toʻgʻri keladi. Johiliya davri adabiyoti arablarning islomdan oldingi tafakkuri, adabiy-estetik qarashlarini badiiy soʻz orqali ifoda etgan turli janrlarda oʻz aksini topgan. Bu janrlar ikki adabiy tur koʻrinishida boʻlgan:

– *Nasr*. Maʼlum shakl va ritmik oʻlchovlarga solinmagan, shakliy qonuniyatlardan xoli, voqelikni tashuvchi adabiy tur. Johiliya davri adabiyotida bu turga oid asarlar juda oz boʻlgan.

– *Sheʼriyat*. Johiliya davri arab adabiyotining asosini sheʼriyat tashkil qilib, bu davrda yaratilgan asarlarning aksariyati sheʼriy qolip negizida vujudga kelgan. Sheʼrga qoʻyiladigan shakliy va mazmuniy talab va qonuniyatlarning aksariyati aynan johiliya davrida shakllana borgan. Chunki johiliya davri adabiyotida sheʼriyat maʼlum ritm va

⁷⁷ Boltaboyev H. Adabiyotshunoslik tarixi. Darslik. – T.: Mumtoz soʻz. 2016. – B.147.

o'ldham, qofiya tizimga ega yig'iq nutqqa nisbatan qo'llangan. Bugungi kunga qadar she'riyat turli o'zgarish va davriy mutatsiyalarni boshdan kechirgan bo'lsa-da, uning bu talabi o'zgargan emas.

Johiliya davrida badiiy adabiyot endi shakllanayotgan bir davrda adabiyot nazariyasi: *naqdu-sh-she'r*, *naqdu-sh-nasr* bilan bog'liq nazariy manbalar bizgacha yetib kelmagan. Biroq johiliya davri adabiyotiga oid turli janrlarda so'zga, badiiy adabiyot haqidagi munosabatlar keltiriladi. Bu janrlardagi adabiy munosabatni o'rganish uchun johiliya davrida paydo bo'lgan janrlar tarkibi, mazmun-mohiyati bilan tanishish ehtiyoji tug'iladi.

Johiliya davrida arab qabilarining o'z shoirlari bo'lgan. Har bir qabila o'z shoiri bilan faxrlangan, ularning she'rlarini yodda saqlagan. Bu davr shoirlari she'rlarining devon shaklida bizgacha yetib kelishining asosiy sabablaridan biri ham shunda. Keyinchalik keyingi davrlarda, Arab xalifaligi davrida bu she'riy meros katta e'tibor bilan yozib olingan. Devonlar mavzu va qabilaviy sifatdan kelib chiqib tuzilgan. Ammo kufalik filolog Xammad (694-772) tomonidan yozib olingan dastlabki devon an'ana bo'yicha VI asrga taalluqli bo'lib, eng yaxshi sanalgan qasidalarini qamrab olgan. Devonda yettita qasida keltirilgan bo'lib, qasidalar Imrul Qays, Tarafa, Zuxayr, Labid, Amr ibn Kulsum, Antara va Xoris ibn Xilliz kabi arab shoirlari tomonidan yozilgan. Bu qasidalar jamlanmasi arab adabiyotida tarixida "al-Muallaqot("Terilgan durdonalar")" nomi bilan saqlanib qolgan.

Qadimgi arab she'riyati asosan ikki janr ko'zga tashlanadi:

– *Qasida* – qasida madh tarzida she'riy janr bo'lib, yirik hajmga ega bo'lgan: 50-100 bayt, ba'zan baytlar soni undan ham ko'p bo'lgan.

– *Qit'a* – qadimgi arab she'riyatida qit'alar katta qasidadan ajralib chiqqan janr sifatida 10-12 baytdan iborat bo'lgan.

Arab she'riyatida she'riy qit'alarining kelib chiqishi eng qadimgi janrlardan bo'lmish *hijo* – qabila dushmanini qo'pol hajvga olish janriga borib tutashadi. Bu janrning negizida o'tkir so'zli va sehlash san'atini egallagan shoirning o'z dushmaniga yoki qabila dushmanlariga yo'naltirilgan qarg'ish va la'natlari turgan⁷⁸. Bu la'natlarni qofiya va muayyan ohangga solib aytayotgan shoir o'zi ham ularni jodu kuchiga ega ekanligiga samimiy ishongan, boshqalarni ham

⁷⁸ Филштинский И.М. Арабская литература в средние века. – М.: Наука 1977. – Б.47.

bunga ishontirgan. Qabilalararo yuzaga kelgan shoirlik to'qnashuvlarida shoirlar bir-birini sira ayamasdan mot qilgan, qilmagan yomonliklarida ayblab chiqishgan, so'zga chechan iste'dodli shoir g'alaba qilib, haqorati dushmanga katta zarba yetkazgan⁷⁹.

Qadimgi arab she'riyatidagi *riso* janri ham qit'a shaklida rivojlangan. Riso – marsiya bo'lib, kishining o'lgan qarindoshi yoki do'sti tobuti oldida o'z his-tuyg'ularini yig'i so'zlari orqali ifoda etishiga asoslanadi. Marsiyada marhumning fazilatlari ko'rsatilib, agar u shahid ketgan bo'lsa, qasos olishga bo'lgan da'vatlar bilan qo'shib ketgan. Marsiyada marhumning sifatlari mubolag'alashib, o'xshatish-tashbehtar bilan bezatilgan. Manbalarda keltirilishicha, shoir al-Xansa (664-yilda vafot etgan) riso janrida shuhrat qozongan. U o'zining riso – marsiyalarida janglarda halok bo'lgan akalari – Sulaym qabilasining shayxlari Saxr va Muaviyaning karomati, jasorati, aql-zakovati ta'rifini keltirgan. Risolalarning tili sodda va tuzilishi oddiy bo'lib, ularda bir xil ifodaviy iboralar takrorlangan.

Johiliya davrida arab she'riyatida paydo bo'lgan polifonik – ko'p qismli *qasida* shakli *nasib*, *vasf*, *madh*, *faxr*, *hikma* kabi ichki janrlarga bo'linib, rivojlanib borgan. Davrlar osha janriy takomil va janrlar transformatsiyasiga uchrab, nisbiy o'zgarishlar ro'y bergan, o'ziga *hamriyot*, *tardiyot* kabi yangi janrlarni qamrab olgan. Biroq qasida janrining asosiy maqsadi XX asrgacha yaratilgan qasidalar uchun asos bo'lib qoldi, mohiyat o'zgarmadi. Arab she'riyatida ilk qasida murakkab tuzilishga ega ko'p qismli asar bo'lib, bu qismlarning o'zaro bog'lanishi ancha zaif bo'lgan. Har bir bo'lak o'z syujeti va uslubiga ega bo'lgan, har qismda turli voqealar tasvirlangan.

Qadimgi arab qasidasining kompozitsiyasi o'ziga xos barqaror qonun-qoidalariga ega bo'lgan. Birinchi qismi lirik kirish bo'lib, uni "nasib" deb atashadi. Bu qismda qabila ko'chib ketgandan so'ng tark etilgan xarobalarda shoir mahbubasining izlarini qidiradi, u bilan bo'lgan uchrashuvlarini eslaydi, birga o'tkazgan damlarini qo'msaydi. Shoir nasibdan so'ng tavsifga o'tadi va bu janr shakli "vasf" nomini oladi. Tavsifga shoirning yo'lida uchragan barcha manzaralar, hayvonot, nabotot, tabiat hodisalari, ov, janglar bayoni va uning hayotidagi boshqa voqealar kirgan. Vasf nasib qismi kabi faqat lirik

⁷⁹ Xodjayeva R. Mumtoz arab adabiyoti janrlari tizimi va tipologiyasi. Monografiya. – T., 2016. – B. 8.

ko'rinishda emas, balki lirik bayon va epik shaklda ham ifodalangan. Johiliya davrida qasidaning markaziy qismi "faxr" ruhida bo'lib, unda shoir o'z qabilasi, uning shayxi, qahramoning fazilatlarini, o'zining yaxshi sifatlarini, jasurligini, oliy nasl-nasabdan ekanligini ko'rsatib, shular bilan faxrlangan. Bu faxr qasidaning boshqa bir qismi – madh bilan ham tipologik, ham genezis – kelib chiqish jihatidan aloqador ekanligini ko'rsatadi.

Islomgacha bo'lgan arab she'riyatida o'sha davrlardagi qasidalarining muayyan baytlari mayga bag'ishlangan, ularda ziyofatlarning vasfi aks etgan. *Xamriyot* nomini olgan qasidaning bu turi so'nggi davrlarda kengayib, rivojlanish jarayonini boshidan kechirgan. Qasida tarkibida paydo bo'lgan yana bir janr – *hikma*, ya'ni ibratli aforizmlar. Ular qasidada unchalik katta bo'lmagan chekinish sanalib, didaktik xarakterga ega, o'zida zamonasining axloqiy masalalarini ifodalagan.

Johiliya davri shoirlari va ularning ijodiy merosi, davr she'riyati, adabiy jarayon xususida Abul Faraj al-Isfahoniyni (896-966) "Qo'shiqlar kitobi" ("Kitab al-ag'ani"), o'rta asr tazkiralaridan ("Masari al-ushshaq" – "Sevishganlar fojeasi"), Ibn Qutayba va Ibn Abd Rabbihlar tuzgan to'plamlardan ma'lumotlar olish mumkin.

Johiliya davri adabiyotida she'riyat bilan bir qatorda kichik epos janrlari ham rivoj topgan. Bular turli *rivoyatlar*, *hikoyatlar*, *notiqlik san'ati turlari*, *masallar* va *maqollar* ko'rinishida bo'lgan. Avloddan avlodga o'tib, roviylar orqali saqlanib qolgan johiliya davri afsonalari VIII asr oxiri IX boshida ilk bor arab filologlari tomonidan yozib olingan. Arablarda qadimgi afsonalarning og'zaki an'analari butun o'rta asr davomida saqlanib qolgan, ular so'nggi o'rta asrlarda xalq romanlari janri – siralarga asos bo'lgan.

Johiliya davrida yaratilgan hikoyatlar, qissalar badiiy to'qimalar va obrazlarga boy, o'ziga xos tuzilishga ega. X asrda yashagan filolog olim Abu-l-Faraj Muhammad an-Nadimning qadimgi arab adabiyoti xususida ma'lumot beruvchi "Al-Fihrist" asarida keltirilishicha, johiliya davridan yetib kelgan masallar va maqollar ilk bor VIII asr boshidayoq Suxxar al-Abdiy va Ubayd ibn Shiriylar tomonidan yozib olingan⁸⁰.

Bu yozib olingan janrlar keyinchalik islom davri adabiyoti uchun asos vazifasini bajargan.

⁸⁰ أبو الفراج محمد النديم، الفهرست، طبعة المطبعة الرحمانية، ص. 132

2. Islom Renesansi. Balogʻat ilmi. Adab ilmlari tasnifi

Insonning tili, kalomi, aqli va qalbi uning farishtalardan ustun belgilari sifatida koʻrsatilar ekan, islomning muqaddas manbasi – Qurʼoni karim va undagi oyati karimalar diniy qonun-qoidalar, aqidalar bayonidan iborat boʻlsa-da, unda soʻzning tabiati, qudrati, ilm insoniyatni jaholatdan qutqaruvchi asosiy vosita ekanligi taʼkidlanadi. Soʻz atamasining oʻzi-da Qurʼoni karim maʼnosida ishlatilishi, dunyoning yaralishi, yaratilish birgina soʻz vositasida amalga oshirilishining oʻziyoq Soʻzning qudrati va imkoniyatlarini koʻrsatib turibdi. Qurʼoni karimdan soʻng hadisi sharif, undagi Muhammad sallallohu alayhi vasallamning hayot yoʻllari va koʻrsatmalariga asoslangan rivoyatlar shariat va fiqh ilmining vujudga kelishiga asos boʻldi. Shariat va fiqh ilmlarining kengayishi esa turli ilmlarning shakllanishiga asos boʻldi. Imom Gʻazzoliy ilmlarni tasniflar ekan, fanlar dastlab zohiriy va botiniy qatlamlarga ajratilganini maʼlum qiladi. Imom Gʻazzoliy tasniflagan zohiriy ilmlar manbalarda dunyoviy ilmlar sifatida sharhlanadi va ular tabiiy, aniq va ijtimoiy-gumanitar ilmlarni oʻz ichiga oladi. Adabiyotshunoslik tarixida adab ilmi nomi bilan yuritiladigan ilmlar filologik ilmlar sifatida bevosita shu ilmlar ichidan ajralib chiqqan, insonning ruhiy va maʼnaviy kamolotini belgilovchi ilmlar majmuasi sifatida eʼtirof etiladi.

Adab ilmining vujudga kelishi va tarixida balogʻat ilmining oʻrni katta. Ilmi adab gʻarb adabiyotshunosligida poetika ilmi sifatida koʻrsatiladi. Adab ilmining tarixi balogʻat ilmlariga borib tutashar ekan, demakki, bu ilmlarning asosi bayon, maon va badiiyat ilmi bilan bevosita bogʻliq.

“Balogʻat” soʻzining maʼnosi izohli lugʻatlarda “erishish”, “yetishish” kabi maʼnolarda keltiriladi. Manbalarda bu ilm barcha ilmlarning asosi va unda barcha fazilatning borligi jihatidan yuksak baholanishi alohida taʼkidlanadi. Bu ilm arab tilining til qonuniyatlarini bilish orqali Qurʼoni karim va Hadisi sharif moʻjizalarini anglash va undagi mohiyatni toʻgʻri tushunish uchun yuzaga kelgan boʻlib, uning paydo boʻlishi va bu ilmga oid manbalarning yaratilish sababi “Zaqqum” toʻgʻrisidagi oyatning maʼnosini tushunish bilan bogʻliq voqea bilan dalillanadi⁸¹.

⁸¹ Ilmi baloʻga fani dan maʼruzal ar. Tu zu vchi: 3. Sha ri po v. – T.: Mo va ro un na hr, 2014.

Mashhur olim Fazl ibn Rabi'y'ning majlisida u kishidan "Zaqqum" to'g'risidagi oyatning ma'nosini tushunish qanday bo'lishini, insonlar shaytonni va uning boshini ko'rmaganliklarini, shuning uchun ham daraxt shodasi va zaqqum mevasini tasavvur qila olmayotganlarini, qanday tasavvur qilish mumkinligini so'raydilar. Shunda Abu Ubayda buning yechimi sifatida yalmog'iz kampir tasviri keltirilgan baytni o'qiydilar va atrofdagilarga baytdagi yalmog'izni qanday tasavvur qilishsa, tushunishsa, oyatdagi zaqqum mevasini ham shunday tushunish mumkinligini aytadilar. Davrada o'tirganlar baytdagi o'xshamish va o'xshatilmish imkoniyatlarini anglaydilar. Shundan so'ng arablar xunuk va qo'rqinchli narsalarni shaytonga mengzashni odat qiladilar. Bu voqeadan keyin Abu Ubayda Ma'mar ibn al-Musanniy al-Basriy "Ma'jozul Qur'on" asarini yozishga kirishganlar. Shu tariqa Qur'oni karimdagi nozik ma'nolarni ilg'ash uchun tashbih, kinoya, istiora kabi ilmlarni bilish zarurati sabab balog'at ilmi tarkibida *bayon ilmi*, *maon ilmi* va *ilmi bade'* paydo bo'lgan. *Istiora*, *tashbih*, *kinoya* ilmi *bayon ilmining* asosini tashkil qilsa, ilmi maoniy tilning grammatik va sintaktik xususiyati("balig'")ni to'g'ri tushunishga qaratilgan ilm sifatida shakllandi. Ilmi maoniyni haqida ilk manbaning noma'lumligi xususida ma'lumotlar uchrasa-da, bu ilmni alohida fan sifatida shakllantirgan olim sifatida Amr ibn Baxr al-Johiz nomi ko'rsatiladi. Amr ibn Baxr al-Johizning "Al-Bayon vat tabyin" va "Iyjozul Quron" (Qur'on mo'jizalari) asarlarida *ilmi maoniyning iyjoz*(kam so'z qo'llab, ko'p ma'noga erishish), *itnob*(ko'p so'z orqali fikr ifodasini kengaytirish), *musavva*(so'z va ma'noda tenglik) kabi uch ilmi xususida batafsil ma'lumot beriladi. Balog'at ilmining uchinchi ilmi ilmi bade' bo'lib, bu ilmning ilk manbasi sifatida Abdulloh ibn Mu'tazning "Kitob ul-bade'" asari keltiriladi. Keyinchalik Qudama ibn Ja'farning "Naqd ush-she'r" va "Naqd un-nasr", Hilol Askariyning "Sano'atayn" asarlarida bu ilmning takomili ko'zga tashlanadi.

Balog'at ilmi dastlab Qur'oni karim oyati karimalarini, hadisi sharif mohiyatini to'g'ri anglash yo'lida xizmat qilgan bo'lsa, keyinchalik har qanday badiiy matnni anglash va tushunish uchun bu ilmlarlarga zarurat borligi asoslandi. Shu ehtiyoj bilan balog'at ilmi kengayib adab ilmi vujudga keldi.

Adab ilmining tarkibiy qismi turli manbalarda turlicha sanaladi: lug'at(1), sarf(2), ishtiyoq(3), nahf(4), ilmi maoniy(5), bayon ilmi(6),

aruz(7), qofiya(8), insho(9), ilmi bade'(10), muhozara(11), rasmul xat(12). Bu tartib davrlar osha manbalarda o'zgarib borgan. Ba'zi olimlar bu ilmlar qatoriga ilmi g'aribani ham qo'shadilar. Shu ilmlarni egallagan inson filolog (adib) nomi bilan atalgan. Usama ibn Munqiz "Al-bade' fi naqd ush-she'r" asarida adab ilmini umumiy jihatdan quyidagicha tasnif qiladi: aruz, qofiya, adabiy tanqid, balog'at. Balog'at ilmi o'z tarkibida ilmi maon, ilmi bayon va ilmi bade'ga bo'linadi. Usama ibn Munqiz bayon, maon va ilmi bade'ni ham bir qancha turlarga ajratgan holda taqdim etadi.

Manbalarda keltirilishicha, o'rta asrlarda adab ilmi poetika(maon, ilmi bade', aruz, qofiya) va ritorika (bayon, insho) asosida shakllangan va keyinchalik axloq bilan bog'liq etika ilmi ham adab ilmi tarkibiga kiritilgan. Keyinchalik Johiz, Ibn Mu'tazz, Qudama ibn Ja'far kabi olimlarning tadqiqotlari sabab adab ilmi filologik, estetik va etik ilmlar yig'indisi sifatida takomillashgan.

Adab ilmiga oid muhim manbalardan biri Mahmud Zamaxshariyning "Al-kashshof fi haqiqi g'avomidi-t-tanzil va uyuni-l-aqovil fi vujuhi-t-ta'vil" asaridir. Mahmud Zamaxshariyning "Al-kashshof" asari Qur'oni karimga yozilgan tafsirlar orasida eng noyobi sanaladi. Chunki unda Qur'oni karim filologik jihatdan ham tahlil qilingan. Muallif ushbu asarni yozishda lug'at, nahv, sarf, ishtiyoq, ilmul maoniy, ilmul bayon, ilmul qiroat, ilmul bade', ilmul aqoid, usuli fiqh kabi bir qancha ilmlarni o'zlashtirgan holda yozgan. Keyinchalik poetika ilmining asosi – adab ilmi xususida "Aruzi Qistos" asarini yozadi. Olim ushbu asarida adab ilmining 12 turini keltiradi. Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos ul-lug'at" asarida esa adab ilmining tarkibiy qism sifatida quyidagi ilmlar keltiriladi: sarf(1), nahv(2), ishtiyoq(3), bayon ilmi(4), maon ilmi(5), qofiya ilmi(6), aruz ilmi(7), tanqidchilik ilmi(8), kitobat ilmi(9), insho ilmi(10), ilmi bade'(11), lug'at ilmi(12).

Balog'at va adab ilmiga oid muhim manbalardan yana biri Yusuf Sakkokiyning "Miftoh ul-ulum" asari bo'lib, olimning ushbu asari adabiyotshunoslikda adab ilmi tadqiqiga bag'ishlangan maxsus asar sifatida e'tirof etiladi.

Yusuf Sakkokiyning "Miftoh ul-ulum" sarf, nahv, balog'at, mantiq, aruz va qofiya ilmiga bag'ishlangan muhim manba bo'lib, asarning uchinchi bo'limi balog'at ilmi tadqiqiga bag'ishlangan. Yusuf

Sakkokiy asarni uch yirik qismga ajratadi: birinchi qism – sarf, ikkinchi qism – nahv, uchinchi qism – balogʻat ilmi. Olim asarning uchinchi qismida ilmi maoniy haqida maʼlumot berib, ayni ilmga bogʻliq ilmlar sifatida had va istidlal – mantiq ilmini keltiradi. Istidlal ilmidan soʻng esa “fanni avval” sarlavhasi ostida aruz va qofiya ilmini taqdim qiladi. “Fanni soniy” sarlavhasi ostida esa Qur’oni karimdan nazmiy parchalar orqali fikrini dalillaydi. Asarning uchinchi boʻlimi balogʻat ilmi tadqiqiga bagʻishlangan boʻlsa-da, aslida bu asar keng maʼnoda adab ilmi nazariyasini taqdim qilgan muhim manbadir. Asarning boshlangʻich qismida muallifning oʻzi bu borada batafsil maʼlumot berib oʻtadi. *“Men oʻz kitobimga tilshunoslik fanining, lugʻatshunoslikdan tashqari, zarur boʻlgan sohalarini kiritdim. Ular quyidagilar: arab tili sarfi-nahvi hamda maoniy va bayon ilmlaridir. Maoniy va bayon haqidagi ilmlarni egallash uchun nazm va nasrni tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtda, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muhtoj ekanligiga ishonch hosil qildim. Shu sababdan mazkur masalalarni mukammal yoritishga jazm etdim⁸²”*. Unga koʻra, Yusuf Sakkokiy kitobiga lugʻat ilmidan tashqari “ilmul adab” aloqador boʻlgan bir qancha ilm turlari kiritadi.

Olim sarf ilmi butun xususiyati bilan adab ilmining asosini tashkil etgani uchun bu ilmni toʻligʻicha yoritishni maqsad qiladi. Ishtiyoq ilmi esa sarf ilmi va uning uch turi bilan uzviy bogʻliq boʻlgani bois ishtiyoq ilmini maxsus oʻrganadi, ularni bir-biriga qiyoslaydi. Yusuf Sakkokiy nahv ilmi xususida toʻxtalar ekan, bu ilmning maon va bayon ilmi bilan bevosita aloqadorligini asos qilib, maxsus qismlarda tadqiq etadi. Maon ilmi esa bevosita had va istidlol va kinoya ilmlari bilan bogʻliqligi, ular ham oʻz navbatida aruz va qofiya ilmiga borib tutashishini maʼlum qilgan holda bu ilmlar ham maxsus tadqiqqa muhtoj ekanligini asoslaydi. Shu asosda lugʻat, ishtiyoq, sarf, nahv, maon, bayon, had, istidlol, aruz va qofiya ilmlarini “ilmul adab” nomi ostida taqdim etadi, har bir ilmning bir qancha turlarini qiyoslaydi, nazariy asoslarini ishlab chiqadi. Tarixan ilm-ul bayon tarkibida boʻlgan, XIII asrdan keyingi poetikaga oid manbalarda ilmi badeʼ tarkibiga kiritilgan tashbih, kinoya va majoz ilmi, ularning hosil boʻlish usullari, unsurlari, turlari batafsil izohlanadiki, bu maʼlumotlarning aksariyati keyingi davr manbalari

⁸² Зиёвуддинова М. Юсуф ас-Саккокий ва унинг «Мифтоҳ ал-улум» асари // Шарк филологиясининг тугун ва ечимлари. – Т.: ТошДШИ, 2005. – Б. 178-179.

uchun asos vazifasini bajargani yaqqol ko'zga tashlanadi. Sakkokiy asarning "maoniy va bayon ilmlari haqidagi" qismida balog'atning asosini tashkil qiluvchi ilmlarni qayta tartiblaydi, ularni "ilmu-l-maoniy", "ilmu-l-bayon" deb nomlaydi. Birinchi fasl maoniy ilmi beshta bobga ajratilgan va ular **التمنى في الأول الباب** ("Birinchi bob istak haqida"), **المر في الإستفهام في الثاني الباب** ("Ikkinchi bob so'roq haqida"), **الباب الخامس في** ("Uchinchi bob buyruq haqida"), **الباب الثالث** ("To'rtinchi bob inkor haqida") **الباب الرابع في النهي النداء** ("Beshinchi bob undalma haqida") deb atalgan. Ikkinchi faslda esa bayon ilmi tarkibi: tashbih, majoz, istiora, kinoya masalalari haqida ma'lumot keltirgan. Asarning keyingi qismlarida badiiy vositalari, ma'noviy san'at turlari: muqobala, tiboq, maro'atu-n-nazir, mushokala, muzovaja, tafriq, laff va nashr, jam', taqsim, al-jam' ma'a-t-tafriq, al-jam' ma'a-t-taqsim, iyhom, tavjih, iltifot; lafziy san'atlardan: tajnis, ishtiyoq, raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr, qalb, saj', tarsi' turlari haqida bahs yuritadi.

Asarning muqaddima qismida Yusuf Sakkokiy asarning yozilish maqsadini bayon qiladi. Unga ko'ra, olim arab tilidagi so'z va jumalarning noto'g'ri tushunilishi, noto'g'ri anglanishi va hatto talaffuzdagi chalkashliklarni anglatish uchun "Miftoh ul-ulum" asarini yozgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, adab ilmi keyinchalik filologik ilmlar uchun asos bo'lgan. Nafaqat adabiyot, balki til ilmi nazariyasi, uning amaliy jihatlarini o'rganishda adab ilmining o'rni beqiyos bo'lgan. Keyinchalik adab ilmi tarkibidan ajralib chiqqan aruz, qofiya va badiiyat ilmi mumtoz she'r ilmi sifatida mumtoz poetikaning asosini tashkil qilgan. Poetika atamasi ilmiy atama sifatida XX asr boshlariga qadar adabiyot nazariyasi ma'nosini anglatgan bo'lsa, XX asrdan keyingi davrlarda adabiyot nazariyasi, adabiyotshunoslik atamalarining kirib kelishi natijasida poetika atamasining ma'nosi torayib, ma'lum bir ijodkor asarlarini badiiy jihatdan tadqiqi etish va poetik qatlam ma'nolarida qo'llanila boshlandi.

Ma'lumki, mumtoz poetika tarkibidagi aruz, badiiyat ilmi va mumtoz qofiya nazariyasi dastlab arab adabiyotida shakllandi. So'ng fors adabiyotida takomillashdi. I.Yu. Krachkovskiy arab adabiyoti poetikasiga ta'sir ko'rsata olgan manbalar ustida tadqiqot olib borar ekan, ularning tarkibiy qismi va tuzilishi borasidagi ilmiy qarashlarini

birinchilardan bo'lib taqdim qildi⁸³. Olim mumtoz poetika ilmiga doir arab tilidagi manbalarni davriy jihatdan taqsimlab oladi. Olim tadqiqot obyekti sifatida IX asrda yaratilgan manbalarni dastlabki manba sifatida tadqiqqa tortadi. Arab poetikasi borasida I.Yu.Krachkovskiydan oldin A.Meren arab adabiyotida nutq madaniyati va poetikani o'zaro bir butunlikdagi fan sifatida o'rganadi⁸⁴. A.Meren tahlilga tortgan davr manbalarda poetika ilmi falsafa va balog'at fanlari doirasida shakllangani bois shu yo'nalishni tanlagan. Bu yo'nalishda arab olimlari orasida Ahmad Daif arab she'riyati va poetikasi, manbalari borasida jiddiy tadqiqot olib bordi⁸⁵. I.Yu.Krachkovskiy dunyo adabiyotida poetika ilmida uch katta yo'nalishni farqlab tushuntiradi. Dastlabkisi – grek poetikasi, bu ilmning manbalari sifatida Aristotel asarlarini taqdim qiladi. Ikkinchi yo'nalish sifatida hind poetikasi va undagi she'r metrikalari, vazn, qofiya kabi she'riy istilohlar borasida qarashlarini bayon qiladi. Uchinchi yo'nalishda arab adabiyoti va uning o'ziga xos xususiyati, sharq adabiyoti poetikasi uchun tamal toshi vazifasini bajarganini isbotlab beradi.

Arab adabiyotidagi poetika ilmiga bag'ishlangan risolalar ikki asosiy an'ana asosida poetika ilmini yoritishga xizmat qilgan:

1. XI-XII asrga qadar arab adabiyotida adabiyot, she'riyat, poetika grammatik qonuniyatlar asosida tushuntirilgan. Poetika so'z yordamida grammatika tahlil asosida aniqlanadigan tilshunoslik nazariyasiga asoslangan nutq sifatida tahlil qilingan⁸⁶. XI-XII asrdan keyingi davrda poetika grammatika tarkibidan ajralib chiqqan holda, mustaqil ilm sifatida rivojlangan. Demak, ayni davrgacha yaratilgan risolalarning aksariyatida poetika ilmi tilshunoslikning tarkibiy qismi, bevosita matn tarkibi sifatida o'rganilgan.

2. XI-XII asrga qadar mumtoz poetika manbalarda Qur'on karim tafsiri bilan bog'liq holda tahlilga tortilgan, balog'at fanlari doirasida anglatilgan. Dastlab Qur'oni karim oyatlarini sharhlashga qaratilgan balog'at ilmi XI-XII asrdan keyingi davrda mumtoz matnlarni tahlil

⁸³ Крачковский. И.Ю. Арабская поэтика в IX в./ Избранные сочинения. Т.2. – М. Л. 1956, – С.360-372.

⁸⁴ A.Mehren. Die Rhetorik der Araber. Kopenhagen und Wien, 1853.

⁸⁵ Ahmed Deif. Essai sur le lyrisme et la critique littéraire chez les arabes, Paris, 1917// Huart, JA, serie 11, t. XI, 1918, – P.351.

⁸⁶ Крачковский. И.Ю. Избранные сочинения. Т.6. –М. Л. 1960, – С.29.

qilishda asosiy mezon qilib olingan. Keyinchalik bu ilm adab ilmi sifatida risolalarda aks eta boshladi. Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-al-aruz" risolasida adabiy ilmlar sifatida 12 turni keltirib o'tadi. Bu ilmlar tarkibida aruz, qofiya va badiiyat ilmi alohida yo'nalish sifatida taqdim qilinadi⁸⁷.

Bu manbalar mumtoz poetika, aruz, badiiyat ilmi, ilmi qofiya nazariyasi aks etgan risolalar uchun asos vazifasini bajardi. *Ibn al-Mu'tazzning "Kitob ul-bade'" asari* arab poetikasidagi dastlab va muhim manbalardan biri bo'lib, N.Yu.Chalisova "Kitob ul-bade'"ning arab poetikasi, shakl va mazmun mutanosibligi, so'z o'yini, badiiyat takomiligi xizmat qilganligiga urg'u beradi⁸⁸. M.Xalafalloh, A.Trabulsi, V.Xayriks, A.B.Kudelin kabi filologlar VIII-XI asr arab adabiyotidagi filologik ilmlar, mumtoz poetika asoslari, ilmi bade' tavsifi va nazariyasiga oid manbalar tadqiqi asosida poetikaning shakllanish bosqichini belgilab berishda Ibn Mu'tazz asariga murojaat qiladilar⁸⁹. A.B.Kudelinning VIII-XI asr arab dunyosi va poetikasiga oid manbalarning ilmiy tadqiqi aks etgan monografiyasida ilmi bade' qonuniyatlari nazariy jihatdan o'rganiladi⁹⁰. Olim arab poetikasining nazariy asoslarini taqdim qilishda Ibn Mu'tazzning "Kitob ul-bade'" kitobiga suyanadi.

Ibn Mu'tazz "Kitob ul-bade'" asarida beshta asosiy va o'n ikkita ularning tarmog'i sanalgan badiiy san'atlarni izohlaydi. Olim ilk asosiy san'at sifatida istiora san'atini keltiradi. Risoladagi ikkinchi san'at tajnis san'ati bo'lib, olim tajnis san'atining jinos va mujannasa shakllari xususida to'xtaladi. Tajnis san'atining xususiyatidan kelib chiqqan holda ohangdoshlik, tovushlar takrori va qofiya, so'zlarning ohang jihatidan bog'lanishiga e'tibor qaratiladi. Shu orqali qofiya ilk marotaba ilmi bade' tarkibida e'tiborga olinib boshlanadi. Uchinchi asosiy qism sifatida mutobaqa san'ati nazariyasi taqdim etiladi. A.Mehren bu

⁸⁷ Mahmud Zamaxshariy. Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-il-aruz. – Bayrut. Maktabat ul-amorif. – S.15-16.

⁸⁸ Чалисова Н.Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат "Сады болшебства в тонкостях поэзии" // Рашид ад-дин Ватват. Хадаъик ас-сехр фи дакъаъик аш-шиър. Перевод с персидского, факсимиле и комментарий Н.Ю.Чалисовой. – М.: Наука, 1985. – Б. 15

⁸⁹ Khalafallah M. Badi'. Yel.Bd 4. Leuden, 1957.; Trabulsi A. La critique des Arabes. Damas, 1966.; Heinrichs W. Literary theory: the problem of its efficiency. – Arabic poetry: Theory and Development. Wiesbaden, 1977.

⁹⁰ Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М., 1983.

san'atni antiteza ekanligini ta'kidlaydi⁹¹. Biroq I.Yu.Krachkovskiy bu san'at Ibn Mu'tazz nazariyasiga ko'ra to'liq holda so'zlarning ma'no jihatidan bir-biriga qarama-qarshiligidan tashkil topmasligini ta'kidlaydi⁹². To'rtinchi qism sifatida radd al-ajuz ilal sadr san'ati tavsifi keltiriladi. I.Yu.Krachkovskiy keyinchalik bu san'at arab poetikasida tasdir san'ati sifatida ishlatilganini e'tirof etadi⁹³. Ibn Mu'tazz radd al-ajuz ilal sadr san'ati orqali so'zlarning matn boshi va oxirida qaytarilishi, ohangdoshlikni yuzaga keltirishi asosida matndagi tovushlar uyg'unligi vazn va o'lchov bilan o'lchanishini ko'rsatib bergan. Al-mazhab al-kalomiyy san'ati "Kitob ul-bade'"da so'nggi obyekt sifatida keltiriladi. I.Yu.Krachkovskiy bu atama poetikaga oid emasligi va ko'proq falsafiy mushohadaga asoslanishi ta'kidlaydi.

Arab mumtoz poetikasi nazariyasi aks etgan muhim manbalardan biri *Qudama ibn Ja'farning "Naqd ush-she'r" asari* bo'lib, bu asarni arab poetika ilmidagi she'r nazariyasiga oid dastlabki asar sifatida baholash mumkin. Qudama ibn Ja'far o'zining risolasida she'rning yigirma shaklini jamlagan holda ularni to'rt tamoyil asosida taqsimlaydi: lafz, ma'no, vazn va qofiya. She'rining asosi sifatida ko'rsatilgan bu to'rt tamoyil arab filologlar tomonidan qabul qilingan tamoyillar bo'lib, she'r butunligini ta'minlovchi asosiy talab sanaladi.

Qudama ibn Ja'farga qadar she'riyat tahlilida besh jihatdan e'tiborda bo'lgan: vazn, qofiya, so'z tarkibi, syujet va tanqid. Arab olimlarining aksariyati tanqid she'riyat uchun muhim ekanligini ta'kidlaydilar⁹⁴. Qudama ibn Ja'far esa she'rni mazmun butunligi va qofiyaviy nutq asosiga qurilgan tur sifatida baholab, tovush, syujet, vazn va qofiya she'r tarkibini tashkil qilishini ta'kidlaydi. Sanalgan to'rt unsur orasida tovush qofiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, tovushlarning birikuvi qofiyani yuzaga keltiradi. Qofiya esa she'rdagi syujet bilan bog'liq bo'ladi. Qudama ibn Ja'far shu asosda she'riyatda 8 unsur borligini ta'kidlaydi. Ulardan to'rttasi asosiy va to'rttasi bir nechta unsurlarning qo'shiluvidan hosil bo'ladi. Olim to'rt unsurdan uchtasi:

⁹¹ A.Mehren. Die Rhetorik der Araber. Kopenhagen und Wien, 1853. –P.97.

⁹² Крачковский. И.Ю. Арабская поэтика в IX в./ Избранные сочинения. Т.2. –М. Л. 1956, –С.365.

⁹³ O'sha manba. –B.365.

⁹⁴ Крачковский. И.Ю. Арабская поэтика в IX в./ Избранные сочинения. Т.2. –М. Л. 1956, –С.370.

tovush, qofiya, vazn shakl uchun xizmat qilishini ko'rsatib, syujetga e'tibor qaratadi.

“Naqd ush-she'r”ning ikkinchi qismida unsurlarning o'zaro birikkan holatidagi nazariyasi yoritilsa, uchinchi qismda tovush, vazn, syujet, qofiya birikuvidan hosil bo'lgan she'riy tizimdagi kamchiliklar xususida ma'lumotlar keltiriladi⁹⁵.

Arab tilidagi manbalar ichida *Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih ul-ulum”* asari mumtoz poetika ilmi, aruz va qofiya nazariyasi haqida ma'lumotlar beruvchi muhim asarlardan biridir⁹⁶. Xorazmiyning “Mafotih ul-ulum” asari qo'lyozmalari Buyuk Britaniya muzeyi, Berlin kutubxonasi va Istanbul shahri kutubxonalarida saqlanadi. Asarning dastlabki tadqiqotchisi gollandiyalik sharqshunos Van Floten bo'lib, 1985-yilda “Mafotih ul-ulum” asarini nashr qildirgan. Asar lug'at shaklidagi qomusiy asar bo'lib, fan sohalarining deyarli barchasini qamrab oladi⁹⁷. “Mafotih ul-ulum” asari muallif o'zi aytganidek, ikki qismdan iborat bo'lib, “...bu asarni ikki qismdan iborat qilib tuzdim. Birinchi qism shariat va u bilan bog'liq arab ilmlariga, ikkinchi qism esa arab bo'lmagan, ya'ni grek va boshqa xalqlar ilmlariga bag'ishlanadi”.⁹⁸ Asardagi turli fanga oid qismlar olimlar tomonidan jiddiy tadqiqqa tortilgan bo'lib, mumtoz poetika, aruz va she'r tuzilishi, qofiyaga oid nazariyalar olima M.Ziyovuddinova tomonidan o'rganilgan. Xorazmiy birinchi qism “arab” ilmlari qismining o'n bir bobini fiqh, yetti bobini kalom, o'n ikki bobini grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobini ish yuritish, besh bobini esa she'r va aruz, qofiya va to'qqiz bobini tarix faniga oid atamalar izohiga bag'ishlagan. Olim asarda qofiyalanishning bir qancha turlarini farqlab ko'rsatadi. Faqat bir bayt doirasida ikki misra qofiyalanishi, bir necha bayt doirasida misralarning oxirlari qofiyalanishi, bir bayt doirasida nafaqat ikki misraning oxiri qofiyalanishi, balki qofiyalanayotgan so'zlar gohida qofiyalanmaydigan so'zlar bilan takrorlanib kelishini

⁹⁵ Qudama ibn Ja'far. Naqd ush-shi'r. – Stambul, 1302, izd. Ahmad ash-Shidyaa. – B.6.

⁹⁶ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг “Мафотих ул-улуи” асарида поэтика. – Т., 2001. – Б.35.

⁹⁷ Баходиров. Р. Абу Абдуллох ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. – Т.: Ўзбекистон. 1995. – Б. 6.

⁹⁸ Liber Mafatih Al-Olum. Auctore Abu Abdallah Muhammed ibn Ahmed Yusuf al-Katib al-Khowarwzmi. Yed., indices G.V.Vloten. Lugduni Batavorum. 1895. – P.4

ta'kidlaydi⁹⁹. Asarning uchinchi bo'limi mumtoz qofiya nazariyasiga bag'ishlangan bo'lib, bu qism boshlang'ichida qofiya, raviy, xuruj, ridf, ta'sis, rass, ishbo', hazf, tavjid, majro, nifoz, mutakovis, muta'qorib, mutadorik, mutarodif kabi qofiya harflari, harakatlari, qofiya turlari nomlarining izohi keltiriladi. Olim qofiyaga "she'rdagi misraning oxirgi so'zi" deb ta'rif beradi. She'ring qofiya tizimini aniqlashda tasri', tarsi' va tasmit kabi hodisalar yordam berishini aytadi va birma-bir ularning izohini keltiradi. Xorazmiy ichki qofiyaga alohida e'tibor qaratadi. Sharq she'riyatida shoir qofiyaga amal qilishda faqatgina misra oxiridagi qofiyadoshlikka emas, balki misra o'rtasidagi ichki qofiyaga ham amal qilganliklarini ta'kidlaydi. Ichki qofiyaga asoslanadigan tasri', tarsi', tasmit haqida ma'lumot keltiradi. Tasri' birinchi misradagi oxirgi so'z bilan qofiyalanganda sodir bo'ladigan ichki qofiyadir¹⁰⁰. V.Freytag ham tasri'ga xuddi shunday ta'rif bergan edi¹⁰¹. She'riyatda tasri' birinchi misralarning qofiyalanishi bo'lib, odatda bir bayt doirasida kuzatiladi. Xorazmiy qasidaning birinchi misrasigina o'zaro qofiyadosh bo'lishi, qolgan qismlarining ayni shaklda kelishi majmuriy emasligini ta'kidlaydi. G'azal va qasidaning birinchi bayti – matla' o'zaro qofiyadosh bo'lishi majburiy bo'lib, bu holat davomiy bo'lishi shart emas. Agar g'azal boshdan-oyoq qofiyalangan baytlardan tashkil topsa, bunday g'azal mumtoz poetika ilmida g'azali zebqofiya sanaladi. "Mafotih ul-ulum"da tarsi' noto'liq qofiya sifatida keltiriladi. Tarsi' alohida baytning qofiyalangan qismlardan tuzilishidir¹⁰². Xorazmiy bayt misralaridagi so'zlarning o'zaro qofiyalanishini tarsi' sifatida baholaydi. Bu qofiya misralar oxirida bo'lmay, odatda misralar boshi va o'rtasidagi so'zlar asosiga quriladi. Tarsi' nazariyasi dastlab Qudama ibn Ja'far tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning amaliy natijasi Xorazmiy tomonidan amalga oshirilgan. Xorazmiy "Mafotih ul-ulum" asari tarsi'ni izohlab, Abu Ali al-Basir va Qur'oni karimdan misol keltiradi. Asarda ichki qofiya (tasri'), noto'liq qofiya (tarsi') va to'liq takrorlanuvchi ichki qofiya

⁹⁹ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ул-улул" асарида поэтика. – Т., 2001. – Б.35.

¹⁰⁰ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ул-улул" асарида поэтика. – Т., 2001. – Б.35.

¹⁰¹ Жирмунский В.М. Рифма, ее история и теория. – Петроград, 1923. – С.117.

¹⁰² Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ул-улул" асарида поэтика. – Т., 2001. – Б.36.

(tasmit) haqida ma'lumotlar keltiriladi. Tarsi', tasri' hodisasi faqat ba'zi baytlardagina uchrasa, tasmit undan farqli o'laroq she'rning barcha baytlari ichki qofiyaga asoslanadi¹⁰³. Xorazmiy ichki qofiyalardagi o'ziga xoslikni izohlar ekan, qasida janri misolida tushuntiradi. Qasidayi musammatada barcha bayt misralardagi ichki qofiya tasmitni yuzaga keltirishini ta'kidlaydi¹⁰⁴. Xorazmiy bilan zamondosh Abu Nasr Javhariy ham as-samt (tasmit)ni she'rda chorak baytning qofiyalanishi sifatida baholaydi¹⁰⁵. Bu ichki qofiyalik barcha bayt misralarida bir xil qofiya tizimiga ega emas. Bir paytdagi ichki qofiyaga asoslanuvchi qofiyalar keyingi baytdagi ichki qofiyani yuzaga keltirgan so'zlar bilan o'zaro qofiyadosh emas. Ma'lumki, g'azali musajja', umuman musajja' she'r shakli aynan she'rning boshdan oxir ichki qofiyaga asoslanishini talab qiladi. I.Yu.Krachkovskiy ham aynan musajja' she'r shakli qadiman mavjudligi, bunday ichki qofiya tasmit deb nomlanishi xususida to'xtaladi¹⁰⁶.

"Mafotih ul-ulum" asarining 3-bobi qofiya nazariyasiga bag'ishlangan bo'lsa, 4-bobda to'liq holda qofiya ayblari izohi keltiriladi. Xorazmiy qofiya ayblari sifatida iyto, iqvo, ikfo, sinod kabilarining nazariy asoslarini taqdim etadi. Olim asarda poetika, vazn va qofiyani bir butunlikda tushuntiradi, nazariy qonuniyatlarni umumlashtiradi.

Abu Hilol al-Askariyning "Kitob al-sinotayn" asari badiiyat ilmi haqidagi asar bo'lib, al-Askariy mavjud manbalardagi an'anaga rioya qilgan holda islomiy tushunchalar va Qur'oni karimdagi oyatlar misolida badiiyat ilmini izohlaydi¹⁰⁷. Al-Askariy asarida bu badiiylikning aruz va qofiya ilmi bilan mutanosiblikda tushuntiradi.

Mumtoz poetika nazariyasi aks etgan muhim manbalardan biri Ibn Rashiqning "Al-Umda fi mahosin ash-shi'r va adabih va naqdih" asari bo'lib, asarda adabiy tanqid ilmi badi', aruz va qofiya bilan uzviylikda

¹⁰³ Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih ul-ulum" asarida poetika. – T., 2001. – B.37.

¹⁰⁴ Musammat shakllarining birida yozilgan qasida.

¹⁰⁵ Abu Nasr Javhariy "Tojul-lug'at va sahohu-l-arabiya" ("Lug'at toji va arabchanning haqiqiysi") asarida she'r shakllari xususida fikr yuritadi.

¹⁰⁶ Крачковский. И.Ю. Арабская поэтика в IX в./ Избранные сочинения. Т.2. – М. Л. 1956. – С.370.

¹⁰⁷ Abu Hilol Askariy. Kitob as-sinatayn. Qoir. 1971.

tushuntiriladi¹⁰⁸. Bu asar badiiyat ilmi haqidagi nazariyaning takomillashayotganini ko'rsatuvchi manbalardan biridir. Ibn Rashiqning "Al-Umda" asarida badiiyat ilmi poetik shakllar zahirida o'rganiladi. N.Yu.Chalisova "Al-Umda" asarida 60 dan ortiq shakllar xususida fikr yuritiladi¹⁰⁹.

Abdu-l-Qahir Jurjoni (471 h./1078 y. v.et.)ning bir qancha risolalarida mumtoz poetika masalalari aks etgan bo'lib, "*Kitobi asroru-l-balog'a*" ("Balog'at sirlari kitobi") asarida poetikaning tarkibiy qismi sifatida badiiyat ilmi muammolari, badiiy san'atlarning qofiya bilan munosabati keng va izchil bayon qilingan¹¹⁰. Jurjoni o'zidan oldingi fikrlarni takomillashtirgan va ularni ma'lum tizim asosida tasniflagan. "Asroru-l-balog'a" asarida lafz va ma'no, tajnis, uning qismlari va turlari, istiora, tashbih va tamsil, istiora va tamsil orasidagi farq, tashbih va istiora orasidagi farq, majoz turlariga oid fikrlar shakl va mazmun mutanosibligi asosida tushuntirilgan.

Mumtoz poetika ilmining nazariy asoslari fors tilidagi manbalarda ilmiy jihatdan takomillasha bordi. Dastlab arab adabiyoti ta'sirida yaratilgan manbalarda ilmi adab arab adabiyotidan farqli o'laroq mustaqil fan sifatida tadqiqqa tortildi. Aruz, qofiya, badiiyat ilmi dastlab adab ilmi doirasida o'rganilgan bo'lsa, XII asrdan boshlab uning tadqiqi va nazariyasiga oid bir qancha mustaqil risolalar yaratildi. Bu risolalar mumtoz she'r ilmi, ilmlar uchligi nazariyasi takomiliga xizmat qildi. Fors adabiyotidagi risolalardagi ilmiy-nazariy qarashlar esa o'z navbatida turkiy tildagi ilmiy risolalarda asos bo'ldi. Olimlar turkiy til imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda mumtoz poetika ilmi qonuniyatlarini ishlab chiqdilar. Bu haqda keyingi mavzularda batafsil ma'lumot beriladi.

3. Ilmlar uchligi va uning tarkibiy qismlari, manbalari

Mumtoz poetika va uning tarkibiy qismlari, uning nazariy asoslari dastlabki(johiliya davri) davrlardanoq shakllana boshlagan. Ilmi bayon, ilmi maoniy, badiiyat ilmi tarkibida mazmun va shakl mutanosibligi,

¹⁰⁸ Ibn Rashiq. Al-Umda. – T. 1-2. Bayrut, 1972.

¹⁰⁹ Чалисова Н.Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат "Сады большебства в тонкостях поэзии" // Рашид ад-дин Ватват. Хадаъик ас-сехр фи дакъаъик аш-шиър. Перевод с персидского, факсимиле и комментарий Н.Ю.Чалисовой. – М.: Наука, 1985. – Б. 15.

¹¹⁰ Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука. 1983. – С.150.

ritm va ohangdoshlik, tovush takrori, qofiya, nasrdagi she'riy unsurlar va janrlar munosabati kabi masalalar dastlab tilshunoslikning sarf-nahv bo'limi zahirida o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik bu ilm alohida she'rshunoslik va balog'at fanlari sifatida alohida ajralib chiqdi. Bu haqda yuqoridagi mavzularda to'xtalindi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ayni davrgacha ilmlar uchligi: aruz, qofiya va badiiyat ilmi arab va fors olimlarining diqqat markazida bo'lgan. Poetika ilmiga bag'ishlangan maxsus risolalar davr badiiy adabiyotining o'zgarishga yuz tutishi, takomiliga hamohang yangi ilmiy-nazariy qarashlar va yangilanishlar bilan boyib borgan. Amaliy jarayon nazariy qarashlarning o'zgarishiga sabab bo'lgan. Shu jihatlarni hisobga olgan holda ilmlar uchligi va uning tarixiy takomili va taraqqiyot bosqichlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Unutmaslik kerakki, aruz, qofiya va badiiyat ilmining shakllanishi, takomili bir-biridan farq qiladi. Har uchala ilmning shakllanishi alohida bosqichlar asosida o'rganishni talab qiladi. Bu maxsus: aruz, qofiya va ilmi bade'ga oid tor doiradagi tadqiqotlarda amalga oshirilishini taqozo etadi. Aruz ilmi nazariyasining taqdim etilishi abbosiylar xalifaligining yetuk filologi Xalil ibn Ahmad nomi bilan bog'liq bo'lsa, qofiya nazariyasiga oid dastlab Ibn Qutayba, Qudama ibn Ja'far, Asmaiy, Ibn Xaldun kabi filologlar tomonidan umumiy fikrlar bildirilgan bo'lsa-da, ma'lum bir olim tomonidan qofiya nazariyasi to'lig'icha ilmga taqdim qilingan emas. Bu ilmga oid manbalar keyingi davrlarda yaratilgan. Ilmi bade' va mohiyati, tarkibiy tuzilishi bilan bog'liq jihatlar esa balog'at ilmi doirasida ilk marotaba ilmga taqdim qilingan edi. Ammo ayni jarayonda bizning maqsadimiz har uchala ilm: aruz, qofiya, badiiyat ilmining uzviyligi, aloqadorligini asos sifatida olib, ularni ma'lum davriy ketma-ketlikda tizimlashtirish bo'lgani uchun ilmlar uchligining shakllanish va tadrijiy taraqqiyotini quyidagi bosqichlar asosida berishni lozim deb topdik¹¹¹:

1. *Poetikaga oid masalalar: adabiy tur va janr, she'r ilmi, aruz va qofiya ilmining nazariy asoslari badiiyat ilmiga oid manbalarda dastlabki ilmiy qarashlar tarkibida paydo bo'la boshladi*¹¹². So'z

¹¹¹ Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya. – T.: Bookprint, 2022. – B.10.

¹¹² Оганесян Д.А. "Книга поэзии и поэтов" Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. – М., 1980.

san'ati, badiiylik, uning o'ziga xos xususiyati, she'rda vazn, ritm qofiya tanlay olish, baytlar o'rtasidagi bog'liqlik, mazmuniy muvozanat kabilar olimlar e'tiborida bo'lgan¹¹³. Arastuning "Fi sino'ati-sh-she'r" asarida keltirilgan fikrlarning sharhiga bag'ishlangan Forobiyning "Kalom-ush-she'r va-l qavofi" asarida yunon she'riyatiga oid nazariy muammolar tadqiqqa tortilgan¹¹⁴. Forobiy "so'zni she'rda boshqa bir so'zga qofiyaday qilib qo'yish" misra va baytlardagi ohangdorlikni yuzaga keltirishi va bu huzurbaxsh holat ekanligini ta'kidlaydi¹¹⁵. She'r tuzilishi, tarkibi, shakliy xususiyatlari borasidagi umumiy ma'lumotlar aruz, mumtoz qofiya ilmiga oid dastlabki qarashlar sifatida e'tiborga molik¹¹⁶.

Mumtoz she'r ilmining nazariy asoslari, ilmiy qarashlarning shakllanishi sharq she'riyatida johiliya davridayoq manbalarda aks etgan¹¹⁷. Keyinchalik arab olimlari tomonidan tizimli ravishda badiiyat ilmi zahirida vazn, qofiyaga oid ilmiy-nazariy qarashlar taqdim qilindi¹¹⁸.

She'r ilmi, mumtoz poetikaga oid dastlabki qarashlar arab olimi Abdulloh ibn al-Mu'tazz ibn al-Mutavakkil al-Abbosi tomonidan taqdim qilingan. Ibn Mu'tazzning "Kitob ul-bade'" (IX-X) asari badiiyat ilmiga bag'ishlangan bo'lib, olim tajnis va uning turlarini

¹¹³ Арасту. Фи синъати-ш-шеър/ Поэтика. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2018. – Б. 119.; Ибн Сина. Фанни шеър // Наука Поэтики. – Душанбе, 1985. – Б. 74.; Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий карашлар, шеър санъати. – Т.: 1980, – Б. 89.

¹¹⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

¹¹⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – В. 119.

¹¹⁶ Kaykovus. Qobusnoma. – Т., 1982. – В. 98.

¹¹⁷ Стеблева И.В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия/ Тюркологический сборник. – М., 1966. – С. 246-254.

¹¹⁸ Qudama ibn Ja'far. Naqdu-sh-she'r. Bayrut, 1332.(arab tilida); Qudama ibn Ja'far. Naqdu-sh-she'r. Al-ta'b avvali. Qistantaniya. 1303. (arab tilida); Ibn Qutayba Ash-she'r va shuaro. 1-2-jildlar. Bayrut. 1969. – В. 12-15. (arab tilida); Abdulloh ibn Mutazz. Kitab al-bade' / Крачковский. И.Ю. Избранные сочинения. Т.6. – М. Л. 1956, – С. 179-252.; Крачковский. И.Ю. Арабская поэтика в IX в./ Избранные сочинения. Т.2. – М. Л. 1956, – С. 360-372.; Крачковский. И.Ю. "Реторика" Кудама ибн Джаъфара / Избранные сочинения. Т.2. – М. Л. 1956, – С. 372-387.; Оганесян Д.А. "Книга поэзии и поэтов" Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. – М., 1980.; Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Хадуна "Мукаддима". – М.: Наука. 1965.; Abu Hilol al-Askariy. Kitob as-sino'tayn. Stanbul, 1320.

bayon qilish barobarida qofiyaning she'riyatdagi ahamiyati borasida fikr yuritadi¹¹⁹. Mumtoz qofiya alohida ilm sifatida emas, ilmi badiy' bilan uyg'un holda taqdim qilinadi. Bu yo'nalishda yaratilgan Abu Hilol al-Askariyning "Kitob as-sano'atayn" asarida badiiy san'at tadqiqi takomili asosida qofiya nazariyasiga oid bir qancha ma'lumotlar keltirilgan. Keyinchalik Al-Askariyning "Devon ul-ma'ni" (IX-X) sarlavhasi ostida maoniy va badiiyat ilmiga bag'ishlangan bir qancha risolalar katalogini tuzishi bu ilmning kengaya borganini ko'rsatadi¹²⁰. Abu Ya'qub Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh ul-ulum" (XII) asarida ilmi badi' va qofiya bog'liqligi nisbatan chuqurroq tahlilga tortilgan bo'lib, qofiya ilmi asta-sekinlik bilan mustaqil ilm sifatida shakllanishi ko'zga tashlanadi. "Miftoh ul-ulum" asarida mumtoz qofiya xususiyatlari va qofiya ayblari (iqvo) tilga olinadi, izohlanadi. Qinoiyning "Mezonu-z-zahab fi sinoat she'ru-l-arab", Damanxuriyning "Al-hoshiyau-l-kabiri ali matnu-l-kofi fi ilmu-l-aruz va-l qavofiy" asarlarida ham badiiy san'at va vazn munosabatlari asosida qofiya ayblari, ixtiloflari borasida fikrlar keltirilgan¹²¹.

Mumtoz she'r ilmi, aruz, qofiya nazariyasi oid qarashlar dastlab arab adabiyotida paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik fors adabiyotida takomillasha bordi. Ilmi segona tarkibidagi ilmlar mustaqil ilm sifatida alohida risolalarda tadqiq etila boshlandi. Dastlab arab adabiyotidagi singari ilmi badi'ga bag'ishlangan manbalar tarkibida badiiyat ilmi izohida vazn, qofiya bir butunlikda sharhlangan bo'lsa, keyinchalik mustaqil ilm sifatida maxsus risolalar yaratilgan. Arab tilidagi Imom Nasr ibn Hasan Marg'inoniyning "Mahosin ul-kalom" asari ta'sirida yaratilgan Umar Rodiyoniyning "Tarjimon ul-balog'a" (XI), bu ikki asarga tayanib yaratilgan Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" (XI-XII), "Hadoyiq us-sehr" asari ta'sirida yaratilgan Sharafiddin Romiyning "Hadoyiq al-haqoyiq" (XIV), Faxri Isfahoniyning "Me'yori jamoli" (XIV), Al-Xalaviyning "Daqoyiq ash-she'r" (XIV) asarlarida muraddaf she'r shakllari, zulqavofiy, zulqofiyatayn, tarsi',

¹¹⁹ Абдуллоҳ ибн Муътазз. Китаб ал-бадеъ / Крачковский. И.Ю. Избранные сочинения. – Т.6. – М. Л. 1956, – С.179-252.

¹²⁰ Al-Askariy. Divan al-maoniy. T.1-2. Qohira. 1933. (Ushbu katalogning rus tilidagi tarjimasini A.B. Kudelinning "Средновековая арабская поэтика (вторая половина VIII–XI век.)" asariga ilova qilingan. (– М.: Наука, 1983. – С. 231-243)

¹²¹ Freytag A. Darstellung der Arabischen Verkekunst. – Bonn, 1830.

tajnis, tashri', tajziya kabi badiiy san'atlar izohida radif, hojib, qofiya alohida tadqiqqa tortilganini ko'rish mumkin¹²².

Fors tilidagi badiiyat ilmiga oid muhim va mukammal manbalardan biri Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asarida badiiy san'atlarning ko'pligi, ma'lum tamoyillar asosida turlarga ajratilishi hisobi bilan badiiyat va qofiya (1), vazn, qofiya va badiiyat (2) uzviyligi asosidagi badiiy san'atlar tasnifiga keng o'rin ajratilgan¹²³.

2. *Adabiy tur va janrlar munosabati mumtoz poetikaning muhim qismlaridan biri sifatida bu ikki istiloh izohiga bag'ishlangan risolalarda qofiya va aruzning nazariy asoslariga bag'ishlangan ilmiy qarashlar keltirila boshlandi.* Qudama ibn Ja'farning "Naqdu-sh-she'r" (v.922/948) asarida poetika masalalari atroflicha yoritilgan¹²⁴. "Kalomi mavzuni muqaffo" (vazn va qofiyali gap) deb ta'riflangan she'r arab adabiyotshunoslari tomonidan nasrdan vazn va qofiyalanishiga ko'ra farqlanishi aytilgan. Tabiiyki, bu xususiyat janrlarni hosil qiluvchi asosiy omillar sanaladi. Qudama ibn Ja'far she'r to'rt unsur: tovush qofiya va vazn asosiga qurilishini ta'kidlagan. Bu orqali she'r uchun qofiya muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlagan. Ibn Qutaybaning "She'r va shuaro" (IX-X), Ibn Xaldunning "Muqaddima" asarlarida ham she'r ilmi, vazn, qofiya nazariyasiga oid qarashlar uchraydi¹²⁵.

3. *Dastlab ilmi badi' tarkibida tadqiqqa tortilgan mumtoz she'r ilmi, qofiya nazariyasi poetikaga oid risolalarda alohida qismlar ostida taqdim qilina boshlandi.* Abu Abdulloh Xorazmiyning "Mafotih ul-ulum" (X) asarida she'r ilmi, vazn va qofiya nazariyasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar ancha kengayib, alohida risolalarning yaratilishiga

¹²² Mehmet Umar Roduyani. Tarcuman-i-Balağa. Hazirlayan Ahmet Atas. – Istanbul, 1949.; Muhammad ibn Umar ar-rodioniy. Tarjumu-l-balog'a. Bo tasnifi muqaddima va zayli havos'hi va tarojimi a'lom ba xomai qavim. –Tehron, 1339.; Muntaxabi "Tarchumanu-l-balog'a" (Tahiyai matn, muqaddima va tavzehoti Xudoy Sharifov). – Dushanbe: Donish, 1987.; Rashi ad-din Vatvat. Xada'iq as-sexr fi daka'ik ash-shi'r. Perevod s persidskogo i faksimile. – M.: Nauka, 1985. – S.161-172.

¹²³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форчадан А.Рустамов таржимаси). –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.398.

¹²⁴ Qudama ibn Ja'far. Naqdu-sh-she'r. Bayrut, 1332.(arab tilida); Qudama ibn Ja'far. Naqdu-sh-she'r. Al-ta'b avvali. Qistantaniya. 1303. (arab tilida).

¹²⁵Оганесян Д.А. "Книга поэзии и поэтов" Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. – М., 1980. Башиева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Хадуна "Мукаддима". – М.: Наука. 1965.

zamin yaratib bergan¹²⁶. Olim asarning maxsus bo'limlarini balog'at ilmi, she'r nazariyasi, badiiyat ilmi, vazn va qofiya ilmi nazariyasiga bag'ishlagan bo'lib, bu ilmlarning asos unsurlari, turlariga oid nazariy fikrlar lug'at shaklida taqdim qilingan.

4. *Keyinchalik ilmi bade' va mumtoz qofiya uzviyligi asosidagi nazariy fikrlarning takomili vazn va qofiya ilmiga ko'chgan.* Arab tilidagi aruz va qofiya ilmi nazariyasi aks etgan muhim manbalardan biri Abu Zakariyyo (Al-Xatib) at-Tabriziyning "Al-kafi fi-l aruz val qavofiy" ("Aruz va qofiyaga oid kifoya") (XII) asaridir¹²⁷. Xatib Tabriziy "Al-kafi fi-l aruz va-l qavofiy" asarida aruz doiralarini tushuntirish barobarida ularning qofiya tizimi haqida ham ma'lumot beradi. Olim garchi qofiyaning nazariy asoslarini taqdim etmasa-da, aruz doiralarini shakllantirishda qofiyali baytlar muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatib bergan.

Arab va fors adabiyotida bo'lgani singari turkiy adabiyotda ham, qofiya nazariyasi aruz ilmiga oid bir qancha risolalarda aks etgan. Xususan, Yusuf Aziziyning "Aruz" (XV) risolasida aruz ilmi nazariyasi bilan hamohang qofiya va radif tushunchalariga ta'rif beriladi. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Majolis un-nafois", Z.M. Boburning "Muxtasar" asarlarida ham she'r ilmi, badiiyat masalalari va qofiyaga oid ilmiy qarashlar mavjud¹²⁸.

5. *Mumtoz poetikaning har uch ilmi (aruz, ilmi badi', qofiya) tadqiqiga bag'ishlangan risolalar yaratila boshlandi, mumtoz she'r ilmiga, she'rshunoslik nazariyasiga alohida e'tibor berila boshlandi.* Ana shunday muhim manbalardan biri Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam" (XIII) asari bo'lib, asarning ikkinchi qismi va uning olti bo'limi, she'r ilmi, qofiya ilmi, badiiyat ilmi va adabiy tur va janrlarga oid ilmiy-nazariy qarashlarga bag'ishlangan.¹²⁹

¹²⁶ Р.М.Баҳодиров. Абу Абдуллоҳ Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. – Т.: Ўзбекистон. 1995. – Б. 144.; Зиёвуддинова М.Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ул-улум" асарида поэтика. – Т., 2001. – Б. 35.

¹²⁷ Абу Закарийя (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролов) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – Москва: Наука, 1991. – С.245-343.

¹²⁸ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. 16 том. МАТ. 20 томлик. – Т.: Фан, 2000. – Б. 43-98.; Бобир Захириддин. Мухтасар. (нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). – Т.: Фан, 1971. – Б.412.

¹²⁹ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ. 161.; Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-

Bu davrga kelib, mumtoz she'r tizimida vazn, badiiyat bilan birgalikda qofiya ham muhim ahamiyat kasb etib, she'rning asosi sifatida qarala boshlandi. Qofiya harflari, harakatlari, turlari, nuqsonlari alohida tadqiqqa tortildi¹³⁰.

Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asari ham aruz, qofiya nazariyasiga bag'ishlangan muhim manbalardan biridir¹³¹. Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" risolasi Qays Roziyning "Al-Mo'jam" asari ta'sirida 1253-yilda yozilgan bo'lib, asarning ikki yirik qismi aruz va qofiya ilmiga bag'ishlangan. Muallif muqaddima qismida she'r ilmi va uning asosiy xususiyatlari, she'rni vujudga keltiruvchi unsurlar xususida maxsus uch faslda ma'lumot keltiradi.

Mumtoz she'r ilmi: aruz, qofiya va badiiyat nazariyasiga oid tadqiqotlar, risolalar ko'payib, nazariy qarashlarning mukammalligi va amaliy jihatdan dalillash bu davr risolalardagi asosiy xususiyatlardan biri sanaladi. Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar" asari ana shunday manbalardan biri bo'lib, risolada keltirilgan vazn va mumtoz qofiyaning nazariy asoslari poetika ilmi uchun muhim ma'lumotlarni taqdim qildi.¹³²

Keyinchalik mumtoz poetika ilmiga oid risolalarda alohida qism tashkil qilinib, vazn, badiiy san'atlar, qofiya va uning nazariy asoslari borasida fikrlar taqdim qilina boshlandi. Husayn Voiz Koshifiyning "Badoe' ul-afkor fi sanoe' ul-ash'or" asari garchi ilmi bade' tadqiqiga bag'ishlangan risola bo'lsa-da, olim risolaning Xulosa qismida mumtoz qofiyaga oid ilmiy qarashlarni keltirgan¹³³. Qofiya harf va harakatlari, qofiya ayblari "Al-Mo'jam" asari bilan qiyosan o'rganilib, baytlar misolida izohlangan.

ажам.(перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997. – С.464.

¹³⁰ Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetika doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya. – T.: Bookprint, 2022.

¹³¹ Nosir ad-Din Tusi. Mi'yar al-ash'or. – Tehron, 1325.

¹³² Вахид Табризи. Джем и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е. Бертелса. – М.: Наука, 1959. – С.158.

¹³³ Камал ад-дин Хусайн Ва-из Касъхифи. Бадаи-ал-афка- фи сан-и ал-аш'ар (Новые мысли о поэтическом искусстве) Издание текста, предисловие, примечания и указатели Р.Мусулманкулова. – М.: Наука, 1977.; Кошифй Камолуддин Хусайн Воизи Сабзаворй. Бадойеъ у-л-афкор фй саноеъ и-лашъор. Вироста ва гузордан Мирчалолуддини Каззоъй. – Техрон: Нашири марказ. 1369. – 387 с.

Turkiy adabiyotda Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning “Funun ul-balog’a” (XV) asari arab va fors tilidagi manbalardagi she’r ilmi, adabiy tur va janrlar, aruz, mumtoz qofiya va badiiyat ilmiga oid nazariy ma’lumotlarni jamlagan, qiyosiy tahlil asosida uch ilm nazariyasi, qonuniyatlarning turkiy she’riyatdagi o’rni borasida keng va izchil ma’lumotlarni taqdim etgan muhim manbadir¹³⁴. Olim vaznning turkiy she’riyatdagi imkoniyatlarini ko’rsatib bera olgan, turkiy she’rshunoslikning shakllanishiga zamin yaratgan, qofiyaga oid bir qancha ilmiy-nazariy qarashlarni yangilagan edi.

6. *Dastlab mumtoz poetika ilmiga bag’ishlangan risolalarda uch ilm bir butunlikda taqdim qilingan bo’lsa, keyinchalik, bu davrga kelib aruz, qofiya va badiiyat ilmi fors tili bilan parallel ravishda turkiy til qonuniyatlari asosida alohida risolalarning yaratilishiga asos bo’ldi.* Fors tilida mumtoz qofiya nazariyasi tadqiqiga bag’ishlangan manbalarning dastlabkisi sifatida Abulhasan Ali Sarahsiy Bahromiyning “Kanz ul-qofiya” asarini keltirish mumkin.

Mumtoz poetika ilmining bilimdoni Abdurahmon Jomiy aruz va qofiya ilmi nazariyasiga oid “Risolai aruz” va “Risolai qofiya” asarlarini yaratdi. Jomiyning bu ikki risolasi nazariy ma’lumotlarning kengligi va mukammaligi bilan ajralib turadi¹³⁵. Olim o’zigacha yaratilgan risolalardan farqli o’laroq, ko’proq nazariy ma’lumotlarni keltirishga harakat qiladi. Sayfi Buxoriyning “Aruzi Sayfiy” asarida fors aruzi nazariyasi taqdim qilinsa, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, Zahiriddin Boburning “Aruz risolasi” turkiy aruzshunoslikda muhim manbalar sifatida e’tiborga molik.

Fors adabiyotida badiiyat ilmi va qofiya ilmi takomiliga munosib hissa qo’sha olgan risolalardan biri Atoulloh Husayniyning “Risolayi dar qavoyidi ilmi qavofi” va “Badoye’ us-sanoye” asari bo’lib, olim “Badoye’ us-sanoye” asari so’zboshisida ilmi segona tarkibidagi aruz, badiiyat ilmi va qofiya ilmiga oid alohida mukammal tadqiqot ishi yaratishini ma’lum qilgan edi. Olimning “Risolai dar qavoyidi ilmi qavofi” asari ana shunday mukammal manbalardan biri sifatida yaratilgan¹³⁶.

¹³⁴ Шайх Ахмад Тарозий. Фунуну-л-балогъ. – Т.: Хазина, 1996.

¹³⁵ Abdurahmon Jomiy, Risolai qofiyayi Mulla Jomiy. – Kalkutta, 1867.

¹³⁶ Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetika doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya. – T.: Bookprint, 2022.

Aruz, qofiya va ilmi bade'ga oid risolalar turkiy adabiyotshunoslikning tarixiy ildizlari bo'lib, ularning yaratilishi, mumtoz she'r ilmi va uning poetik xususiyatlariga oid qonuniyatlar arab adabiyotshunosligidan fors adabiyotshunosligiga, fors adabiyotshunosligidan turkiy adabiyotshunoslikka ko'chdi. Bu ko'chish adabiy ta'sir natijasi o'laroq amalga oshgan bo'lsa-da, ma'lum o'zgarish va yangilanishlar ham ro'y berdi. Bu o'zgarishlarni tadqiq etmoq uchun aruz, qofiya va ilmi bade'ga oid risolalar va ularning tarkibiy qismi bilan tanishmoq zaruratini tug'diradi.

Arab aruzshunosi Xatib Tabriziyning "*Al-kafi fi-l aruz val qavofiy* ("*Aruz va qofiyaga oid kifoya*")" asari mumtoz poetika tarkibiy qismlari: aruz va qofiya tizimini o'zaro bir butunlikdagi tadqiqiga bag'ishlangan muhim manbalardan biridir. Xatib Tabriziy yangicha yondashuv asosida Xalil ibn Ahmad va Abulhasan Axfash Balxiy fikrlarini, nazariyalarini qiyosiy tadqiq etgan holda aruz vazni zamirida qofiya tizimini ham tahlilga tortadi¹³⁷. Bu ikki ilmni bir butunlikda taqdim etadi. Xatib Tabriziyning "*Al-kafi fi-l aruz val qavofiy*" asari rus olimi D.V.Frolov tomonidan rus tiliga tarjima qilingan¹³⁸. Asarning keyingi nashri Al-Hasaniy Hasan Abdulloh tomonidan amalga oshirilgan¹³⁹.

Xatib Tabriziyning "*Al-kafi fi-l aruz val qavofiy*" asari Allohga hamd, payg'ambarimiz(s.a.v.)ga na't keltirish bilan boshlanadi. Garchi kirish qismi sifatida sarlavha qo'yilmagan bo'lsa-da, asarning boshlang'ich qismida aruz, zihof, qofiya, rukn, zarb, vazn tushunchalarini umumiy holatda izohlaydi. Xatib Tabriziy aruz doiralari asosida doiralar tarkibidagi bahrlar va ularning vaznlari, ruknlarini birma-bir tushuntiradi¹⁴⁰.

¹³⁷ Аллахвердиев, Г. Труд Хатиба Табризи "Китаб ал кафи фи-л- аруз ва-л-кавофи". – Баку. 1992.

¹³⁸ Абу Закарийя (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – Москва: Наука, 1991. – С.245-343.

¹³⁹ Xatib Tabriziy. Kitob-u-l-Al-kafi fil aruz-u-l val qavofiy. Tahqiqi Al-Hasaniy Hasan Abdulloh. – Tehron., 1994.

¹⁴⁰ Hamroyeva, O. (2021). Abu Zakariyyo (Al-Xatib) at-Tabriziyning "Alkafif il-aruz va al-qavofiy"(Aruz va qofiyaga oid kifoya) asarida aruz va qofiya tadqiqi. Oltin bitiglar–Golden Scripts, 4(4).

Xatib Tabriziy aruz vaznini izohlashda she'riyatning bir qismi sifatidagi vazifani alohida ta'kidlab o'tadi. "She'riyat – ma'lum tizimga, vaznga, qofiyaga bo'ysundirilgan nutqdir. (Ash-shi'r qavl mavzu:n muqaffo: yadullu ala: ma'nan)"¹⁴¹. Zamaxshariy ham she'rdagi ayni xususiyatlarni tilga oladi¹⁴². Xususan, she'riyat uchun lafz, ma'no, vazn, qofiya asosiy tamoyil ekanligini ta'kidlaydi. Ibn Rashiq ham bu tamoyillarga alohida e'tibor bergan holda she'riyatga ta'rif bergan¹⁴³.

Olim she'r tarkibiy qismlaridan biri – baytning ma'nosini berishda baytdagi ruknlarga alohida e'tibor qaratadi. Bayt ikki misradan iborat bo'lib, musarra' deb nomlanib, zarb va aruzdan iborat bo'ladi. Bunda misralar o'zaro qofiyalangan bo'lishi shart emas. Aksincha, misralardagi oxirgi ruknlar, ya'ni zarb va aruzning o'zaro bir xil qofiyaga ega bo'lishi ham bayt deb nomlanib, bunday bayt mukaffo' bayt sifatida keltiriladi.

Sadr / aruz.

Ibtido / ajuz (zarb)

Muqaffo bayt zarb qismining oxirgi rukni *mafoiylun*(V - - -) (hazaj) rukni bilan tugasa, aruz qismi ham aynan *mafoiylun* rukni bilan tugashi shart. Yoki zarb *fauvlun* (V - - -) (mutaqorib) rukni bilan yakunlasa, o'z-o'zidan aruz qismi ham *fauvlun* rukni bilan yakunlanadi. Shu orqali Xatib Tabriziy baytdagi qofiyadosh so'zlar ruknlararo ham aynan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

اجارة بيتينا أبوك غيور

fa / uv/ lun

V - -

وميسور ما يرجى لنيك عسير

fa / uv/ lun.

V - -

Arab aruzi va uning nazariy asoslari fors aruzi uchun asos vazifasini bajargan bo'lsa-da, zihof, rukn, bahr, doiralar bilan bog'liq qonuniyatlarda fors aruzining o'ziga xos xususiyatlari mavjudligi forsiy

¹⁴¹ Абу Закарийя (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. –Москва: Наука, 1991. – С.245.

¹⁴² Mahmud Zamaxshariy. Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-il-aruz. Bayrut: Maktabat ul-amorif, 1989. – S. 14.

¹⁴³ Ibn Rashiq. Al-Umda fi mahosin ash-shi'r va-adabih va-naqdih. 4-ye izd. T. 1-2, Bayrut. 1972.

risolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu holat nafaqat aruz ilmi, qofiya va badiiyat ilmi bilan bog'liq holatlarda ham ko'zga tashlanadi.

Fors tilidagi mumtoz poetika ilmiga oid dastlabki manba sifatida *Muhammad ibn Umar Rodiyoniyning "Tarjimon ul-balog'a" asarini* keltirish mumkin. Asar olima N.Yu.Chalisova tomonidan rus tiliga tarjima qilingan bo'lib, olima bu asarni "Hadoyiq us-sehr" bilan qiyosiy o'rgangan. Tojik olimi X.Sharifov esa birinchilardan bo'lib, "Tarjimon ul-balog'a" asaridan parchalar e'lon qilgan¹⁴⁴.

"Tarjimon ul-balog'a" arab tilida yozilgan Imom Nasr ibn Hasan Marg'inoniyning "Mahosin ul-kalom" asari ta'sirida yaratilgan. Muallifning o'zi asar so'zboshisida buni alohida ta'kidlab o'tgan. "Va ommai bobhoi in kitobro dar tartibi fusuli "Mahosin-ul-kalom", ki Xoqa Imom Nasr ibn al-Hasan... nihodaast, taxriq kardam va az tafsiri vay misol giriftam va laqabashro "Tarqumon-ul-baloga" ixtiyor kardam"¹⁴⁵. Ahmad Otash bu ikki manbani qiyosiy o'rgangan¹⁴⁶. Garchi Umar Rodiyoniy Hasan Marg'inoniydan ta'sirlangan bo'lsa-da, badiiy san'atlar tadqiqini takomillashtirgan. "Mahosin ul-kalom"da badiiy san'atlarning 33 turi haqida ma'lumot keltirilsa, "Tarjimon ul-balog'a"da 73 ta badiiy san'atlar tasnif qilinadi. "Mahosin ul-kalom"da badiiy san'atlar namunasi sifatida faqat Qur'oni karim va Hadisi sharifdan parchalar keltirilsa, "Tarjimon ul-balog'a"da Qur'oni karim va Hadisi sharif bilan birga arab va fors shoirlari ijodiga ham murojaat qilinadi.

Fors she'rshunosligida mumtoz poetika ilmi va badiiyat ilmi takomilida "Tarjimon ul-balog'a" asari muhim manbalardan biridir¹⁴⁷. "Tarjimon ul-balog'a" asarida 60 ga yaqin shoirlar she'rlaridan namunalar keltiriladi.

¹⁴⁴ Muntaxabi "Tarqumon-ul-balog'a" va "Hadoiq-us-sehr". – Dushanbe: Donish, 1987. – 145 c.

¹⁴⁵ Roduyoniy, Muhammad ibni Umar. "Tarjimon-ul-balog'a". Ba tasxeh va ehtimomi Ahmadi Otash / Tehron, h. 1362. – 324 s.

¹⁴⁶ Roduyoniy, Muhammad ibni Umar. "Tarjimon-ul-balog'a". Ba tasxeh va ehtimomi Ahmadi Otash / Tehron, h. 1362. – B.4-10.

¹⁴⁷ Sattorov, A. Qadami muborak / A. Sattorov// Maorif va madaniyat. 1975.18 fevral.; Muntaxabi "Tarqumon-ul-balog'a" va "Hadoiq-us-sehr".-Dushanbe: Donish, 1987. – 145c.; Kadkanā, M.Sh. Dar borai "Tarqumon-ul-balog'a" / M.Sh. Kadkanā// Suxani ishq.-№2.-1379. – 132 s.; Pylodova Sh.S. "Tarqumon-ul-balog'a" – sarchashmayi muhimmi she'rshunosā / Nomayi donishgoh. № 3, 2015. – 114 s.

Poetika ilmi takomiliga o'z ta'sirini ko'rsatgan muhim manbalardan biri *Abulhasan Ali Sarahsiyning "Kanz ul-qofiya" asari* bo'lib, she'rshunoslikdagi muhim risolalardan biridir. Har kimning "she'r tab'i mustahkam, so'zlari esa ravon bo'lsa, she'r ilmini o'rganishga, aruz o'qishga kirishadi. Ustod Abulhasan as-Saraxsiy al-Bahromiyning "G'oyatal-aruzayn" asarini hamda "Kanz ul-qofiya", "Naqdi maoniy", "Naqdi alfoz", "Sariqot", "Tarojim" kitoblarini mutolaa qiladi"¹⁴⁸.

Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ash-she'r" asari mumtoz poetika ilmi tarixida muhim ahamiyatga ega manbalardan biridir. Arab va fors tilini mukammal bilgan Rashididdin Vatvot qalami o'tkir shoir sifatida filologik ilmlarga qiziqqan. Risolaning ilmiy-tanqidiy matnini ilmga taqdim qilgan (1929) Eron olimi Abbos Iqbol Ashtiyoniy "Hadoyiq us-sehr" asariga "forsiy nasrning durdona asarlaridan biri va hozirgi kungacha forsiyda yozilgan she'riyat nazariyasiga oid eng muhim asarlardan biri" sifatida yuqori baho bergan edi¹⁴⁹. "Hadoyiq us-sehr" asarining rus tilidagi nashrini amalga oshirgan N.Yu.Chalisova ham nashr so'zboshisida Rashididdin Vatvotning 21 asari haqida ma'lumot keltirib, ularning aksariyati ma'no ilmi, bayon ilmi va badiiyat ilmiga bag'ishlanganini, "Hadoyiq us-sehr" asarlari ular orasidagi muhim asarlardan biri ekanligini e'tirof etadi. Yirik olim U.S.Nafisiy Rashididdin Vatvot asarlari orasida "Hadoyiq us-sehr" asari boshqa asarlariga nisbatan hajman katta va mashhur asar ekanligini alohida ta'kidlaydi. Chindan, "Hadoyiq us-sehr" risolasi mumtoz poetika ilmiga bag'ishlangan mashhur asarlaridan biridir, buni asardan keltirilgan iqtiboslar, risola haqida yozilgan bir qancha sharhlar orqali bilish qiyin emas. Xususan, "Hadoyiq us-sehr" ta'sirida XIV asrda yashagan Muhammad Romiy Tabriziy "Sharh-i Hadoyiq us-sehr" ("Haqoyiq al-hadoyiq") asarini, ayni davrda yashab, ijod etgan shoir Nekiy Hasan "Bahr us-sanoyi" nomli she'riy risolasini yaratgan¹⁵⁰. Mumtoz poetika ilmiga bag'ishlangan fors tilidagi har qanday risolaning yaratilishida

¹⁴⁸ Низомий Арузий Самаркандий. Нодир хикоялар. – Т., 1986. – Б. 31.

¹⁴⁹ Рашид ад-дин Ватват. Хадаъик ас-сеҳр фи дақаъик аш-шиър. Перевод с персидского и факсимиле. – М.: Наука, 1985.

¹⁵⁰ Sharafiddin Romiy Tabriziy. Haqoyiq al-hadoyiq. Sayyid Muhammad Kozim Imom. – Ichron. 1962.

Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asari ta'siri yaqqol sezilib turadi. Garchi turli davrlar nazariyotchilari bu risoladan to'g'ridan to'g'ri iqtiboslar keltirmasalar-da, nazariy ma'lumotlar va baytlardan namunalar olganlar. "Hadoyiq us-sehr" turli tillarda bir necha marotaba nashr qilingan. Xususan, Eron va Hindistonda 6 nashri mavjud. "Hadoyiq us-sehr" asarining qachon yozilgani borasidagi ma'lumotlar manbalarda qayd etilmasa-da, muallif yashagan davr asosida olimlar tomonidan XII asr o'rtalarida yaratilgan degan qarash tan olingan. Olimlarning aksariyati asar qo'lyozma nusxalarining muqaddima qismidagi ma'lumotlarga tayanishgan. Yaqin davrlarga qadar Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asari poetika ilmiga bag'ishlangan fors tilidagi ilk asar sifatida qaralar edi. Biroq turk olimi Ahmad Atash 1948-yilda o'zining maqolasida Muhammad Umar Rodiyoniyning "Tarjimonu balog'a" asari "Hadoyiq us-sehr" asaridan oldin yozilganini ma'lum qildi. Rashididdin Vatvot risolani yozishda Nasr ibn Hasanning "Mahosin ul-kalom" asaridan ijodiy foydalangan. Risoladagi badiiy san'atlar tasnifi va namunalar bu ta'sirni yaqqol aks ettirgan. Olim arab va fors olimlarining mumtoz poetika nazariyasiga bag'ishlangan asarlari bilan tanish bo'lgan, ularni o'rgangan. Shu asosda risolada yirik arab nazariyotchilaridan 6 tasini alohida e'tirof etgan. Xususan, Xalil ibn Ahmad, Johiz, Ali Iso ar-Rummoniy, Ibn Jinni, Jirab ad-Daula, Kadi Quda kabi arab filologlarning asarlari, ularning arab poetikasiga qo'shgan hissalarini borasida batafsil ma'lumot keltiriladi¹⁵¹.

Rashididdin Vatvot "Hadoyiq us-sehr" tarkibidagi ma'lumotlarni o'ziga xos tizimda tartiblagan. Asarning asosiy qismi 55 bob tarkibiga birlashtirilgan. Olim har bir bobni alohida san'at tadqiqiga bag'ishlagan. Rashiddin Vatvot asosiy 55 san'atdan tashqari ilova qismida 8 badiiy san'at (*musarra'*, *xasiy*, *tarji'*, *aks*, *tadvir*, *mukarrar*, *mutanafir*, *mutalayim*) izohini ham keltiradi. Olim badiiy san'at tabiatini o'rganar ekan, ularni taqsimlashda o'ziga xos usuldan foydalanadi: ularning tabiati va xususiyatidan kelib chiqib ikki turga ajratadi. 1. Nasr va nazmga bog'liq badiiy san'atlar 2. Faqat nazmga tegishli badiiy san'atlar. Tabiiyki, bu san'at turlarining soni bir xil emas. Nazmga tegishli san'at turlari nasr va nazmga asoslanadigan

¹⁵¹ Hamroyeva, O. J. (2022). Classification of fine arts in "Hadoyiq us-sikhr". Scientific reports of Bukhara State University, 2022(1), 47-56.

san'at turlariga nisbatan ko'p. Xususan, risoladagi 37 san'at turi nazmga, 26 ta san'at turi har ikki adabiy turga asoslangan. Olim *tashbeh, istiora, tarsi', tajnis, ishtiyoq, ig'roq, maqlub, mutaddad, radd ul-ajuz* va boshqa san'at turlarini nasr va nazmda birdek ishlatiladigan san'at turi sifatida e'tirof etadi. Shu o'rinda olim saj' haqida to'xtalib, saj' asosan nasrga tegishli san'at turi ekanligi, uning uchinchi turi – *saj'i mutavazzingina* she'riyatga tegishli bo'lishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

Olim badiiy san'atlar izohini qisqa shaklda keltirib, asosiy e'tiborni baytlarga qaratadi. San'at mohiyatini anglatish maqsadida avval Qur'oni karim oyatlari, Hadisi sharif, so'ngra arab, fors ijodkorlari baytlariga murojaat qiladi.

"Hadoyiq us-sehr" asari tarkibidagi badiiy san'atlarni bir necha jihatiga ko'ra tadqiq etish mumkin. Tasniflash asosida mumtoz qofiya ilmi bilan o'zaro bog'liq san'at turlari anchagina ekanligini ko'rish mumkin¹⁵².

1. *3 ilmning (ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi bade') o'zaro uzviy bog'ligi asosidagi badiiy san'atlar*. Bunday san'at turida aruz, qofiya va badiiy san'atlar o'zaro bir butunlikda shakllanadi. Masalan, *tarsi', saj', mutalavvin, e'not, zulqofiyatayn, musarra'* kabi badiiy san'atlar 3 ilmning butunligi asosida yuzaga kelgan.

2. *Mumtoz qofiyaga asoslangan badiiy san'atlar*. Qofiya va badiiy san'at uyg'unligidagi *saj', zulfiyatayn, musarra', muraddaf* kabi badiiy san'atlar bu ikki ilm asosida shakllangan¹⁵³.

Mumtoz poetika nazariyasiga bag'ishlangan muhim manbalardan biri *Shamsiddin Qaysi Roziyning "Al-mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam"* asaridir.

"Al-mo'jam"da ilmi badi' bilan birga boshqa ilmlar: aruz va qofiya ilmi jiddiy tadqiq etilgan. Asarning birinchi qismi aruz, ikkinchi

¹⁵² Hamroyeva, O. J. (2022). Classification of fine arts in "Hadoyiq us-sikhr". Scientific reports of Bukhara State University, 2022(1), 47-56.

¹⁵³ Jalolovna, H. O. CORRELATION BETWEEN THE SCIENCE OF RHYME AND THE SCIENCE OF BADE'. SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY, 181.

qismi esa maxsus qofiya hamda badiiyat ilmiga bag'ishlangan, badiiyat masalalari 2-qismning 6-bo'limida keltirilgan¹⁵⁴.

"Al-mo'jam" asari Muqaddima, 2 asosiy qism va Xotimadan iborat. Asarning birinchi qismi aruz ilmiga bag'ishlangan bo'lib, 4 bob asosida aruz ilmi nazariyasi tushuntiriladi. Olim aruz ilmi nazariyasiga oid ma'lumotlarni keltirishdan oldin nasr va nazm tushunchalarini izohlashga harakat qiladi va shu tartibda she'riyatning asosiy o'zagi bo'lmish aruz ilmi nazariyasiga kirib boradi. To'rt bobning dastlabki bobi aruz istilohining izohiga bag'ishlangan bo'lib, olim istilohlarni sharhlashda ma'lum tartibga rioya qiladi. Dastlab bu istilohlarning asl lug'aviy ma'nosini keltirib, so'ng atama sifatidagi ma'nolarini tushuntiradi. Ikkinchi bobda rukn, juzv va vaznlar baytlar misolida izohlanadi. Birinchi qismning uchinchi bobida esa zihoflar, tarmoq ruknlar tahlilga tortiladi. To'rtinchi bobda aruz doiralari, qadim va hadis bahrlarga oid nazariy ma'lumotlar baytlar va ularning taqti'lari asosida tahlil qilinadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Qays Roziy o'zigacha bo'lgan davrlarda yaratilgan arab va fors tilidagi aruz ilmiga oid deyarli barcha risolalar bilan tanish bo'lgan, ularga murojaat qilgan, bahsga kirishgan. "Al-mo'jam"ning ikkinchi qismi esa qofiya hamda badiiyat ilmiga bag'ishlangan. (*Avvalgi bob: She'r va qofiya ma'nolari zikri hamda uning haqiqiati va imkoniyatlari xususida; ikkinchi bob: qofiya harflari zikri va ularning asosi haqida; uchinchi bob: qofiya harflarining harakatlari va ularning nomlanishi haqida; to'rtinchi bob: qofiya hududi va sinflari xususida; beshinchi bob: manzum kalomda ba'zan uchrovchi qofiya ayblari zikri va noma'qul sifatlar haqida*)¹⁵⁵ Qays Roziy birinchi qismdagi an'anani davom ettirgan holda dastlabki bobda *she'riyat va qofiya, radif* istilohlari, qofiyaning she'riyatdagi ahamiyati, qo'llanish o'rinlari borasida ma'lumot beradi. "Bilgilki, she'r asli lug'atda "bilim dir va to'g'ri so'z idroki ma'nosini berur va istilohiy jihatdan ma'nosini murattabi (tartibli) ma'noviyi mavzun (vaznli) mutakarrir (takrorlanuvchi) va mutasoviy (o'zaro barobar) va

¹⁵⁴ Jalolovna, H. O. (2023). SHAMSIDDIN KAYSI RAZI'S "AL-MO'JAM FI MAOYIRI AS'HAR UL-AJAM" IS AN IMPORTANT SOURCE OF POETICS. Academia Repository, 4(11), 81-86.

¹⁵⁵ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ. 161.; Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. (перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю. Чалисова) – Москва, 1997. – С.464.

oxirgi harflari bir-biriga monand keluvchi suxandir¹⁵⁶. Qays Roziy she'r uchun tartib (shakl), vazn, mohiyat va qofiyani asosiy talab sifatida qo'yilishini ko'rsatadi. Arab va fors adabiyotidagi she'rning dastlabki namunalari, adabiy tur va janrlarning o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Ikkinchi bob "*Qofiya harflari va ularning nomlanishi*" deb ataladi. Bu bobda qofiyaning asosiy unsurlaridan biri raviy tushunchasi va raviy bo'la oladigan harflar alohida sarlavha asosida ajratilib, namunalar asosida tushuntiriladi. Ayni bob o'z ichida bo'laklarga ajratilib, avvalo, qofiyadagi asosiy tirkak tovush - raviy va raviy bo'la oladigan harflar keltirilib, keyingi qismda qofiya harflari: ridf, ta'sis, qayd, daxil, mazid, noyira, vasl, xuruj tahlil qilinadi, baytlar, misralar asosida izohlanadi. Uchinchi bob *qofiya harakatlariga* bag'ishlangan bo'lib, rass, ishbo, hazv, taujix, majro, nafoz – qofiya harakatlarining nazariy asoslari taqdim etiladi. To'rtinchi bobda *qofiyaning mutakovis, mutaroqib, mutadorik, mutavotir, mutaradif* kabi qofiya qismlari hamda qo'shimcha tarkibiga ko'ra *muqayyad va mutlaq* turlari keltiriladi. Ikkinchi qismning beshinchi bobi qofiyada uchrovchi ba'zi kamchiliklar, ya'ni *qofiya ayblari* (uyubi qofiya)ga bag'ishlangan bo'lib, bobda ikvo, iqfo, sinod, iyto, munoqaza, tazmin, tahli' kabilarga misollar keltirilib tushuntiriladi. Oltinchi bob nasr va nazmda uchrovchi badiiy san'atlarga bag'ishlangan. Bu bobda tafvif, tarsi', muvozina, tajnis, tashbih, iyhom, ig'roq, istiora, tamsil, irdaf, tafsir, taqsim, tafri', talmih, i'joz, iltifot, i'not, tansiq us-sifat, tasmit, tarji', husni matla', lutfi taxallus kabi badiiy san'atlar; lug'z, muammo, bayt ul-qasida, naql kabi bir qancha adabiy janrlarning san'at va janr sifatidagi ahamiyati keltiriladi. Asarning "Xotima"sida maxsus izoh qismi keltirilib, she'rlarning nasriy bayoni va izohi berilgan. Ayni qismda Qays Roziyning yirik olim sifatidagi izlanishlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki olim bu qismda nazariy ilmlarni amaliyotga tatbiq qilgan holda bayt va misralarni tahlil va tadqiq qiladi.

Mumtoz qofiya tadqiqiga bag'ishlangan risolalar orasida *Nasiriddin Tusi*ning "*Me'yor ul-ash'or*" asari qofiya va aruz vaznining nazariy

¹⁵⁶ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам.(перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997. –С.464. – В. 76.

asoslariga bag'ishlangan muhim manbadir¹⁵⁷. Nasiriddin Tusiy iste'dodli shoir bo'lib, g'azal, qasida, ruboiy janrida samarali ijod qilgan. Shu bilan birga she'r ilmining nazariy jihatlarini mukammal bilgan. Uning falsafiy, axloqiy, she'r ilmiga oid qarashlari "Axloqi Nasiriy", "Axloqi mo'xtashamiy", "Avsof ul-ashrof", "Asos al-iqtibos", "Ravzat ul-taslim", "Qasoid ul-aqoid", "Tajrid ul-aqoid", "Tahriri Uqlidus", "Usuli handasa", "Shakl ul-qit'a", "Tazkirai Nosiriya" kabi asarlarida aks etgan. Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" risolasi Qays Roziyning "Al-mo'jam" asari ta'sirida 1253-yilda yozilgan.

"Me'yor ul-ash'or" Oллоhga hamd va Muhammad (s.a.v.)ga na't bilan boshlanadi. Nasiriddin Tusiy Oллоhdan madad so'rab, Muhammad (s.a.v) ruhi poklariga salovot aytadi. So'ng do'stining iltimosiga ko'ra fors tilida ilmi aruz va ilmi qofiyaga oid asar yozayotgani, uni "Me'yor ul-ash'or" deb nomlagani, asar Muqaddima va ikki fan (qism)dan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Nasiriddin Tusiy asarning Muqaddima qismini 3 faslga bo'ladi, unda she'r va shoirlikning mohiyati, ilmi bade', she'rning tuzilishi, qofiyaning she'rdagi o'rni borasida ma'lumot beradi. Nasiriddin Tusiy "Me'yor ul-ash'or" asari o'zigacha mumtoz poetikaga oid asarlardan farqli o'laroq nazariy fikrlar va ularning amaliy jihatini ko'rsatib beruvchi baytlarning hajman ko'pligi jihatidan e'tiborga molik. "Me'yor ul-ash'or" asarida ilmi aruzga alohida e'tibor qaratilgan, asarning hajman yirik qismi aruz ilmining tadqiqiga bag'ishlangan. Muallif ilmi aruzga bag'ishlangan qismni 10 faslga bo'lib, nazariy masalalarni tadrijiy taqsimlab chiqqan. Birinchi faslda she'rdagi mutaharrik va sokin hijolarni izohlaydi, ularni huruf (harflar) va harakatlar asosida tushuntiradi. Ikkinchi faslda esa mutaharrik va sokin harflarning ishoralari va taqti'lari bilan tanishtiriladi. 3-4-faslarda esa aruz vaznining asosiy tushunchalari sabab, vatad, fosila hodisalari baytlar misolida izohlanadi. Nasiriddin Tusiy 5-faslni aruz doiralariga bag'ishlab, "Doirai muxtalifa", "Doirai mu'talifa", "Doirai mujtaliba", "Doirai mushtabaha", "Doirai muttafiqa" kabi 5 doirani baytlar misolida izohlab beradi.

Asarning 6-fasli rukn va ruknlarda hosil bo'luvchi zihoflarga bag'ishlangan. Nasiriddin Tusiy "Me'yor ul-ash'or"ning 7-faslidan

¹⁵⁷ Nosir ad-Din Tusi. Mi'yar al-ash'or. – Tehron, 1325.

boshlab amalda bo'lgan bahrlarning tasnifini keltiradi. Har bir bahr alohida sarlavha ostida tushuntiriladi. Asarning 8-qismida ruknga taalluqli bo'lmagan tushunchalar izohlansa, 9-fasl - lug'at qism shaklida. Unda aruzga oid tushunchalarning istilohiy ma'nolari keltirilgan. Qismning oxirgi 10-faslida aruzning foyda va manfaatlari haqida fikr yuritilgan. "Me'yor ul-ash'or"ning 2-fan (qism)i ilmi qofiyaga bag'ishlangan bo'lib, bu qism ham o'z tarkibida 10 faslga bo'lingan. Qismning birinchi faslida qofiya tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Tusiy qofiyaning she'rdagi ahamiyati xususida to'xtalar ekan, Xalil ibn Ahmadning qofiyaning arab she'riyatidagi o'rni borasidagi fikrlarini keltirish orqali mumtoz she'r ilmida qofiyaning o'rni katta ekanligini ko'rsatib beradi. 2-fasl harakat va harflarning qofiyadagi o'rni haqida bo'lib, Nasiriddin Tusiy avval arab adabiyoti misolida tushuntiradi. Unga ko'ra arab she'rshunosligida qofiya hurufi - 6 ta: raviy, raviydan oldin keluvchi 3 harf: ta'sis, daxil, ridf; raviydan keyin keluvchi 2 harf: vasl va xuruj. Asarda qofiya harakatlarining 6 ko'rinishi: rass, ishbo', hazv, tavjih, majro nafozlarni keltiriladi. Qofiya harakatlari haqidagi fikrlar juda qisqa bo'lib, ularning qaysi hurufning harakati ekanligi tushuntirilgan, xolos. Nasiriddin Tusiy bu harakatlarning nomlanishi kitobxon yodida saqlanib qolishi uchun ularning boshlang'ich harflarini birlashtirib "rohati man" so'zini tavsiya qiladi. Keyingi faslda esa qofiya hurufi va harakatlari batafsil tushuntiriladi. Harf va harakatlar misolida qofiya turlarini berib o'tadi. Tusiy ta'kidlaganidek, hech bir she'r qofiyasiz bo'lmaydi: "Va raviy agar muharrik buvad, qofiyaro mutlaq xonand va agar sokin buvad, muqayyad xonand". E'tibor berilsa, bu qofiya turlari raviydan keyingi harakatga asoslangan, asarda raviydan oldin keluvchi huruflarga asoslangan qofiya turlari: murdaf, muassas, mujarrad va muqayyad kabilarga e'tibor qaratilgan. 4-fasl 3-faslning tadrijiy davomi sifatida so'zlar misolida izohlangan. Masalan, "*jamol - xayol*" so'zlaridagi *l* harfi raviy sanalsa, *o* harfi ridfdir. Ridfli qofiya murdaf qofiya deyilganidek, bu so'zlar muqayyadi murdaf qofiya turiga kiradi. "Me'yor ul-ash'or"ning 2-qismi 5-fasli "Qofiya ayblari" deb nomlanadi. Bu faslda qofiyada uchrovchi ba'zi kamchiliklar, so'zlarning noodatiy qofiyalanishlari borasida fikr yuritiladi. Shu orqali qofiya ayblarining 6 shakli tushuntiriladi, izohlanadi. Qismning 6-faslida fors she'rshunosligida qofiya harflari va harakatlari tadqiq etilgan. Arab va

fors manbalari o'zaro qiyoslangan. Ayni qismda radif tushunchasiga ham alohida e'tibor qaratilgan. Qizig'i shundaki, keyingi qismlardagi ilmi qofiyaga oid ma'lumotlar fors adabiyotidagi nazariy manbalar asosida tushuntirilgan. Demak, qofiyaga bag'ishlangan 2-qismning dastlabki 5-fasli arab adabiyotidagi qofiyaga oid nazariy qarashlarga bag'ishlangan bo'lsa, keyingi 6-fasli fors adabiyotidagi manbalarda ilmi qofiyaning nazariy asoslari qiyosiy o'rganilgan. Ayni yuqoridagi sarlavhalar takrorlanib, ular fors adabiyoti misolida tushuntirilgan. Xususan, qofiya ayblari haqida ma'lumot berish chog'ida fors adabiyotidagi bu holatning 4 shakli keltirilib, ularning nomlanishi keltirilmagan. "Qismi avval on chi taalluq bar ridf doshta boshad. Va on du nav' buvad: avval ixtilofi hazv, masalan, "mard" va "durd" va "vird". Va agar qofiya mutlaq buvad, chunonki, "dasta" va "rusta" va "basta" ayb no'shidatar buvad". Demak, Tusiy ridf bilan bog'liq kamchilikning qofiyaning ikki turida farqlab ko'rsatgan: muqayyad va mutlaq qofiyada. "Mard", "vird", "durd" so'zlaridiga *a, i, u* unlilari ridfdagi kamchiliklar sifatida ko'rsatilgan. "Me'yori ul-ash'or" risolasi o'ziga xos uslubda yozilgan bo'lib, nazariy fikrlar tushunarli, sodda shaklda keltirilgan.

Faxri Isfahoniy "Me'yori jamoli" asari poetika ilmiga oid muhim manbalardan biri bo'lib, asarda to'rt ilm haqida ma'lumot beriladi¹⁵⁸. Birinchi qism aruz ilmi, ikkinchi ilm qofiya, uchinchi ilm ilmi badi', to'rtinchi ilm sifatida lug'at ilmi keltirilgan. Shams Faxri Isfahoniy bu ilmlarni taqdim qilishda o'z ijodi va otasining ijodidan namunalar keltirgan¹⁵⁹. Otasi ham mashhur shoirlardan biri bo'lib, poetika ilmida benazir kishi bo'lgan. Faxri Isfahoniy asar so'zboshisida vaznlar bilan bog'liq asar yozishni maqsad qilganini ta'kidlaydi.

Shams Faxri Isfahoniy "Me'yori ul-jamoli" asarida "ilmi segona"ning nazariy asoslarini to'liq ishlab chiqqan, aruz vazni, bahrlar, aruz doiralari (chizmalari bilan) xususida to'liq ma'lumot keltirgan. Olim qofiya xususida to'xtalganda, qofiya ta'rifi, radif va qofiya harflari va harakatlari, turlari borasida arab va ajam ulamolarning ilmiy-nazariy qarashlarni qiyosiy o'rgangan holda o'z fikrlarni bayon qilgan.

¹⁵⁸ شمس فخری . معیار جمالی . کتابخانه مجلس شورای ملی . 33 // لغت شمس فخری . معیار جمالی . کتابخانه مجلس شورای ملی .

¹⁵⁹ Persian dictionary. Being part IV of Me'yar e jamali. By Shams e Fakhri. Edited by dr. Sadegh Kia. Publications de l'universite de Tehran. № 486.

Sharafiddin Romiy Tabriziy "Hadoyiq uq-haqoyiq" asari ilmi badi'ga bag'ishlangan yirik asarlardan biri bo'lib, Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asari ta'sirida yaratilgan. XIV asar boshlariga kelib, petika ilmiga oid asar o'ziga xos uslub va yo'nalish asosida yaratila boshlandi. Adabiyotshunoslik tarixi bu kabi asarlarning yaratilishi mukammallikka erisha boshladi¹⁶⁰. Sharafiddin Romiy Tabrizda Mansur Muzaffar zamonida yashagan, o'z davrida "poetika ilmining bilimdoni" sifatida shuhrat topgan¹⁶¹. Romiyning "Hadoyiq uq-haqoyiq" asari sof filologik yo'nalishdagi o'ziga xos uslub asosida yozilgan bo'lib, garchi Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asari ta'sirida yaratilgan bo'lsa-da, asarning ikkinchi qismida "Hadoyiq us-sehr"da mavjud bo'lmagan adabiy shakllar haqida ma'lumot keltirilgan¹⁶².

Asar o'ziga xos uslub asosida yaratilgan. Sharafiddin Romiy she'riyatni ma'lum bir kalitlar asosida tushuniladigan tizim sifatida baholab, baytlar tarkibidagi so'zlar mohiyatini bilmaslik, she'ri tushunolmaslikka sabab bo'lishini ta'kidlaydi. Olim badiiy san'at va shakllar, obrazlar xususiyatini baytdagi mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda tushuntiradi. Shuning uchun ham "Hadoyiq uq-haqoyiq" asarining tarjimalarida muammolari masalalar yuzaga kelgan¹⁶³. Chunki Sharafiddin Romiy asarning 19 bobida yorning soch, qosh, ko'z, lab, quloq, burun, dudoq, zulf, og'iz, tish kabi tana azolari nomlarining baytdagi ramziy ma'nolari xususida birma-bir to'xtaladi. Masalan, soch obrazining poetika tadqiqini amalga oshirishda kofir, zunnor kabi ramziy obraz sifatida kelishi, qoralik, sir, kasrat, dunyo kabi mohiyatlarni ifodalashi bilan bog'laydi¹⁶⁴. Asarda qofiya oid maxsus qismlar mavjud bo'lmasa-da, ba'zi o'rinlarda san'atlar

¹⁶⁰ Brown Ye.G. A History of Persian Literature under Tartar Dominion (A.D. 1265-1502). Cambridge University Press, London.

¹⁶¹ Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ash-shuaro. Tehran, 1959. // Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират аш-шуаро. – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981.

¹⁶² Sharaf al-Din Hasan b. Muhammad Romiy Tabriziy. Haqayiq al-hadoyiq. Nashrga tayyorlovchi Said Muhammad Kozim Imom. Tehron universiteti, h.1341 y. m.1962.

¹⁶³ Чалисова Н.Ю. Персидская классическая поэтика о конвенциях описания феноменов красоты. Трактат Шариф ад-Дина Рами "Собеседник влюбленных"// Памятники литературной мысли востока. Москва ИМЛИ РАН 2004. – С. 165-250.

¹⁶⁴ Sharaf al-Din Hasan b. Muhammad Romiy Tabriziy. Haqayiq al-hadoyiq. Nashrga tayyorlovchi Said Muhammad Kozim Imom. Tehron universiteti, h.1341 y. m.1962.

zamidagi qofiya ta'rif, unga munosabat ko'zga tashlanadi. Iyhom san'ati haqida ma'lumot berish chog'ida so'zlardagi ohangdoshlik, shakl birligi nuqtai nazarida qofiyaga ohangdosh so'z sifatida munosabat berib ketadi.

Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar" risolasida "ilmi segona" – ilmi qofiya, ilmi aruzning nazariy va amaliy asoslari qisqa, aniq, mukammal shaklda izohlangan. Ma'lumki, XV asr manbasi "Jam'i muxtasar" fors tilida yaratilgan. Asar muallifi Vohid Tabriziy haqidagi manbalarda etarlicha ma'lumotlar uchramaydi, hatto XV asr ijodkorlari haqidagi tazkiralarda ham Vohid Tabriziy bilan bog'liq ma'lumotlar yo'q. Faqat Xo'ja Xalifa o'z asarida Vohid Tabriziy haqida qisqagina ma'lumot keltirib o'tgan, xolos. Unga ko'ra Vohid Tabriziy o'zining jiyan uchun fors tilida aruzga oid risola yaratgan va uni "Jam'i muxtasar" deb nomlagan¹⁶⁵. Demak, Vohid Tabriziy o'z asarini jiyanining mumtoz she'r tuzilishi, aruz ilmi, qofiya ilmini to'liq anglab olishi uchun amaliy yordam sifatida yaratgan. Olim risolaning "Muqaddima"sida she'r tuzilishi, poetik shakllar, aruz va ilmi qofiyaga oid qisqa ma'lumotlardan iborat bo'lgan ushbu asarni "Qisqa jamlanma" ("Jam'i muxtasar") deb nomlaganini aytadi. Afsuski, Vohid Tabriziy bu asarni qachon yozib tugatganligi haqida ma'lumot keltirmaydi. "Jam'i muxtasar" asarining mavjud qo'lyozmalarining hech birida asarning yozilgan yili haqida ma'lumotlar uchramaydi. "Jam'i muxtasar"ning so'ngida "kimki qofiya ilmi haqida bilmoqchi bo'lsa, unga shu ma'lumotning o'zi kifoya qiladi" mazmunidagi jumla keltiriladi, xolos.

"Jam'i muxtasar"ning rus tilidagi tarjimasi A.E.Bertels tomonidan 1959-yil nashr qilingan¹⁶⁶. A.E.Bertels bu tarjimani "Jam'i muxtasar"ning 7 nusxasini o'zaro solishtirish asosida amalga oshirgan.

Vohid Tabriziy "Jam'i muxtasar" risolasidagi ma'lumotlarni maxsus boblarga ajratmagan, biroq poetika ilmiga oid nazariy fikrlarni alohida tizim asosida kichik sarlavhalar ostida bergan. Asarning kichik kirish qismidan so'ng "ilmi segona"ning tarkibiy qismlaridan biri aruz ilmi va uning nazariy asoslarini birma-bir izohlagan. Xususan, aruz

¹⁶⁵ Haji Khalifa. *Lexicon bibliographicum et encyclopadicum*. Yedidit... Gustavus Flügel, Leipzig – London, vol IV, 1837, f. 205.

¹⁶⁶ Вахид Табризи. *Джам и мухтасар*. Критический текст, пер. И примеч. А. Е. Бертелса. – М.: Наука, 1959. – С.158.

vazni to'g'risida ma'lumot keltirar ekan, fikrni vazn tarkibidagi asosiy tushunchalarni izohlashdan boshlaydi: aruz so'zining ma'nolari, mutaharrik hijo, sokin hijo, rukn, baytning asosiy xususiyatlari. V.Tabriziy baytni "uy" ma'nosini anglatishiga poetik ilmlarning ta'siri katta ekanligini mohirona tushuntirib beradi. Ma'lumki, bayt to'rt qismga bo'linadi.

Sadr (hashv) aruz

Ibtido (hashv) ajuz (zarb)

Sadr va aruz, ibtido va zarb o'rtasi hashv deyiladi. Agar bayt uy bo'ladigan bo'lsa, qofiya uyning pastki qismi, ma'no esa yuqori qismi, baytdagi 4 bo'linish uning devorlaridir. Olim ta'kidlaganidek, qolgan poetik shakllar uyning bezagidir. Asarning zihoflar haqidagi qismida V.Tabriziy 30 zihofning ma'nolari, ularning hosil bo'lish sabablarini izohlagan. Olim she'r shakllari, janrlar haqida ma'lumot keltirar ekan, she'rning 3 xil shaklda bo'lishini ta'kidlaydi: qasida, masnaviy, musammat. Ma'lumki, bu 3 janr o'ziga xos qofiyalanish tizimiga ega, ya'ni ularning qofiyalanishi bir-biridan farq qiladi. Ayni 3 she'r shakli shaklan bir-biridan tubdan farq qilgani bois ham Vohid Tabriziy shu janrlar misolida tushuntirishni maqsad qilgan. Aruz vazni bahrlari, ularning afoiylari haqida keng ma'lumot bergan olim aruz doiralari ham nazardan chetda qoldirmaydi. Aruz doiralari soni aruzga doir risolalarda turlicha keltirilgan bo'lib, Jomiyning "Risolai aruz"ida 4 ta, Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy"ida 5 ta, Alisher Navoiyning "Mezon ul-ayzon" asarida 7ta, Boburning "Aruz risolasi"da 9 ta doira haqida ma'lumot keltiriladi. V.Tabriziy esa aruzning 6 doirasi haqida to'xtalib o'tadi: 1. Doirai mutalifa — hazaj, rajaz, ramal bahri asosida yuzaga chiqadigan doira. Bu doiraga V.Tabriziy "*Buzad moh pishi ruxsorat ba rag'bat oy sanam chokar*" misrasini namuna sifatida keltiradi. Aruzga oid risolalarda doiralarning nomlanishi turlicha bo'lib, biz aynan "Jam'i muxtasar" risolasidagi nomlanish bilan keltirdik. 2. Doirai muttafiqa. Bu doira ikki bahrni o'z ichiga oladi: vofir va komil bahrlari. Bu doiraga "*Tuyi mohi mo ba lutfi nazar tuyi shohi mo ba fadlu hunar*" misrasini namuna sifatida keltiradi. 3. Doirai mujtaliba. Bu doira tavil, madid, basit bahrlaridan tarkib topgan. Misra: "*Biyo, oy mohat chokar ki xasti zi moh bixtar*". 4. Doirai mushtabiha. Bu doira mutaqorib va mutadorik bahrlarini o'z ichiga oladi. Misra: "*Turo kas va xubi nabinand naziri*". 5. Doirai muhtalifa. Bu doira 4 bahrdan tarkib

topgan: munsarih, muzori', mujtass, muqtazab. Misra: *"Nozi turo shud zi husn ayshi turo shud li luf"* 6. Doirai muntazi'a. Bu doira 5 bahrni o'zi ichiga oladi: sari', g'arib, qarib, xafif, mushokil.

"Jam'i muxtasar"da ruboiy vaznlari haqidagi ma'lumotlar alohida sarlavha ostida keltirilgan. V.Tabriziy ruboiy vaznlari hazaj bahrining axrab va axram shajaralarining 24 vazni haqida qisqa ma'lumot berib, qofiya ilmi haqidagi nazariy ma'lumotlarni berishga o'tadi. Risolada keltirilgan mumtoz qofiyaning nazariy asoslari "Qofiya", "Qofiya harflari", "Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra turlari" sarlavhalari ostida keltiriladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, poetika ilmiga oid risolalardagi adabiy tur va janrlar, aruz vazni, badiiyat ilmi, qofiya nazariyasiga oid ilmiy-nazariy ma'lumotlar adabiy jarayondagi yangilanishlar, tajribalarning ma'lum qonuniyatlarga solinishi asosida yuzaga kelgan.

4.Tasavvuf adabiyotshunosligi, manbalari

Tasavvufning adabiyotga kirib kelishi, tasavvuf adabiyotining paydo bo'lishi adabiyotning mavzusi va shakli bilan bevosita bog'liq. Olimlar tasavvufning adabiyotga yaqinlashish sababini so'fiylarning raqsi samo majlislari bilan bog'lashadi. N.Komilov bu jarayon masalaning bir tomoni ekanligini ta'kidlab, adabiyotning ham tasavvufga intilishi borasida fikrlarni keltiradi¹⁶⁷. Tasavvuf shayxlari muridlariga ta'sir etish uchun ruboiy, g'azal kabi kichik she'riy janrlardan foydalanganlar, o'zlari ham tasavvufona g'oyalarni o'zida jamlagan asar namunalarini yaratishgan. Ular bu asar namunalarining ta'sir kuchini oshirish maqsadida turli xalq og'zaki ijodi namunalarini asos qilib olgan, atrofdagilarni hayajonga solganlar. Bu vaziyatda so'fiylar adabiyotdan shakl, ta'sir vosita sifatida foydalanganlar. Biroq tasavvuf adabiyotining shakllanishida adabiyotning tasavvufga yaqinlashish bu jarayonni tezlashtirdi. Tasavvuf g'oyalari, pok ilohiy ishq, Haq va haqiqat, insoniy xislatlar, komil inson, kamolot kasb etish haqidagi insonparvarlik g'oyalari she'riyatning asos mohiyatiga aylandi. So'fiyona adabiyotning tasvir mavzusi (obyekti) tariqat yo'li bilan poklanayotgan va tinmay komillik sari intilayotgan Inson bo'lgani uchun ana shu solik – yo'lovchi Insonning dunyoqarashi, estetikasi,

¹⁶⁷ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон. 2009. – Б.139.

kechinmalar olami muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Tasavvufiy adabiyotining barcha ko'rinishlari, janrlarida ana shu solik Insonning tuyg'ulari, tushunchasi tasvirga olinadi, uni tarbiyalash, unga Haqni va o'zligini tushuntirish, turli rivoyat va hikoyatlar keltirish, o'git-nasihatlar qilish bilan uning ongi va qalbiga yo'l topish bosh masala qilib olinadi¹⁶⁸.

Tasavvuf adabiyotining ilk namunalari VIII-XI asrlarda (Robia Adaviya, Mansur Xalloy) so'fiylar tomonidan yaratilgan bo'lsa, X-XII asrlarga kelib tasavvuf adabiyoti ulkan bir adabiyotga aylandi, o'ziga xos obrazlar, timsollar olami, alohida ramzlar, uslub va usullar shakllandi. Bu jarayon adabiy ta'sir natijasida XX asr boshlariga qadar adabiyotning asosini tashkil etdi.

Adabiyotshunoslik badiiy so'z talqini bilan mashg'ul bo'lsa, tasavvuf adabiyotshunosligi inson ma'naviyati va uning kamoloti haqidagi ilm bo'lgani bois har ikki soha bir manbadan – inson qalbidan oziqlanadi. Shuning uchun ham ayrim so'z san'atiga doir qarashlarni tasavvuf adabiyotida yoki tasavvuf nazariyasiga oid fikrlarni adabiyotshunoslik muammolaridan uzib olgan holda tahlil qilish to'g'ri emasligini ko'rsatadi¹⁶⁹.

Shu jihatdan, so'z tabiati va mutasavvif shoirlar hayoti va ijodiy merosi, adabiy ta'sir masalasiga bag'ishlangan manoqib, tazkiralar tasavvuf adabiyotshunosligining muhim manbalaridan sanaladi.

Faxruddin Ali Safiyning "Rashahotu aynil-hayot" asari. Faxruddin Ali Safiyning (1463-1503) "Rashahotu aynil-hayot" ("Obihayot tomchilari") asari mashhur Shayx Xoja Ahrori Valiyning (1404-1490) hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan yirik asarlardan biridir. Asar garchi fors tilida yaratilgan bo'lsa-da, unda Movarounnahrda yashagan ko'plab mashoyixlar, olimlar, davlat arboblari, mutasavvif shoirlar xususida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Asar O'rta Osiyo siyosiy-ijtimoiy, adabiy hayotini o'rganishda muhim manbalardan biridir. "Rashahot"da keltirilgan voqealar, asosan, muallif o'z ko'zi bilan ko'rgan va ishonchli kishilar og'zidan yozib olgan voqealardan iborat. XV-XVI asardagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy jarayonlarni yoritishda ko'p olimlar "Rashahot"ga murojaat etadilar. Ali Safiy asarni yozishda Jomiyning "Nafohotu-l-uns", Porsoning

¹⁶⁸ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон. 2009. – Б.140.

¹⁶⁹ Boltaboyev H. Adabiyotshunoslik tarixi. –Т.: Mumtoz so'z. 2016. –Б.198.

“Faslu-l-xitob”, Shahobiddin ibn Amir Hamzaning “Maqomoti Amir Kulol”, Muhammad Qozining “Silsilatu-l-orifin” va Xoja Ahror yaqinlaridan birining “Masmu’ot” kitoblaridan foydalangan.

Asar Muqaddima, uch bob va Xotimadan iborat bo‘lib, O‘rta Osiyoda hukm surgan tariqatlar, tariqat vakillari, mutasavvuf shoirilar hayoti, ijodi, umuman, tasavvuf tarixiga oid ma’lumotlarni o‘zida jamlagan¹⁷⁰. Asarda Xoja Yusuf Hamadoniy, Xoja Abdulloh Baraqiy, Xoja Hasan Ondoqiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Mansur Oto, Abdulmalik Xoja, Toji Xoja, Sa’id Xoja, Sulaymon Oto, So’fi Muhammad Donishmand, Hakim oto, Zangi Oto, Sayyid Oto, Ishoq Xoja, Xoja Ali Romitaniy, Xoja Muhammad Bobo Samosiy, Xoja Muhammad Xalloy Balxiy, Xoja Muhammad Porso, Mavlono Ya’qub Charxiy, Mavlono Sa’duddin Koshg‘ariy, Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy kabi shayx va mutasavviflar xususida qimmatli ma’lumotlar keltiriladi.

Ali Safiy shayxlar yo‘llarini tushuntirar ekan, baytlar asosida fikrni dalillaydi. Masalan, Xoja Alouddin G‘ijdivoniydan “ko‘nglingiz Hazrati Xoja Bahouddin quddisa sirruhuning tariqatlaridami?” deb so‘rashganida bayt asosida javob bergan ekanlar:

Chun bag‘oyat tez shud in jo‘(y) ravon,

G‘am napoyad dar daruni oshiqon.

(Bu anhor juda tez oqadigan bo‘lsa,

*Oshiqlarning qalbiga g‘am kelmaydi)*¹⁷¹.

Asarda Abdurahmon Jomiy, hayoti yo‘li, shajarasi, asarlari va g‘azallarining yozilish tarixi, e’tiqodi, maslagi, tariqat yo‘lidagi fikrlari bilan bog‘liq qimmatli ma’lumotlar keltiriladi. Ali Safiy Abdurahmon Jomiyning “Sharhi miftoh”, “Mutavval”, “Hoshiyayi mutavval” kabi kitoblarini qiroat qilib ulg‘ayganini ta’kidlab, Qoziyi Rum va Mavlono Yusuf Samarqandiyning Jomiyga bergan yuksak e’tiroflariga urg‘u beradi. Jomiyning “Nafohotu-l-uns” tazkirasining yozilish sabab va jarayonlarini keltiradi. “Silsilatu-z-zahab” tarkibidagi majlisga jon kirgizganligi bilan bog‘liq voqealarning keltirilishi Jomiy ijodiyotining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Asarda Abdurahmon Jomiyning bir qancha g‘azallari, qasidalarining yozilish sabablari ko‘rsatiladi: “Va bu voqealarning suduri va ahli Bag‘dodning jafolaridin so‘ngra Hazrati Maxdum bu g‘azalni oydilar:

¹⁷⁰ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт. –Т.: Абу Али ибн Сино. 2006.

¹⁷¹ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт. –Т.: Абу Али ибн Сино. 2006. – Б. 49.

Bikshoy soqiyo ba labi Shatt sari sabuy,
 V-az xotiram kudurati Bag'dodiyon bisho'y.
 Muhram balab nih az qadahi mayki, hech kass,
 Zi abnoyi in diyor narezad ba go'fti go'y...
(Shatt daryosi labida, ey soqiy, ko'zaga suv ol
Bag'dodliklar yetkazgan dilxiraligini xotiramdan yuv,
May qadahidan labimga muhr qo'yginki,
Bu diyorning hech bir odami so'zga og'iz
ocholmasin)"¹⁷².

Abdurahmon Jomiyning Makka va Madina shaharlarida yurganlarida na't g'azallar, qasidalar yozganlari bilan bog'liq voqelik asarlardan parchalar keltirilgan holda taqdim qilinadi. Asarda Abdurahmon Jomiy Navoiy ijodiyotiga ta'sir masalasi atroflicha yoritiladi. Jomiyning Hirotga qaytishi, Husayn Boyqaro va Navoiyning Jomiy sharafiga bitgan nazm parchalari va ruboiyoti Jomiyning bu ikki shoir uchun qadrli ekanligini ko'rsatadi.

Insof bideh, ey falaki miyno fom,
 To z-in kudom xubtar kard xirom,
 Xurshidi jahon tobi tu az jonibi subh,
 Yo mohi jahon gardi man az jonibi shom
(Insof qil, ey ko'k gumbazli falak,
Bu ikovdan qay biri chiroylaroq xirom etdi:
Tong payti chiqqan nurli quyoshmi,
Yoki shom payti chiqqan mening jahon kezuvchi oyimiz?)¹⁷³

Faxruddin Ali Safiyning "Rashahotu aynil hayot" asari garchi Xoja Ahror Valiy maqomotiga bag'ishlangan bo'lsa-da, asarda 50 ga yaqin mutasavvif shayx va shoirlar xususida ma'lumotlar keltiriladi.

Turkiy adabiyotning yirik mutasavviflaridan biri Ahmad Yassaviy va Yassaviy hayoti, maqomoti, ijodiyoti xususida bir qancha asarlarda ma'lumotlar keltiriladi. Xususan, So'fiy Muhammad Donishmand Zarnuqiyning "Mir'ot ul-qulub", Maylono O'rung Qo'yloqiy tomonidan turkiyga o'girilgan "Nasabnoma", Husomiddin Sig'noqiyning "Risola dar tarjimai Ahmad Yassaviy", Xoja Ishoqning "Hadiqat ul-orifin",

¹⁷² Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт. –Т.: Абу Али ибн Сино. 2006. – Б. 194.

¹⁷³ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт. –Т.: Абу Али ибн Сино. 2006. –Б. 197.

Sulton Ahmad Haziniyning “Javohir ul-abror”, “Manba’ ul-abhor”, “Jomi’ ul-murshidin”, “Hujjat ul-abror”, Olim Shayx Azizonning “Lamahiot min nafahot il-quds”, Muhammad Sharif Buxoriyning “Hujjat uz-zokirin”, Shayx Zinda Alining “Samarat ul-mashoyix”idir.

Bu manbalar orasida *Sulton Ahmad Haziniyning “Javohir ul-abror” asari*¹⁷⁴ yassaviylik tarixi, odobu arkoni haqida keng ma’lumot beruvchi asar sifatida muhim ahamiyatga ega. Sulton Ahmad Haziniyning “Javohir ul-abror” asarida nafaqat Xoja Ahmad Yassaviy, balki Ahmad Yassaviy maslagi, shajarasi, ruhi bilan aloqador Mansur ota, Sulaymon Boqirg’oniy, So’fiy Muhammad Donishmand, Sayyid Mansur kabi Yassaviy izdoshlari – shayx va mutasavvuflarning fikrlari, asarlari borasida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan.

“Javohir ul-abror”ning umumiy hajmi 164 varaqdan iborat bo’lib, she’rlar, nasriy bayonlar, Qur’oni Karim oyatlari, hadislar, ulug’ mutasavvuflarning hikmatli so’zlari, so’fiy shoirlarning pand-nasihatlari, maqollar, turli manoqib va rivoyatlardan tarkib topgan. Asar asosan nasrda yozilgan, ko’plab she’riy satrlar ham o’rin olgan. “Javohir ul-abror”ning, ayniqsa, nasriy qismlarida muallif tasavvuf arboblari – shayx, murshid, so’fiy, orif, valiylarning fikr-mulohazalaridan ham samarali foydalangan¹⁷⁵.

Asarning boshlang’ich qismida Haziniy Ahmad Yassaviyni quyidagicha ta’riflaydi:

Bo’ldi mashhur ul shayxi Alaviy,
G’arb-u Sharq ichra Ahmad Yassaviy...
Qutbi Arab, piri Ajam, shayxi Turk,
Murshidi ofoq-u aziz-u buzurg.
Arrakash-u nomvar-u shayx-u shob,
Zarravashi atrofida oftob.
Silsilasida uzamo bandasi,
Shohsuvoron baroh afkandasi...

“Javohir ul-abror”ning ma’lum bir qismida yassaviya shayxlari hayoti, muridlariga munosabati va shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqatga doir hikmatli so’zlari keltirilgan, keyingi sahifalarda faqr-u fano, zikr,

¹⁷⁴ Sulton Ahmad Haziniy. Javohir ul-abror. Turkiya. Istanbul universiteti kutubxonasi. Turkiy qo’lyozmalar bo’limi. №3893 raqamli qo’lyozma.

¹⁷⁵ Нодирхон Ҳасан. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони хикмат”. – Т.: Академнашр. 2012. – Б.94.

xilvat, samo' kabi masalalar, yassaviylik tariqati odobi, arkoni, ahkomi va maqomlari yoritilgan. Haziniy asarni yozishda bir qancha manbalardan unumli foydalangan. Xususan, asarning ba'zi o'rinlarida "Sahihi Buxoriy", "Sahihi Muslim", "Pazdaviy" kabi diniy manbalarga tayansa, ba'zi o'rinlarida Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr"iga murojaat qiladi, ba'zi o'rinlarda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"sidan iqtiboslar keltirsa, ba'zi o'rinlarda Sa'diyning "Guliston"iga murojaat qiladi. Bir o'rinda esa Ahmad Yassaviyning "Bo'ston ul-orifin" nomli asaridan so'z yuritadi va undagi ba'zi so'zlarni naql etadi¹⁷⁶.

Asarda Yassaviylikning yoyilish jo'g'rofiyasi keltiriladi. Haziniyning Yassaviyga bergan "*Hujjat ul-mutaaxxirin, hujjat ul-mutabaxxirin, sayyid us-saodat, murshid ul-kurd val arab val ajam*" ta'rifi yassaviylik tariqatining qanchalik keng va qachondan boshlab tarqalganligi borasidagi tasavvurlarga aniqlik kiritadi.

Haziniy "Javohir ul-abror" asarida tariqat g'oyalarini berish bilan cheklanmay, she'riy parchalarga alohida e'tibor qaratadi, turkiy, forsiy va arabiy she'rlarga keng o'rin ajratadi. O'sha davrda an'ana bo'lgan masnaviy, g'azal, ruboiy, qit'a, fard, hikmat kabi lirik janrlarda qalam tebratib shoirlik mahoratini ko'rsatishga harakat qiladi. Asarda jami ikki ming misraga yaqin she'r bo'lib, shundan yigirma satrdan ortig'i Ahmad Yassaviy va Jaloliddin Rumi y qalamiga mansub she'rlardir.

Haziniy asarda Ahmad Yassaviyning qaysi shayx qarashlarida ta'sirlanganini Yassaviydan keltirilgan baytlar asosida asoslab beradi. Xoja Ahmad Yassaviy va izdoshlari hayoti, ijodi, yassaviylik tariqati tarixi va taraqqiyotini o'rganishda "Javohir ul-abror" asari muhim manba sanaladi. Ahmad Yassaviy va yassaviylik haqida usmonli turklar hududida yozilgan yagona asar bo'lgan mazkur kitob nafaqat usmonli tarixi, balki O'rta Osiyo tarixini o'rganishda ham muhim qimmatga ega. Qolaversa, "Javohir ul-abror" asaridagi ma'lumotlar "Devoni hikmat"ning mualliflik masalasiga doir ayrim chalkash fikrlarga aniqlik kiritishga ham imkon yaratadi.

Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida ham tasavvuf adabiyotshunosligi masalalari mutasavvif shoir, avliyolar haqidagi ma'lumotlarning keltirilishi va Navoiyning mutasavviflar ijodiga bahosida ko'rinadi. "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida

¹⁷⁶ Подирхон Ҳасан. Яссавийликка доир манбалар ва "Девони ҳикмат". – Т.: Академнашр. 2012. – Б.97.

milodiy VIII asrning boshlaridan XV asrning oxirida qadar yashab o'tgan, Osiyo, Afrika, Yevropa qit'alarida istiqomat qilgan avliyolar, mutasavvif ijodkorlar tarjimai holi, ibratli hikoyatlar va pand-nasihatlari, baytlaridan namunalar keltirilgan. Alisher Navoiy asarning yozilish tarixi va sababi to'g'risida XI-XV asrlarga oid tasavvuf tarixini qamrab oluvchi biror asar mavjud emasligini, tazkirani Abdurahmon Jomiyning iltimosi va taklifiga binoan yozganligini alohida e'tirof bilan ta'kidlaydi. Tazkira tasavvuf tarixi va mutasavviflar hayoti bilan bog'liq aniq dalillar, misollar, hikoyatlar bilan boyitilishi bilan birga unda tasavvuf bosqichlari, tariqat yo'llari, oshiqning Allohga muhabbati, Haq yo'lidagi mashaqqatlar, Allohga do'stlik, valiylik maqomoti, e'tiqod, taqvo, iymon kalimasi, zakot berish, ro'za tutish, Haj ziyorati, zuhd, zohidlik, faqrlik kabi tasavvufiy yo'l, maqom, tushunchalar mohiyati ochib beriladi.

Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida nafaqat avliyo va shayxlar, shuningdek, avliyolik maqomiga erishgan mutasavvuf shoirlar Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Ahmad Yugnakiy, Xusrav Dehlaviy, Kamol Xo'jandiy, Nosir Xusrav, Ozariy, Lutfiy, Mavlono Muqimiy, Ashraf, Sayid Nasimiy, Shayx Mahmud Shabustariy, Shayx Imomiddin Faqih, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiylar haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Tazkira Shayx Uvays Qaraniy ta'rifi bilan boshlanib, o'ziga xos tuzilma asosida avliyolik maqomiga erishgan insonlarning hayot yo'li, maqomoti, muridlari, hikoyatlar, masalagiga oid savol-javoblar, o'git-nasihatlari tarzda keltiriladi. Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkisasi olimning tasavvuf ilmi bilimdoni ekanligini ko'rsatishi bilan birga uning e'tiqodi bilan bog'liq masalalarga ham javob bo'ladi. Navoiy tazkirada avliyolar bilan bog'liq voqealarga, tafsilotlarga o'z munosabatini bildiradi.

Tazkirada keltirilgan she'riy parchalar g'azal, ruboiy, masnaviy janrlariga oid bo'lib, Navoiy Jaloliddin Rumiya ko'p bora murojaat qiladi. Xususan, Najmiddin Kubro haqida to'xtalinar ekan, avliyoning hayot yo'li, safarlari, o'gitlari, zuhd, Allohga tavakkul, tavba, uzlat, qanoat kabi Allohga eltuvchi yo'llar haqidagi fikrlari keltiriladi. *Najmiddin Kubroning* kofir bilan uchrashuvi aks etgan voqealar keltirilgan ekan, ayni voqeaga mos "Jaloliddin Rumiya g'azaliyotida ishorat bu qissaga" izohi bilan bayt keltiriladi:

Mo az on muhtashamonem, ki sog'ar girand,
Na az on muflison, ki buzi log'ar girand.
Ba yake dast mai xolisi imon no'shand,
Ba yake dasti digar parchami kofir girand.

*(Biz shunday ulug' insonlardanmizki, ular sharob qadahini
oladilar,*

*O'sha kambag'allar singari faqat ozg'in echkini olish bilan
kifoyalanadilar.*

Ba'zilar bir qo'li bilan sof imon mayini ichadilar,

Ikkinchi qo'llari bilan esa kofirning bayrog'ini ko'taradilar)¹⁷⁷

Tazkirada *Mavlono Jaloliddin Muhammad Balxiy Rumi*ning *Farididdin Attor* bilan uchrashuvi keltiriladi. Farididdin Attor *Mavlono Jaloliddin Muhammad Balxiy Rumi*ga "Asrornoma" kitobini berganlari va Rumi bu kitobni o'zlari bilan olib yurishlari borasidagi fikrlar bu ikki avliyo va mutasavvuf shoirlarning ijodiy hamkorligi, ruhiy yaqinligini ko'rsatadi.

Navoiy o'z tazkirasida *Ahmad Yugnakiyga*, uning ijodiy salohiyatiga yuqori baho beradi. "Va aning tili turk alfozi bila mavoiz va nasoihqa go'yo ermish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuktalari shoye'dur. Nazm tariqi bila aytur ermish; aning favoididindur:

So'ngakka ilukur, eranga bilik,

Biliksiz eran ul iliksiz so'ngak"¹⁷⁸.

Undan tashqari tazkirada avliyo, mutasavvuf olim *Mavlono Muhammad Tabadgoniy* va uning "Asmoullah" sharhi, "Manozillus-soyirin" masnaviyoti, "Qasidai Burda" muxammasi, "Tazkiratul-habib" va "Vasoyo" tarjimalari xususida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasidagi singari "Nasoyim ul-muhabbat"da ham she'r borasida o'zining fikr-mulohazalari bildiradi. Xususan, *Hakim Sanoiy G'aznaviy*ning Sulton Mahmud Sabuktegin madhiga bog'lagan qasidasi va u bilan bog'liq voqeaga munosabat bildirish asnosida Sanoiyning "latoifindan" bir qit'a va bir ruboiyni keltiradi.

¹⁷⁷ Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. – Т.: Фафур Гулом номидаги бадний адабиёт нашриёти. 1968. – Б. 148.

¹⁷⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. – Т.: Фафур Гулом номидаги бадний адабиёт нашриёти. 1968. – Б. 157.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida sohibi devon mutasavvuf shoirlar va ularning ijodiy merosi borasida keng ma’lumotlar keltiradi. Xususan, Shayx Avhadiddin haqida to’xtalganda, uning avliyolik sifatlaridan ko’ra shoirlik salohiyatiga ko’proq e’tibor qaratadi, “g’oyat latofatda va tarjeoti bor” deya ta’rif berib, “Jomi Jam” nomli masnaviysining poetik xususiyatlari haqida to’xtalib, masnaviyga yuqori baho beradi. Masnaviyning uslubi Shayx Sanoiyning uslub va vazni bilan bir xil ekanligini ta’kidlab, parcha keltiradi. Navoiy Shayx Avhadiddin uslubi Shayx Sanoiy uslubiga o’xshash ekanligini “Rioya” qasidasiga javob tariqasida yozgan “adadi yuz oltmish” qasidasi va qasidadan keltirilgan parcha dalillaydi.

Navoiy *Xusrav Dehlaviy* va uning hayot yo’li haqida ma’lumotlar keltirar ekan, mutasavvuf shoirning Shayx Sa’diy xizmatida bo’lgani, Shayx Sa’diyning Xusrav Dehlaviy hayotiga ta’siri masalasiga alohida e’tibor qaratadi, shoirning masnaviyoti bilan tanishtiradi¹⁷⁹.

Navoiy tazkirada *Shayx Kamol Xo’jandiy* ijodiga yuqori baho beradi. “Alarning ishtig’oli she’rg’a va aning nozukluklarig’a o’z hollarining satr va talbisi uchun erdi erkin” deya Kamol Xo’jandiy ijodiyotidan bayt keltiradi:

In takallufhoni man dar she’ri man,
Kullimiyni yo xumiroyi manast.

Tazkirada *Mavlono Lutfiy* bilan bog’liq, Maxdumiy Nuran otig’a “radifi suxan saj” asosida bog’langan qasida borasidagi voqelik va unga Navoiyning ijodiy munosabati aks etgan o’rinlar adabiyotshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Xamsachilikda “Xamsa” dostonlarining barchasiga javob yoza olgan ijodkorlar sanoqli. Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida “Xamsa” yozgan ijodkor *Mavlono Ashraf* haqida muhim ma’lumotlarni keltiradi. “Ko’prak avqotini “Xamsa” nazmig’a o’tkarur erdi” deya “Xamsa”ni muvaffaqiyatli tugatganini bayon qiladi, munosabatini bildiradi.

Tazkirada nomlari zikr qilingan avliyo, mutasavvuf shoirlar orasida Navoiyning o’zi ham alohida e’tirof etgan va ijodiga yuqori baho bergan shoirlar orasida *Sayid Nasimiy*ga alohida e’tibor qaratadi. Nasimiy nazmida “haqoyiq va maorif” ko’p ekanligini ta’kidlab,

¹⁷⁹ Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. – Т.: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1968. – Б. 178.

Nasimiy she'rlarining maqomotini "muqobalasida hamonoki she'r yo'q" deb baholaydi. Nasimiyni terisini shilishayotganlarida ham "bu she'rmi debturki" deb ikki bayt shaklida namuna keltiradi:

Qibladur yuzung, nigoro, qoshlaring mehroblar,
Surating mus'haf, vale xol-u xating e'roblar.

Ey Nasimiy, chun muyassar bo'ldi iqboli visol,
Qo'y, teringni, so'ysun, bu palid qassoblar¹⁸⁰.

Hofiz Sheroziy ijodiyoti Navoiyni ham ilhomlantirgan. Xususan Navoiy tazkirada *Hofiz Sheroziy* devonining maqomotini "Xojalar silsilasidin azize" va Mir Qosim ta'rifi asosida belgilab beradi. Mir Qosim Hofiz Sheroziy devoniga "qur'oni forsiy" deya ta'rif berganini ta'kidlab, o'zi ham shoir she'rlarini "kalom oyoti maonisidin mamlu" va asror va nukotidin mashhun" deya baholaydi.

Tazkira Abdurahmon Jomiy ta'rifi bilan yakunlanadi. Tazkiradagi bu qismda Navoiyning Jomiyga chuqur ehtiromi aks etgan. Jomiy haqidagi bu qismda Jomiyning ijodiy merosi borasidagi qimmatli va muhim ma'lumotlar keltiriladi. Uning nazm va nasrda ellikka yaqin asari borligi ta'kidlanib, har birining nomi keltirilib, shoir tomonidan ularga munosabat bildiriladi. Jomiyning uch devoni: "Fotihat ush-shabob", "Vositat ul-iqd", "Xotimat ul-hayot"; yetti daftardan iborat masnaviyoti: "Tuhfat ul-ahror", "Silsilat uz-zahab", "Yusuf va Zulayxo", "Layli va Majnun", "Xiradnomayi Iskandariy", "Subhat ul-ahror", "Salomon va Absol"; nasriy asarlari: "Tafsir", "Shavohid un-nubuvvat", "Nafohot ul-uns", "Sharhi fusos", "Ashi't ul-lamaot", "Lavoeh", "Lavome", "Sharhi ruboiyyot" Navoiy tomonidan alohida e'tirof etiladi.

Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasi nafaqat avliyolar hayoti va maqomoti haqida ma'lumot beruvchi asar, balki unda tasavvuf adabiyoti, uning mazmuni, tarixi, manbalari, vakillari va ularning ijodiy merosi borasida Navoiyning ilmiy-tanqidiy qarashlari aks etgan tasavvuf adabiyotshunosligining muhim manbasi hamdir.

XVIII asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan mutasavvuf shoir *Hazrati Shayx Abdulaziz Majzub*(*Majzub Namangoniy*)ning "*Tazkirat ul-avliyo*" tazkirasida muallifning tasavvuf adabiyoti va

¹⁸⁰ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1968. – Б. 183.

uning tarixi, uslubi borasidagi fikrlari keltirilgan. Asosan "Hikoyat"lardan tashkil topgan ushbu tazkirada avliyolarning uchrashuvlari, suhbatlari, savol-javoblari asosida tasavvufning umumiy qoidalari, suluk odobi va ayrim mashoyixlar manqabalari bayon qilinadi. Asar Movarounnahr va qo'shni mintaqalarda yashab o'tgan 200 dan ortiq tariqat mashoyixlari, valiyar zikriga bag'ishlangan. Tazkirada yuzdan ortiq she'riy baytlar fors va turkiy tilda ijod qilgan shoirlar qalamiga mansub bo'lib, Majzub Namangoniyy voqealarga uyg'un baytlarni keltirgan holda fikrlarni asoslaydi. Xususan, namanganlik Bozor Oxund haqida hikoyat keltirar ekan, Fuzuliyning:

Fuzuliy ishq zavqin zavqi ishq vor o'landan so'r,
misrasiga murojaat etadi. Yoki Mashrab hayoti bilan bog'liq tafsilotlarni keltirib, Ahmad Yassaviyning

Ruhi g'olib Ahmad-u Iso bo'lur,

Nafsi g'olib kofir-u tarso bo'lur

baytini keltirib, Mashrab hayotiga muvofiq kufr qismlarini tushuntiradi¹⁸¹.

Tazkirada Mashrab va So'fi Olloyorning yo'li qiyoslanadi. Tasavvufdagi ikki yo'lning farqli jihatlari tushuntiriladi: *"Xojam Podshohim aydilarki: So'fi Allohyorning ilmi madrasalarda olimlar, toliblarga o'qitadurgon ilmdur, Boborahim Mashrabning ilmi asrorlar ilmidurki, u ba'zi-ba'zi avliyoullohlar suhbatida muyassar bo'lur"*¹⁸². Shu borada ikki mutasavvuf shoir asarlari ham ikki yo'nalish uchun mo'ljallangani aytiladi.

Majzub Namangoniyyning "Tazkirat ul-avliyo"sida bu kabi tasavvuf adabiyoti va vakillari borasidagi fikrlar talaygina. Tazkiraning ko'p o'rinlarida Majzub Namangoniyyning tasavvufona baytlari keltiriladiki, bu shoirning tasavvuf ilmi biliimdoni ekanligidan dalolat beradi. Holbuki, shoir ismi mazmuni ham buni isbotlab turibdi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tasavvuf adabiyoti badiiy adabiyotning negizida paydo bo'lgani singari tasavvuf adabiyotshunosligi ham adabiyotshunoslik tarixining tarkibiy qism sanaladi. Tasavvuf adabiyoti tarixi, mohiyati, janrlari, manbalari xususida ma'lumot beruvchi asarlar tasavvuf adabiyotshunosligining manbalari sanaladi. O'z navbatida manqib, risola, tazkira kabi

¹⁸¹ Hazrati Shayx Abdulaziz Majzub. Tazkiratul avliyo. – T.: Anorbooks, 2025. – B. 121.

¹⁸² Hazrati Shayx Abdulaziz Majzub. Tazkiratul avliyo. – T.: Anorbooks, 2025. – B. 120.

adabiyotshunoslik janrlari tasavvuf adabiyotshunosligining ham manbalari sifatida e'tiborga molik.

Savol va topshiriqlar:

1. *Johiliya davri arab adabiyotiga oid janrlarni sanang.*
2. *Riso qanday janr?*
3. *Qasida janri tarkibidan o'sib chiqqan janrlarni sanang.*
4. *Ilmi bade'ga oid manbalarni tasniflang.*
5. *Husayn Voiz Koshifiyning "Badoye' ul-afkor" asari adabi ilmi tarkibidagi qaysi ilmga bag'ishlangan?*
6. *Qofiyaga oid risolalar haqida ma'lumot bering.*
7. *Tasavvuf adabiyotshunosligi manbalarini sanang.*
8. *Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asari nima sababdan tasavvuf adabiyotshunosligi manbasi sifatida baholanmoqda?*

Adabiyotlar:

1. Abdurahmon Jomiy. Risolai qofiyai Mulla Jomiy. Kalkutta, 1867.
2. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968.
3. Аллахвердиев. Г. Труд Хатиба Табризи "Китаб ал кафи фи-л- аруз ва-л-кавофи". – Баку. 1992.
4. Абу Закарийя (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролова) / Классический арабский стих. История и теория аруда. – Москва: Наука, 1991.
5. Boltaboyev N. Adabiyotshunoslik tarixi. – T.: Mumtoz so'z. 2016.
6. Brown E.G. A History of Persian Literature under Tartar Dominion (A.D. 1265-1502). Cambridge University Press. London.
7. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират аш-шуаро. – Техран, 1959. // Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират аш-шуаро. – Т. : Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981.
8. Ibn Rashiq. Al-Umda fi mahosin ash-shi'r va-adabih va-naqdih. 4-ye izd. T. 1-2, Bayrut. 1972.
9. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон. 2009.
10. Haji Khalifa. Lexicon bibliographicum et encyclopadicum. Edidit... Gustavus Flügel, Leipzig – London, vol IV, 1837, f. 205.

11. Muntaxabi "Tarjumon-ul-balog'a" va "Hadoiq-us-sehr". – Dushanbe: Donish, 1987.
12. Mahmud Zamaxshariy. Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-il-aruz. Bayrut: Maktabat ul-amorif, 1989.
13. Nosir ad-Din Tusi. Mi'yar al-ash'or. – Tehron, 1325.
14. Нодирхон Ҳасан. Яссавийликка доир манбалар ва "Девони хикмат". – Т.: Академнашр. 2012.
15. Рашид ад-дин Ватват. Хадаиқ ас-сехр фи дакаиқ аш-шиър. Перевод с персидского и факсимиле. – М.: Наука, 1985.
16. Roduyoni, Muhammad ibni Umar. «Tarjumon-ul-balog'a». Ba tasxeh va ehtimomi Ahmadi Otash / Tehron, h. 1362.
17. Sulton Ahmad Haziniy. Javohir ul-abror. Turkiya. Istanbul universiteti kutubxonasi. Turkiy qo'lyozmalar bo'limi. №3893 raqamli qo'lyozma.
18. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт. – Т.: Абу Али ибн Сино. 2006.
19. Sharaf al-Din Hasan b. Muhammad Romiy Tabriziy. Haqayiq al-hadoiyiq. Nashrga tayyorlovchi Said Muhammad Kozim Imom. Tehron universiteti, h.1341 y. m.1962.
20. Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Душанбе: Адиб, 1991. – Саҳ. 161.; Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам.(перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997.
21. Sharafiddin Romiy Tabriziy . Haqoyiq al-hadoiyiq. Sayyid Muhammad Kozim Imom. – Tehron. 1962.
22. Чалисова Н.Ю. Персидская классическая поэтика о конвенциях описания феноменов красоты. Трактат Шариф ад-Дина Рами "Собеседник влюбленных"// Памятники литературной мысли востока. – Москва ИМЛИ РАН 2004
23. Hazrati Shayx Abdulaziz Majzub. Tazkiratul avliyo. – Т.: Anorbooks, 2025.
24. Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmiyning qiyosiy tahlili. Monografiya. – Т.: Bookprint, 2022.
25. Hamroyeva O.J. Mumtoz qofiyaning nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. – Т.: Bookprint, 2022.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTSHUNOSLIGI

REJA:

1. Amir Temur tuzgan markazlashgan davlatda adabiyotshunoslik taraqqiyoti
2. Shayx Ahmad Taroziyning "Fumumi-l-balog'a" asari – turkiy tildagi mumtoz she'r ilmi nazariyasiga oid ilk manba
3. Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida adabiyotshunoslik masalalari
4. Abdurahmon Jomiyning aruz, qofiya va muammo nazariyasiga oid risolalari tadqiqi
5. Sayfiy Buxoriyning "Aruz risolasi" da aruz nazariyasi
6. Sulton Husayn davrida yaratilgan adabiyotshunoslik manbalari: Atoulloh Husayniyning "Risolayi qofiya" va "Badoye' us-sanoye'" risolalari
7. Husayn Voiz Koshifiyning "Badoye' ul-afkor" asarida mumtoz poetika masalalarining aks etishi
8. Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida Alisher Navoiy hayoti va ijodining yoritilishi

1. Amir Temur tuzgan markazlashgan davlatda adabiyotshunoslik taraqqiyoti

Dastlab arab she'rshunosligi tarkibida shakllangan poetika ilmi fors va turkiy adabiyotda ham ravnaq topdi. Poetika va uning tarkibiy qismi: ilmi bade', aruz va qofiya ilmining taraqqiyoti ma'lum vaziyat va sharoitlar asosida takomillashdi. Poetika va qofiya, aruz, badiiyat ilmi nazariyasi, uning alohida ilm sifatida takomilashishi, maxsus risola va qo'llanmalarning yaratilishi temuriylar hukmronligi davrida yangi bosqichga ko'tarildi. Temuriy hukmdorlarning ilmga, adabiyotga munosabati, homiyligi bir necha turdagi adabiyotlar qatorida ilmiy-nazariy asarlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Bu davrga kelib, she'r ilmini egallash nafaqat shoirlar, filolog olimlar va mutaxassislar, balki o'zini bilimli va ma'lumotli deb bilgan har bir ziyoli insonning vazifasi sanalgan. She'r bitishni bilish uchun esa, she'riyat qonuniyatlari, nazariyasini puxta egallash zarur bo'lgan.

Mamlakatimiz tarixida temuriylar davri Renessans, ya'ni Uyg'onish davri sifatida baholanadi. Bu davrda ilm-fan, madaniyat,

me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa va she'riyat, shuningdek, savdo-sotiq yuksak darajaga ko'tarilganligi bugun jahon jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilmoqda. Buning bir qancha sabablari bor:

Birinchidan, poetika, xususan, qofiya, aruz, badiiyat ilmi tadqiqi temuriylar davrida, ilm-fan taraqqiyoti uchun yaratilgan keng imkoniyatlar bois ko'p sohalarda bo'lgani kabi poetika, adabiyotshunoslik ilmida ham katta yutuqlarga erishilganligi, bu ilmning taraqqiyoti va rivoji aynan bizning hududimizda yagona madaniy va ilmiy muhit pishib etilganligi sababli amalga oshganligini isbotlash zarur va muhimdir.

Ikkinchidan, temuriylar yaratgan muhit negizida she'r tizimlari va ularning nazariy umumlashmalari vujudga kelgan. Ilmlar uchligi(qofiya, aruz, badiiyat ilmi)ning o'rta asrlardagi rivoji ikki milliy ilmlar uchligi nazariyalarining kelib chiqishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan, ular: fors-tojik qofiya, aruz, badiiyat nazariyasi va o'zbek (turkiy) qofiya, aruz, badiiyat nazariyasi. Ular bir, yagona va uzviy bog'langan adabiy-madaniy muhit mahsuli bo'lib, aynan temuriylar davrining yutug'i sifatida e'tiborga molik¹⁸³.

Temuriylar davridagi muhit ta'sirida aruz, ilmi bade' va qofiya ilmiga oid risolalarning yaratilishi poetika ilmining nazariy asoslari yuqori darajada ishlab chiqilganini ko'rsatadi. Uch ilmga bag'ishlangan risolalarning aksariyatida aruz, qofiya, badiiyat ilmining nazariy asoslari puxta va mukammal ishlab chiqilgani buning yorqin dalilidir. Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Abdurahmon Jomiyning "Risolayi qofiya", "Risolayi aruz", Sayfi Buxoriyning "Aruzi Sayfiy", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'", "Risola dar qofiya", Husayn Voiz Koshifiyning "Badoye' ul-afkor", Zahiriddin Muhammad Boburning "Risolayi aruz" asarlari ana shunday muhim manbalardan biridir.

2.Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari – turkiy tildagi mumtoz she'r ilmi nazariyasiga oid ilk manba

Temuriylar davridagi turkiy tilda yaratilgan she'r ilmiga bag'ishlangan muhim manbalardan biri Ahmad Taroziyning "*Funun ul-balog'a*" asaridir. Poetikaga bag'ishlangan arab, fors tilidagi asarlar

¹⁸³ Jalolovna, H. O. (2022). Improvement of the Science of rhyme in treatises of the timurid period. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 10, 342-348.

ta'siri natijasida yaratilgan "Funun ul-balog'a" asari turkiygo'y ijodkorlar talabi bilan yuzaga kelgan edi. Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari poetika ilmiga oid arab, fors manbalardagi qonuniyat, munosabatlarning jamlanmasi bo'lishi bilan birga unda bu ilmlarning ancha mukammal, takomillashgan ko'rinishi aks etgan. Asarda adabiy tur, janr, badiiy san'atlar, vazn va qofiya ilmiga oid nazariy fikrlarning taraqqiy etganligini kuzatish mumkin. Ahmad Taroziy ilmlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, tarkibiy qismlari, tushunchalariga izoh berar ekan, misollar, baytlar orqali tushuntiradi.

"Funun ul-balog'a" asarining topilishi, ilmga ma'lum qilinishi E.Umarov nomi bilan bog'liq bo'lib, 1993-yilda AQShning Blumington shahridagi Indiana universitetida ma'ruzalar o'qish bilan birga O'zbekistonga bir qancha qimmatli manbalar qo'lyozmalari va ularning fotonusxalarini olib qaytishga muvaffaq bo'lganlar. Bu manbalar orasida Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari ham mavjud bo'lib, asar haqidagi ilk tadqiqotlar E.Umarov va A.Hayitmetov tomonidan olib borilgan. Asar milodiy 1436-1437-yillar oralig'ida turkiy tilda yozilgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari adabiyot nazariyasi, poetika ilmi, she'r nazariyasiga oid turkiy tildagi ilk manbadir. "Funun ul-balog'a"ning joriy yozuvdagi ilk nashri adabiyotshunos A.Hayitmetovga tegishli bo'lib¹⁸⁴, keyingi davrlarda bu asarning I.Jemeney nashriga tayanilgan nashri ham amalga oshirilgan¹⁸⁵.

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari temuriy hukmdor Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan bo'lib, asar kirish qismining so'ngi aynan Ulug'bekka bag'ishlangan tavsif bilan tugallanadi: "...ul saltanat daryosining gavhari va ma'dalat konining javhari, saxovat boronining abri va shijoat beshasining babri, farosat sipehrining mohi, kayosat mamlakatining shohi, shahanshohi a'zam, shahriyori a'lam, sohibu-s-sayf va-l-qalam, ma'dani lufu karam, moliki riqobi umam, farmondehi turku arabu ajam mug'isi-d-din va-d-davron amir Ulug'bek

¹⁸⁴ Ахмад Тарозий. Фунун ул-балог'а. (Нашрга тайёрловчи А.Хайитметов). – Т.: Хази́на. 1996.

¹⁸⁵ Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. (Nashrga tayyorlovchilar: H.Boltaboyev, J.Jo'rayev). – Т.: Mumtoz so'z. 2016.

*Ko'ragon...*¹⁸⁶ Asarning Ulug'bek zamonida ko'chirilgan nusxasi bizgacha yetib kelmagan, 1581-yilda Buxoroda Mir Kulanki al-Hoji kotib tomonidan ko'chirilgan nusxasi mavjud. Ushbu nusxa qo'lyozmasining so'nggi sahifalari(5-bo'lim) bizgacha yetib kelmagan. Muallifning o'zi keltirilishicha, asar o'z zamonida "Latoyifi Taroziy" nomi bilan mashhur bo'lgan.

Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari turkiy adabiyotshunoslik tarixida quyidagi masalalar bo'yicha ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishda muhim ahamiyatga ega:

1. Temuriylar davri adabiy muhiti borasida qimmatli ma'lumotlarni bera oladi. Xususan, Ulug'bek zamonidagi adabiyotning gullab-yashnashi bevosita Mirzo Ulug'bekning ham adabiyotga befarq emasligi bilan bog'liq. Bu davrda Muvarounnahrda Qutbiddin Saroyi, Jaloliy, Shams Qisoriy, Hoji Xo'jandiy, Muhammad Temur Bug'o, Hotifiy, Hoji Aqcha Kindiy kabi forsiy va turkiy tilda ijod qiluvchi shoirlarning mavjudligi davr adabiy muhitining yuqori darajada shakllanganligini ko'rsatadi.

2. Ahmad Taroziy shaxsiyati, ijodiy merosi haqidagi eng to'g'ri va ishonchli ma'lumotlar muallifning o'z tili bilan yozilgan ma'lumotlardir.

3. Bir qancha asarlarning yozilishi tarixi bilan bog'liq masalalarga yechim bo'luvchi ma'lumotlar mavjud. Sakkokiyning Ulug'bekka atab yozgan qasidasi, Ahmad Taroziy tomonidan yozilgan tarji'larning yozilish sabablari aynan "Funun ul-balog'a"dagi ma'lumotlarga tayaniladi.

4. Asar Xuroson va Movarounnahr atrofida yashab ijod etgan ellikka yaqin shoirlar va ularning she'riy parchalari bilan tanishtirish imkoniga ega. Asardagi she'riy parchalar yig'ilsa, kichik bir bayoz hosil bo'ladi. Bu esa asarlari yetib kelmagan shoirlar va ularning adabiy jarayondagi ishtiroki borasida ma'lum tasavvurlar va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

5. Ahmad Taroziy "Funun ul-balog'a" asarini yozishda bir qancha manbalar bilan tanishgan. Garchi asar nomlarini keltirmasa-da, mavjud arabiy, forsiy nazariy qonuniyatlarni qiyoslagan, adabiy jarayondagi o'zgarishlarni baytlar asosida isbotlab bergan. Shu jihatdan, "Funun ul-balog'a"da keltirilgan she'r nazariyasiga oid ilmiy-nazariy qonuniyatlar

¹⁸⁶ Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. *Fununu-l-balog'a*. (Nashrga tayyorlovchilar: H.Boltaboyev, J.Jo'rayev). – T.: Mumtoz so'z. 2016. – B.6.

davr adabiy jarayoni yangiliklari, tajribalarining hosilasi sifatida e'tiborga molik. Keyingi davr adabiyotshunosligi manbalari she'r nazariyasiga oid qonuniyatlarni keltirishda aynan "Funun ul-balag'a"da keltirilgan ma'lumotlarga tayanishgan¹⁸⁷.

Asar besh maxsus qismda iborat bo'lib, *birinchi qism* adabiy tur va she'r nav'lariga oid ilmiy-nazariy ma'lumotlardan iborat. Ahmad Taroziy she'riyatning 10 nav'i (*qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji', musammat, mustahzod, mutatavval, fard*)ni keltirib, ularning o'ziga xos shakliy hamda mazmuniy xususiyatlarini ko'rsatadi, Firdavsiy, Nasiriddiy Tusiy, Rashididdin Vatvot, Shayx Sa'diy, Farididdin Attor, Qutbiddin Saroyi, Salmon Sovajiy, Hofiz Sheroziy, Mavlono Lutfiy, Haydar Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Yaqiniy, Muqimiy yirik shoirlar ijodidan namunalar keltiradi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Ahmad Taroziy she'r nav'larini ajratishda ko'proq ularning shakliy xususiyatlariga tayangan. Ahmad Taroziy tayangan bu tamoyil har jihatdan o'zini oqlaydi. Chunki mazmuniy umumiylik she'r nav'larining barchasida o'z aksini topishi amaliyotda o'z isbotini topgan. She'r nav'larining aynan qasidadan boshlanishi ham ularning genezisi bilan bog'liq. Sharq adabiyotida qasida janri barcha janrlarning kelib chiqish uchun poydevor bo'lgani borasida yuqoridagi mavzularda keltirilgan edi.

"Funun ul-balag'a"da she'r nav'lari bo'yicha keltirilgan ma'lumotlar she'riy janrlarning turlarga ajratilishi borasidagi bahsli masalalarga yechim bo'ladi oladi. Xususan, tuyuqning alohida she'r nav'i emas, aynan ruboiy tarkibida keltirilishi, musammat shakllari (*musallas, murabba', muaxammas, musaddas, musabba', musamman, mustasne', muashshar*)ning she'r nav'i emas, aynan musammat tarkibiga kiruvchi shakllar ekanligi borasidagi bahsli masalalarga asosli javob berilgan.

Ahmad Taroziy "Funun ul-balag'a"da qofiyani bir umumiy "Al-fann-us-soniy-fi-l-qofiya va-radif" sarlavha ostida tushuntiradi¹⁸⁸. "Bilgilkim, majmui ulamo va fuzalo mazhabinda ahli tab'g'a qofiya ilmin bilmak muhimdir" jumalari bilan boshlangan bu qismda olim

¹⁸⁷ Jalolovna, K. O. (2019). THE RHYMING STUDY AT "FUNUN ULBALAGA". Journal of Critical Reviews, 7(3), 2020.

¹⁸⁸ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балога. (Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов) –Т.: Хази́на, 1996. –Б.61.

qofiyaga yuqori baho berib, uni “she’rning asli, asosi” sifatida baholaydi. Qofiyasiz she’r bo’lishi mumkin emas. Olimning aytishicha, ba’zan qofiyasiz she’r ham uchrab turadi. Bu she’rga “harora she’r” deb nom berishgan. Qofiya munosabatida olimlar o’rtasida ixtiloflar mavjud bo’lib, “Funun ul-balog’a”da ularga birma-bir e’tibor qaratilgan¹⁸⁹.

Olim asarda qofiya nazariyasiga oid manbalar nomini keltirmaydi. Arab va ajam olimlarining fikrlarini o’zaro qiyosiy o’rganadi, turkiy adabiyotdagi holatni taqdim qiladi. Mumtoz qofiyaning turkiy adabiyotdagi o’rnini belgilash maqsadida “she’rning asosi” sifatida qofiyaning asosiy unsur sifatida taqdim etadi¹⁹⁰.

“Funun ul-balog’a”dagi qofiya nazariyasiga oid ma’lumotlar turkiy qofiyaning o’ziga xos xususiyatlarini ko’rsatishda muhim ahamiyatga ega. *Qofiya harflari, qofiya harakatlari, qofiya ayblari, qofiyaning asliy, g’ayri ma’muliy, shoygon, muassas, murdaf, mujarrad, muqayyad, mutlaq, mutavotir, mutarodif, mutarokib, mutadorik, mutakovis, mutasoviy, mutarajih, mutazoyid* kabi bir qancha turlari va ularning ilmiy-nazariy qonuniyatlari, amaliy natijasi bilan bog’liq baytlar qofiya nazariyasi borasida to’liq ma’lumotni bera oladi. Risolada boshqa risolalarda mavjud bo’lmagan ajam fuzalosi tomonidan qofiyaning taqti’ e’tiboriga ko’ra 3 turi ixtiro qilingani va ularning o’ziga xos xususiyatlari borasida ma’lumotlar keltiriladi. Qofiyaning bu uch turi turkiy she’riyatda ko’p qo’llangan qofiya turi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

“Funun ul-balog’an”ning uchinchi bo’limi “Al-fannu-s-solis fi-s-sanoye’i-sh-she’r”ga bag’ishlangan. Ahmad Taroziy balog’at ahli e’tibor qaratgan *tarsi’, tajnis, tashbih, tafsirul jaliy, mazminul muzdavaj, tansiq us-sifot, ta’kid ul-madh, tarjima, tajohuli orif, taajjub, iyhom, ashkol, e’not, ibdo’, irsoli masal, ig’roq fi-s-sifat, ishtiyoq, iltifot, intiboh, iqtibos, istifhom, istidlol, istidroq, istiora, maqlubu-l-ba’z, maqlubu-l-kull, murotu-n-nazir, mukarrar, mulamma’, musalsal, mutazalzal, muvajjah, muvashshah, muammo, lug’z, raqto, xayfo, baroati istihlol, radd ul-ajz ala-s-sadr, laffu nashr, mushavvash, tardul-aks, mutavassit, saj’, husni matla’, husni taxallus, husnu-t-talab,*

¹⁸⁹ Hamroyeva O. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tadqiqi. Monografiya. –T.: Bookprint. 2022.

¹⁹⁰ Шайх Ахмад Тарозий. Фунуну-л-балогъа. (Нашрга тайёрловчи А.Хайитметов) –Т.: Хазина, 1996. –Б.61.

husnu-l-maqta' va ular tarkibidagi turlar haqida batafsil ma'lumotlar keltiriladi. Tajnis, tashbih, saj', tarsi', raddu-l-ajz, qalb kabi san'atlarning tarkibiy tuzilishi, turlari va ularning shakllanishi, xususiyatlari borasidagi nazariy ma'lumot va dalillar muallifning ilmi bade' bilimdoni ekanligini ko'rsatadi.

Risolaning 4-bo'limi aruz ilmi tadqiqiga bag'ishlangan, muallif aruz nazariyasini ma'lum tizim asosida tushuntiradi. Dastlab aruz ilmi nazariyasiga oid manbalar("Aruzi Qustos", "Aruzi Andalusiy", "Me'yor ul-ash'or") bilan tanishtiradi, so'ng aruziy istilohlar mazmunini sharhlashga o'tadi, aruzdagi "usuli sitta" – olti arkon: sabab, vatad, fosila va ularning turlarini so'zlar yordamida tushuntiradi. Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari 35 zihof, 40 bahr (*muttafiq ul-arkon guruhiga kiruvchi 8, muxtalif ul-arkon guruhiga kiruvchi 32 bahr*) haqida ma'lumot keltiriladi. Har bahr tarkibidagi musamman, musaddas, murabba', mutatavval ruknli vaznlar baytlar asosida tushuntiriladi. "Funun ul-balog'a" asari besh bo'limdan iborat bo'lsa-da, risolada aruz ilmiga oid bo'lim ancha keng va mukammal tarzda berilgan. Risolaning salkam yarmi, 76b –139a sahifalari aruz ilmi nazariyasiga bag'ishlangan¹⁹¹.

"Funun ul-balog'a" risolasining beshinchi – so'nggi bo'limi muammo ilmi nazariyasiga bag'ishlangan bo'lib, afsuski, asarning bizga yetib kelgan qo'lyozma nusxasida bu bo'lim sahifalari mavjud emas.

3. Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida adabiyotshunoslik masalalari

Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asari temuriylar davri adabiyotshunosligiga oid muhim manbalardan biri bo'lib, tazkirada muallifning shoirlarning ijodkorlik mahorati va ijodiy merosini adabiy-tanqidiy jihatdan baholash mezonlari aks etgan. "Tazkirat ush-shuaro"da X-XV asrda O'rta Osiyo, Xuroson va boshqa hududlarda yashagan 350 ga yaqin shoirlar haqida ma'lumot keltirilgan.

¹⁹¹ Devin DEWEESE/ The Predecessors of Nava'I in the "Funun al-balagha" of s'haykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a negled source on Central Asian literary culture from the fifteenth century / Journal of Turkis'h studies, edited by Sinasi Tekin. 2005/ Volume 29. – P.73-163.

Tazkiraning Debocha qismida Davlatshoh Samarqandiyning she'r va shoirlik masalalari, balog'at ilmi, XV asrdagi adabiy jarayon haqidagi tanqidiy fikrlari bilan birga tazkiraning yozilishi tarixi, sababi va tarkibiy tuzilishi xususida to'liq ma'lumot berilgan¹⁹².

Tazkiraning Muqaddima qismida Labid, Farzuq, Ubuliy Hazzo'iy, Ibn Rumi, Mutanabbiy, Abul A'lo Ma'arriy, Haririy, Abulfath Bustiy, Mo'iniddin Tantaroni, Kasir Osiy kabi o'n nafar arab shoirlari nomlari zikr etiladi. Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asari Muqaddima, yetti tabaqa va Xotimadan iborat bo'lib, *tabaqa qism, bo'lim* ma'nosida ishlatilgan¹⁹³.

Tazkiraning birinchi tabaqasida *Rudakiy, Roziy, Asad Tusiy, Abulfaraj, Manuchehr, Pandoriy Roziy, Unsuriy, Asjadiy, Mas'ud Sa'd Salmon, Firdavsiy, Farruxiy, Muizziy, Nizomiy Aruziy, Nosir Xusrav, Am'aq Buxoriy, Qatron Ajaliy, Fasihiy Jurjoniy, Farxoriy, Abul A'loyi Ganja, Malik Imodiddin Zavzaniy* kabi shoirlar haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Tazkirada shoirlar zikri ma'lum sistema asosiga qurilgan bo'lib, bu qonuniyat barcha shoirlar ta'rifida ko'zga tashladi. Tazkirada shoirlar bilan bog'liq ma'lumotlar quyidagi tizim asosida keltiriladi:

- yashagan davri, hududi;
- ustozlari;
- asarlari;
- egallagan ilmlari;
- hayoti bilan bog'liq voqealar tafsiloti;
- tashqi ko'rinishi;
- ijtimoiy ahvoli;
- vafoti.

Tazkira Abu Abdulloh Rudakiy ta'rifi bilan boshlanadi. Muallif tazkirani Abu Abdulloh Rudakiydan boshlanganlik sababini somoniylar zamonida forsiycha she'rning rivoj topgani bilan izohlaydi. Somoniy zamonida yashab ijod etgan Rudakiy *shurolarning saromadi, sohibi devon* va uning zikri bilan boshlanishiga loyiq shoir edi. Rudakiyning "Kalila va Dimna" asarini nazmga solgani uchun ko'p in'omlar olgani, Buxoro amirini Buxoroga qaytarish uchun qasida

¹⁹² Qarang: "Adabiyotshunoslik janrlari va ularning tadrijiy takomili".

¹⁹³ Давлатшох Самарқандий. Тазкират уш-шуаро ("Шоирлар бўстони") (Таржимон: Б.Ахмедов). –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981.

yoʻzgani va bu qasida sabab amir etigini ham kiymay Buxoro tomon shoshgani bilan bogʻliq maʼlumotlar keltiriladi. Shu oʻrinda Davlatshoh Samarqandiy Rudakiy tomonidan yozilgan oʻsha mashhur qasidani shoirona salohiyat bilan tanqid qiladi. “Donolar xotiriga ajab holat koʻrinsa ham” izohi bilan qasida xususida sodda va sanʼat va badiiylikda qudrati kam degan xulosani beradi. Shu kunlarda (Davlatshoh Samarqandiy yashagan davr) biron shoir bu qasidaga oʻxshash asarni podshohlar va *amirlar majlisida oʻqugudek boʻlsa, kasodga uchrashi* aniqligini taʼkidlaydi.

Davlatshoh Samarqandiy Nizomiy Aruziy Samarqandiy haqida maʼlumot keltirar ekan, uning sheʼr ilmidagi mohir ekanligini taʼkidlab, “Vis-u Romin” dostoniga yuqori baho beradi, doston salohiyatini, badiiyatini baytlar misolida koʻrsatib beradi. Nizomiy Aruziyning nasrdagi “Chahor maqola”si va uning tarkibiy tuzilishi bilan tanishtiradi. Davlatshoh Samarqandiy oʻz davrining yirik olimi sifatida nomlari zikr qilinayotgan shoirlar asarlari bilan yaqindan tanish boʻlgan, bu asarlar va ularning mohiyati, tarkibiy tuzilishi bilan bogʻliq maʼlumotlarning aniqligida yaqqol koʻzga tashlanadi¹⁹⁴.

“Tazkirat ush-shuaro”ning ikkinchi tabaqasida *Hakim Azraqiy, Abulvoseʼ Jabaliy, Abulmafohir Roziy, Afzaliddin Xoqoniy, Avhadiddin Anvari, Rashididdin Vatvot, Adib Sobir, Usmon Muxtoriy, Shayx Sanoiy Gʻaznaviy, Hakim Soʻzaniy Samarqandiy, Falakiy Shirvoni, Said Hasan Gʻaznaviy, Farid Koti(y), Sayfiy Nishopuriy, Hakim Ruhaniy Samarqandiy, Zahiriddin Faryobiy, Mujiriddin Baylaqoniy, Javhariy Hiraviy, Asiriddin Asxikatiy, Sayfiddin Isfarangiy* kabi shoirlar nomlari zikr qilinadi.

Tazkirada poetika ilmining bilimdoni, olim, shoir Rashididdin Vatvot haqida juda koʻp oʻrinlarda maʼlumotlar beriladi. Tazkiraning birinchi tabaqasida Amʼaq Buxoriy haqida maʼlumotlar keltirilgan ekan, ikki bahrda oʻqiladigan “Yusuf qissasi” mavjudligini taʼkidlab, Rashididdin Vatvot “Hadoyiq us-sehr” asarida Amʼaq Buxoriyning bu asarini tilga olganini keltirish orqali poetika ilmining bilimdoni, olim, shoir Rashididdin Vatvot eʼtirofiga sazovor boʻlish oson emasligini aytadi. Tazkiraning birinchi tabaqasida Rashididdin Vatvot nomi

¹⁹⁴ Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro (“Shoirlar boʻstoni”) (Tarjimon: B.Ahmedov). – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 1981. – B. 23-24.

alohida zikr etiladi. Davlatshoh Samarqandiy an'anaga muvofiq Rashididdin Vatvotning shajarasi, hayoti, faoliyati, ustozlari, asarlari, ijimoiy ahvoli, jussasi, vafoti borasida batafsil to'xtaladi. Olim Rashididdinni ulug' fozil, adib, sohibi ilm sifatida mashhur ekanligini ta'kidlab, "...o'z davrida shuaro va fusaho toifasiga ustod edi. Tevarakatrof, uzoq-yaqindan kelgan shoirlar hamma vaqt uning huzurida she'r va boshqa ilmlarni o'rganish bilan mashg'ul bo'lgan"ligini e'tirof etadi. Rashididdin Vatvotning Xorazmshohga bag'ishlab yozgan qasida o'z zamonida adabiyot maydonida badiiy yuksakligi jihatidan shu qadar mashhur bo'lganki, Davlatshoh Samarqandiy bu qasidani "*pokiza qasida*" deb ataydi. Vatvotning bu qasidasi poetika ilmiga oid risolalarning barchasida janrlar poetikasi va badiiyat masalalariga bag'ishlangan qoidalarini izohlashda namuna sifatida keltirilgan.

"Tazkirat ush-shuaro"ning uchinchi tabaqasida *Shayx Nizomiy Ganjaviy, Said Zulfiqor Shirvoni, Shohfur Nishopuriy, Jamoliddin Muhammad Abdurazzoq, Kamoliddin Ismoil Isfahoni, Sharafiddin Shafruh Isfahoni, Rafiuddin Lubnoniy, Sa'id Hiraviy, Qozi Shams Tabasiy, Imom Hiraviy, Farid Ahval, Asiriddin Ummoniy, Rukniddin Quboiy, Majdiddin Hamkor Forsiy, Puri Baho Jomiy, Abdulqodir Noiniy* kabi shoirlar bilan tanishtiriladi. To'rtinchi tabaqada *Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi, Sa'diy Sheroziy, Avhadiddin Marog'aniy, Faxriddin Iroqiy, Xoja Humom Tabriziy, Badr Jojirmiy, Nuriddin Hasan Isfaroniy, Amir Husayniy, Ibn Nusuh, Ibn Hisom Xavofiy, Faxriddin Banokatiy, Jalol Ja'far Farrohoni, Hakim Nizoriy Ko'hisoniy, Sirojiddin Qamariy, Rukniddin, Amir Xusrav Dehlaviy, Xoja Hasan Dehlaviy, Xojuyi Kirmoniy* kabi ajam elining buyuk ijodkori haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.

Davlatshoh Samarqandiy Xusrav Dehlaviy ta'rifini keltirar ekan, uning kamoloti ortiqcha sharh va bayonga muhtoj emasligini aytib, shoir mahoratiga obrazlar vositasida chiroyli baho beradi: "Haqiqat ishqibozligini majoz shevasida bezagan, balki haqiqatning zebo keliniga ishqibozlik qilgan, go'zal ash'ori bilan telba oshiqlar yarasiga tuz sepgan, xastalarning shikasta dillarini xusravona zamzamasi ila mayxush etgan zot"¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро("Шоирлар бўстони") (Таржимон: Б.Ахмедов). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – Б. 85.

Tazkira muallifi Xusrav Dehlaviyni aslida turkiy ekanligini, otabobolari Kesh shahridan bo'lib, Chingizxon xuruji paytida Movarounnahrda qochib, Hindistonga kelgan va Dehlida o'rnatilib qolganligini, "Xamsa"sini zamonasining ulug' shayxi Nizomiddin Avliyo ko'rsatmasi bilan yozganligini aytadi. Davlatshoh Samarqandiy shoirlar haqidagi ma'lumotlarni taqdim qilishda bir qancha manbalarga murojaat etadi. Xususan, tazkiraning juda ko'p o'rinlarida Ozariyning "Javohir ul-asror" asaridagi ma'lumotlarga tayanadi. Xususan, Xusrav Dehlaviyning Sa'diy Sheroziy bilan uchrashuvi aks etgan voqealar tafsiloti ham Ozariyning "Javohir ul-asror" asaridan olingan.

Tazkirada keltirilishicha, Xusrav Dehlaviy o'z she'rlarini to'rt qismga bo'lib, ularni alohida nomlagan. To'rt qismga taqsimlangan she'rlar va devonlari nomlari umr fasllariga monand nomlangan. Bundan ko'rinib turibdiki, she'rlarini umr fasllari asosida taqsimlanishi borasida tajriba Xusrav Dehlaviy nomi bilan bog'liq:

1. "Tuhfat us-sig'ar" ("Yoshlik tuhfasi");
2. "Vasat ul-hayot" ("Umr o'rtasi");
3. "G'urrat ul-kamol" ("Kamolotning boshlanishi");
4. "Baqiyya an-naqiyya" ("Poklik qoldig'i").

Tazkirada Xusrav Dehlaviyning bir qancha asarlari va ularning mazmun-mohiyati, yozilishi tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladiki, tazkira Xusrav Dehlaviy hayoti va ijodi tadqiqotlar uchun muhim manba ekanligini ko'rsatadi.

Tazkiraning beshinchi tabaqasida *Xoja Imod Faqih Kirmoniy, Salmon Sovajiy, Muzaffar Hiraviy, Hasan Mutakallim, Nosir Buxoriy, Amir Yaqinuddavla Tug'royi Faryumadiy, Ibn Yamin, Ubayd Zokoni, Sayyid Jaloliddin Azud Yazdiy, Hasan Koshiy, Jalol Tabib Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Sharafiddin Romiy, Shayx Ganj Tabriziy, Ibn Imod, Lutfulla Nishopuriy, Kamol Xo'jandiy, Abdumalik Samarqandiy* kabi shoirlar haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Tazkiraning oltinchi tabaqasida *Ne'matullo Ko'histoniy, Mu'iniddin Juvayniy, Qosim Anvor, Bisotiy Samarqandiy, Ismatullo Buxoriy, Abu Ishoq Halloj Sheroziy, Burundiq Samarqandiy, Rustam Xuryoniy, Bajr Shirvoniy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Ali Durdo'zd Astrobodiy, Kotibiy Turshiziy, Ali Shahob Turshiziy, Shayx Ozariy, Mavlono Simiy Nishopuriy, Kamol ibn G'iyos Sheroziy, Yahyo Sebak Nishopuriy, Badaxshiy, Xayoliy Buxoriy, Bobo Savdoyi Abivardiy,*

Tolib Jojirmiy, yettinchi tabaqasida esa Amir Shohiy Sabzavoriy, Hasan Salimiy, Muhammad ibn Ko'histoniy, Orifiy, Jumuniy, Yusuf Amiriy, Avhad Sabzavoriy, Amir Aminiddin Nuzulubodiy, Darvesh Qosim Tuniy, Sohib Balxiy, Mansur Qorabuqo Tusiy, Darvesh Tusiy, Sharafiddin Rizoyi Sabzavoriy, Hofiz Halvoiy, to'ti Turshiziy, Qambariy Nishopuriy, Tohir Buxoriy, Vali Qalandar, Amirzoda Yodgorbek, Mahmud Barahna kabi shoirlar haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.

Tazkiraning Xotima qismida zamonasining yirik shoir-u olimlari *Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xoja Afzaliddin Muhammad Vazir, Amir Ahmad Suhayliy, Xoja Shahobiddin Abdulla Marvarid, Xoja Osaftiy*lar haqida batafsil to'xtalinadi.

Davlatshoh Samarqandiy Alisher Navoiyni yuksak ehtirom bilan tilga oladi: *"...Oftobni ta'riflash aql xiraligidan nishona, toza mushkning fazilatida qissani cho'zish jahl alomatidir"*, deya Navoiy ta'rifida o'jiz ekanligini aytadi. Tazkirada Navoiy "Xamsa"si xususida so'z yuritiladi. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"siga turkiyda Navoiychalik hech kim javob aytolmagani ta'kidlab, dostonlarda "fasohatning dodini bergan"ini asoslash maqsadida "Layli va Majnun" dostonidan parcha keltiradi. Navoiyning Xusrav Dehlaviy "Bahr ul-abror" qasidasiga javob tariqasida yozilgan qasidadan namunalar keltiradiki, bu qasida keyinchalik tazkira sabab Navoiydan yodgor bo'lib qolishiga umid qiladi.

Davlatshoh Samarqandiy Navoiy ijodiga, uning ijodiy kamolotiga chuqur ehtiromini tazkira so'ngida Navoiyning madhiga bag'ishlangan mulamma' qasidasi orqali izhor qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asari temuriylar davridagi adabiy jarayon haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalardan biri sanaladi. Tazkirada X-XV asrlarda yashab ijod etgan shoirlar haqidagi ma'lumotlar muallifning adabiy-tanqidiy qarashlari, tahlil tamoyillari asosida taqdim qilingan.

4. Abdurahmon Jomiyning aruz, qofiya va muammo nazariyasiga oid risolalari tadqiqi

Temuriylar davri ilm o'chog'i sifatida bir qancha yirik olimlarni yetishtirgan davr sifatida adabiyotshunoslik tarixida muhim ahamiyatga ega. Bu davrda yetishib chiqqan yirik olim Abdurahmon Jomiyning aruz, qofiya va muammo ilmiga oid risolalari davr

adabiyotshunosligi, she'r nazariyasi, adab ilmi qonuniyatlari borasidagi ilmiy-nazariy ma'lumotlarni o'zida jamlagan qimmatli manbadir.

Abdurahmon Jomiyning "Aruz risolasi" ixcham shakldagi risola bo'lib, Jomiy aruz ilmi nazariyasiga oid muhim ma'lumotlarni keltirish bilan cheklangan. Risola Muqaddima va 8 fasldan iborat bo'lib, an'anaviy tarzda Allohga hamd bilan boshlanadi. Jomiy risola hamdini o'ziga xos uslubda aruzga oid atamalar misolida keltiradi. Alloh madhiga mos aruziy istilohlar mazmunini moslashtirish orqali ifodada yangilik yaratadi: "Falak *doiralarining sari*" – harakatlanishini usul (asllar, substansiyalar)ning birlashuvi va *arkon* (ruknlr, atributlar)ning qo'shilishiga *sababchi* qilgan Qodir Xudoga *vofir*(behisob) shukronalar bo'lsin. "Fathun *qarib*" bashoratining madadi bilan tuproq olamidan gumrohlik va jaholatning bisotini sidirib tashlagan ul *Komil* Inson (unga va ahli baytiga va sahobalariga Allohning salomi va salovoti bo'lsin)ga ko'pdan ko'p salomlar yo'llaymiz"¹⁹⁶.

Risola juzvlar ta'rifi bilan boshlanadi, Jomiy 8 fasl tarkibida zihof, bahr, vazn, aruz doiralari xususida umumiy ma'lumotlarni keltiradi. Jomiy risolada 14 ta bahr(*hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzori, muqtazab, mujtass, sari, jadid, qarib, xafif, mushokil, mutaqrab, mutadorik*)ni keltirar ekan, ularni musamman, musaddas, murabba' ruknli vaznlarini taqdim etadi. Aruz doiralarining *doirai mu'talifa, dairai muxtalifa, dairai muntazia, dairai muttafiqa* shakllari qaysi bahrlar doirasida hosil bo'lishi baytlar misolida tushuntiriladi. Jomiy aruz doiralarining barchasiga to'xtalib o'tmaganini "ajam shoirlari bu besh bahrda jonlarga halovat bag'ishlovchi she'rlardan ko'p aytmaganliklari sababli ular mansub doiralar va furu'larga to'xtalib o'tilmadi" izohini keltiradi.

Abdurahmon Jomiyning "Aruz risola"si aruzshunoslikdagi muhim manba sifatida o'zidan keyingi aruz nazariyasiga oid risolalar uchun poydevor vazifasini bajargan.

Abdurahmon Jomiy muammo ilmi tadqiqiga bag'ishlab "**Risolayi muammoyi kabir**", "**Risolayi muammoyi mutavassit**", "**Risolayi muammoyi sag'ir**" va "**Risolayi muammoyi manzum**" kabi to'rtta risola yozgan. Risolalar muammo janri nazariyasiga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, Jomiyning o'zi bu janrda samarali ijod

¹⁹⁶ Abdurahmon Jomiy. Risolai aruz. (Tarjimon, sharh va izohlar muallifi D.Yusupova). – T.: Tamaddun. 2014. – B. 10.

qilgan va shu bilan birgalikda bu ilmning ilmiy-nazariy asoslari xususida maxsus risolalar yaratgan. Jomiy tomonidan yaratilgan bu risolalar ixcham, o'z davri qiziquvchilari uchun asosiy qo'llanma vazifasini bajargan. Risolalarda muammo amallari va uning yechimi batafsil bayon etilmaydi. Bu holatni Jomiy yashagan davrda muammo janri va uning usullari barchaga tanish bo'lgani, bu ilmdan ko'pchilik xabardor bo'lgani bilan izohlash mumkin. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasida ta'rifi keltirilgan har bir shoirning muammo yaratgani, Navoiyning "Risolayi muammo" asari Navoiy tili bilan aytganda, muammo janriga oid alifbo asar ekanligini e'tiborga olsak, Jomiy risolasi ayni shu shaklda yozilishi tabiiy. Bu tabiiylik vaqt o'tgan sayin risolani tushunish imkoniyatini kamaytirgani bois risolani sharhlash, tarjima qilish ehtiyojini tug'dirdi. Abdulla Abdurahmon o'g'li Gulshayniy bu asarni "Risolayi muammoyi manzum" nomi ostida tarjima qildi, kerakli o'rinlarda sharh yozdi. Risola muammo ilmidagi tahsiliy, takmiliy – suratni takomillashtirish, tas'hiliy, intiqod, tahlil, tarkib, tabdil, tansis, taxsis, tasmiya, talmih, tarodif, ishtirok, tashif, hisob, ta'lif kabi amallar xususida qisqa ma'lumot berilib namuna keltiriladi¹⁹⁷.

Abdurahmon Jomiyning "Risolayi qofiya" asari temuriylar davri qofiya ilmi tadqiqiga bag'ishlangan fors tilidagi muhim manbalardan biri bo'lib, 1465-yilda yaratilgan. Jomiy ushbu risolasini Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam..." asarining "Qofiya" qismiga asoslanib yozgan¹⁹⁸. "Risolayi qofiya"ning bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ulardan birini fan doktori A.Erkinov Berlin Davlat kutubxonasidan keltirgan. Bu nusxa "Aruzi Sayfiy Buxoriy" tarkibida "Risolayi qofiyai Mulla Jomiy" sarlavhasi asosida kiritilgan.

Abdurahmon Jomiyning "Risolai qofiya" asari dastlab nemis olimi Henri Bloshman tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, olim "Prosody of Persians according to Saifi, Jami and others writers" ("Sayfi, Jomiy va boshqa ijodkorlarning forsiy she'rshunoslikka oid qarashlari") nomli tadqiqotida Jomiy risolasini e'lon qilish bilan birga, tadqiqotning kirish

¹⁹⁷ Jo'rayev J. Abdurahmon Jomiyning "Risolayi muammoyi manzum" asari va uning tarjimasi // Oltin bitiglar. – T., 2020. №2. –B. 92-105.

¹⁹⁸ Abdurahmon Jomiy. Risolai qofiyai Mulla Jomiy. Kalkutta, 1867.// Abdurahmon Jomiy. Risolai qofiya. // Sharq mumtoz poetikasi. Hamidulla Boltaboyev talqinida. –T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008, –B. 274-314.

qismida Sayfiy Buxoriyning “Arusi Sayfiy” hamda Abdurahmon Jomiyning “Risoli qofiya” asari xususida nazariy fikrlarini taqdim qiladi¹⁹⁹. Henri Bloshmanning bu tadqiqoti talabalar uchun mumtoz poetika ilmi, qofiya va aruz nazariyasini tushuntirishda qo‘llanma sifatida yaratilgan²⁰⁰.

Asar fors tilidagi qofiya ilmiga bag‘ishlangan muhim risolalardan biri bo‘lib, Jomiy Hamd (Boshlanma – H.O.), Muqaddima, Xotima qismi bilan birgalikda 8 qism (1. Bismillahi-r rohiani-r-rohim 2. Muqaddima 3. Hurufi qofiya (Qofiya harakatlari) 4. Harakoti qofiya (Qofiya harakatlari) 5. Mutarodifu mutavotir va mutadoriku mutaqrrib va mutakovis 6. Muqayyadi mutlaqu mujarrad 7. Uyubi qofiya 8. Xotima) asosida qofiya ilmi bilan tanishtirgan.

Risola an’anaviy hamd bilan boshlanadi. Jomiy risolaning Hamd qismida Allohga cheksiz hamd, Rasulimizga madh-u sanolar aytgan holda asarning yozilish tarixi xususida ma’lumot to‘xtaladi. Fikrni she’riy – qit’a shaklida keltiradi.

Chu gul ba xanda daroyad labi amal zi nishot,
Agar zi gulshani lutfash vazad nasimi qabul.

Ya’ni:

Labingning xursandchiligiga amal qilib, gul xanda qilsun,
Agar gulshanda shamol uning lutfini qabul qilsa.

Asardagi keyingi qism “Muqaddima” sarlavhasi ostida berilgan bo‘lsa-da, bu qism asarning muqaddimasi sifatida emas, qofiya ilmining muqaddimasi vazifasini bajargan. Jomiy bu qismda qofiya, radif, ridf so‘zlariga ta’rif beradi. Qofiya haqidagi risolalar kabi avvalida qofiyaga, umumiy tushunchalarga e’tibor qaratib, keyinchalik ularning qismlariga birma-bir to‘xtalib o‘tadi. Jomiy ajam shoirlari odaticha, qofiyani baytlar oxiridagi so‘zlarning takrorlanib kelishi sifatida baholaydi. Biroq olim buning bir sharti – talaffuzda mustaqil bo‘lmasligini alohida ta’kidlaydi. Jomiy o‘zigacha yaratilgan qofiya haqidagi risolalardan xabardor bo‘lgan, risola va muallif nomlarini keltirmasa-da, “ba’zilar jumlaning oxirini qofiya desa, ba’zilar raviy

¹⁹⁹ Henri Blochman. Prosody of Persians according to Saifi, Jami and others writers. Reprint 1970 of the edition Calcutta 1872 printed in the Netherlands. Amsterdam philo press.

²⁰⁰ Yusupova D. Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili. Monografiya. –T.: Ta’lim-media, 2019. – B. 37.

harfini qofiya deb atashadi” shaklida qofiyashunoslikdagi mavjud qarashlarni taqdim qiladi²⁰¹.

Abdurahmon Jomiyning “Risolayi qofiya” asari olimning boshqa risolalari singari ixcham hajmga ega bo‘lsa-da, qofiya ilmining mavjud nazariy qonuniyatlarining barchasini qamrab olgan. Qofiya harflari, harakatlari, qofiya turlari, qofiya ayblari ilmiy-amaliy hodisa sifatida tushuntirilgan. Abdurahmon Jomiy o‘z zamonining buyuk olimi sifatida she‘r ilmi nazariyasini mukammal bilgan. Uning aruz, qofiya, muammo ilmiga oid ilmiy risolalari buning tasdig‘idir.

5. Sayfiy Buxoriyning “Aruz risolasi”da aruz nazariyasi

Sayfiy Buxoriy adab ilmi, xususan, aruz ilmida yuqori salohiyatga ega bo‘lgani bois o‘z davrida Aruziy taxallusi bilan mashhur bo‘lgan. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasida Sayfiy Buxoriyga yuqori baho beradi: *“Andoqki, she‘ri shuhrat tutti va masal tariyqin bag‘oyat yaxshi aytti... Va san‘at va hirfa ahli uchun ham ko‘p latofatliq nazm qilibtur va ul tariyqda muxtare‘dir... Muammo fanida ham risola bitibdur”*²⁰². Sayfiy Buxoriyning 2 devoni, “Risolayi aruz”, “Risolayi muammo”, “Risolayi musiqiy” asarlari bor.

Sayfiy Buxoriyning “Aruzi Sayfiy” risolasi o‘z davrida “Mezon ul-ash‘or”, “Ilm al-aruz”, “Aruz”, “Aruzi Sayfiy” nomlari bilan mashhur bo‘lib, 1491-yilda yaratilgan. “Aruz” risolasi birinchi marotaba 1867-yil Kalkuttada (Jomiyning “Risolayi qofiya” asari bilan bir jildida) Sharq mumtoz poetikasining tadqiqotchisi – Henri Bloshman tomonidan nashr qilingan va shu olim tomonidan 1872-yili ingliz tiliga tarjima qilingan.²⁰³

“Aruz risolasi” fors tilida yaratilgan bo‘lib, kirish va 112 kichik fasllardan iborat. Asarning kirish qismida muallif uning vujudga kelish sababini o‘quvchilarga qisqacha aytib o‘tib, fasllarda she‘r va shoirlikning mohiyati, bu so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosi, aruz ilmining

²⁰¹ Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya. -T.: Bookprint, 2022.

²⁰² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 20 жылдик. 12-жилд. –Т.: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. 1966. –Б.72-73.

²⁰³ Blochmann H. Prosody of the Persian (Saifi, Jami and other writers). –Calcutta. 1872.

kelib chiqish tarixi, o'rganish qonun-qoidalarini, bahr va doiralari haqida batafsil ma'lumot hamda sharhlar keltiradi²⁰⁴.

Sayfiy Buxoriyning "Aruz risolasi" o'ziga xos tuzilishga ega. Risola muallifi dastlab she'r istilohi mlohiyatini ochishga harakat qiladi. She'rning lug'atdagi va istilohiy mazmunini bir-biriga qiyoslaydi. *She'riyat* so'zi lug'atda "bilish, topish" ma'nolarida keltirilsa, atama sifatida *ma'lum vazn va qofiyaga solingan so'z ekanligi* aytiladi. Risola muallifi aruz so'zining 7 dan ortiq ma'nosini keltirish orqali bu so'zning ma'no imkoniyatlarini ochib beradi. Risolaning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda salafлари risolalaridan parchalar, iqtiboslar keltiriladi, kerakli o'rinlarda bahsga kirishiladi. Arab aruzi asoschisi Xalil ibn Ahmad, arab tilshunos va aruzshunosi Abulhasan Axshaf Nahviy, Mavlono Yusuf Aruziy Nishopuriy, Buzurgmehr Qoyiniy, Shams Qays Roziylarning asarlaridan iqtiboslar keltirish orqali fikrlarini asoslaydi²⁰⁵.

Sayfiy Buxoriy risolada boshqa risolalardagi kabi juzv, rukn, zihoflar ta'rifini keltiradi. Shu o'rinda muallif uslubining o'ziga xosligi ko'zga tashlanadi: Sayfiy Buxoriy zihoflar(18 ta)ni nomma-nom izohlamaydi, zihoflarning har birini bahrlar kesimida tavsiflaydi: bahrlarning asl va far'iy ruknlarini keltirish, taqti'lash jarayonida zihoflar bilan tanishtiradi.

"Aruz risolasi"ning "Dar bayoni adadi buhur" ("Bahrlar soni bayonida") qismida bahrlarga keng o'rin ajratiladi. Bu qismda muallif 19 ta: *tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzori', muqtazab, mujtass, sari', jadid, qarib, xafif, mushokil, mutaqqorib, mutadorik* bahrlari bilan tanishtiradi.

"Va bu o'n to'qqiz bahrdan avvalgi beshtasi, ya'ni *tavil, madid, basit, vofir, komil* arab she'riyatiga xos bahrlardir, shu ma'nodaki, fors va turkiy tilda ijod etadigan ajam shoirlari bu bahrlarda juda oz she'r aytadilar, nimagaki, agar aytsalar ham, tab'ga yaqin kelmas. Bu bahrlardagi she'rlar garchi zohirda manzum ko'rinsa ham, aslida nomavzun yaratilgan".²⁰⁶ Sayfiy risolada bahrlarning o'ziga xos

²⁰⁴ Mirzayev X.T. Sayfiy Buxoriy va uning "Aruz risolasi". Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasi olish uchun yozgan diss.avtoreferati. – Samarqand. 2021. – B. 14.

²⁰⁵ Blochmann H. Prosody of the Persian (Saifi, Jami and other writers). – Calcutta. 1872.

²⁰⁶ Blochmann H. Prosody of the Persian (Saifi, Jami and other writers). – Calcutta. 1872. – P.13.

tasnifini keltiradi, 3 bahr - *jadid, qarib, mushokil*ni ajamga xosligini, 11 bahr - *hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzori', muqtazab, mujtas, sari', xafif, mutaqorib, mutadorik* arab va ajam she'riyati uchun mushtarak ekanligini ta'kidlaydi. Bu esa risola muallifining ajam va arab she'riyatidan yaxshi xabardor bo'lganligini ko'rsatadi.

Risolada doiralar aruz ilmida bahr va vaznlarning o'ziga xos nazariy xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim bo'lim sifatida qaraladi. Sayfiy keltirgan doiralardagi ruknlarning boshqa ajam aruzshunoslari asarlaridagi doiralar bilan farqli tomoni shundaki, muhaqqiq "*Doirai mo'talifa*"dan tashqari barcha – "*Doirai mujtaliba*", "*Doirai mushtabaha*", "*Doirai muttafaqa*", "*Doirai muxtalifa*" tarkibidagi bahrlarni musaddas shaklida joylashtirgan. Boshqa aruzshunoslarda esa ko'proq ularning musamman shaklini uchratamiz²⁰⁷.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Sayfiy Buxoriyning "Aruz risolasi" boshqa risolalar kabi kichik qo'llanma tarzida yaratilgan bo'lsa-da, unda muallifning adabiy-estetik qarashlari bilan birga XV asr she'riyatining vazn xususiyatlari aks etgan.

6.Sulton Husayn davrida yaratilgan adabiyotshunoslik asarlari: Atoulloh Husayniy va "Risolayi qofiya" va "Badoye' us-sanoye'" risolalari

Mumtoz poetika ilmining bilimdoni *Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asari* badiiyat ilmi nazariyasi tadqiqiga bag'ishlangan muhim manbalardan biri bo'lib, olim ilmi bade'ning nazariy asoslarini taqdim qiladi.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida Atoulloh Husayniy ilmiy salohiyatiga yuqori baho bergan edi: "... *"Qofiya" va "Mutavassit" o'qur erdi. ... Bo vujudi donishmandliq, she'r-u muammovu sanoyi'da dag'i mahorat paydo qildi. Muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Halo saboq kasratidin anga avqoti vafo qilmas. Ammo sanoye'da kitobe tasnif qiliptur "Badoye'-i Atoiy" g'a mavsumdur... Bo vujud-i ixtisor, maqlub-i mustaviy san'atindakim, andin mushkilroq san'at bo'lmas, bu bayt ul risolada aning xossa baytidurkim:*

²⁰⁷ Mirzayev X.T. Sayfiy Buxoriy va uning "Aruz risolasi". Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasi olish uchun yozgan diss.avtoreferati. –Samarqand. 2021. –B. 20.

*Shakardahano g'ame nadorid,
Dayro daniy-i mug'ona darkash*"²⁰⁸.

"Badoye' us-sanoye'"ning bir qancha qo'lyoza nusxalari mavjud bo'lib, risola dastlab 1974-yilda Dushanbeda Rahim Musulmonqulov tomonidan nashrga tayyorlangan. Risolaning o'zbek tilidagi tarjimasini poetika ilmining bilimdoni A.Rustamov amalga oshirgan²⁰⁹.

Asar an'anaviy hamd bilan boshlanadi. Atoulloh Husayniy risolaning so'zboshisida asarning yozilish tarixi va sabablari xususida to'xtalib, aruz va qofiya ilmiga oid mukammal risola yozish niyatida ekanligini ta'kidlaydi. "Badoye' us-sanoye'"ning "Muqaddima" qismi o'ziga xos badiiy masalalari va atamalar mazmuniga muvofiq tarzda hamd bilan boshlanadi. Asardagi bu uslub Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asari qurilishini eslatadi. Jomiy ham risolaning hamd qismini Allohning sifatlarini aruziy istilohlar mazmunini mos ravishda so'z o'yini shaklida bergan edi. Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asarining hamd qismi ham shu uslubda badiiy san'atlarga oid atamalar mazmuniga muvofiq yozilgan: "Hadsiz *san'at* hamd-u sanosi va adadsiz *badiiyat* shukri adosi ul san'atlar san'atkori-yu mavjudot ijodkorigakim insonliqta mumtoz kishilarning karomat tojini ma'nolar bayonida *fasohat-u balog'at* g'avharlari bila *tarsi* etish aning ikromidur hamda mehnat dorining *maqdu*'lari bo'lmish uns-u *tavhid* yo'lidag'i yo'lcilarni quds-u *tajrid* mulkiga molik bo'lmish muhabbat dorining *maqbullari* bilan ruhiy rohat-u haqiqiy ne'matga *tajnis* qilish uning in'omidur"²¹⁰.

Asarning Muqaddima qismi aruz ilmi nazariyasiga bag'ishlangan. Olim bu qismda dastlab uch rukn: vatad, sabab, fosilani tushuntiradi. Atoulloh Husayniy aruz tizimida asl ruknlar tarkibida sodir bo'ladigan o'zgarishlar – zihoflarga alohida e'tibor qaratadi, boshqa risolalardan farqli o'laroq arab va ajam aruziga xos zihoflarni ajratgan holda tanishtiradi. Atoulloh Husayniy aruz bahrlarini "Bahr o'zaklarining bayoni" qismida izohlaydi, Xalil ibn Ahmad, Axvash, Nasiriddin

²⁰⁸ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т., 1961. – Б. 141-142.

²⁰⁹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) – Т. 1981. – Б. 397.

²¹⁰ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. (Таржимон Алибек Рустамов). – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – Б. 7.

Tusiy, Shams Qays Roziy tasniflarini qiyoslaydi, shu asosda ularning umumiy miqdorini 19 ta deb keltiradi.

“Badoye’ us-sanoye”da aruz doiralari keng tadqiq etilgan. Atoulloh Husayniy aruz doiralarini ajratish dastlab arab aruzshunosligida paydo bo’lganini asos qilib, “alar uslubicha” doiralarni izohlaydi: *doirai muxtalifa, dairai mu’talifa, dairai mujtalifa, dairai mushtabiha, dairai muttafiqa, dairai muntaza’a* aruz doiralari baytlar va chizmalar asosida taqdim etiladi.

Risolaning keyingi qismida badiiy san’atlarga oid ilmiy-nazariy ma’lumotlar keltiriladi. Atoulloh Husayniy bu qism uchun ham alohida Tamhid keltiradiki, bu holat har ilmning boshlang’ichi vazifasini bajaradi. Risolada badiiyat masalalari ma’lum tizim asosida yoritilgan: badiiy san’atlar uch turga: ma’naviy, lafziy(shakliy), va mushtarak kabi turlarga ajratilgan holda tadqiq etilgan. Badiiy san’atlarni ma’no yoki shaklga xizmat qilishiga qarab turlarga ajratishda olimning o’ziga xos tasniflash tamoyili ko’zga tashlanadi. Chunki olimlarning badiiy san’atlarni shaklga, ma’noga xizmat qilishi borasida fikrlari o’rtasida tafovutlar bor.

Atoulloh Husayniy risolada dastlab lafziy san’atlar izohini keltiradi, bu shoirlar badiiy mahoratining, ijodiy salohiyatining ko’proq nimani ifodalagani bilan emas, qanday ifodalagani bilan o’lchanishi bilan bog’liqligini ko’rsatib beradi. “Badoye’ us-sanoye”da lafziy san’atlar tarsi’ san’atining izohi bilan boshlanadi, bu an’anaviy xarakterga ega. Badiiyat masalalariga bag’ishlangan risolalarning aksariyati tarsi’ san’ati sharhi bilan boshlanadi. *Tarsi’, tajnis(uning turlari), radd(qaytarish)ga asoslanuvchi san’atlar, qalb(uning turlari), saj’ (uning turlari), mumosala, tashtir, tajziya, tasri’, tasmit, aks, tardid, taattuf, tashri’, zulqofiyatayn, tavshih, talavvun, tarofuq, maqru ba nazmu nasr, maqr ul-lug’atayn, mulamma’, muqatta’, muvassal, raqto, xayfo, jami- ul-huruf, hazf, e’not, tazmin ul-muzdavaj, mutazalzal, murabba’, mu’aqqad, mudavvar, mushajjar, tavsim, mushokala* kabi lafziy san’atlar; *tavjih, iyhom, ta’kid ul-madh bimo yashbahu-z-zam, ta’kid ul-zam bimo yashbahu-l-madh, istibto’, idmoj, ta’liq, hazlun murod-u bihi-l-jidd, tajohuli orif, talmih, irsoli masal, kalomi jomi’, mazhab-i kalomiy, husn-i ta’lil, tafri’, tahakkum, jam’, tafriq(uning turlari), taqsim(uning turlari), laff va nashr, maqbul mubolag’a, tablig’, ig’roq, g’uluvv(uning turlari), iyg’ol, takmil, tazyil,*

tatmim, e'tiroz, tavshi', izoh, ruju', tadoruk, takrir, tarji', itnob, musovot, iyjoz, istitrod, tafsir, tajrid, tag'lib, iltifot, uslubi hakim, qavl bi-l-mujib, savol-u javob, ibdo', muammo, lug'z, izhor ul-muzmar, tashbih(uning turlari), istiora, tamsil, kinoya, ta'riz kabi ma'naviy san'atlar; mutobaqa, tadbij, muqobala, muroati ul-nazir, tafsif, ta'dil, tansiq us-sifot, irsod, muzovaja, ittirod, iqtibos, aqd, hall, tazmin, husnu ibtido, baroati istihlol, husni taxallus, husni matlab, husni maqta' kabi mushtarak san'atlar; tanofur, g'aroyib, muxolif-i qiyos, za'f-i ta'lif, ta'qidi lafziy, taslim, taznib, tag'yir kabi umumiy ayblar; tanoqus, imtino', muxolifi urf, nisbat-u-sh-shay' tla g'ayri mo huva lahu, qalbu-l-ma'no, takallufu-l-qofiya, nasx, masx, salx, naql kabi ma'noga taqaluvchi ayblar; tashbib, nasib, g'azal, musarra', muzdavaj, muqaffo, mujamma', baytu-l-qasida matbu', mutakallaf, xasiy, jazolat, salosat, irtisol, sahlul-mumtani' kabi shoirlar orasida amalda bo'lgan, biroq izohga muhtoj tushunchalar haqida ma'lumotlar keltiriladi²¹¹.

Atoulloh Husayniy lafziy san'atlar tavsifi qismida qofiya va vazn uyg'unligi asosida shakllanadigan badiiy san'atlarni taqdim etadi. Asarning "Ma'nog'a taqalg'uchi ayblar" qismida she'riyatdagi ayrim nuqsonlar haqidagi ilmiy yondashuvlar taqdim etiladi. "Badoye' us-sanoye'"ning "Shuaro orasida amalda bo'lg'an bayong'a muhtoj bo'lg'on ba'zi alfoz bayoninda" sarlavhali qismida qofiyaga bog'liq: musarra', muzdavaj, muqaffo baytlar tadqiq etiladi.

Atoulloh Husayniyning "Risolayi dar qavoyidi ilmi qavofi" risolasi mumtoz qofiya ilmi nazariyasiga bag'ishlangan mukammal manbadir²¹². Navoiyning "Majolis un-nafois", Boburning "Boburnoma", Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarlarida ilmiy salohiyatiga yuqori baho berilgan Atoulloh Husayniyning "Risola dar qofiya" asari 1487-yilda Alisher Navoiyning topshirig'i bilan yozilgan. Ushbu risolaning "Risolayi qofiya", "Risolayi dar qofiya", "Risolayi vofiy dar qavoyidi ilmi qavofiy", "Qofiya yo muntaxab maqta'a takmilul sanoye'", "Risolayi dar qavoyidi ilmi qavofi" nomlari ostidagi 80 dan ortiq qo'lyozma nusxalari jahon kutubxonalarida saqlanadi. "Badoye' us-sanoye'" asarining kirish qismida ham bu risolaning 79 nusxasi borligi aytiladi. Tehron va Tojikiston kutubxonalarida

²¹¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. (Таржимон Алибек Рустамов). –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

²¹² Atoulloh Husayniy. Risolai qofiya. (Doktor Yusufbek Bobopur). –Tehron. 1393.

risolaning bir qancha nusxalari mavjud, qo'limizdagi hij.1393 yildagi nashri so'zboshisida ham asar ikki nusxani solishtirish asnosida Fozil Abboszoda va Doktor Rajab Tavhidyon tomonidan Tehronda nashr qilingani aytiladi.

Risola an'anaviy tarzda hamd bilan boshlanadi. Atoulloh Husayniy risolani 9 qismga bo'ladi. Qismlarni "Harf"²¹³ atamasi ostida keltiradi:

1-harf. *Qofiya ta'rifi*

2-harf. *Qofiya harflarining soni. Raviydan oldin va keyin keluvchi harflarning ifodalanishi*

3-harf. *Qofiya harflarining ifodalanishi (Raviydan keyingi harflar)*

4-harf. *Qofiya harakatlari xususida*

5-harf. *Raviy va uning o'ziga xos xususiyatlari*

6-harf. *Qofiyaning taqti' e'tiboriga ko'ra turlari*

7-harf. *Qofiya otlariga tegishli bo'lgan ayblar xususida*

8-harf. *Qofiya otlariga tegishli bo'lmagan ayblar xususida*

9-harf. *Hojib va radif haqida*

Atoulloh Husayniy qofiya ilmiga oid ilmiy-nazariy qarashlarni boshqa manbalarga tayanib, qiyosiy o'rganadi. Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam", Nosiriddin Tusiyaning "Me'yor ul-ash'or" asarlariga murojaat qilib, ba'zi o'rinlarda ular bilan bahsga kirishadi²¹⁴.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" risolasi risola nomiga muvofiq faqatgina badiiyat san'atlardan iborat asar emas, unda aruz ilmi, she'r nazariyasi, qofiya ilmiga oid ilmiy-nazariy fikrlar talaygina. Bu aruz, qofiya va badiiyat ilmining uzviyligi bilan bog'liq. Olimning "Risolayi qofiya" asari esa XV asr qofiyasining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi muhim manbalardan biridir.

7.Husayn Voiz Koshifiyning "Badoye' ul-afkor" asarida mumtoz poetika masalalarining aks etishi

Mumtoz badiiyat ilmi nazariyasiga bag'ishlangan risolalar orasida *Husayn Voiz Koshifiyning "Badoye' ul-afkor fi sanoye' ul-ash'or"* asari muhim manbalardan sanaladi. Ilmi badi'ning aruz va qofiya bilan o'zaro bog'liq jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan ushbu asar fors

²¹³ Bob, bo'lim ma'nosida

²¹⁴ Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. – T.Bookprint. 2022. – B. 70-72.

adabiyotining muhim manbalaridan biridir. Husayn Voiz Koshifiy o'zigacha yaratilgan arabiy va forsiy tildagi risolalar va ilmiy manbalar bilan chuqur tanishgan holda ushbu asarini yaratgan. XV asr Xurosondagi ilmiy muhit bu asarning yuzaga kelishiga zamin yaratib berdi. Husayn Voiz Koshifiy "Badoye' ul-afkor fi sanoye' ul-ash'or" asari so'zboshisida o'z risolasini Hirot shohi Sulton Husaynga taqdim qilganini ta'kidlaydi. Sulton Husaynni adolatli hukmdor sifatida ta'riflab, "Badoye' ul-afkor" uning e'tibori bilan yaratilganini ma'lum qiladi.

Mumtoz poetika ilmiga bag'ishlangan ushbu asarda mumtoz she'r nazariyasi borasida bahs yuritiladi. Adabiy tur va janrlar, ularning o'ziga xos xususiyati, badiiy san'atlar tavsifi asar mohiyatini belgilab bergan.

"Badoye' ul-afkor"ning matni olim R.Musulmonqulov tomonidan Moskvada e'lon qilingan bo'lib,²¹⁵ nashrga asarning faksimel nusxasi ham ilova qilingan. Keyinchalik R.Musulmonqulovning "Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika" asarida "ilmi segona" tarkibiga kiruvchi aruz, qofiya va ilmi bade'ga oid X-XV asrlarga oid manbalar tadqiqot obyekti sifatida qiyosiy o'rganilgan.²¹⁶

Husayn Voiz Koshifiy asar so'zboshisida "Badoye' ul-afkor"da mumtoz she'r ilmi, nazariyasi, janrlar, she'r qismlari, badiiy san'atlar, qofiya ilmi nazariyasi keltirilganini ta'kidlaydi. Koshifiy risolani yaratishda o'zigacha yaratilgan barcha ilmiy manbalar bilan tanish bo'lgan, an'aviy tarzda ularning uslubini davom ettirgan. Garchi asarda ularning nomlari keltirilmasa-da, san'atlar ketma-ketligi, namunalarning berilishida bu holat ko'zga tashlanadi.

"Badoye' ul-afkor" asari muqaddima, ikki bob va xotimadan iborat, boblar ma'lum tartib asosida she'r qismlari, janrlari, badiiy san'atlar haqida ma'lumot beradi. Muqaddima 4 fasldan tarkib topgan. Koshifiy fasllarni taqdim qilishda o'ziga xos uslubga tayangan: har fasl so'ngida maxsus ikki qismli "Nukta" va "Foyda" sarlavhasi ostida izoh qism keltirgan. Dastlabki fasl "She'r ta'rifi" haqida bo'lib, she'rning

²¹⁵ Kamal ad-din Husayn Va-iz Kashifi. Badai-al-afka- fi san-i al-ash'ar (Новые misli o poeticheskoy iskusstve) Izdanie teksta, predislovie, primechaniya i ukazateli R.Musulmankulova. – M.: Nauka, 1977.

²¹⁶ Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв) – Москва: Наука, 1989. – Б.240.

o'ziga xos xususiyatlari, yozilish tartibi xususida batafsil ma'lumot beriladi. Ikkinchi fasl "She'r nav'lari" xususida, Koshifiy umumiy xususiyatga ega bo'lgan she'r shakllarini bir nom ostida birlashtiradi. Uchinchi faslda "Dar bayoni aqsomi she'r" sarlavhasi bilan qofiya va shakl jihatidan bir umumiy xususiyatga ega she'r shakllari haqida ma'lumot beriladi²¹⁷.

Husayn Voiz Koshifiy asarning Xotima qismida qofiyaga oid ilmiy-nazariy qarashlarni taqdim etadi. Bu qismda g'azal va qasida janrlari to'liq shaklda keltirilgan, ba'zi o'rinlarda qasida va g'azal baytlari bilan tanishtirish barobarida qofiya harflari, harakatlari va qofiya ayblari xususida ma'lumot keltiriladi. Koshifiy "Yakunlovchi qismning xulosalari" sarlavhasi ostida dastlab bir raqami ostida VII asrning mashhur notiqi Imom Hiraviydan qasida keltiriladi.

Ayo zi bahri tafoxur myxadaroti sipehr,
Hamisha dar harami hurmate tu, karda sujud!

Sabab vujud tu bud, ar na charkh vorunkor
Nayofaridi xud Vojib-al vujud, vujud.

Undan so'ng qofiya harakatlari nomlari aks etgan, mumtoz qofiyaga oid fors tilidagi risolalarning deyarli barchasida keltirilgan bayt taqdim qilinadi.

Rass-u ishbo-u, hazv-u tavjih ast;
Boz majro-yu bad azust nafoz.

Ma'lumki, qofiya ilmi nazariyasiga ko'ra qofiya harakatlari (oltita): rass, ishbo', hazv, tavjih, majro, nafoz, ular qofiya harflari bilan yonma-yon joylashadi. "Badoye' ul-afkor"da bu harakatlar, ularning o'rni va joylashuvi borasida batafsil ma'lumot keltirilmaydi. Asarning keyingi qismlarida g'azal, qasida, qit'a, ruboiy janriga oid she'riy parchalar to'liq holatda taqdim qilinadi. Keltirilgan adabiy parchalarning aksariyati Kamol Xo'jandiy qalamiga mansub bo'lib, Koshifiy Kamoliddin Xo'jandiyni badiiy jihatdan mukammal g'azal va qasidalarini tanlab olgan. Keyingi qismlarda qofiya ayblari keltiriladi. Ayni o'rinda Husayn Voiz Koshifiy bu sohaning yetuk mutaxassisi sifatida qofiya harf va harakatlardagi ayblarni (ixtiloflar) arab va fors tili she'riyati asosida alohida izohlagan. Olim o'zigacha

²¹⁷ Koshifiy Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe'u-l-afkor fi sanoe'i-lash'or. Viosta va guzordai Mirqaloluddini Kazzoz. – Tehron: Nashri markaz. 1369. – 387 s.

yaratilgan risolalardagi nazariy ma'lumotlarni qiyosiy o'rgangan. Qofiyadagi ixtiloflar xususida to'xtalganda, arab va fors adabiyotidagi farqli jihatlarni ko'rsatadi, Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam" asariga murojaat qiladi. Muallif "Badoye' ul-afkor"dagi nazariy qarashlarning tamal toshi sifatida "Al-mo'jam"dagi ma'lumotlarga tayanadi.

8.Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida navoiyshunoslik masalalari

"Makorim ul-axloq"("Oliyjanob xulqlar") asari Navoiy shaxsiyati, hayoti va faoliyati, ijodiyoti xususida qimmatli ma'lumotlarni beruvchi muhim manbadir. 1501-yilda yaratilgan ushbu manba Xondamirning Alisher Navoiyning unga ko'rsatgan yaxshiliklariga javob tariqasida yozilgan asaridir. Adabiyot tarixida Navoiy va uning adabiy faoliyati to'g'risida ma'lumot beruvchi manbalar ko'p bo'lsa-da, Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari Navoiy shaxsiyatini mukammal, barcha qirralari to'la yoritib bera olgan asar sifatida muhim ahamiyatga ega.

Xondamir "Makorim ul-axloq" asarining Muqaddima qismida asarning yozilish tarixi, sababi xususida to'xtaladi. U asarni Alisher Navoiyning vafotidan oldin yoza boshlagan. Navoiy olamdan o'tganidan so'ng asarni takomillashtirib, unga ilm-fan, madaniyat va adabiyotning yirik namoyandasi hamda mashhur davlat arbobi bo'lgan buyuk donishmand shaxsning qanday vafot etgani, dafn marosimi, zamona shoirlarining uning vafotiga atab yozgan she'rlari to'g'risidagi ma'lumotlarni kirgizgan.

"Makorim ul-axloq" asari Muqaddima, o'n maqsad (bob) va Xotimadan iborat. Asar o'ziga xos qurilishga ega, har "maqsad"da bob bag'ishlangan mavzuga oid Qur'on oyatlari, hadislar va rivoyatlardan namunalar keltirilib, unga mos she'riy parchalar bilan bezatilgan. Asarda keltirilgan Hikoyatlarda Navoiyning donishmandligi, insonparvarligi, elparvar davlat arbobi kabi sifatleri keltirilgan.

"Makorim ul-axloq" asarining ikkinchi maqsadi "Ilmning fazilati va olimlarning martabasi haqida" bo'lib, Xondamir bu bobda Navoiyning bunyodgorlik faoliyati bilan birga Navoiy nomiga atab yozilgan asarlar nomi va ularning tavsifi, mazmuni bilan tanishtiradi:

– Ahmad at-Taftazoniyni "Sharhi Faroyiz" asari;

- Amir Atoulloh al-Asadiyning “Ravzat ul-ahbob fi siyrat an-nabiy va-l-ol va va-l-as’hab” asari;
- Husayn Voiz Koshifiyning “Tafsiri forsiy” asari;
- Imom Navaviyning “Sharhi “Arba’in” asari;
- Muhammad an-Nizomiyning “Hoshiyayi “Muxtasar”, “Hoshiyayi Chahminiy”, “Hoshiyayi sharhi “Hidoyayi hikmat”, “Hoshiyayi sharhi “Ashkol”, “Ta’sisi sharhi bist bobi “Usturlob”, “Hoshiyayi “Mavoqif”, “Sharhi “Mi’atu omil” asarlari;
- Imodiddin Abdulaziz Abhariyning “Sharhi “Mishkot” asari;
- Mavlono Kamoliddin Mas’ud Shirvoniyning “Hoshiyayi sharhi “Hikmat ul-ayn” asari;
- Mavlono Abdurazzoq Kirmoniyning “Risolate dar ilmi farosat” asari;
- Mavlono G’iyosiddin Muhammadning “Sharhi “Hoshiyayi Mu’jaz”i Mavlono Nafis” asari;
- Mavlono Nizomiddin Ahmad Pir Shamsning “Tarjimayi arabiyoti “Nafahot” asari;
- Mavlono Darveshali Tabibning “Tazkirat un-nufus” asari;
- Abulqosim Abulaysiyning “Hoshiyayi “Matavval” asari;
- Xoja Xovand Abullaysiyning “Hoshiyayi “Miftoh”, “Hoshiyayi “Talvih” asarlari.

“Makorim ul-axloq”da keltirilgan bu asarlar XV asrda qaysi janrlar faol iste’molda bo’lgani va qanday asarlar yaratilgani borasida qimmatli ma’lumotlarni bera oladi. Asarning uchinchi maqsadi “She’r fazilati va shoirlarning yuksak martabalari haqida” bo’lib, Xondamir she’rni vazn va qofiyaga solingan tiniq va shaffof gavharga qiyoslaydi. Ko’p narsani ko’rgan tajribali insonlar undan (she’rdan) qimmatliroq tanga topilmasligini so’zlaydilar. Xondamir shoirlarni so’zni bezaguvchi sehrarlarga qiyoslar ekan, she’rning qasida, g’azal, qit’a, ruboiy, masnaviy kabi bir qancha turlari(nav’) borligini ta’kidlaydi. Iste’dodli shoirlar bu janrlarning barchasida ijod qilganliklarini, boshqa bir guruhi tab’larini o’tmasligi sabab bu nav’larning ayrimlaridagina she’r aytishga harakat qilish bilan cheklanganlarini ma’lum qilib, Hazrat Alisher Navoiy bu janrlarning barchasida ijod qilganini e’tirof etadi²¹⁸.

²¹⁸ Xondamir. Makorim ul-axloq.(K.Rahmov tarjimasi). – T.: Akademnashr. 2018. – B.87.

Asarning "She'r fazilati va shoirlarning yuksak martabalari haqida"gi maqsadi(bobi) nafaqat navoiyshunoslik, adabiyot tarixi, balki adabiyotshunoslik tarixi uchun ham muhim ma'lumotlar bera oladi. Xondamir bu Maqsadda Navoiyning she'riy asarlari, ularning tarkibiy tuzilishi bilan tanishtiradi, parchalar keltiradi. So'z san'atida dunyoda yagona bo'lgan hamda ungacha hech kim turkiy tilda undan ko'proq va yaxshiroq she'r yozmagan Mavlono Lutfiyning Navoiyning "Orazin yopg'och ko'zimdin..." deb boshlanuvchi g'azaliga o'n-o'n ikki ming baytdan iborat butun ijodiyotini almashmoqchi bo'lgani bilan bog'liq voqealar tafsiloti Navoiy ijodiga berilgan haqiqiy baho edi.

"Makorim ul-axloq"da Jomiy va Navoiyning ustoz – shogird munosabati tafsilotlariga keng o'rin ajratilgan, xususan, Navoiyning Jomiydan "Bahr ul-abror" qasidasiga tatabbu' bog'lash maqsadida oq fотиha olishi bilan bog'liq voqealarning keltirilishi, bu ikki buyuk shoir badiiy tafakkuridagi uyg'unlik, adabiy hamkorlik natijasidir.²¹⁹

Xondamir Navoiy asarlari xususida to'xtalar ekan, ta'rifni "Xamsa"dan boshlaydi. Jomiyning Navoiy "Xamsa"siga munosabati aks etgan masnaviysini keltiradi:

Ba turkiyzabon naqshe omad ajab,

Ki jodudamonro buvad muhri lab.

Zi charxofarinho badon kilk bod,

Ki in naqshi matbu' az on kilk zod.

Bibaxshud bar forsiy guharon,

Ba nazmi dariy durri nazmi ravon.

Ki gar budi on ham ba lafzi dariy,

Namondiy majoli suxangustariy.

(Turkiy tilning qo'liga ajib bir yutuq qog'ozi tushdi,

Bu narsa sehrli nafasga egalarning og'zini yopib qo'ydi.

Osmonni yaratguvchilardan unga qalam keldi.

Ushbu yoqimli asar o'sha qalamdan tug'ildi.

Sovg'a etdi forsiyga gavharlarni,

Dariy nazmida go'zal nazm durini,

Agar u ham dariy tilida bo'lganida edi,

So'z aytishga imkon qolmagan bo'lar edi)²²⁰.

²¹⁹ Xondamir. Makorim ul-axloq.(K.Rahmov tarjimasi). – T.: Akademnashr. 2018. – B.89.

²²⁰ Xondamir. Makorim ul-axloq.(K.Rahmov tarjimasi). – T.: Akademnashr. 2018. – B.92.

Asarda Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni tarkibidagi to‘rt devoni, “Mezon ul-avzon”, “Chihil ruboiy”, “Nasr ul-laoliy”, “Mufradot” kabi asarlari xususida ma’lumot beradi. Xondamir Navoiyning muammo ilmiga bag‘ishlangan “Mufradot” asariga batafsil to‘xtaladi. “Mufradot”ning zamonasida mashhur bo‘lganligini e’tirof etgan holda shoirning muammo janri kamoloti darajasidagi mufradotlarini tahlil qiladi, sharhlaydi. Xondamir insonlarning vafot sanalarini ko‘rsatish uchun ham muammo san’atining o‘rni beqiyosligini ta’kidlab, Navoiyning Mavlono To‘tiy, Amir Sulton Hasan va uning o‘g‘li Mirzobek, Xoja Nosiriddin Ubaydulloh, Abdurahmon Jomiy, Pahlavon Muhammad, Qozi Nizomiddin, Amir Muhammad Amin Abbosiy kabi amaldor va shoirlarning vafoti sanalariga bag‘ishlangan qit’alarini keltiradi.

“Makorim ul-axloq” asarining to‘rtinchi maqsadi(bobi) “Yozuvchilikning fazilati va so‘zga zeb beruvchi fozillarning darajalari haqida” bo‘lib, muallif bu qismda Navoiyning nasriy asarlari bilan tanishtiradi. “Majolis un-nafois”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Mahbub ul-qulub” asarlari, ularning yozilish sababi, mazmuni parchalar asosida yoritiladi. Maqsad so‘ngida Alisher Navoiyga bag‘ishlangan risolalar: “Shavohid un-nubuvvat”, “Risola dar ilmi musiqiy”, “Iqtibosit”, “Ravzat us-safo”, “Maosir ul-muluk” asarlari va ularning mualliflari bilan tanishtiriladi²²¹. “Makorim ul-axloq”ning keyingi Maqsadlarida Hazrat Alisher Navoiyning donishmandligi, hazil-mutoyibaga moyilligi, nuktadonligi, adolatli davlat arbobi ekanligi, saxiyligi turli hayotiy voqealar, hikoyatlar asosida yoritib beriladi.

Ko‘rinib turibdiki, temuriylar davrida yaratilgan she’r ilmi, poetika ilmi, adab ilmi tadqiqiga bag‘ishlangan risolalar o‘z strukturasi va uslubiga ega. Ularda muallifning mavjud manbalardan ta’sirlanish bilan birga o‘ziga xos yondashuvi mavjud. Bu manbalarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish natijasida temuriylar davri adabiyotshunosligining o‘ziga xos tendensiyalarini aniqlash mumkin. D.Dyurishin ham bunday tahlilning vazifasi adabiy ta’sirning mohiyatini aniqlash, ichki qonuniyatlarini ochishdan iboratligini ta’kidlagan edi²²². Demak, bu manbalar adabiyotshunoslikning turli jihatlarini asosida qiyosiy o‘rganilishi, tadqiq etilishi lozim.

²²¹ Xondamir. Makorim ul-axloq.(K.Rahmov tarjimasini). – T.: Akademnashr. 2018. – B.114.

²²² Дюринин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima sababdan temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot taraqqiy etdi?
2. Temuriylar davrida yaratilgan poetikaga doir risolalarni qaysi ilmga bag'ishlanganlik nuqtayi nazaridan tasniflang.
3. "Funun ul-balog'a" da keltirilgan she'r nav'lari borasida adabiyotshunoslikda qanday bahsli masalalar mavjud?
4. "Funun ul-balog'a" asarida tarkibband janri haqida ma'lumotlar uchraydimi?
5. Abdurahmon Jomiyning "Risolayi muammo" asari nima maqsadda yozilgan?
6. Jomiyning "Risolayi aruz" asari aruz nazariyasiga oid risolalardan qaysi jihati bilan farqlanadi?
7. Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asarida nechta badiiy san'at haqida ma'lumot keltirilgan?
8. Atoulloh Husayniyning "Risolayi qofiya" asarining tarkibiy tuzilishi bilan tanishtiring.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmon Jomiy. Risolayi aruz. (Tarjimon, sharh va izohlar muallifi D.Yusupova). – T.: Tamaddun. 2014.
2. Abdurahmon Jomiy. Risolai qofiyai Mulla Jomiy. Kalkutta, 1867.; Abdurahmon Jomiy. Risolai qofiya. // Sharq mumtoz poetikasi. Hamidulla Boltaboyev talqinida. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopedisi, 2008, –B. 274-314.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 20 жилдлик. 12-жилд. –Т.: Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1966.
4. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. (Таржимон Алибек Рустамов). – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
5. Atoulloh Husayniy. Risolayi qofiya. (Doktor Yusufbek Bobopur). – Tehron. 1393.
6. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро ("Шоирлар бўстони") (Таржимон: Б.Аҳмедов). – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981.

7. Devin DEWEESE/ The Predecessors of Nava'I in the "Funun al-balagha" of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a negled sourse on Central Asian literary culture from the fifteenth century// Journal of Turkish studies, edited by Sinasi Tekin. 2005/ Volume 29. –P.73-163.

8. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979.

9. Henri Blochman. Prosody of Persians according to Saifi, Jami and others writers. Reprint 1970 of the edition Calcutta 1872 prited in the Netherlands. Amsterdam philo press.

10. Jalolovna, H. O. (2022). Improvement of the Science of rhyme in treatises of the timurid period. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 10, 342-348.

11. Jalolovna, K. O. (2019). THE RHYMING STUDY AT "FUNUN ULBALAGA". Journal of Critical Reviews, 7(3), 2020.

12. Jo'rayev J. Abdurahmon Jomiyning "Risolayi muammoyi manzum" asari va uning tarjimasi // Oltin bitiglar. – T., 2020. №2. –B. 92-105.

13. Koshifi Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe'u-l-afkor fi sanoe'i-lash'or. Virosta va guzordai Mirchaloluddini Kazzoi. – Tehron: Nashri markaz. 1369.

14. Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв) – Москва: Наука, 1989.

15. Mirzayev X.T. Sayfiy Buxoriy va uning "Aruz risolasi". Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasi olish uchun yozgan diss.avtoreferati. – Samarqand. 2021.

16. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов) – Т.: Хазина, 1996.

17. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. (Nashrga tayyorlovchilar: H.Boltaboyev, J.Jo'rayev). – T.: MUMTOZ SO'Z. 2016.

18. Xondamir. Makorim ul-axloq.(K.Rahmov tarjimasi). – T.: Akademnashr. 2018.

19. Yusupova D. Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili. Monografiya. – T.: Ta'lim-media, 2019.

20. Hamroyeva O.J. Temuriylar davridagi poetikaga doir risolalarda qofiya ilmining qiyosiy tahlili. Monografiya. – T.Bookprint. 2022.

ALISHER NAVOIYNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI

Reja:

1. *Alisher Navoiy adabiy-tanqidiy qarashlarining manbaviy asoslari*
2. *Devon debochalarining turkiy adabiyotshunoslikdagi ahamiyati*
3. *Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari*
4. *Alisher Navoiyning ilmiy merosi: "Mezon ul-avzon" va "Risolayi muammo" asarlarida mumtoz poetika nazariyasi*

1. Alisher Navoiy adabiy-tanqidiy qarashlarining manbaviy asoslari

Alisher Navoiy adabiy va ilmiy faoliyati badiiy adabiyot va shu bilan birgalikda turkiy adabiyotshunoslik uchun qimmatli manbalarni taqdim qildi. Alisher Navoiy adabiyot, adabiy tanqid, poetika ilmiga oid adabiy-estetik hamda ilmiy-nazariy fikrlarini turli janrdagi asarlarida keltirgan. Shoir adabiy-estetik qarashlari asarlarning janri, mazmun-mohiyati, yaratilish maqsadi qarab belgilangan. Ilmiy risola va tazkiralarda Navoiyning adabiyotshunoslikka oid sof ilmiy tadqiqatlarini o'zida aks ettirsa, boshqa janrdagi asarlari: masnaviy(epik masnaviy), g'azaliyot, holotlarida badiiy so'z tabiati, adabiy tur, she'r ilmi, she'r nav'lari borasida adabiy-estetik qarashlar keltiriladi. Navoiy adabiy-tanqidiy merosini o'rganish Navoiy adabiy merosi va uning mohiyatini anglashga yordam beradi. Navoiy adabiy-tanqidiy merosiga baho berish esa Navoiy ijodining eng murakkab tomonlaridan biriga baho berish demakdir²²³.

Alisher Navoiy masnaviyotida adabiyotshunoslikka oid qarashlarining aks etishi. Alisher Navoiy doston(masnaviy)lari shoir adabiy tafakkurini o'zida aks ettirgan muhim manbalardan sanaladi. Shoir dostonlari tarkibidagi baytlarda so'z va uning tabiati, adabiy tur va shaklga munosabat, badiiyat masalasi, adabiy tanqid masalalari jiddiy tadqiq etiladi.

²²³ Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танкидий карашлари. –Т., 1959. -Б.6.

Navoiy soʻz, badiiy soʻz va uning imkoniyatlarini yuqori baholaydi. “Xamsa” dostonlari tarkibidagi masnaviylarda soʻz sifati, badiiy soʻz qudrati taʼrifiga alohida toʻxtalinadi:

Soʻz guharigʻa erur oncha sharaf,
Kim boʻla olmas anga gavhar sadaf...
Til bu chamanning varaqasi lolasi,
Soʻz duraridin boʻlubon jolasi.

Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonining “soʻz taʼrifi”ga oid maxsus qismida shakl va mazmun munosabati, nasr va nazmda soʻzning imkoniyatlari kabi adabiyotshunoslik masalalari batafsil yoritilgan:

Munchaki sharh etti qalam soʻzga hol,
Nasridadur, nazmiga bor oʻzga hol...
Nazm anga gulshanda ochilmogʻligʻi,
Nasr qaro yerga sochilmoqligʻi...
Nazmda ham asl anga maʼni durur,
Boʻlsun aning suvrati, har ne durur...

Shoir nasr va nazm imkoniyatlari taqdim etar ekan, fikr shakl va mazmunga borib taqaladi. Badiiy matn shakl va mazmunda bir butunlikni kasb etishi kerak degan fikr shoir qarashlarining asosini tashkil etadi.

Soʻz aro yolgʻon kibi yoʻq nopisand,
Aylar oni nazmda dono pisand.
Oʻrnida tishlar duri manzum erur,
Chun sochilur qiymati maʼlum erur...

Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarining har birida salafarlari va ularning ijod yoʻli, asarlariga alohida munosabat bildiradi. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy uslubining oʻziga xosligini qiyoslaydi.

Nozim oʻlub, soʻz duri serobigʻa,
Charx Nizomiy yozib alqobigʻa.
Ganja shahi ganjfishon, payrav ul,
Shah bu soʻz iqlimi aro, Xusrav – ul.
Ul bezabon “Maxzani asror”idin,
Bu yorutub “Matlayi anvor”idin...
Boshdin-oyoq gavhari shahvor edi,
Qaysi guhar “Tuhfat ul-ahror” edi.

Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida ham shoirning adabiyotshunoslik masalalariga bag‘ishlangan baytlarini yetarlicha uchratish mumkin. Navoiy dostonning boshlang‘ich qismida hamd, na‘t va to‘rt xalifa ta‘rifi va hikoyatlardan so‘ng salafi Farididdin Attor va uning asarlari xususida to‘xtaladi. “Musibatnoma”, “Ilohiynoma”, “Ushturnoma”, “Lujjayi hiloj”, “Mantiq ut-tayr”, “Tazkirat ul-avliyo”²²⁴ asarlarining mohiyati va adabiyot sahnasidagi o‘rni borasida munosabat bildiradi: “Musibatnoma” nafs musibatidan ko‘ngilga ish tushsa, taskin beradigan asar sifatida, “Ilohiynoma” vahiylikka yozilgan eng mukammal sharh, “Ushturnoma”dagi bir necha ming tuyaga ham og‘irlik qiladigan nozik ma‘nolar, “Tazkirat ul-avliyo”da nomi zikr etilgan avliyolar tiriklik suvi ichgan kabi jon topganliklari, “Mantiq ut-tayr” asarini anglash uchun, fahmlash uchun maxfiy tillarni bilish kerakligi bilan bog‘liq go‘zal ta‘rif va anglatim Farididdin Attor ijodiy merosi va ijod o‘zani borasida xulosa chiqarishga imkon beradi²²⁵.

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asari badiiy asar bo‘lsa ham, asarda Allohni anglash haqiqati, tasavvuf g‘oyalari, nafs tarbiyasi, tasavvufiy atamalar mohiyati ramzlar vositasida tushuntirib berilgan. Dostondagi qushlar bosib o‘tishi kerak bo‘lgan vodiylar, ularda uchrashi mumkin bo‘lgan xavf-u xatar, vodiylar nomlari, joylashuvi zahirida bandaning Yaratuvchisiga tomon eltuvchi yo‘llari tadriijiy ketma-ketlikda berilgan. Hudhudning pirlik vazifasi, qushlar va hudhud o‘rtasidagi savol-javoblar, Hikoyatlar tasavvufning mohiyatini o‘zida aks ettirgan. Shu ma‘noda “Lison ut-tayr” dostonida Navoiyning tasavvuf ilmiga oid qarashlari badiiy ko‘rinishda aks etgan deyish mumkin.

Shoir “Holot”larida adabiyotshunoslikka oid ilmiy-nazariy fikrlar. Abdurahmon Jomiy, Pahlavon Muhammad, Sayyid Hasan Ardasher Alisher Navoiyning ustozlari, maslakdoshlari, salaflari va yuksak salohiyatli ijodkorlar edi. Tabiiyki, ular haqida yozilgan asarlar adabiyot, poetikaga oid qarashlardan xoli bo‘lishi mumkin emas. Shu jihatdan Alisher Navoiyning uch yodnoma asari adabiyotshunoslikdagi qimmatli manba bo‘la oladi.

²²⁴ Asar nomi aynan keltirilmasa-da, avliyolar haqida tazkira sifatida eslanadi.

²²⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991. – Б.31.

Alisher Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin” asari adabiyotshunoslik tarixida Abdurahmon Jomiyning hayot yo‘lidan tortib ijodiy merosi borasida to‘liq ma‘lumot bera oladigan asar sifatida muhim ahamiyatga ega²²⁶. Alisher Navoiy ushbu asarida maqolotlar asosida Jomiy bilan bog‘liq barcha ma‘lumotlarni keltiradi. Asarda Navoiy va Jomiy munosabati ba‘zi o‘rinlarda ustoz va shogird, ba‘zi o‘rinlarda teng darajotli ikki buyuk shoir tarzida turli voqealar kesimida yoritib beriladi. Asarning “Avvalg‘i maqolot”ida Jomiy va Navoiy munosabati turli voqealar asosida berilsa, ikkinchi maqolotda Navoiy va Jomiy munosabati xatlar vositasida ochib beriladi. Navoiy “Tuhfat ul-afkor” qasidasining yozilish tarixi xususida to‘xtalar ekan, Jomiyning “Lujjat ul-asror” qasidasi va Jomiy poetik mahoratining o‘ziga xosligini ko‘rsatib beradi. Jomiy oq fotihasi bilan “Tuhfat ul-afkor” qasidasi yozilganligini faxr bilan tilga oladi. Asarning uchinchi maqolotida Jomiyning 38 asari ta‘rifi keltiriladiki, mazkur faslni jomiyshunoslikning poydevori deb aytish mumkin²²⁷.

“Shavohid un-nubuvvat”, “Nafahot ul-uns”, “Naqd un-nusus”, “Ashi‘at ul-lamoat”, “Fusus”, “Lavome”, “Lavoeh”, “Ruboniyot sharhi”, “Arba‘in hadis”, “Manosiki haj”, “Haft avrang” va uning tarkibiy qismi: “Silsilat uz-zahhab”, “Salomon va Absol”, “Tuhfat ul-ahror”, “Subhat ul-abror”, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun”, “Xiradnomai Iskandariy”, “Bahoriston”, “Huliyat ul-hulal”: “Mutavassit” “Sag‘ir”, “Asg‘ar”; “Munshaot”, “Fotihat ush-shabob”, “Vasitat ul-iqd”, “Xotimat ul-hayot” kabi asarlarining janri va mavzu mundarijasi bilan tanishtirilishi Jomiy asarlarining mukammal bibliografik ko‘rsatkichi vazifasini bajargan. Navoiy Jomiy asarlari nomini shunchaki qayd etmaydi, ularning yozilish tarixi, tarkibiy tuzilishi va ijodiga ta‘siri masalasida batafsil to‘xtaladi. Xususan, Jomiyning “Nafahot ul-uns” tazkisasi xususida to‘xtalar ekan, Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” va Abdurahmon Sullamiy “Taboqoti Sullamiy” tazkiralari haqida ma‘lumot beradi. Navoiy mavjud tazkiralarda “o‘zidan olding‘i ba‘zi mashoyixlarning nomi zikr

²²⁶ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутахаййирин // Мукаммал асарлар тўплами. 10 жилдлик. 5-жилд. –Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. В.735.

²²⁷ Sirojiddinov S., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. –Т.: Tamaddun. 2018. –В.249.

etilmagan”ini asos qilib, ustoz Jomiyga shu yo‘nalishda asar yozishni taklif qilgani bilan bog‘liq ma‘lumotlar keltiriladi. Jomiy ham bu haqda anchadan beri o‘ylab yurgani ustoz – shogirdning hamfikir ekanligi ko‘rsatadi. Navoiy asarda Jomiyning unga nisbatan hurmati, cheksiz muhabbati aks etgan parchalarni(“Nafohot ul-uns”, “Bahoriston”) faxr bilan keltiradi. O‘zi ham “Majolis un-nafois” tazkirasining uchinchi majlisida Jomiy ta’rifi va ijodiga keng o‘rin ajratgani, ijodiyoti xususida batafsil ma‘lumot berganini ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy Jomiyning “Arba’in hadis” asariga yuqori baho beradi, kitob mutolaasidan so‘ng “Arba’in” yozish istagi uyg‘onganini ta’kidlaydi. Navoiy “Mufradot” asarining yozilish tarixi va sababi xususida to‘xtalganida, ustoz Jomiy bilan muammo borasidagi suhbatni keltiradi, muammo ilmiga oid oson, sodda uslubda asar yozishni niyat qilgani va “ul muxtasarni o‘qurg‘a ishorat bo‘ldi va uya bu muxtasarda muammo fannig‘a vuquf top”ganligini faxr bilan tilga oladi.

Alisher Navoiy Jomiy “Haft avrang”ini “har lafzi yetti iqlimg‘a sarmoya va har harfi yetti kavkabg‘a piroya” deya ta’riflar ekan, har dostonni o‘zining “Xamsa”si dostonlari bilan qiyoslaydi. Dostonlarning vazniy imkoniyatlaridan tortib, mazmuniy rutbalarigacha to‘xtaladi, dostonlardan parchalar keltiradi.

“Xamsat ul-mutahayyirin” asarining Xotima qismida Navoiyning Jomiy huzurida o‘qigan kitoblari ro‘yxati(Jomiy asarlari) keltiriladi. Ro‘yxat tarkibidagi asarlar Navoiyning buyuk adabiyotshunos, shoir bo‘lib yetishiga zamin yaratgan.

Alisher Navoiyning “*Holoti Sayyid Hasan Ardasher*” manoqibida Sayid Hasan Ardasherining insoniy fazilati bilan birga uning yuksak salohiyati, ijod uslubi, tasvir yo‘sini borasida qimmatli ma‘lumotlar keltiriladi²²⁸. Navoiy Sayyid Hasan Ardasher shaxsiyati xususida to‘xtalar ekan, uning sarf, nahv, lug‘at ilmi, arab tili, kalom ilmi, mantiq ilmi, fiqh, hadis, tafsir ilmi, muammo va ta’rix ilmi, ilmi nujum, musiqa ilmi nazariyasini chuqur bilishiga qaramay g‘oyat kamtarlik va odob yuzasidan majlislarda sukut saqlab o‘tirishini hurmat bilan qayd

²²⁸ Алишер Навоий. Холоти Саййид Ҳасан Ардашер // Мукамал асарлар тўнлами. 10 жилдлик. 10-жилд. –Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011.

etadi²²⁹. Sayid Hasan Ardasherning Muhammad G'azzoliyning "Kimyoyi saodat", Aziziddin Nasafiy risolalarini sevib o'qiganligini ta'kidlar ekan, uni she'r yozishga ilhomlantirib turganini alohida e'tirof etadi.

Alisher Navoiyning "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" manqabasi o'ziga xos qurilishga ega bo'lib, she'riy parchalar, bayt, masnaviy, ruboiyot Sayid Hasan Ardasher shaxsiyatida ochib berishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu qurilishi "Holoti Pahlavon Muhammad" manqabasida ham o'z aksini topgan²³⁰. Navoiy ushbu asarida Pahlavon Muhammadning barcha sifatlarini ochiqalaydi. Navoiy Pahlavon Muhammadning muammo ilmi borasidagi salohiyatiga yuqori baho beradi, Kushtigir taxallusi bilan bir qancha muammolar yaratganini asos sifatida keltiradi. Asarda Navoiy va Pahlavon Muhammadning turkiy she'riyat vakillari borasidagi suhbat va turkiygo'y shoirlar ijodiga munosabati aks etgan o'rinlar muhim ahamiyatga ega. Chunki asardagi bu suhbatda Lutfiy va Sayyid Nasimiy ijodining farqli jihatlari bilan birga majoz va haqiqat borasidagi muhim jihatga e'tibor qaratiladi.

"Nazm ul-javohir" da so'z tabiati va shoirlik martabasi. Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" asarida Hazrat Ali ibn Abutolibning "Nasru-l-laolu" nomli hikmatlar kitobiga she'riy talqin sifatida ruboiy va to'rtlik orqali munosabat bildirilgan. Asar 1485-yilda yozilgan bo'lib, asarning muqaddima qismida so'z ta'rifi keltiriladi.

So'z durki, nishon berur o'lukka jondin,

So'z durki, berur jong'a xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

Navoiy insonni hayvondan ajralib turuvchi asosiy sifatini so'z in'om etilgani bilan, so'zlash qobiliyati berilgani bilan izohlaydi. Inson o'z aqliga qarab so'zlashini ta'kidlab, so'zning ham egasi buyuk salohiyat egasi bo'lishi kerakligini aytadi. She'rda hikmat va bayonda sehr borligiga e'tibor bergan holda so'zni bog'ga o'xshatadi. Tabiiyki, bog'da keraksiz xas-u xashaklar ham bo'ladi. Bu o'rinda Navoiy

²²⁹ Sirojiddinov S., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – T.: Tamaddun. 2018. – B.250.

²³⁰ Алишер Навоий. Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад // Мукамал асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011.

so'zlarning maqomoti, so'zlar fasohatini farqlash uchun shoirlar salohiyatiga ishonadi, so'z durlarini ishlatish mahoratiga qarab shoirlarni turlarga ajratadi.

Lekin bu bahor jilva og'oz qilur,
Bo'ston aro gul sho'xlari noz qilur.
Gar zog' tikan aro vatan soz qilur,
Bulbul bori gul bargiga parvoz qilur²³¹.

Bulbul so'z gulistonida chiroyli navo qilsa, zog'ning vatani tikanzor ekanligiga ishora qilgan shoir so'zning qudratini, fasohatini ko'rsatishga harakat qiladi.

“Muhokamat ul-lug'atayn”da adabiyotshunoslik masalalari.
Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug'atayn” asari jahon va o'zbek tilshunosligidagi muhim asar sifatida baholanishi bilan birga Navoiyning turkiy va forsiy til qiyosi fonida adabiyotshunoslikka daxldor adabiy tushuncha, hodisa va jarayonlar haqidagi fikrlari keltirilgan manba sifatida ham ahamiyatga molik. Qiyoslangan yuz fe'l²³² va ularning ma'noviy imkoniyatlari lirik parchalar asosida ochib berilishining o'ziyoq, so'zning maqomoti, imkoniyati so'zlashuv nutqida emas, aynan badiiy uslubda ahamiyat kasb etishi Navoiyning badiiy so'z bilan bog'liq adabiy-estetik qarashlarining negizi sanaladi²³³. Asar badiiy so'z ta'rifi bilan boshlanadi. Navoiy tilning ijtimoiy vazifasi haqida to'xtalar ekan, so'zni qimmatbaho durga, ijodkorlarni esa suv tubidan qimmatbaho durlarni terib yuruvchi g'avvoslarga qiyoslaydi.

Injuni olsalar mufarrih uchun,
Ming bo'lur bir diramg'a bir misqol.
Bir bo'lur hamki, shah quloqqa solur:
Qiymati mulk, ibراسi amvol²³⁴.

²³¹ Алишер Навоий. Назм ул-жавохир. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодиёт уйи. 2011. – Б.31.

²³² Manbalarda fe'llar soni bilan bog'liq ma'lumotlarda tafovutlar uchrasa-da, asar qo'lyozmalarining ba'zilarida tushib qolgan 100-fe'l(chimdilamoq fe'li) nashrlarda tiklangan.

²³³ Алишер Навоий. Мухокамат ул-лугатайн // Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги матбаа-нашриёт ижодий уйи. 2011. – Б. 512-537.

²³⁴ Алишер Навоий. Мухокамат ул-лугатайн // Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги матбаа-нашриёт ижодий уйи. 2011. – Б.513.

Navoiy so'zga juda katta ijtimoiy vazifa yuklaydi. Aslida so'zning durga o'xshatilishida shoirning asosiy maqsadi yashiringan. Dursuvning tubida yashirin bo'ladi. "So'z durredurkim, aning daryosi ko'nguldir" jumlasida esa so'zning manzili ko'ngul ekanligini ko'rsatadi. Ko'ngul daryosida har turli durlar bor. Bu durlarning bahosi ham har xil. Navoiy bu orqali so'zlar zahiridagi ma'no noziklariga ishora qiladi. Tabiiyki, ko'ngildagi gavharni boshqalarga ko'rsatish uchun g'avvoslarning yordami kerak. Durlarning bebahosini tanlay olish ham g'avvoslarning mahorati, salohiyatiga bog'liq.

Navoiy so'z durining tafovuti beg'oyat va martabasi benihoyat ekanligini ta'kidlar ekan, so'zning sharifidin badang'a ruhi pok yetishi, kasifidin hayotlik tanaga zahri halok yetishi mumkinligini, so'zning martabasini belgilashda nutq egalarining ojizligi, so'zning eng yomoni insonni halok qilishi yoki aksincha, yaxshi so'z bilan Iso Masihning mo'jiza ko'rsatishigacha borish mumkinligi qit'a orqali ochib beriladi:

So'z gavharidurki, rutbasining

Sharhidadur ahli nutq ojiz.

Andinki erur xasis muhlik,

Ko'rguzgucha durur Masih mo'jiz.

Navoiy asarda *shakl va mazmun butunligi* borasida munosabat bildiradi. Olimning fikriga ko'ra, *so'zdan murod – ma'ni*, *"alfoz va iboratdin murod ma'nidur va mazkur maxluqotdin maqsud insondur va ul mazhari maoniy va bayon, so'z aning so'zidadur va takallum aning kalomida borur"*.

"Muhokamat ul-lug'atayn"da so'zlarning shakldoshlik, ma'nodoshlik xususiyati alohida tadqiq etiladi. Navoiy til oilalari va ularning morfologik, leksik va fonetik xususiyatlari to'g'risida to'xtalar ekan, turkiy tildagi omonimlik, sinonimlik hodisasiga yuqori baho beradi. So'zlardagi shakldoshlik badiiy adabiyotda *tajnis va iyhom* san'ati asos bo'lishi, bu san'at fors tilidan ko'ra turkiy tilda ko'proq uchrashi nazariy qoida va amaliy bayt – tuyuq orqali ochib beriladi. "Yana she'rda barcha tab' ahli qoshida ravshan va majmu' fusaho ollida mubarhandurki, tajnis va iyhom bag'oit kulliytur. Va bu farxunda iborat va xujasta alfoz va ishoratda forsidin ko'proq tajnis omiz lafz va iyxom angez nukta borki, nazmg'a mujibi zeb va ziynat va boisi takalluf va san'atdur. Masalan: ot lafziki, bir ma'nisi alamdur, yana bir ma'nisi

markabdur va yana bir ma'nisi amrdurki, toshni yo o'qni ot, deb buyurg'aylar. Bu tajnisda mundoq deyilibdurkim:

Chun pariyu hurdur oting, begim,
Sur'at ichra dev erur oting, begim,
Har xadangikim, ulus andin qochar,
Notavon jonim sari oting, begim²³⁵.

Navoiy ushbu tuyuqni tajnisi tom asosida yozilganini ta'kidlar ekan, tuyuq janri haqidagi ilmiy-nazariy ma'lumotlar "Mezon ul-avzon" asarida keltirilganiga ishora qiladi. Olim *it, tush, ko'k, sog'in, tuz* kabi uch va besh xil ma'noga ega omonim so'zlar ma'nolarini ochiqqlagan holda taqdim etadi.

Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida *mumtoz qofiya* nazariyasiga ham to'xtalib o'tadi, misra oxirida keluvchi qofiyadosh so'zlar va ularning cho'ziq va qisqa unlilarning berilish shakli, uch harakat bilan bog'liq jarayonlarda, ba'zi o'rinlarda so'z oxiridagi unlilarning harfiy ko'rinishi bilan harakat ko'rinishi bir qofiya tizimida kelishi qofiya ilmida kamchilik sifatida baholansa ham, qofiyadosh so'z sifatida qabul qilinishi "alif" bila "ho" orasidagi munosabat asosida "aro", "saro", "daro" so'zlari "sara", "dara" so'zlari bilan, "yado", "sado" so'zi "boda" so'zi bilan qofiyadosh bo'lib kelishi mumkinligi; vov bilan zamma ham bir qofiya turi sifatida qabul qilinishi "erur", "hur", "dur" so'zlari "g'urur", "zarur" so'zlari bilan; yo va kasra kelgan holatdagi so'zlar "og'ir", "bog'ir", "sodir", "qodir", "ta'xir", "tag'yir" so'zlari misolida dalillanadi.

Alisher Navoiy badiiy ijod takomiliga erishish uchun ijodkorning o'zi ham yoshligidan asarlar mutolaasi bilan mashg'ul bo'lishi, baytlarni yod bilishi kerakligini o'zi misolida ochib beradi: *yigitlik zamoni va shabob ayyomi avonida ko'prak she'rda sehrsoz va nazmda fusunparoz shuaroning shirin ash'ori va rangin abyotidin ellik mingdin ortuq yod tutubmen va alar zavq-u xushhollig'idin o'zumni ovutubmen...* Navoiyning davr adabiy jarayoni rahnamosi bo'lganligini hisobga olsak, shoirning bu fikrlari nafaqat o'zi uchun, balki adabiy jarayondagi barcha ijod ahli uchun talab darajasidagi vazifa bo'lganligiga shubha yo'q.

²³⁵ Алишер Навоий. Мухокамат ул-лугатайн // Тўла асарлар тўнлами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги матбаа-нашриёт ижодий уйи. 2011. – Б.520.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shoirning ijodiy merosi haqida batafsil ma’lumot keltiriladi. Navoiy asarlarining yozilish tarixi va sabablari borasida to‘xtaladi. “Xazoyin ul-maoniyy” devoni tarkibidagi qism(devon)larning nomlanish sabablari, devonlarning tarkibiy va mavzuiy mundarijasi, “Xamsa” dostonlari, Navoiyning qaysi asarlardan ta’sirlanib yozgani, “Lison ut-tayr”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Mezon ul-avzon” asarlari, shoir qasidalari va ularning qaysi ijodkorlar asarlariga tatabbu’ ekanligi borasidagi ma’lumotlar Navoiy asarlarining manbaviy asoslari sanaladi.

Navoiy asar so‘ngida temuriylar davri adabiy jarayoni xususida to‘xtaladi, turkiy tilda ijod qiluvchi shuarolar va ularning go‘zal ijod namunalari bilan faxrlanib yozadi. “... Shohrux Sultonning zamonining oxirig‘acha turk tili bila shuaro paydo bo‘ldilar. Va ul hazratning avlod va ahfodidin ham xush tab’ salotini zuhurg‘a keldi: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoyideklar”. Navoiy turkiygo‘y shoirlarga ehtiromini bildirgan holda bu turkiygo‘y shoirlarning hech biri Lutfiyga teng kela olamsligini aytadi. “Va forsiy mazkur bo‘lg‘on shuaro muqobalasida kishi paydo bo‘lmadi, bir Mavlono Lutfiydin o‘zgakim, birnecha matla’lari borkim, tab’ ahli qoshida o‘qusa bo‘lur. Ul jumladin biri budurkim, Bayt:

Ulki husn etti bahona elni shaydo qilg‘ali,

Ko‘zgudek qildi seni o‘zini paydo qilg‘ali²³⁶.

Ham sultonlik, ham shoirlik borasida esa tab’ asari hech qaysidin zohir bo‘lmadi deya Sulton Bobirga yuqori baho beradi. Abulg‘ozi Sulton Husayn Bahodirxon hukmronlik davridagi Hirotdagi ijtimoiy, adabiy, ilm-fandagi o‘zgarishlar, yutuqlar shohga minnatdorlik ramzi sifatida keltiriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida adabiyotshunoslikning bir qancha masalalari: badiiy so‘z tabiati, shakl va mazmun mutanosibligi, lirik janrlar, badiiy san’atlar, mumtoz qofiya, asarlarning yozilish tarixi va sabablari, temuriylar daridagi adabiy jarayon xususida muhim ma’lumotlarni keltirgan.

²³⁶ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луг‘атайн // Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги матбаа-нашриёт ижодий уйи. 2011. – Б.534.

2. Devon debochalarining turkiy adabiyotshunoslikdagi ahamiyati

Debocha asar yozilish tarixi, sababi, tarkibi borasida muhim ma'lumotlarni bera oladigan qism bo'lib, adabiyotshunoslikning maxsus janrlaridan biridir. Hatto olimlar debochadagi shu xususiyatni inobatga olib, uni alohida mustaqil janr sifatida ajratish kerakligini ta'kidlaydilar. Chunki debochalarda muallifning adabiyot ilmiga oid qarashlari aks etadi. Bu jihatdan Alisher Navoiy devoni debochalari shoirning adabiyotshunoslikka oid ilmiy-nazariy qarashlarini aks ettirgan muhim manba sanaladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Navoiyning debocha yozish uslubi keyingi davr shoirlari devonlari debochalari uchun poydevor vazifasini bajargan.

Debochalarda Navoiy bayon qilmoqchi bo'lgan muhim masala asarlarining yaratilish tarixidir. 14-15 yoshlaridayoq iqtidorli shoir sifatida shuhrat qozongan Alisher Navoiyning o'z she'rlarini to'plab, devon tartib berish ishiga faqat 30 yoshdan keyin kirishuvi uning nihoyatda kamtarin inson ekanligidan dalolatdir. Alisher Navoiy debochada ma'lumot berishicha, ko'pchilik unga devon tuzishni taklif qilgan, lekin shoir ularga kamtarona javob berib, bu ishga shoshilmagan. Husayn Boyqaro Navoiyga zamon hodisalari tufayli yo'qolib ketmasligi uchun she'rlarini to'plab, devon tuzish haqida topshiriq bergach, shoir bu ulkan ishni amalga oshirishga kirishadi. Shoir debochada devonni tartib berish jarayoni va devon tartib berish tamoyillari borasida maxsus ilmiy ko'rsatkich ishlab chiqadi: "Avval budurkim, har kishikim, devon tartib qilibdurur, o'ttiz ikki harfdinki, xaloyiq iboratida voqe'durur va ulus kitobatida shoye', to'rt harfqa taarruz qilmaydururlar. Chun so'z arusi nazm haririning matbu' kisvatin va mavzun xil'atin kiyib, jilva og'oz qilsa, huqqai yoquti dog'i o'ttuz ikkita gavhardin qachonkim to'rtig'a nuqson voqe' bo'lsa, muqarrardurkim, jamolig'a andin qusur va kalomig'a andin futur voqe' bo'lg'usidurur... Bu jihatdin ul to'rt harf javohirlarin dog'i o'zga huruf javohiri silkiga tortib, g'azaliyotni o'ttuz ikki harf tartibi bila murattab qilindi"²³⁷ Navoiy devon tartib bergan shoirlar arab-fors alifbosidagi 32 harfning to'rttasi bilan tugallanuvchi g'azal bitmasliklari, 28 harf bilan tugallanuvchi g'azallar bitilganini va o'z devonidagi g'azaliyot qismining "o'ttiz ikki harf tartibi" bilan tasnif qilinganligini bayon

²³⁷ Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.10.

etadi. Navoiy shu tartib asosida devonidagi gʻazallarni tartiblab chiqadi. Sadriddin Ayniy Navoiy tilga olgan toʻrtta harf forsiy va turkiyga xos چ “chim”, ج “je”, گ “gof”, shuningdek, ل “lom-alif” harflari ekanligi, bu harflarga Navoiy “toʻliq alifbo huquqi berib”, qator gʻazallar bagʻishlaganligini taʼkidlaydi²³⁸.

Navoiy “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasida gʻazallarning mavzu koʻlami borasida munosabat bildiradi, ularni hamd, naʼt, oshiqona, orifona va maʼviza gʻazallar tarzida besh guruhga ajratadi: “Yana bir bukim, goʻyiyo baʼzi el ashʼor tahsilidin va devon takmilidin gʻaraz majoziy husn-u jamol tavsifi va maqsud zohiriy xattu xol taʼrifidin oʻzga nima anglamaydururlar. Devon topilgʻaykim, anda maʼrifatomiz bir gʻazal topilmagʻay va gʻazal boʻlgʻaykim, anda mavʼizatangiz bir bayt boʻlmagʻay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoyiʼ mashaqqat tortilgʻon boʻlgʻay. Ul jihatdin bu devonda hamdu naʼt va mavʼizadin boshqa har shoʻrangiz gʻazaldinkim, istimoʻi mahvashlargʻa mujibi sarkashlik va gʻamkashlargʻa boisi mushavvashliq boʻlgʻay, biror-ikkiror nasihatoro va mavʼizatoso bayt irtikob qilindi...”²³⁹

Alisher Navoiy “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasida devonning janrlar mundarijasi bilan bogʻliq fikrlarni keltiradi: “Yana masnaviy bila qasoyiddin boshqakim, inshoalloh, alar dogʻi har qaysi boshqa mujallad boʻlgʻay, har navʼ sheʼrdin. Masalan, ruhafzo muxammaslar, barcha xamsaziynat va ravonoso musaddaslar, barcha sittaziynat va mufid ruboiyot, barcha latofatomiz va nofiʼ muqattaot, barcha manfaatangiz va dilpazir mustazodlar, barchaning vasfi zoyidulhad va benazir fardlar, barcha lutfu ravonliqda mufrad va nomiy muammolar, barchasi ot yoshurmoqqa sotir va kiromiy lugʻzlar, barchaning maftunluqi zohir va barcha musalsal tarjiʼlar, barcha margʻub va moʻtadil tuyugʻlar, barcha turkiy uslub bu abyot zaylida muxayyal va bu ashʼor xaylida muzayyal boʻldi”²⁴⁰.

²³⁸ Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1978. – Б.209.

²³⁹ Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.21.

²⁴⁰ Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988. – Б.22.

Adabiyotshunos olimi Farida Karimova o'z tadqiqotida Alisher Navoiyning "Badoye' ul-bidoya" devoni debochasida adabiyotshunoslik masalasi besh tamoyil asosida amalga oshirilganligini alohida ta'kidlab o'tadi²⁴¹.

Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonida ham Debocha qism mavjud bo'lib, debochada adabiyotshunoslikning quyidagi masalalariga to'xtalangan:

– *Alisher Navoiyning lirik merosi, mazmuni.* Shoir "Xazoyin ul-maoniy" devonini tuzguniga qadar "Badoye' ul-bidoya", "har nav' g'azaliyotdan" "Navodir un-nihoya" nomli devonlar tartib bergani xususida to'xtaladi.

– *"Xazoyin ul-maoniy" devonining tarkibiy tuzilishi.* Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" to'rt devon – qismdan iborat bo'lishi, adabiyot tarixida Xusrav Dehlaviy ham Malikshoh Alp Arslonga bag'ishlab, to'rt devondan iborat asar yozgani, devonlarini umr fasllariga moslab nomlaganini keltiradi: "*Bir o'z asrida ganji ma'naviy Amir Xusrav Dehlaviyni derlarkim, sulton Malikshoh Alp Arslon otig'a to'rt devon murattab qilmish bo'lg'ayu xolimasini aning oti bila muzayyal etmish bo'lg'ay va bu ishi ul zamonning yaxshi-yomoni qulog'iga etmish bo'lg'ay, agarchi bu so'z mazkurdur, ammo ul devonlar ma'dumdur va ul ma'dumlarning agarchi asomiysi mavjuddur, ammo vujudi noma'lumdur*"²⁴².

– *"Xazoyin ul-maoniy" devonlarining nomlanishi, janr imkoniyatlari.* Alisher Navoiy devonlar tarkibidagi asosiy yetakchi janr g'azal bo'lib, shoir har kun bir necha baytlardan iborat g'azal yozgani, uni Husayn Boyqaroga taqdim qilgani, uning taklifi, homiyligi, ruhiy madadi ostida "Xazoyin ul-maoniy" devonini tartib berganini keltiradi:

Kun bor erdikim, bir g'azal-u ikki g'azal,
Bal uch g'azal-u to'rt g'azal ba'zi mahal.
Mahvashlardek bori latofatda masal,
Bog'lab kiyibon yuzga hila to'ng'a hulal.

Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi Devonlar nomlarini umr fasllariga moslab qo'ygani, umrning to'rt faslidagi tuyg'ular, fikr-

²⁴¹ Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi. Filologiya fanlari doktori darajasini olish uchun yozilgan diss. – Farg'ona, 2023. – B.104

²⁴² Алишер Навоий. Гаройиб ус-сигар. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. – Б.14

o'ylar, kechinmalar, sezimlar ifodasi sifatida taqdim qiladi: tufuliyyat(bolalik) avoni – umr fusulining navbahori va hayot gulshanining shukufavu gulzori – “G‘aroyib us-sig‘ar”; shabob(yigitlik) zamoni – bu fusulning yozi, yigitlik chashmasorining hayotbaxshlig‘ining og‘ozi – “Navodir ush-shabob”; kuhulat(o‘rta yosh) ayyomi – fusulning xazoni tiriklik bog‘ining bargrezining nishoni – “Badoyi’ ul-vasat”; fusulning qishi(keksalik) – kishining xam qad bila adam yo‘lig‘a kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishi – “Favoyid ul-kibar”.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Navoiy debochalari uning shoir ham olim sifatidagi qarashlarini o‘zida aks ettirishi bilan birga, debochalardagi ilmiy-nazariy tadqiqatlar XV asr devon tuzish tartibi, devonning tarkibiy tuzilish, janr imkoniyatlari, adabiy ta’sir, adabiy jarayon haqida qimmatli ma’lumotlarni beradi.

3. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari

Mumtoz poetika ilmining bilimdoni Hazrat Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida poetika masalasiga jiddiy e’tibor qaratilgan. Poetikaning tarkibiy qismlaridan biri – aruz ilmi haqida maxsus asar yaratgan shoir nafaqat ilmiy, balki badiiy asarlarida ham poetik shakllar, she’r tuzilishiga oid nazariy fikrlarini berib ketgan. Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkisasi shoirning poetikaga oid qarashlarini o‘zida aks ettirgan muhim asarlardan biridir. Navoiy shoirlar xususida munosabat bildirish barobarida misralarni tahlil qiladi, lirik parchalarning adabiyotshunoslikdagi ahamiyatini poetikaning nazariy asoslariga tayanib, belgilab beradi. Navoiy tahlil va tadqiqatlar asosida adabiyotshunoslikning quyidagi masalalariga to‘xtaladi:

– *she’r nav’lari*;

– *she’r vaznlari*;

– *qofiya nazariyasi*;

– *badiiyat masalasi*.

Navoiy o‘zi ta’rif berganidek, sakkiz majlis tarkibiga kiritilgan bolaligi va yoshligida suhbatlariga musharraf bo‘lgan shoirlar, o‘z davri she’riyatiga ulkan hissa qo‘shgan ijodkorlar, zamon fozillari, she’rda mashhur bo‘lmasa-da, latif bayt aytuvchi ijodkorlar, “tab’i nazmi bor” mirzazodalar, Xurosondan tashqari, Samarqanddagi fozillar, Amir

Temur va temuriy ijodkorlar, Husayn Boyqaro kabi ijodkorlarni ma'lum tartib asosida tavsiflanishining o'zi shoirning o'ziga xos uslubidan dalolat beradi. Chunki shoir ba'zi ijodkorlarni o'z davri she'riyatiga ulkan hissa qo'shgan ijodkor sifatida baholasa, ba'zilarini mashhur bo'lmasa-da, latif bayt aytuvchilar kabi sifatlar bilan tavsiflaydi.

She'r nav'lari. Navoiy shoir va ijodkorlar haqida ma'lumot keltirar ekan, poetik shakllar, janrlarning nazariy asoslarini ham taqdim qiladi. Tadqiq va qiyosiy tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiy tazkirada 20 dan ortiq adabiyot va adabiyotshunoslik janrlari va namunalari bilan tanishtirgan. Asarning dastlabki majlisi ustози Qosim Anvor ta'rifi bilan boshlanib, shoir Qosim Anvorning ijodiy salohiyati xususida to'xtalar ekan, tarji'band janri haqida nazariy ma'lumotlarni taqdim etadi. *"Anis uloshiqin" otlig' muxtasarroq masnaviy ham nazm qildilar va tarje' dag'i dedilar va tabarruk jihatdan ikki matla' bitilur, biri bukim: Ishqi tu ki sarmoyai mulki du jahon ast, Alminnatu lillahki, maro bar dilu jon ast*".²⁴³ Navoiy yuqoridagi fikrlar orqali tarji'band janrining asosiy xususiyatlaridan bir ikki vosila baytning mavjudligiga ishora qiladi. Navoiy dastlabki majlisda Mavlono Kotibiy haqida ma'lumot keltiradi. Mavlono Kotibiyning yaxshi *qasida va masnaviylar* bitgani xususida to'xtalib, masnaviylarini "Tajnisot", "Zul-bahrayn(ikki bahrlilik)", "Zul-qofiyatayn(ikki qofiyalik)" sifatleri bilan keltiradi. Mavlono Kotibiyni "Xamsa"ga *tatabbu'* yozgan ijodkor sifatida alohida e'tirof etadi. Tatabbu'ning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilgan shoir Mavlono Ashraf tartib bergan tatabbu' haqida ham ijobiy munosabatlar bildiradi. Navoiy munozara janriga ham alohida e'tibor qaratadi. Xususan, Mavlono Ruhii Yoziriy haqida ma'lumot keltirish asnosida uning "Bulbul bila gul", "Sha'm bila parvona" kabi el orasida mashhur *munozaralari* borligi, shogirdlari ko'p bo'lgani xususida to'xtaladi. Navoiy poetika ilmining bilimdoni sifatida *muammo* janriga oid parchalarga alohida e'tibor qaratadi. Mavlono Hoji Abulhasanni muammo janrida qobiliyati borligi haqida to'xtalib, "Boyazid" ismiga bog'langan muammosidan namuna keltiradi. Ustози Abulays Samarqandiy xususida to'xtalganda ham, uning "Hokim" so'ziga bog'langan muammosini keltiradi. Mavlono Muhammad

²⁴³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 20 жилдлик. 12-жилд. – Т., 1966.

Muammoyni esa "muammo fanida zurafo" sifati bilan taqdirlab, "Yusuf" ismiga bog'langan latif muammosini taqdim etadi. Mavlono Darveshalini ham muammo janri bilan mashg'ul bo'lganligini ta'kidlab, "Valiy" so'ziga bog'langan muammosini keltiradi.

Navoiy *marsiyaning* masnaviy shakli haqida to'xtalib, Mir Shohiy o'limi munosabati bilan, uning vasiyatiga ko'ra Xo'ja Avhad tomonidan tugallangan marsiyaning namuna sifatida taqdim qiladi.

K-o' bishav zeru zabar az ashku oham Sabzavor,
Z-onki shahri shoh be Shohiy nameoyad ba kor.

*(Ey Sabzavor, ko'z yoshim va ohim bilan ostin-ustin bo'li!
Chunki shoh shahri shohsiz (ya'ni, Shohiysiz) qolsa, hech narsaga yaramaydi).*

Badiiyat masalasi. Navoiy lirik parchalarni tahlil qilar ekan, mulohazalarini ham keltirib o'tadi. Mavlono Vaysiy haqida to'xtalganda, nazmi juda sodda ekanligi, aynan shu soddalik asosida nazm tartib qilishini g'alat hodisa sigatida baholaydi. Navoiy lirik parchalarni shunchaki tahlil qilmay, shoir salohiyatini belgilab beruvchi o'rinlarga diqqat qaratadi. Xususan, aruz ilmidan saboq olgan ustoz Darvesh Mansurning bir baytini *tarse'* san'atining go'zal namunasi sifatida tahlilga tortadi.

Bas davidam dar havoi vasli yor,
Kas nadidam oshnoi asli kor.

(Yor vasli ko'yida ko'p yugurdim, [ammo] ishning haqiqati bilan tanish bo'lgan hech kimni ko'rmadim).

Bilamizki, *tarse'* san'ati ikki misradagi barcha so'zlarning o'zaro qofiyadosh bo'lishiga asoslanadi. Yuqoridagi baytda ayni shu xususiyatni ko'rish mumkin. "Insoniyat va xush axloqliqda Xuroson va Samarqand mulkida yagona erdi" deb ta'riflangan Mirzobek she'riyati Navoiy tomonidan o'ziga xos sifatlar bilan ta'riflangan. Mirzobekning

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur,
Kim jonga qaro balo bo'lubtur,

matlasini tahlilga tortgan shoir Mirzobekning hurmati uchun shu matla' asosida g'azal bitganini ta'kidlaydi. Bayt zulqofiyatayn, ya'ni ikki qofiyalik (*balo – qaro, qaro – balo*) san'atiga asoslangan bo'lib, bu ikki qofiya o'zaro o'rin almashib, teskari shaklda qo'llanib, *tarde'* aks san'atini yuzaga keltirgani shoir diqqatini tortgan.

Navoiy “Badoye’ us-sanoye” asari muallifi Atoulloh Husayniy ijodiga alohida hurmat bilan qaraydi. Atoulloh Husayniyning “Badoye’ us-sanoye” asari va uning mukammalligi borasida alohida to’xtaladi. Uning *maqlubi mustaviy san’ati* asosiga qurilgan baytini keltirar ekan, bu san’atni eng murakkab va mukammal san’at sifatida baholab, Atoulloh Husayniyning maqlubi mustaviy san’ati asosiga qurilgan baytni yoza olish qobiliyatini yuqori baholaydi. Bilamizki, maqlubi mustaviy san’ati arab harflari asosidagi o’ngdan chapga, chapdan o’ngga ham bir xil o’qilishi asosiga quriladi. Bu esa shoirdan shakl va mazmun mutanosibiligini teng ta’minlay olish salohiyati bo’lishini talab qiladi.

Qofiya nazariyasi. Atoiyning mashhur

Ul sanamkim, suv qirog’inda paridek o’lturur,

G’oyati nozuklugidin suv bila yutsa bo’lur,

bayti Navoiy tomonidan “qofiyasida aybg’inasi bor” ta’rifi bilan keltiriladi. Bu ta’rif Navoiyning qofiya ilmida ham benazir ekanligini ko’rsatadi. “*O’lturur – bo’lur*” qofiyadosh so’zlarida asosan asos tarkibida keluvchi raviy har xil (o’ltur (r) – bo’lur (l)) harflardan iborat bo’lib qolgani qofiyaning mukammalligiga putur yetkazadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Majolis un-nafois” asari birgina tazkira sifatida emas, shoirning adabiyotshunoslikka oid ilmiy-nazariy qarashlarini aks ettirgan ilmiy asar sifatida alohida tadqiq etilishi lozim. Tazkirada muallifning tahlil va tadqiq tamoyillari aks etgan.

4. Alisher Navoiyning ilmiy merosi: “Mezon ul-avzon” va

“Risolayi muammo” asarlarida mumtoz poetika nazariyasi

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari turkiy aruzshunoslikdagi muhim asar bo’lib, tushunarli va muxtasar uslubda bitilgan. Navoiy “Mezon ul-avzon”da Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a” asari bilan tanish bo’lmagani bois aruz nazariyasiga doir qonun-qoidalarini turkiy tilda ilk marotaba bayon qilayotganini alohida ta’kidlaydi: U “...*g’araz bu maqolotdin va maqsud bu muqaddimotdin bu erdikim, chun turk alfozi bilakim nazm voqi’ bo’lubdur, anga zobitae*

va qomune yo'q erkondur..." deb yozar ekan, turkiy tilda aruz qonun-qoidalariga oid maxsus asar yo'qligini aytib o'tadi²⁴⁴.

Asar 1492-1493-yillar oralig'ida yaratilgan bo'lib, tarkiban Muqaddima, asosiy qismi va xotimadan iborat. Muqaddima an'anaviy hamd bilan boshlanadi. Asarning hamd qismida Abdurahmon Jomiyning "Risolayi aruz" asaridagi singari aruziy itilohlarning mazmunidan foydalangan holda Allohga hamd va Husayn Boyqaro ta'rifi keltiriladi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni so'z noziklarini ilg'ay oladigan nuktadon shoir sifatida baholab, uni "Mezon ul-avzon" asarini yozishga ilhomlantirganini ta'kidlaydi²⁴⁵. Risola Muqaddimasida Xusrav Dehlaviyning 18 ming baytdan iborat g'azallarining to'plam qilinishi bilan bog'liq voqealar jarayonida Husayn Boyqaroning o'ta talabchan ekanligi ochib beriladi. Xusrav Dehlaviy g'azaliyoti Husayn Boyqaro topshirig'i bilan "... ul devonda har g'azal boshida ul g'azal ne bahrda va ne vaznda erkanin va arkonig'a qaysi zihof kirib, ne nav' tag'ayyur topgani" yozib qo'yiladiki, bu g'azal qaysi vaznda yozilganini bilib olish imkonini beradi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning bu topshirig'ini, devon tuzishdagi bu tamoyilni "...bandaning dag'i to'rt devonig'akim...ushbu mazkur bo'lg'on dastur bila tartib ber"ganini, amaliyotga joriy qilganligini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy risolada aruz nazariyasi qoidalari bilan tanishtirishdan oldin o'zigacha yaratilgan manbalar, risolalar xususida ma'lumot beradi. Xususan, Xalil ibn Ahmadning aruz nazariyasi, Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Hazrati Maxdumiy(Abdurahmon Jomiy)ning "Risolayi aruz" asarlarini e'tirof etadi.

Risola aruz so'zi ma'nolarini izohlash bilan boshlanadi. Navoiy dastlab aruz so'zini Xalil ibn Ahmad yashagan vodiylar nomi bilan bog'laydi(1). Arablarning chodir uylarini bayt (2)deb nomlashi, bu baytlarni ushlab turuvchi to'rt ustun – ruknlarni she'r baytlaridagi

²⁴⁴ Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 2 jildlik. 1-jild. –T.: Sharq. 2016. –B. 333.

²⁴⁵ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. – Б.533.

ruknlarga qiyoslagan holda aruz fani (ilmi) baytlarni mavzunli(vaznli) va nomavzun(vaznsiz)ga ajratadi, deya ta'rif beradi²⁴⁶.

Risolada keyingi masala juzvlar bilan bog'liq bo'lib, Navoiy boshqa risolalardagi kabi aruz ilmining eng kichik birligi ruknlar(juzv): sabab, vatad, fosila va ularning turlari bilan tanishtiradi, turkiy tildagi baytlar asosida izohlaydi. "Mezon ul-avzon"da uch ruknning "majmu'i bu kalimot tarkibida" kelishi, ya'ni barcha juzvlar barchasi mana shu misrada ishtirok etishi aytiladi:

Ul ko'zi qaro dard-u g'amidin chidamadam.

Alisher Navoiy uch rukn asosida hosil bo'luvchi 8 usul(rukn)lar bilan tanishtiradi: *fauvlun, foilun, mafoiylun, mustaf'ilun, foilotun, mafoilatun, maf'uvlotu.*

Risolada zihoflar masalasiga keng o'rin ajratilgan. Navoiy har ruknni tahlil qilishi asnosida 45 zihof va 60 furu'ni keltiradi, har birini birma-bir izohlaydi. Navoiy "Mezon ul-avzon"da aruz doiralarining 7 shakli (*doirai mu'talifa, doirai muxtalifa, doirai muntazi'a, doirai muttafiqa, doirai mujtamia, doirai muxtalita, doirai mushtabiha*)haqida ma'lumot keltiradi, baytlar misolida tushuntiradi. Shuni alohida ta'kidlash kerak, "Mezon ul-avzon" risolasida keltirilgan namunalarning aksariyati Navoiy qalamiga mansub bo'lib, shoir nazariy qonuniyatlarni o'z baytlari misolida tushuntiradi.

Risolaning keyingi o'rinlarida bevosita bahrilar va ularning vaznlari ma'lum tizim asosida taqdim etiladi. "Mezon ul-avzon" Muqaddimasida Navoiyning o'zi ta'kidlaganidek, bu risola aruz vazni qoidalari to'g'risidagi muxtasar risola bo'lgani bois bahr va vaznlar ixchamlik, muxatasarlik asosida dastlab musamman ruknli vaznlar, so'ng shu bahrning musaddas ruknli vaznlari, murabba' shaklidagi vaznlari nomlari keltiriladi, bayt va afoiyli beriladi.

Hazaji musammani solim ul-arkon

Zihi mulkingning o'n sekiz mingidin bir kelib olam,

Bu olam ichra bir uyluk qulung Havvo bila Odam.

*Mafoiyilun / mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun*²⁴⁷, tarzida.

²⁴⁶ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. – Б.535.

²⁴⁷ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. – Б.548.

“Mezon ul-avzon”da 19 bahrning 160 vazni shu shaklda, tizimli tarzda keltiriladi.

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari garchi aruzshunoslikka oid manba bo‘lsa-da, unda vazn bilan bog‘liq she‘r nav‘lari xususida ham batafsil ma‘lumot keltiriladi. Masalan, 16 ruknli *ramali maxbun, tuyuq, qo‘shiq, surud, chinga, musta(h)zod, aruzvoriy, turkiy* kabi janrlar va ular yozilishi kerak bo‘lgan vaznlar baytlar misolida tushuntiriladi. Olim *tuyuq* haqida to‘xtalar ekan, ikki baytdan iborat bo‘lishi, tajnisli aytilishi va ramali musaddasi maqsur vaznida yozilishini ma‘lum qiladi. Namuna sifatida o‘zining “Yolabmudur” tajnisli qofiya asosiga qurilgan tuyug‘ini keltiradi:

Yo Rab, ul shahd-u shakar yo labmudur,

Yo magar shahd-u shakar yolabmudur.

Foilotun / foilotun / foilon

Jonima payvasta novak otqali,

G‘amza o‘qin qoishig‘a yolabmudur.

Foilotun / foilotun / foilon

Navoiy turkiylar orasida qiz uzatish marosimida ijro etiladigan “yor-yor”ga mos keluvchi *chinga* janri bilan tanishtiradi. Bu janrning ikki turi mavjudligi, birinchisi hech bir vaznga tushmasligi, ikkinchisi esa matviyi mavquf bahrida yozilishi bilan farqlanishini ta’kidlab, radifi “yor-yor” bo‘lgan bir bayt keltiradi:

Qaysi chamandin esib keldi sabo, yor-yor,

Kim, damidin tushti o‘t jonima, yor-yor.

Muftailun / foilun / muftailun / foilun.

Risolada mumtoz lirik janrlar orasida maxsus vaznda yozilishi bilan ajralib turuvchi *musta(h)zod* janri va bir yarim misralik shakli, ulardagi ruknlarning taqsimoti tushunarli shaklda berilgan.

Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli

Mazhar sanga ashyo,

Maf‘uvlu / mafoiylu / mafoiylu / fauvlun

maf‘uflu / fauvlun.

Sen lutf bila kavn-u makon ichra muvalli

Olma sanga Mavlo.

Maf‘uvlu / mafoiylu / mafoiylu / fauvlun

Alisher Navoiy har janrni shu tartibda izohlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" risolasi aruz ilmi nazariyasi bilan tanishmoqchi bo'lgan har qanday mutaxassis uchun tushunarli ixcham qo'llanmadir. Navoiy risolada aruz ilmi nazariyasi bilan tanishtirish barobarida turkiy aruzshunoslikning o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqdi.

Alisher Navoiyning "Mufradot" ("Risolayi muammo") asari muammo janri va hosil qilinish usullari aks etgan fors tilidagi risola bo'lib, Navoiyning o'zi bu asarni muammo ilmini o'rganishni boshlovchilar uchun boshlang'ich qo'llanma ekanligini aytgan. Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida 60 dan ortiq muammo janrida ijod qilgan ijodkorlar haqida ma'lumot keltirar ekan, muammolar tahlilida aniq ilmiy-nazariy dalillarga tayanadi. Bu esa Navoiyning muammo ilmida yetarli darajada ilmiy salohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Jomiyning "Risolayi muammo", Husayn Boyqaroning "Risola", Boburning "Boburnoma", Xondamirning "Makorim ul-axloq", Zayniddin Vosifiyning "Badoye'ul-vaqoye" asarlarida shoirning bu boradagi salohiyatiga yuqori baho berilgan.

Manbalarda "Risolayi mufradot" ("Makorim ul-axloq"), "Mufradot dar fanni muammo" ("Qomus ul-a'lon", "Tuhfayi Somiy"), ayrim qo'lyozma nusxalarida "Risolayi muammo" tarzida qayd qilingan²⁴⁹. Alisher Navoiyning "Risolayi muammo" asarining ilmiy-tanqidiy matni 1970-yilda Lutfulla Zohidov tomonidan e'lon qilingan. Olimning "Alisher Navoiyning "Risolayi mufradot" asari va uning muammolari" nomli nomzodlik dissertatsiyasida risola batafsil tadqiq etilgan²⁵⁰.

"Mufradot" risolasi kichik muqaddima, asosiy qism va kichik xotimadan iborat. Asar Allohga hamd qism bilan boshlanadi. Navoiy asarga kirishdan oldin muammo ilmining o'z zamonida mashhur bo'lgani, "bu ilmning latofati va daqiqligi haddan oshgan"i borasida to'xtalib, "g'oyat nozikligidan tushunish qiyin"ligini asos qilib, bu

²⁴⁸ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2011. – Б.577.

²⁴⁹ Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 2 jildlik. 1-jild. – Т.: Sharq. 2016. – В. 375.

²⁵⁰ Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг "Рисолаи муфрадот" асари ва унинг муаммолари. Ф.ф.н.дисс. – Т., 1970. – 111-б.

yo'lda hammaga tushunarli, sodda va "oydin" bir risola yozishni maqsad qilganini aytadi. Bu muxtasar asarning risolalar qatoriga kirish qobiliyati va uni "olimlar ko'zlariga ko'rsatish salohiyati bo'lmasa ham, bolalarga muammo amallarini o'rganishlarini osonlashtirish uchun yarashi mumkin" deya izoh berib, muammo ilmiga bag'ishlangan asarlarni qimmatbaho ipakka, o'zining risolasini esa kamtarlik bilan bo'zga qiyoslaydi.

Risola muammo amallari sharhi bilan boshlanadi:

– *A'moli tahsiliy (hosil qilish amali)* – ismning modda va harflarini hosil qilish uchun foydalaniladi;

– *A'moli takmiliy (mukammallashtirish amali)* – so'z shaklining to'g'riligi va tartibi asosiga quriladi;

– *A'moli tas'hiliy (osonlashtirish amali)* – amallarni oson qilishga asoslangan.

Risolada bu uch amal o'z tarkibida yana bir qancha turlarga bo'linadi. Umuman olganda, risolada muammo yechish qoidalarining 15 turi va 48 uslubi batafsil yoritib beriladi. Masalan, *a'moli tas'hiliy* tarkiban 4 usulni o'z ichiga oladi: *intiqod (harf saralash)*, *tahlil (qismlarga ajratish)*, *tarkib (biriktirish)*, *tabdil (o'zgartirish)*. Unga ko'ra muammoning eng oson yechilish usullaridan biri *intiqod* bo'lib, bu usulda ishora qilingan so'zlar tarkibidan harflar ajratib olinadi, harflar muammoda aytilganiga qarab qo'shiladi yoki ajratilib, so'z hosil qilinadi. Risolada intiqodning ham bir qancha: *birinchi harflarni saralash*, *oxirgi harflarni saralash*, *birinchi va oxirgi harflarni saralash*, *o'rtadagi harflarni saralash*, *tartibi bilan saralash*, *ma'lum so'zlar vositasida saralash* kabi ko'rinishlari misollar asosida tahlilga tortiladi. Masalan, *Ubayd* ismini keltirib chiqarish uchun "kanor" va "go'sha" va "lab", va "taraf" va "garon" so'zlari keltiriladiki, bu so'zlar ma'nosi qaysi harf (birinchi va oxirgi harf)ga e'tibor qaratishga dalil bo'ladi. Demakki, shoir muammoda maxsus so'zlar orqali qaysi harfga ishora qilganini ko'rsatib turadi.

Ҷонибӣ айш чу хоҳӣ биталяб гӯшай боғ'е,

Лабӣ ҷӯйу тарafi руду гузин баҳри фароғ'е.

(*Aysh tomonini istasang, bir bog'ning burchagini talab qil,*

Ariq labi va anhor tomonini osoyishtalik uchun tanla).²⁵¹

²⁵¹ Алишер Навоий. Муфратот. МАТ. 20 жилдлик. 20-жилд. – Т. 2003. – Б. 323-346.

Navoiy shu asosda intiqodning har bir ko'rinishini hosil qiluvchi maxsus so'zlarni taqdim qiladi: "sonā" va "solis" (ikkinchi, uchinchi) so'zlarining ishlatilishi so'zdagi ikkinchi va uchinchi harflarni ajratib olish kerak degan hukmni beradi:

Kosaho dorad chu soqā, avvalash xoham zi xum,

V-ar diram boshad, tama' doram zi sonivu seyum.

(*Soqiyda kosalar bo'lsa, avvalini xumdan istayman,*

Agar tangam bo'lsa, ikkinchi va uchinchisini tama' qilaman).

Risolada *tahlil usuli*(qismlarga ajratish) muammodagi ishoraga qarab ikki yoki undan ortiq qismga ajratiladi(*go'sham – go'sham, mir'ot – mir-ot*), ibora shaklida o'qiladi, yangi so'z hosil qilinadi. Bunda so'zning she'riy ma'nosi yakkalikni ifoda etsa-da, muammoni tushunish uchun ko'plik ma'nosi olinadi. Alisher Navoiy bu usulni tushuntirishda *Shams, Mazid, Taqiy* ismlariga bog'langan muammoni namuna sifatida keltiradi.

Intiqodning keyingi usuli *tarkib* (biriktirish)usli bo'lib, bu tahlil usuliga teskari ravishda so'zning she'riy ma'nosi murakkab bo'lsa, muammoni tushunish uchun uning ma'nosi yakkalab olinadi. Risolada bu usul *Qaro, Ziyo* so'zlariga asoslanuvchi muammolar vositasida tushuntiriladi.

Intiqodning *tabdil usuli* badal qilish evaziga hosil qilinadi. Bunga ko'ra biror harf qoida va ishoraga binoan boshqa harfga o'zgartiriladi, *Sharaf* so'zi hosil qilinuvchi muammo shu qoida asosida yechiladi.

Zi rīi shīxiyu tarrorī on yor,

Taraf girad hamesha bahri ag'yor.

(*U yor sho'xligi va zolimligi tufayli,*

Hamisha ag'yorlarning tarafini oladi.)

Tabdilning ikkinchi ko'rinishi so'zning ma'lum qismi boshqa so'z yoki iboraga almashtirilishiga, badal qilinishiga asoslanadi, Jomiy (Qomy) so'zi hosil bo'luvchi muammo bu qoida asosida hsil qilinadi.

Murg'i dilam ba ko'i o' boz havo hamekunad,

Maylba ko'yash ar kunad beh ki bacho hamekunad.

(*Ko'nglim qushi uning ko'chasida yana parvoz qiladi.*

*Agar uning ko'chasiga borish mayli bo'lsa yaxshidir, bajo qiladi)*²⁵².

²⁵² Алишер Навоий. Муфратот. МАТ. 20 жилдик. 20-жилд. – Т. 2003. – Б. 326-349.

“Mufradot”da keyingi amal – *a’oli tahsiliy* ham o’z tarkibida 8 ta: *tansis, taxsis, tasmiya, tarodif, ishtirok, kinoyat, tashif, istiora, tashbih, hisob* kabi bir qancha qoidalarga bo’linadi²⁵³. Tansis oshkora qilishga asoslansa, taxsis yashirishga, xoslantirishga asoslanadi. Tasmiya esa o’z nomi bilan nomlash – arab alifbosidagi harflar nomini bo’g’in shaklida aytib, undan harf shaklini olish yo’li bilan yoki aksincha, harf shaklini keltirib, nomini bo’g’in shaklida olish yo’li bilan nom hosil qilinadi. Masalan, Kofiy(Kofī)

Tamoshoi rīyash gumonam nabud,

Zi rīi karam yor oraz namud.

(Uning yuzini tomosha qilishda gumonim yo’q edi.

Karam yuzasidan yorim yuzini ko’rsatdi.)

Kofiy so’zi hosil qilunuvchi muammodagi “*Zi rīi karam yor oraz namud*” misrasida *karam* va *yor* so’zlarining dastlaki harflari *Kof* va *yo* harflari nomlanishi jihatdan olinib, muammoga olingan so’z hosil qilinadi.

A’oli tahsiliyning keyingi qoidasi *talmih*ga asoslanib aniqlanadi. Bunda *talmih*ning tarixiy shaxs, joy nomlari, obrazlarga ishora qilish mazmuni asos qilib olinadi. Navoiy bu ilmda “... ko’proq mashhur bo’lgani munajjim ahllarining qisqartirish uchun tuzgan “taqvim” hisob raqamlari” keltirishini ta’kidlaydi. Risolada bu qoida asosida *Sariy, Sharaf, komil, Xalil, Quli* so’zlari hosil qilingan muammolarni taqdim qiladi.

Keyingi qoida – *tarodif* va *ishtirok*da so’zlarning omonim va sinonim ma’nolari asos qilinib olinadi. “Chun dar lafzi “moh” va “qamar”, alfozi “Shams” va “ayn” va “yuh” va “xur” va “mehr” va “oftob”. Ya’ni *shams, quyosh, mehr, oftob* so’zlari sinonim so’zlar sifatida tarodif qoidasi asosida aniqlanadi.

Kinoya usuli bir so’z aytilib, boshqa mazmun, ma’no nazarda tutilishiga asoslanadi. E’tibor berilsa, muammoni yechish usuli sifatida keltirilayotgan qoidalar: *talmih, kinoya, istiora, tashbih*ning badiiy san’at sifatidagi mohiyati asos qilib olingan. Bu esa adabiyot tarixida muammo ilmi va badiiyat ilmining uyg’un rivojlanganini ko’rsatadi. Risolada kinoyaning ikki turi farqlanadi, shu asosda *Yumus, Bek,*

²⁵³ Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. –Т., 1986. –Б.19.

Javhar, Afzal, Xon, Tohir ismlari yashiringan muammolar namuna tarzda keltiriladi.

“Risolayi muammo”da a’oli ta’limiyning *tashif, istiora, tashbih, hisob* kabi qoida turlari shu shaklda izohlanib, namuna-muammolar asosida ochiqqlanadi.

A’oli takmiliy(mukammalashtirish amallari) usuli ham o’z navbatida bir qancha qoidalarni o’z ichiga oladi: *ta’lif, isqot, qalb*. Ta’lif(ulash), isqot (tashlab yuborish), qalb(teskari o’qish)ga asoslanuvchi qoidalar muammoni mukammallashtiruvchi amal sifatida ijodkor mahoratining belgisi sifatida ko’rsatiladi.

Risolaning kichik Xotimasi Jomiy ta’rifiga bag’ishlangan bo’lib, Alisher Navoiy ruboiy janri asosida “Risolayi muammo” asarining yaratilishiga sababchi bo’lgan ustoz — Abdurahmon Jomiyga ehtiromini izhor etadi:

In nusxa, ki shud ba yumni sa’yi tu tamom,
Mahbubi taboe’i xavos astu avom,
Dar fanni muammo chu mashohiri kirom,
Kas chun tu nadidam, ki burun orad nom
(*Bu sening harakating tufayli tamom bo’lgan (kitob),
Hamma xos va avom tabiatlarining sevilganidir.
Muammo fanida buyuk va mashhur bo’lib,
Nom chiqargan sen kabi kishini ko’rmadim*)²⁵⁴.

Alisher Navoiyning “Risolayi muammo” asari va undagi muammoni yechish usullarining bayon uslubi Navoiyning bu ilmda yuksak salohiyatga ega ekanligini ko’rsatadi.

— Alisher Navoiy o’z davrining yirik adabiyotshunosi sifatida adabiyotshunoslik, poetika ilmining turli masalalariga oid mukammal asarlar yaratdi. Navoiyning adabiyotshunoslik merosi, adabiy-tanqidiy qarashlari, tahlil usullari asrlar davomida keyingi davr adabiyotshunosligi uchun asos vazifasini bajarib kelmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Alisher Navoiyning “*Lison ut-tayr*” dostonida adabiyotshunoslikning qaysi masalalariga to’xtalangan?

2. Tazkira — adabiyotshunoslik janri ekanligini asoslang.

²⁵⁴ Алишер Навоий. Муфратот. МАТ. 20 жилдлик. 20-жилд. — Т. 2003. — Б. 342-369.

3. Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" taskirasida tasavvuf adabiyoti tarixi borasida qanday ma'lumotlar keltirilgan?

4. Navoiyning tarixiy asarlarida adabiyotshunoslik masalalariga to'xtalanganmi? Bu borada kichik tadqiqot olib boring.

5. "Mezon ul-avzon" asarining turkiy aruzshunoslikdagi dastlabki manbasi sifatida e'tirof etilishi to'g'rimi? Asoslang.

6. Navoiyning muammo ilmiga oid qarashlari qaysi asarlarida aks etgan?

Adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Муфратот. МАТ. 20 жилдлик. 20-жилд. – Т. 2003.

2. Алишер Навоий. Назм ул-жавохир. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодиёт уйи. 2013.

3. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн // Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги матбаа-нашриёт ижодий уйи. 2011.

4. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 1966.

5. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 2 jildlik. 1-jild. – Т.: Sharq. 2016.

6. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Фан, 1988.

7. Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг "Рисолаи муфратот" асари ва унинг муаммолари. Ф.ф.н.дисс. – Т., 1970.

8. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муammo жанри. – Т., 1986.

9. Karimova F. Sharq adabiyotida debocha va uning poetikasi. Filologiya fanlari doktori darajasini olish uchun yozilgan diss. – Farg'ona. 2023.

10. Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1978.

11. Sirojiddinov S., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Т.: Tamaddun. 2018.

12. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1959.

BOBUR VA ADABIYOTSHUNOSLIK

Reja:

1. *"Boburnoma" da shoirning adabiy-estetik qarashlari va adabiyotshunoslik masalalari*
2. *"Aruz risolasi" – Boburning sof ilmiy-filologik asari*

1. "Boburnoma" da shoirning adabiy-estetik qarashlari va adabiyotshunoslik masalalari

Zahiriddin Muhammad Bobur, shaxsiyati, shoirlik faoliyati uning adabiyot tarixidagi yirik fenomenlardan biri ekanligini ko'rsatadi. Dunyo adabiyoti tarixida "Boburnoma" asari tadqiqiga qo'l urmagan, bu asarga murojaat qilmagan millat, adabiyotshunos bo'lmasa kerak.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyoti: lirikasi, nasriy asarlari, ilmiy merosi bir butunlikda uning kuchli olim va o'ziga xos uslubga ega hassos shoir ekanligini ko'rsatib turadi. Shoir asarlarining badiiy jihatdan mukammalligi she'r ilmiga oid ilmiy-nazariy qonuniyatlardan xabardor bo'lganligi bilan izohlanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasi poetikasida ana shu xususiyat ko'zga tashlanadi. Badiiyat, aruz va qofiya ilmi nazariyasini chuqur egallagan shoir badiiy ijod va shoirlar she'rlari tahlili borasida yetarlicha tajribaga ega olimlar sirasiga kiradi. Boburning birgina "Aruz risola"si turkiy aruzshunoslikdagi yangilik va tajribalarga boy ilmiy asar sifatida butun turk dunyosida alohida e'tibor bilan tilga olinadi. Shu bilan birgalikda uning "Boburnoma" asari ham Boburning adabiy-estetik qarashlari, tahlil tamoyillari aks etgan manba sifatida muhim ahamiyatga ega.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, "Boburnoma" nasriy asarning yetuk namunasi bo'lishi bilan birga shoir lirik merosining o'ziga xos tizimli jamlanmasi, ularning yaratilish ehtiyoji, shoirning poetik maqsadi kabi masalalar yoritilgan muhim manba sifatida e'tiborga molik. Asar garchi shoir shaxsiyati va tarjimaiy holini o'zida aks ettirgan bo'lsa-da, unda tazkira janrining o'ziga xos elementlari ham ko'zga tashlanadi. Shu jihatdan bu asarni shunchaki memuar asar sifatida o'rganish, baholash to'g'ri bo'lmaydi. "Boburnoma"da tazkira janridagi kabi Boburning o'zi bilan zamondosh havaskor va shu bilan birgalikda o'z davrining mashhur shoirlari hayot yo'li va ijodiyotidan namunalar keltiriladi. Boburning shoirlar ijodiga munosabati va baytlar tahliliga oid yondashuvi uning olim sifatidagi maqomotini belgilab

beradi. Ma'lumki, Bobur poetikaga, aruzga oid mukammal risola yaratdi. Shoir ilmiy-nazariy qarashlari aks etgan risolaning amaliy tatbig'i "Boburnoma"dagi tahlillarda o'z aksini topgan:

1. Shoirларimiz ijodida tazmin va tatabbu' bog'lash o'sha shoir ijodiga hurmat bildirish bilan birga o'z qonuniyatiga ega alohida nazariy hodisa sifatida an'anaga aylangan. Ma'lumki, tazmin va tatabbu' bog'lash, asosan, g'azal janri zaminida yaratilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da radif, qofiya va vazni saqlangan holda ruboiy janriga javob tariqasida yozilgan lirik parchalarni tahlilga tortadi. Bu esa o'z zamonida ruboiy janriga ham tatabbu' bog'lash an'ana bo'lganligini ko'rsatadi. Shoir o'zining turkiy tilda yaratgan "*Ishlar bori ko'nglungdag'idek bo'lg'usidur*" deb boshlanuvchi ruboiysiga javob tarzida yozilgan Binoiy ruboiysini keltiradi. Binoiy Bobur yaratgan ruboiy qofiyasini radif sifatida keltirib, o'ziga xos lirik asar yaratgani, Xoja Abulbaraka esa ayni radif va qofiyani saqlagan holda yangi bir ruboiyni taqdim qilgani Bobur tomonidan yuqori baholanadi. "Boburnoma"da tatabbu'lar jamlanmasi qiyoslanadi, poetika qonuniyatlari asosida tekshiriladi.

Ishlar bori ko'nglungdag'idek bo'lg'usidur,

In'om-u vazifa bori buyrulg'usidur.

Ul g'alla-yu muhmalki deb erding, berdim,

Muhmalg'a bo'y-u g'alladin uy to'lg'usidur²⁵⁵.

Bobur ruboiyda qofiyadosh so'zlar sifatida *bo'lg'usidur* – *buyrulg'usidur-to'lg'usidur* so'zlarini keltiradi.

Mirzomki shohi bahr-u bar bo'lg'usidur,

Olamda hunar birla sar bo'lg'usidur.

Bir muhmal uchun muncha inoyat bo'ldi,

Musta'mal agar desam, nelar bo'lg'usidur?

Binoiy tomonidan javob tariqasida aytilgan ushbu ruboiyda "*bo'lg'usidur*" so'zi mohiyatni kuchliroq anglatish maqsadi bilan radif vasifasida keltirilgan. Qofiyadosh so'zlar sifatida esa *bahr-u bar*, *sar*, *nelar* so'zlari olingan. Bobur e'tirof etgan zamonasining iste'dodli shoirларidan biri Xoja Abulbaraka Firoqiy Bobur ruboiysiga qofiya va vaznni saqlagan holda o'ziga xos javob ruboiy yaratadi. Shoirning bu ruboiysi Bobur tomonidan yuqori baholanadi, alohida e'tirof etiladi.

²⁵⁵ Бобур. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов) –Т.: Шарк, 2002. –Б.78.

Bu javrki, qildi davr so‘rulg‘usidur,
Sultoni karam bu uzrni qo‘lg‘usidur.
To‘kulgan agarchi to‘lmas, ey soqiy,
To‘kulgonimiz bu davrda to‘lg‘usidur.

Bobur yana bir o‘rinda o‘zining “*Yod etmas emish kishini mehnatda kishi*” deb boshlanuvchi ruboiysiga xon tomonidan javob ruboiy yaratilmagani, buning asosiy sababi sifatida turkiy tilda “to”, “dol”, “g‘ayn”, “kof” harflari bir-birlari bilan mubaddal bo‘lishi ekanligini keltiradi.

2. Bobur “Boburnoma”da aruzga oid qarashlarini ham taqdim etadi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek “Aruz risola”sining amaliy tatbig‘i, tajribasi aynan “Boburnoma”da aks etganini ko‘rish mumkin. Xususan, Binoiy va uning lirik merosi xususida to‘xtalganda, shoir masnaviyotini tahlilga tortadi. Xafif bahrida yozilgan ikki, mutaqorib bahrida yozilgan “Mevalar bobida” masnaviysiga munosabat bildirib, mutaqorib bahrida yozilgan masnaviyga ijobiy baho bermaydi²⁵⁶.

“Boburnoma”da Muhammad Solihning “Shayboniynoma” voqeiy dostoni xususida tahlillar keltiriladi. Bobur Muhammad Soliy masnaviyni ramali musaddasi maxbun vaznida yozgani, sust va furud ekanligini va shoirning bu masnaviysini o‘qigan kishi Muhammad Solih she’riyatidan bee’tiqod bo‘lishini ta’kidlaydi. Ma’lumki, shohlar haqidagi masnaviylar: Firdavsiyning “Shohnoma”si, turkiy adabiyotdagi ilk yirik masnaviy sifatida baholanuvchi “Qutadg‘u bilig”, “Saddi Iskandariy” dostonlari mazmunga mos shakl – mutaqorib bahri vaznida yaratilgan. Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostoni ham shohlar madhi mohiyati asosidagi masnaviydir. Mutaqoribi musammani mahzuf(maqsur) vazni madh dostonlar uslubiga aynan mos tushadi, yengil o‘qiladi. Biroq keyinchalik masnaviylarning mutaqorib bahri vaznida yozilishi bilan bog‘liq an’ana o‘zgarib, ular turli vaznlarda yaratila boshlangan. Aytish joizki, ramali musaddasi maxbun vazni madh dostonlar – masnaviylar uchun og‘irlik qiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Bobur “Shayboniynoma” dostonining vaznini sust va furud deb baholaydi.

Bobur Husayn Boyqaro lirikasi xususida munosabat bildirar ekan, aksariyat g‘azallarining bir – ramali musammani mahzuf(maqsur)

²⁵⁶ Бобур. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов) – Т.: Шарк, 2002. – Б.178.

vaznida yozilganini ta'kidlaydi. Bobur shoir ijodiyoti mazmun va shakl jihatidan rang-barang bo'lishi asosiy mezonlardan biri ekanligiga alohida e'tibor qaratadi va shuning uchun ham ijodiy merosning birgina vaznda bo'lishini yoqlamaydi.

Bobur "Aruzi Sayfiy" asarining muallifi Sayfiy Buxoriy ijodiga yuqori baho berib, vazndagi imkoniyatlari kengligiga e'tibor qaratadi. Forsiy aruzi mavjudligini ta'kidlab, mashhur qit'alaridan birini keltiradi.

Masnaviy garchi sunnati she'r ast,

Man g'azal farzi ayn medonam.

Panj bayteki dilpazir buvad,

Behtar az xamsatayn medonam²⁵⁷.

Bobur poetika bilimdoni Atoulloh Husayniy ilmiy risolalariga yuqori baho beradi, shu bilan birga kamchiliklarini ham ko'rsatadi: *Yana Mir Atoullo Mashhadiy edi. Arabiy ilmini yaxshi bilur edi. Qofiyada bir forsiy risola bitibdur, tavre bitibdur, aybi budurkim amsila uchun tamom o'zining ab'yotini keltirubtur. Yana har baytidin burun "chunonchi, dar in bayti banda" lafzini lozim tutubdur. Qofiya risolasida ba'zi "muorizlari muvajjah" daxllar qilibturlar. Yana sanoye' she'rda "Badoyi' us-sanoyi'" otliq risola bitibdur, xili yaxshi bitidur.*

3. Bobur "Boburnoma"da asar kompozitsiyasi, obrazlar tizimi borasida o'z qarashlarini bayon qiladi. Xususan, Hiloliyning "Shoh va Darvesh" masnaviysini tahlilga tortib, masnaviyni mazmun va "ustuxonbandligi" (shakli) bo'sh (kovak) va xarob ekanligini ta'kidlaydi. Hiloliy tomonidan taqdim etilgan tashbehtar oshiqlikni – erga, ma'shuqlikni – xotinga, darvesh – oshiq, shoh – ma'shuqqa mengzashiga e'tiroz bildiradi.

"Boburnoma"da Bobur Abdulla Hotifiyga alohida e'tibor qaratadi. Uni masnaviygo'y deb ta'riflaydi. *Hotifiyning "Haft manzar", "Temurnoma", "Layli va Majnun"* kabi dostonlarini tilga oladi, ular orasida ham mazmun, ham shakl jihatidan yetugi sifatida "Layli va Majnun" dostonini e'tirof etadi.

4. Bobur muammo janrida samarali ijod qilgan shoir sifatida "Boburnoma"da muammo janriga oid asarlarni tahlilga tortadi, ularga muammo janri qoidalari asosida baho beradi. Bobur o'z ijodida janr

²⁵⁷ Бобур. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов) –Т.: Шарк, 2002. –Б.162.

qonuniyatlariga to'la javob beradigan mukammallikka ega muammolar yaratdi. Bunday muammolarning yaratilishida yuksak salohiyat, iqtidor bilan birgalikda kuchli bilim ham talab qilinadi. Bobur ana shunday ilm sohibi edi. Shuning uchun ham shoir Mulla Muhammad Badaxshiyning muammoga oid risolasidagi kamchilikni ko'rsatib, *"muammosi ham xeyli yaxshi emas"* ta'rifini beradi. Mir Husayn Muammoiy nomi bilan mashhur shoir muammolariga esa ijobiy baho berib, muammoni hech kim *"oncha aytg'on emas"* deb ta'kidlaydi.

5. Bobur *"Boburnoma"*da bir qancha asarlarning yaratilish tarixi va sabablarini ochiqqladi. O'zining aruz ilmiga oid risola yozayotgani haqida dastlabki ma'lumotlar *"Boburnoma"*ning 1526-yilgi voqealari tafsilotida uchraydi: *Ushbu ayyomda bu baytimni:*

*Qo'z-u qosh-u so'z-u tilinimu dey,
Fad-u haddu soch-u belinimu dey?*

Besh yuz to'rt vaznda taqti' qildim. Bu jihatdin risola tartib berildi. *"Boburnoma"*ning 1525-yillar voqealarida *"Aruz risolasi"* uchun Alisher Navoiy devonidan bayt va g'azallarni bahr va vaznlar tartibi bilan tanlashni tugatganini keltiradi: *Odina kuni oyning yigirma uchida Alisherbekning to'rt devonidan buhur va avzon tartibi bilan g'azallar va abyotkim, intixob qilinadur edi, itmomig'a etdi.*

*"Boburnoma"*ning 1505-1506-yillar voqealarida Alisher Navoiy ruboiyning 24 vaznidan to'rttasida yanglishganini keltiradi. Biroq Bobur bu haqda *"Aruz risolasi"*da biror ma'lumot keltirmaydi. *"Aruz risolasi"*ni nashrga tayyorlagan adabiyotshunos olim Saidbek Hasanov risolaga yozgan so'zboshida bu kotibning xatosi ekanligini ta'kidlaydi²⁵⁸.

Bobur *"Boburnoma"*da Hirot adabiy muhitining mukammal qiyofasini ko'rsatadi. Bu ijodkorlar jamoasining sardaftari Abdurahmon Jomiy edi. Bobur Abdurahmon Jomiy va Suhayliy o'rtasidagi hazilomuz voqeani keltiradi, bu voqea orqali Jomiyning hozirjavoblighi, hazilkashligi zamiriga yo'g'rilgan chin ma'nodagi tanqidni ko'rsatib beradi. Suhayli Jomiy huzurida

*Shabi g'am girdobodi oham az jo burd gardunro,
Furo' burd ajdahoi seli ashkam rub'i maskunro.*

(G'am tunida ohim quyuni osmonni o'rnidan qo'zg'atdi,

²⁵⁸ Захириддин Мухаммад Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан. 1971. – Б. 10.

Ko'z yoshim ajdahosi yer yuzini yutib yubordi)

baytini o'qiydi. Baytni eshitgan Jomiy: "Mirzo, she'r aytasiz yo odam qo'rquyasiz?" deya javob beradi.

Bobur Hirot adabiy muhiti tasviri jarayonida badiiy ijodni nozik va chuqur tushunuvchi olim sifatida namoyon bo'ladi. U qisqa hajmda badiiy matnlarni tahlil qilib bera oladi. Har bir asarning o'rni va mavqeyini belgilay oladi. Binoiy, Mir Husayn Muammoiy, Shoh Husayn Kamoliy, Ohiy kabi o'nlab shoirlarning asarlarini obyektiv baholaydi²⁵⁹.

"Boburnoma"da keltirilgan she'riy parchalar ham muallifning ma'lum maqsadlari yo'lida xizmat qiladi: *fikrlarni dalillash, she'rlarning yaratilish tarixi, shoirlar ijodidan namuna* sifatida keltiriladi.

Bobur shoir va olim bo'lgani uchun ham "Boburnoma"dagi hayotini shunchaki voqealardan iborat shaklda keltira olmasdi. U yashagan muhit, uning dunyosi, ruhiyati ijodkorlik bilan sug'orilgani bois tarixiy-memuar asar sifatida e'tirof etiluvchi "Boburnoma"da uning hayoti shoirlik va olimlik ustiga qurilgan.

2. "Aruz risolasi" – Boburning sof ilmiy-filologik asari

Boburning "Aruz risolasi" o'zbek va turkiy xalqlar she'riyati nazariyasini o'rganishda muhim manbalardan sanaladi. Alisher Navoiy boshlab bergan ilmiy-amaliy tajriba Bobur tomonidan ijodiy yondashuv asosida davom ettirildi. Bobur yashagan davrda arab va fors aruzi nazariyasi asosida shakllangan turkiy aruz nazariyasini amaliy tajribalar asosida qayta ishlash, turkiy til fonetikasiga uyg'un qo'llanma yozish ehtiyoji tug'ildi²⁶⁰. Bu vazifani Alisher Navoiy bajardi. Boburning she'riyat nazariyasiga bag'ishlangan "Aruz risolasi" asar Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridan keyingi muhim manba sifatida e'tiborga molik.

Bobur risolani yaratishda o'nlab manbalar bilan tinishdi. Arab va fors aruzi asosi aks etgan manbalar Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Shamsiddin Qays Roziyning "Al-Mo'jam", Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy", Alisher

²⁵⁹ Adizova I. Bobur tafakkurida mavjlangan daryo. – T.: BookmanyPrint. 2023. – B. 79.

²⁶⁰ Хасанов С. Бобирнинг "Аруз risolаси" асари. – Т.: Фан. 1981. – Б. 5.

Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarlarini o'rganib chiqdi, mavjud qoidalarini ijodiy o'zlashtirib, mukammallashtirdi.

Boburning "Aruz risolasi" jahon adabiyotshunosligida eng ko'p tadqiq etilgan risolalardan biri bo'lib, risolada turkiylarning she'r sistemasi mukammal nazariy qonuniyatlar asosida keltirilgani bois adabiyotshunoslar diqqat markazida bo'ldi. "Aruz risolasi" garchi 1524-1525-yillar oralig'ida yozib tugallangan bo'lsa-da, bahr va vaznlar uchun materiallar yig'ish ancha yillar oldin boshlangan, risola Boburning ko'p yillik mehnatlari samarasi o'laroq yaratilgan. Hatto risola yozib tugallanganidan keyin ham unga to'ldirishlar, o'zgartirishlar kiritib borgan.

Risola ikki yirik bobdan iborat bo'lib, risolaning birinchi bobida hijo, juzv, rukn, zihof va aruz doiralari xususida to'xtalinadi. Asarning ikkinchi qismida esa vaznlar va ularning taqti' imkoniyatlari batafsil yoritiladi.

Bobur "Aruz risolasi" orqali turkiy aruzshunoslikka quyidagi yangiliklarni olib kirdi:

- Bobur aruz ilmi taraqqiyotida 537 vaznni o'z ichiga olgan mukammal qo'llanma yaratdi;

- Izlanishlar va sermahsul ijod natijasida aruzning yangi 248 vaznini aniqladi;

- Rukn atamasini juzv atamasiga o'zgartirdi, risolasida aruzning asosiy 3 rukn izohini 3 juzv izohi tarzida taqdim qildi;

- Aruz nazariyasiga oid barcha risolalarda juzvlar 3 ta: sabab, vatad, fosila shaklida keltiriladi. Uch juzv o'z navbatida alohida turlarga bo'linadi. Bobur juzvlar va ularning turlarini izohlar ekan, fosila juzvining ruknlarni yasashda ahamiyati yo'qligini isbotlab beradi. Masalan, fosilayi sug'ro – bir sababi saqiyl + bir sababi xafifning qo'shiluvidan, fosilayi kubro – bir sababi saqiyl + bir vatadi majmu'ning qo'shiluvidan, fosilayi uzmo – ikki sababi saqiyl + bir sababi xafifning qo'shiluvidan hosil bo'ladi. Bobur shunga asoslanib, juzvlarni ikkiga va ularning har birini uch nav'ga ajratish kerak degan xulosaga keladi. Bobur bu borada Nasiriddin Tusiyning fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi. Nasiriddin Tusi ham juzvlar borasida ayni fikrni ilgari surgan edi;

- Bobur aruzda noma'lum zihoflarni taqdim qildi. Aruz sistemasidagi zihoflarni 44 taga yetkazdi;

– Bobur Navoiy an'analarini davom ettirgan holda birinchilardan bo'lib, turkiy aruzning taqti' imkoniyatlarini mukammal va fundamental ravishda ishlab chiqdi;

– Bobur "Aruz risolasi"da hazaj bahrining maqbul va ramal bahrining makfuf vaznlari o'rtasida o'xshashlikni topib, ularni bir doiraga birlashtiradi, turkiy aruzshunoslikda mujtalibai muxtar'a doirasini kashf etdi²⁶¹;

– Bobur "Aruz risolasi"da aruz doiralari haqida ma'lumotlarni umumlashtirib, kengaytirdi. Boshqa risolalardan farqli aruzning 9 doirasi bilan tanishtirdi. 9 doiradan 8 tasi mavjud doira bo'lsa, yuqorida ta'kidlaganimiz bir doirani o'zi ixtiro qildi;

– Bobur o'zbek xalq qo'shiqlari ustida tadqiqot olib bordi, o'lang, turkiy, tarxoniy va tuyuqning rang-barang turlarini aniqlab berdi. Xususan, tuyuq haqida to'xtalganda, uning uch qofiyada tashnisi(1), juft misralarida tajnisi(2), tajnisga rioya qilinmaydigan ikki qofiyaga asoslanuvchi(3), tajnisga rioya qilinmaydigan uch qofiyaga asoslanuvchi(4), to'rt qofiyada tajnisi(5), mustaqil qofiyalangan radifi tajnisi(6), hojibi tajnisi(7) tuyuqlarning o'ziga xos xususiyatlari baytlar misolida tushuntirib berdi.

Boburning "Risolayi aruz" asarida X-XVI asrda yashab ijod etgan 60 dan ortiq shoir nomi keltiriladi, asarlaridan parchalar taqdim etiladi²⁶². Shu jihatdan bu risola faqatgina aruz ilmi nazariyasiga bag'ishlangan asar emas, 60 dan ortiq shoirlar she'rlarini o'zida jamlagan antologiya, majmua hamdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Zahiriddin Muhammad Bobur adabiy faoliyati badiiy ijod va ilmiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Shoir she'rlarida uning shoirona tafakkuri aks etgan bo'lsa, "Aruz risolasi"da ilmiy-nazariy qarashlari, "Boburnoma"da ilmiy-nazariy qarashlarning amaliy natijasi – tahlillarda o'z aksini topgan.

Savol va topshiriqlar:

1. "Boburnoma"da Husayn Boyqaro ijodiga qanday baho berilgan?

2. "Boburnoma"da qanday janrdagi she'riy parchalar keltirilgan?

²⁶¹ Ҳасанов С. Бобирнинг "Аруз risolаси" асари. – Т.: Фан. 1981. – Б. 94.

²⁶² Ҳасанов С. Бобирнинг "Аруз risolаси" асари. – Т.: Фан. 1981. – Б. 17.

3. Bobur shoirlar she'rlarini qaysi mezon asosida tahlil qilgani borasida kichik tadqiqot olib boring.

4. Zihof nima?

5. Boburning "Aruz risolasi" nima sababdan "Muxtasar", "Mufasssal" nomlari bilan keltiriladi?

Adabiyotlar:

1. Adizova I. Bobur tafakkurida mavjlangan daryo. – T.: BookmanyPrint. 2023.

2. Азимжоновна С. "Бобурнома"- қандай ёзилган?// "Гулистон". – Т., 1990. № 8

3. Азимжоновна С. Бабур и его труд "Бабурнаме". В книге "Бабурнаме" – Записки Бабура. – Т., 1993.

4. Бобур. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов) – Т.: Шарқ, 2002.

5. Бобур. Бобурнома. (Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев) – Т.: Юлдузча, 1989.

6. Бабурнаме. (Записки Бабура). Перевод М. А. Сале. – Т., 1993.

7. Бобир. З. М. Бобирнома. 1-2-қисмлар. (нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев) – Т.: ЎзФА нашриёти. 1960.

8. Бобир. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-3-жилд. – Т.: Фан, 1966.

9. Z. M. Babur. Babur-nama (Vaqayi). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and by Eijji Mano. Kayoto, Syokado, 1995.

10. Захириддин Мухаммад Бобир. Мухтасар. – Т.: Фан. 1971.

11. Babur-nama (Vaqayi). Concordance and classified indexes by Eiji Mano. Kayoto, Syokado, 1996

12. Насанов С. Бобирнинг "Аруз рисоласи" асари. – Т.: Фан. 1981.

13. Hamroyeva O.J. XX asr boshlari matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmualarining o'rni. Monografiya. – T.: Akademnashr. 2019.

XVI-XIX ASR TAZKIRALARIDA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

REJA:

- 1. XVI- XIX asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari*
- 2. Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarida muallifning adabiy-estetik qarashlari*
- 3. Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasida muallifning tahlil uslubi*
- 4. Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasida muallif adabiy-tanqidiy qarashlarining aks etishi*

1. XVI-XIX asr adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlari

XVI-XIX asr adabiyoti turkiy adabiyotning taraqqiyot davri deb hisoblangan XV asr adabiyotidagi janr, tuzilish, obrazlar tizimi an'analarini davom ettirdi. Bu jarayon adabiyotshunoslik tarixida ham ko'zga tashlanadi. Demak, XVI-XIX asrlardagi adabiy jarayon an'anaviylik, adabiy ta'sir natijasida shakllandi. Garchi bu davr adabiyoti o'zidan oldingi adabiy jarayonning ta'siri natijasida vujudga kelgan bo'lsa-da, bir qancha xususiyatlari bilan o'zidan oldingi adabiy jarayondan farqlanadi. Bu davr adabiyotshunosligi borasida fikr yuritishdan oldin davr adabiy jarayoni bilan tanishish muhim ahamiyatga ega. Chunki adabiyotshunoslik manbalarida adabiy jarayon aks etadi, adabiy jarayon haqidagi xulosalar esa adabiyotshunoslik uchun asos bo'ladi.

Bu boradagi ilk tadqiqot Abdurauf Fitrat nomi bilan bog'liq bo'lib, olim XVI asr adabiyoti va adabiy jarayoni xususida quyidagi ilmiy xulosalarni taqdim qiladi:

- 1. Bu davrning adabiyoti o'zidan burung'i davrg'a qaraganda, umuman, san'atcha tuban, biroq son jihatidan ko'bdir;*
- 2. Bu davrning adabiyotig'a XVII asrning ikkinchi yarmilaridan boshlab, o'g'uzchaning, aynuqsa, Fuzuliyning kuchli ta'siri bor;*
- 3. Bu davrda tarixiy asarlarg'a ayrica ahamiyat berilg'an;*
- 4. She'rda yassaviy maktabi bu davrda saroyg'acha ko'tariladi²⁶³.*

²⁶³ Фитрат. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига бир қараш. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 2 жилд. – Т., 2000. – Б.60-61.

Fitratning ilmiy xulosalari davr adabiy holatini to'la tasavvur qilish imkonini bera olganidek, adabiyotshunoslik xususida ham yetarlicha ma'lumot bera oladi. Fitrat XVI asr adabiyotini o'zbek adabiyotining "tubang'a tushgan davri" sifatida baholaydi. Fitratning bunday fikrga kelishida o'z asoslari bor, albatta. Olim davr adabiyotining mazmuni va poetik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda shunday fikrga keladi. Ba'zi adabiyotshunoslar Fitratning bu fikriga qo'shilmaydilar. Dalil sifatida XVI-XIX asrlarda yaratilgan tazkiralar va ulardagi ijodkorlarning ko'pligi, adabiyotning turli janrlarida ijod qilingani bilan bog'liq ma'lumotlarni asos sifatida keltiradilar. Ular Fitratning ilmiy xulosalari XVI-XIX asr adabiyotining chuqur o'rganilishiga, xususan, diniy, tasavvufiy yo'nalishdagi asarlarning tadqiq etilishiga to'sqinlik qilgani, salbiy ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydilar. Shuni unutmaslik kerakki, Fitrat o'zbek adabiyoti tarixining barcha davrlarini, manbalarini chuqur o'rganib, qiyosiy tahlil natijalari asosida ilmiy xulosalarni taqdim qilgan. To'g'ri, bu davrlarda tarixiy asarlar, tazkiralar, dostonlar, hikmatlar yaratildi, tazkiralarda besh yuzga yaqin shoirlar ijodi tahlil qilindi. Biroq ularning poetik xususiyatlari an'anaviylikdan chetga chiqa olmagan edi. An'anaviy janrlar, an'anaviy syujet, an'anaviy obraz, an'anaviy qurilishda deyarli o'zgarish kuzatilmaydi. Fitrat bu asarlarni baholashda adabiyot tarixining barcha davrlari uchun umumiy bo'lgan qonuniyat – poetik jihatlarga tayanib, baho beradi va shu asosda xulosa chiqaradi. Bu davr manbalari diniy, tasavvufiy jihatiga ko'ra tadqiq etilsa ham, romantik, oshiqona ruhning realistik uslubga almashgani sabab bir qadar pastga tushganiga guvoh bo'lish mumkin.

XVI-XIX asr adabiyotshunosligi bevosita adabiy jarayonning hosilasi tarixiy asarlar, tazkira va tarixiy memuar asarlarda aks etdi. Xususan, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul vaqoye'", Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob", Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Roqim Samarqandiyning "Ta'rix-i kasira", Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarlarida adabiy jarayon va muallifning davr adabiyoti, manbalari, shoirlar haqidagi adabiy-tanqidiy fikrlari keltirilgan. Bu tarixiy memuar asarlar, tazkiralar o'zigacha mavjud an'analar asosida tuzilgan bo'lib, davr ijtimoiy-siyosiy va adabiy hayoti haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalardir.

XVI asrda Fanoiyning "Majolis ul-ushshoq", Abulmuhsin Muhammad Boqirning "Tazkirayi Muhammad Boqir", Faxriy Hiraviyning "Ravzat ul-salotin", "Latoyifnoma", "Javohir ul-ajoyib", Saxiy Beyning "Hash behisht", Latifiyning "Tazkirat ush-shuaro", Somiyning "Tuhfayi Somiy", Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob", Alouddin Sayfi Husayniyning "Nafois ul-maosirot", Muhammad Muzaffar Husayn Sabo Yusufning "Ro'zi ravshan", Ahdiy Bag'dodiyning "Gulshani shuaro", Oshiq Chalabiyning "Mashoyir ush-shuaro", Hasan Chalabiy Xinolizodaning "Tazkirat ush-shuaro", Toqiuddin Koshiyning "Xulosat ul-fuzalo", Muhammad Orif Baqoiy Andijoniyniing "Majma' ul-fuzalo", Sayliy Samarqandiyniing "Tazkirat ush-shuaro", Muhammad Sodiq Samarqandiyniing "Riyozi ush-shuaro", Bayoniyniing "Tazkirat ush-shuaro", Amin Ahmad Roziyniing "Haft iqlim", Qulbobo Ko'kaldosh Muhibbiyniing "Tazkirat ush-shuaro" kabi tazkiralari davr adabiy muhitini aks ettiruvchi muhim manba sifatida ahamiyatli.

XVII asrda yaratilgan tazkiralari orasida Sodiqbek Sodiqiy Afsharning "Majma ul-xavos", Abdunabi Faxruzzamoniyniing "Tazkirai mayxona", Sherxon ibn Ludiyniing "Mir'otu-l-xayol", Husayn Alixon Azimobodiy Shoh Jahonobodiyning "Nishtari ishq", Mehmed Riyoziy bin Mustafu Birgiviyniing "Ri'zu-sh-shuaro", Abdulboqi Nahovandiyniing "Maosiri Rahimiy", Codiqiy Samarqandiyniing "Riyozi-sh-shuaro", Kafzoda Foiziyniing "Zubdatu-l-ash'or", Samarqandiyniing "Nusxayi zeboyi Jahongir", Nozim Tabriziyniing "Nazmi guzida", Zahrimor Mehmed Bey o'g'li Rizoning "Tazkira", Ali Go'fiiyniing "Tashrifotu-sh-shuaro", Muhammadbade' Maliho Samarqandiyniing "Muzakkiru-l-as'hob" kabi tazkiralari adabiyot va adabiyotshunoslik tarixi uchun muhim manbalardir.

Mustafu Mujibning "Tazkirayi Mujib", Mustafu Safoiyning "Nuhbatu-l-osor min Favoidi-l-ash'or", Mehmed Amin Solimning "Tazkirayi shuaro", Ismoil Balig'ning "Nuhbatu-l-osor li zayli Zubdatu-l-ash'or", Aliqulixon Vola Dog'istoni "Riyozi-sh-shuaro", Muhammad Amin ibn Nurmuhammad Nasafiyniing "Mazxaru-l-musannifin", G'ulom Alixon Ozodning "Xizonayi omira", Lutf Alibek Ozarning "Otashkada", Ishoqbey Uzri Beydilining "Tazkirayi Is'hoq", Husayn Ramizning "Odobu zurafo", Muhammad ibn Sulaymon Kafaviyniing "Tazkiratu-l-ulamo", Abu Tolibxon Tabriziyniing

“Xulosatu-l-afkor”, Muhammad Bahodirxon Safaviyning *“Tuhfatu-sh-shuaro”*²⁶⁴ kabi takziralar XVIII asrga oid noyob manbalari sifatida alohida tadqiqqa muhtoj.

XVII asrda yaratilgan tazkiralar orasida ***Roqim Samarqandiyning “Ta’rix-i kasira” asari*** XV-XVII asrlarda sodir bo‘lgan voqealar, ayni davrda yashab ijod etgan shoirlar Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur haqida janr talabidan kelib chiqib qisqa ma’lumotlar keltirilishi bilan adabiyotshunoslikda o‘z o‘rniga ega. Asarda Navoiy va uning ijodiyotiga yuqori baho berilgan.

Bu davr adabiyoti tarixida tazkiralar bilan bir qatorda bir qancha tarixiy va memuar asarlar ham yaratilganki, ularda muallifning badiiy ijod, so‘z maqomi, davr adabiy hayotida shoirlarning o‘rni kabi bir qancha masalalar yoritilgan. Ana shunday tarixiy asarlardan biri ***Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma”*** asari bo‘lib, XVI asrdagi tarixiy, ijtimoiy vaziyat bilan bir qatorda davr adabiy hayoti xususida qimmatli ma’lumotlarni bera oladi. Asar ikki jildidan iborat bo‘lib, birinchi jildida XVI asrning birinchi yarmi Shayboniylar davlat bilan Turkiya va boburiylar sulolasi o‘rtasidagi ijtimoiy siyosiy munosabatlar haqida keltiriladi. “Abdullanoma”ning ikkinchi jildida 1579-yillar oralig‘ida Movarounnahrning ijtimoiy siyosiy ahvoli borasida ma’lumotlar keltiriladi. Asarning boshlang‘ich qismida Hofiz Tanish Buxoriy so‘z san’ati va so‘z san’ati bilan shug‘ullanuvchi ijodkorlari xususida to‘xtaladi. Muallifning bu boradagi fikrlari nasr va nazm turlarining farqli jihatlari va muallif yashagan davrda nasrning o‘rni borasidagi masalalarga oydinlik kiritadi. Asarning “Muqaddima quyoshining so‘z biluvchilik avjidan chiqishi” sarlavhali Muqaddima qismida so‘zning insoniyatga berilgan tuhfasini borasida fikr boradi: *Insoniyat yulduziga so‘z darajalari va daqiqalaridan yuqoriroq daraja va martaba bo‘lmagan. Insoniyat chamanida hech bir daraxt qimmatli so‘zdan unumliroq meva bermagan. Nafsi notiq go‘zal tahrir va muloyim so‘z bilan aql faylasufiga ish buyuradi va so‘zni ado qilishda muqaddas ruhdan fayz oladi*²⁶⁵.

²⁶⁴ Тазкиралар зикри. Мусанниф Ҳ.Болтабоев. – Т.: Мумтоз сўз, 2015.

²⁶⁵ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом(Шарафномаи шоҳий). 1-китоб. – Т.: Шарк. 1999. – Б.22.

Hofiz Tanish Buxoriy soʻzni nuroniy bir oftobga oʻxshatadi, uning maʼnolarini oftob nurlariga qiyoslaydi. Uning matlasi insoniyat olamidan boshlanishini, dunyodagi har narsa soʻz tufayli zohir boʻlishini taʼkidlaydi. Muallif soʻz sanʼati bilan shugʻullanuvchilarni bir necha turlarga boʻladi: birinchi toifa vakillari soʻzni tarsiʼ va tajnis asosiga quradilar, uning yuzini tarsiʼ va tajnis bilan bezaydilar. Hofiz Tanish Buxoriy bunday toifa shoirlarni shaklga eʼtibor beruvchilar sifatida baholaydi. Bunday soʻz sahni keng ot kabi bir-ikki qadam oldinga yurib, qaytishi, biroq javlon urib harakat qilolmasligini aytib, bunday otning chamandozi gap maydonida beixtiyor yiqilib tushishini taʼkidlaydi.

Muallif ikkinchi toifa yozuvchilari shirinsoʻzlar, goʻzal hadislar bilan jumlar tuzishini, uchinchi toifa “matbuʼ soʻzini tugʻ faraz qilib” oʻz asarlarini turli badiiy sanʼatlar bilan bezashini, soʻz maʼnosiga eʼtibor qilmagan holda latif soʻz ishlatishga, shaklga koʻproq eʼtibor berishlarini taʼkidlar ekan, bunday toifa soʻzning obroʻsini oyoqosti qilishini aytib, ulardagi bu xislat yutuq emas, kamchilik ekanligini asoslaydi.

Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” asarida xalq rivoyatlari, hikoyatlar va dostonlariga murojaat qilinadi, bir qancha afsona, rivoyatlar bilan tanishtiriladi. Xususan, Alanquva dostoni qissalari syujeti shunchaki xalq toʻqib chiqargan afsona emas, uning zamirida tarixiy haqiqat yashiringanini isbotlab beradi.

“Abdullanoma”da keltirilgan, bayt, masnaviy, qitʼa, ruboiy, nazm parchalari Hofiz Tanish Buxoriyning isteʼdodli shoir ekanligi, “Nahliy” va “Kiromiy” taxalluslari bilan ham mashhur boʻlganligini tasdiqlaydi.

2.Zayniddin Vosifiyning “Badoyeʼ ul-vaqoyeʼ” asarida muallifning adabiy-estetik qarashlari

Zayniddin Vosifiyning “Badoyeʼ ul vaqoyeʼ” asari garchi badiiy meʼmuar asar boʻlsa-da, oʻzbek adabiyoti tarixida chuqur iz qoldirgan shoir ijodkorlar haqida muhim maʼlumotlarning uchrashi, muallifning adabiy jarayon haqidagi adabiy tanqidiy qarashlarining keltirilishi bilan adabiyotshunoslikning muhim manbalaridan sanaladi. “Badoyeʼ ul-vaqoyeʼ” memuar asar sifatida “Boburnoma”dan bir necha xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. "Boburnoma" tarixiy memuar asar bo'lsa, "Badoye' ul-vaqoye'" badiiy memuar asar sanaladi.

2. Boburning "Boburnoma" asarida saroy va uning atrofidagi voqealar, tarixiy shaxslar, shohlar, amaldorlar xususida so'z boradi. Vosifiy asarining qahramonlari esa turli soha vakillari: sultonlar ham, musiqachilar ham, adiblar, shoirlar, rassomlar, naqqoshlar ham bor.

3. Muallifining ijtimoiy hayoti asar syujetiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatiga ko'ra "Badoye' ul vaqoye'" asari "Boburnoma"dan tubdan farq qiladi. "Badoye' ul vaqoye'"da voqelik qiziqarli hikoyatlar, turli suhbatlar, munozara, mushoira kechalari negizida bayon qilinadi.

Mirzo Ulug'bek, Firdavsiy, Navoiy, Binoiy, Qul Ubaydiy, Muhammad Solih kabi alloma va shoirlar taqdiri bilan bog'liq noyob hodisalar tasviri yangiligi, ishonchliligi, aniqligi bilan ilmiy qimmatga ega²⁶⁶.

Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarida muallif shaxsiyati va uning adabiy jarayondagi mavqeyi batafsil yoritilgan. "*Fazilat ahlining bu kaminani insho san'ati va muammo yechishda imtihon qilgani*" qismida Zayniddin Vosifiy, Do'stiy Saraxsiy, Fatxulla Astrobodiy, Mavlono Binoiy, Muhammad Solih kabi shoirlar, adabiy kechalar, adabiy muhit, adabiy ta'sir, iste'mol va takomilda bo'lgan lirik janrlar xususida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Mavlono Fatxulla Astrobodiy Hirot shahrida Muhammad Shayboniyxon xonadonining amir ul-umarosi, malik ush-shuarosi Muhammad Solih xonadonida fozillar va shoirlar ishtirokidagi bazmlar xususida to'xtaladi. Shunday kechalarning birida Muhammad Solih Mavlono Binoiyga "Biz katta avlod olimlaridan arzirlisini bilmaymiz. Ularni ta'rif-u tavsif qilsangiz, bilib, ular hurmatini joyiga qo'yib, bordi-keldi qilib tursak" degan taklifni beradi. Shunda Mavlono Binoiy Vosifiy va uning asarlari borasida iliq fikrlarni bildiradi: "... *bu kishi Mavlono Vosifiy bo'ladilar, "Xamsayi muhayyira" shu kishinikidirki, uning ta'rif-i sizga ham yetmagan. Kotibiyning "Shutr hujra("Tuya hujra")" qasidasiga javob yozganlar. Yozganda ham har baytida to'rt unurni qo'shib yozganlar. Bir g'azallari to'rt bahrda. Bir lug'zlari bor, ham lug'z, ham muammo...*"²⁶⁷

²⁶⁶ Jumaxo'ja N., Adizova I. O'zbek adabiyoti tarixi. Darslik. – T.: Noshir. 2019. – B. 8.

²⁶⁷ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. (Таржимон Н.Норкулов) – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – Б. 37.

“Badoye’ ul-vaqoye”da Alisher Navoiy va adabiy muhit, Navoiy va Vosifiy munosabatlari batafsil yoritilgan. Vosifiy Alisher Navoiy bilan uchrashganida 16-17 yoshlarda bo‘lgan. Asardagi bu uchrashuv, suhbat 16-17 yoshli Navoiyga muxlis shoirning hayajonlari aralash tasvirlangan. Mavlono Sohibdoro Vosifiyning ona tomonidan qarindoshi bo‘lib, u Alisher Navoiy va Vosifiy uchrashuvining sababchisi bo‘ladi. Navoiy va Vosifiy uchrashtirgan vosita – ilm – badiiyat ilmi – muammo ilmi. Navoiy muammo ilmining bilimdoni sifatida bu ilmni egallagan har qanday ijodkorga hurmati baland edi. Vosifiyning muammo ilmida yuqori salohiyatga egaligi Navoiyga yaqinlashtiradi, u Navoiy sinovida muvaffaqiyatli o‘tadi.

Asarda Navoiyning donishmandligi, adolatli davlat arbobi sifatлари “*Hazrati adolatli Sultonning Amir Alisherga doir g‘aroyibotlardan va ajoyib tadbirlaridan hikoya qilib berishini so‘ragani*”, “*Amir Alisher mizoji nazokati va latofatining zikri*”, “*Amir Alisher va Xoja Majididdin Muhammad majlisi ta‘rifi*” qismlarida yoritilgan.

Asarning “*Mavlono Binoiy fazilatlari va uning ulug‘ amir Amir Alisher bilan zarofati*” qismida Navoiy va Binoiyning iliq munosabati yoritilgan. Vosifiyning ta‘kidlashicha, Navoiy “Tazkirat ush-shuaro”²⁶⁸da Mavlono Binoiyни tanqid qilgan bo‘lsa-da, bu juda katta ta‘rifdir²⁶⁹.

Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye”ning “Shoirлар fasohati va zarofati zikrida” qismida shoir so‘zning fasohati va balog‘atini anglashi, so‘z tabiatini anglashi uning shohlar oldida aziz-u mukarram bo‘lishiga sababchi bo‘lishi Amid Bovardiy va Alisher Navoiy misolida asoslangan.

Mirzo Boysunqur majlisida zamonasining yetuk shoirларidan Amid Bovarziy ham ishtirok etadi. Amid Bovarziy atrofda Gul shoir nomi bilan mashhur edi. *Shohning oldida bir dasta gul, sog‘ar va kamon turar edi. U gulni sog‘arning yoniga qo‘ydi, kamonni ham olib aylantirib qo‘ydi. Gul shoir darhol turib tashqariga chiqdi-yu, bir dasturxon anor keltirdi. Majlis ahli bu ishga hayron bo‘ldi. Gul shoir bu sinoatni tushuntirdi: Shoh gulni sog‘ar yoniga qo‘ydi, yozuvda gul bilan sog‘ar so‘zini Gul shoir deb ham o‘qish mumkin, bu orqali menga*

²⁶⁸ “Majolis un-nafois” tazkirasi asarda shu nom bilan keltirilgan.

²⁶⁹ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вакоеъ. (Таржимон Н.Норкулов) – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – Б. 106.

xitob qilinayotganini bildim. So'ngra kamonni aylantirib qo'ydi. Kamon arab tilida qavs deyiladi. Qavs so'zini aylantirsa (teskari o'qilsa – O.H) suq bo'ladi. Bu bozor degani. Bozor so'zi yozuvda nor or so'ziga o'xshaydi. Shulardan men "Gul shoir, nor or", ya'ni "Gul shoir, anor keltir!" ma'nosini tushundim va bu amrni bajardim. Bu so'zni eshitib, hamma uning kamoliga tahsin o'qidi. Podsho uning anor keltirgan dasturxonini tilloga to'ldirib berdilar²⁷⁰.

Vosifiy asarda Firdavsiy "Shohnoma"sining yozilish tarixi va sabablari haqida ma'lumot keltiradi. Firdavsiyning hayoti, ijtimoiy ahvoli, qilgan mehnati uchun haq ololmay, yashirinib, qiynalib kun kechirgani bilan bog'liq voqealar bilan tanishtiradi.

Ko'rinib turibdiki, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asari shunchaki muallif hayoti, unda sodir bo'lgan voqealar tafsilotidan iborat emas, unda davr ijtimoiy, adabiy hayoti, adabiy jarayon, davr ijodkorlarining adabiy hamkorligi, asarlarning yaratilish tarixi, sabablari, adabiy ta'sir masalalari yoritilgan.

3.Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" tazkirasida muallifning tahlil uslubi

XVI asr boshlarida Husayn Boyqaro davlatining tanazzuli, shayboniy, safaviylar saltanatining barpo etilishi, ijtimoiy-siyosiy va madaniyatlarning o'zgarishi yangi ruhdagi adabiy jarayonning shakllanishiga zamin yaratgan bo'lsa-da, o'zidan oldingi manbalar mohiyati bilan oziqlangan ijodkorlar asarlarida an'anaviylik yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu holat, ayniqsa, tazkiralarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, XV asrdan rivojlana boshlagan zamondoshlarga bag'ishlangan tazkira tuzish an'anasi XVI-XIX asrlarda o'sib bordi. Bu tazkiralarda Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi an'analari davom ettirildi.

Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" tazkisasi 1566-yilda tuzilgan bo'lib, XVI asrning birinchi va qisman ikkinchi yarmi O'rta Osiyo, Hindiston, Xuroson, Muvarounnahr adabiy muhitini o'rganishda muhim manbalardan sanaladi. Hasanxo'ja Nisoriy 1516-yilda Buxoroda shoir Poshshoxo'ja bin Abdulvahhobxo'ja oilasida tavallud topgan. Sohibi devon Hasanxo'ja Nisoriy tazkirasini

²⁷⁰ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. (Таржимон Н.Норкулов) – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – Б. 134.

Abdullaxon Ilga bag'ishlagan. Tazkirada XVI asrda Turkiston, Afg'oniston, Eron, Onado'li, Sharqiy Turkiston, Hindiston hududida yashab ijod etgan 288 ta shoir va ijodkor hayoti va ularning asarlari haqida ma'lumotlar keltiriladi²⁷¹. Adabiyot tarixida XVI asrga qadar bir qancha tazkiralalar yaratilgan bo'lsa-da, Nisoriy asarini Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidan keyingi uchinchi tazkira sifatida baholaydi.

Hasanxo'ja Nisoriy tazkira tuzishda Alisher Navoiyning tazkira tuzish uslubini to'liq o'zlashtirib olgan. Bu holat shoir va ijodkorlar hayoti, ijodi haqidagi ma'lumotlarni berishda, asar qismlari, boblarining taqsimlanishida, qisqa va muhim ma'lumotlarning berilishi va adabiy-tanqidiy qarashlarning keltirilishida ko'zga tashlanadi.

Tazkirada nomlari hech bir manbada uchramaydigan 14 shoir, jumladan, Xoja Volahiy, Devona Hisomiy, Miram Siyoh, Safehuddin Nurbaxsh, Mavlono Komiy, Haydar Kulchapaz, Hofiz Mirak, Mavlono Nahliy, Abdurahmon Mushfiqiy, Mavlono Yoriy, Qosim Kohiy, Mansur Tabriziy, Qosim Arslon, Shoxalilxoja Bu'oriy asarlaridan namunalar bor²⁷².

Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkisasi Kirish, Maqola, to'rt bob va Xotimadan iborat. Asarning Maqola qismi shayboniylar, temuriylar va boburiylardan yetishib chiqqan shoirlarga bag'ishlanadi. Nisoriy tazkiraning Kirish qismida hamd, na't va Abdullaxon IIning ta'rif-u tavsiflaridan so'ng Davlatshoh Samarqandiy, Sulton Husayn Boyqaro, Alisher Navoiyni yodga oladi. Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi xususida *"...zamonigacha, o'tgan shoirlar zikri tafsilotini to'la kamoliga yetkazib, haqiqatan ham bu bir yod etgulik narsadir va uni yod eting"* karimasiga ko'ra shuaroning g'aroyib so'zlari hamda ajoyib she'rlarini deyarlicha unda yod etganki, bu asar sohibi tillar istak ko'ngillari to'ridan o'rin olgandir" fikrlarini keltirib, o'zini Navoiyning izdoshi sanaydi. Asarning yozilish sababini bayon qilarkan, "ayrim vafolik ini va safolik o'rtog'"larining Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidan keyin yashab ijod etgan fozillar, shoirlar nomlari qaydi uchun bir bitik bitishni so'raganliklarini ta'kidlab, tazkirasini Davlatshoh Samarqandiy

²⁷¹ Hasanxўжа Нисорий. Музакири ахбоб. ("Дўстлар ёдномаси"). (Таржимон И.Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993.

²⁷² Тазкиралар зикри. Мусанниф Ҳ.Болтабоев. – Т.: Мумтоз сўз. 2015. – Б.70.

va Alisher Navoiy tazkiralaridan keyingi uchinchi tazkira sifatida e'tirof etadi²⁷³.

Asarning Muqaddima qismida kitobning fasl va boblari xususida to'liq ma'lumot beriladi. Tazkira bob va fasllarining nomlanishi Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"i majlislari nomlari bilan juda o'xshash. Tazkiraning birinchi bobi *"keksalik yoshiga yetib vafot etgan va Buxoroda dafn etilgan jamoat zikri"*ga bag'ishlanadi, ikkinchi bob *"faqir (Hasanxo'ja Nisoriy) alarni ko'rgan, keksalik yoshida vafot etib, Buxoroda dafn qilingan jamoat zikri"*, uchinchi bobi *"faqir mulozamat qilgan, keksalik yoshiga yetgan va Buxoroda yashovchi jamoat zikrida"*, to'rtinchi bobi *"faqir ularni mulozamat qilmagan va keksalik yoshiga yetgan, ayni paytda Buxoroda yashab turgan jamoat zikrida"* va Xotima qismida Hasanxo'ja Nisoriyning ota-bobolari, amakilari, qarindoshlari zikri keltiriladi.

Hasanxo'ja Nisoriy Navoiy uslubini ijodiy o'zlashtirgan holda shoir, ijodkorlar haqida qisqa va asosiy ma'lumotlarni keltirgan, she'rlaridan parchalar bergan. Muallif tazkirada Muhammad Shayboniyxon ijodiy salohiyatiga yuqori baho beradi. Najmiddin Kubro vafoti sanasiga yozilgan ta'rix va tuyug'idan namuna keltiradi.

So'g'd ichinda o'ltururlar yobular,

Yobularning mingan oti yobular.

Yobularning ilgidin el tinmadi,

Yo bular bo'lsin bu yerda yo bular.

Nisoriy "tuyuqni ham manzur bo'larlik aytgan" degan izoh bilan arab she'rlari orasida ham bunday she'r shakli uchrashini ta'kidlab, namuna keltiradi.

Fi zoviatil – hajr anisiy-u'diy,

Val muhabbata favqa nar qalbi u'diy.

Monautu maqosidi va lo ma'udiy,

Yo afiyati ajaztu u'diy-u'diy.

(Ayriliq burchagiga chekingan, ey yorim, qayt,

Muhabbatingdan yurakka tushmoqda cho'g', uddan.

Na maqsadim hosil, na va'dangga vafo bu payt,

Huzuringga yetmoqdan ojizman qil madad, kel-qayt)²⁷⁴.

²⁷³ Hasanxo'ja Nisoriy. Muzaqqiri a'xbob. ("D'ustlar ednomasi"). (Tarjimon I. Bekjon). – T.: Abdullo Kodiriy nomi dagi xalq merosi nashriyati. 1993. – B.12.

²⁷⁴ Hasanxo'ja Nisoriy. Muzaqqiri a'xbob. ("D'ustlar ednomasi"). (Tarjimon I. Bekjon). – T.: Abdullo Kodiriy nomi dagi xalq merosi nashriyati. 1993. – B.20-21.

Bu arabcha tuyuqning birinchi misrasidagi u'diy – qayt, ikkinchi misradagi u'diy – *ud daraxti*, to'rtinchi misradagi u'diy – *kel, qayt* ma'nolarida ishlatilgan. Ushbu to'rtlik XIV asrda yashab ijod etgan shoir Sayfiddin Boxarziy qalamiga mansub bo'lib, arab she'riyatida ham tuyuq janrining mavjudligini ko'rsatadi. Demak, tuyuqning faqatgina turkiy she'riyatga xos emasligi va adabiy ta'sir masalasini qayta tadqiq etish ehtiyojini tug'diradi.

Tazkirada Zahiriddin Muhammad Bobur va uning farzandlari hayoti, ijodiy faoliyatiga munosabat muallifning cheksiz hurmat va ehtiromi asosiga qurilgan. Boburning shohlik fazilati bisyor va kamolotlari beshumor ekanligi ta'kidlanib, aruz ilmiga oid risolasi va fiqh ilmiga oid "Mubayyan" risolasi ilm ahli oldidagi mavqeyi xususida to'xtalinadi. Hasanxo'ja Nisoriy tazkirada hech bir shoir she'rlariga nisbatan "oliy maqolot", "g'oyatda dilpazir va ajoyib-u benazir", "bag'oyat yaxshi" sifatlarini keltirmaydi. Bu sifatlar faqat Bobur g'azallariga nisbatan qo'llangan bo'lib, Nisoriyning o'zi ham Bobur she'rlarining muxlisi ekanligini ko'rsatadi.

*Va bu matlasi g'oyatda dilpazir va ajoyib-u benazir chiqqan.
Matla':*

*O'lum uyqusidin bo'ldum jahon fikridin osuda,
Meni istasangiz, ey do'stlar, topqaysiz uyquda²⁷⁵.*

Tazkiradagi bir qancha janrlar va ularning poetik xususiyatlari borasida ilmiy-nazariy fikrlar janrlar genezisi, evolyusiyasi, transformatsiyasi kabi ilmiy muammolarning yechilishi uchun muhim manba bo'la oladi. Xususan, tazkirada Mavlono Foniyning ijodiy faoliyati, shoirlik salohiyati haqida to'xtalganda, uning she'rlarini "mushkila she'rlar" atamasi bilan ataydi. Foniy she'rlari poetik shakl va janrlar kompozitsiyasining qorishuvi asosiga qurilgan bo'lib, zamonasining boshqa shoirlari ham uning ruboiy, g'azal, musta(h)zod-ruboiylariga tatabbu', javob yozishga qiynalganlar.

Dey dar dilam on badxo' mehrash afzud
ori az jon

So'i dilam on badxo' ruxsora gushud
beshakku gumon.

G'ayri dilam on diljo' bo kas nanamud,

²⁷⁵ Хасанхўжа Нисорий. Музакири ахбоб. ("Дўстлар ёдномаси"). (Таржимон И.Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. – Б.54.

on rux pinhon
Foniy oxir az tu dilro birabud
bingar ba chi son.

*(Kecha ul badxo' mehrin oshirdi olib jonni
Ul yaxshi qiliqli yuzin ko'rsatdi yo'qotib gumonni
Mendan o'zgaga yashirmagandi ul sanam oy yuzin
Qara, Foniy, ne yo'sin oldi endi qalb-u imonni)*²⁷⁶

Agar oxirgi musta(h)zodni birinchi misra va birinchi musta(h)zodni ikkinchi misra bilan ikkinchi musta(h)zodni uchinchi misra bilan, uchinchi musta(h)zodni to'rtinchi misra bilan birlashtirsa, yana yangi musta(h)zod ruboiy hosil bo'ladi, so'z va ma'noda hech o'zgarish, nuqson bo'lmaydi:

Bingar ba chi son dey dar dilam on badxo'
mehrash afzud
Ore az jon so'i dilam on neko'
ruxsora gushud
Beshakku gumon g'ayri dilam on diljo'
bo kas nanamud
On rux pinhon, Foniy, oxir az tu
dilro birabud.

Hasanxo'ja Nisoriy Foniyni masnu' she'rlari va unga bog'langan tatabbu'larga munosabat bildiradi. Masnu' she'rlardagi o'ziga xos shakl va poetik kompozitsiya uning bir qancha turlari va shakllari borligini, bu esa ijodkor mahorati va ijodiy kashfiyotiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Dar bazmi sharob xoham nazar pinhon bar ro'i nigor,
Bo chashmi purob oram na'mi purxon dar majlisi yor.
Bo jismi kabob doram talabi afg'on monandi hazor,
Bo changi rubob ashkam shafaq rezon chun donai anor.

Tazkirada bu kabi janrlar poetikasi bilan bog'liq she'r nazariyasiga oid ilmiy qarashlar, kashfiyotlar yetarlicha topiladi.

Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkiri ahbob" tazkirasi Xotimasini otobobolari, amakilari, qarindoshlariga bag'ishlaydi. Otasi Poshshoxo'ja bin Abdulvahobxo'ja haqidagi ma'lumotlar Xoja shaxsiyati va uning asarlari borasidagi ilmdagi chalkashliklarga yechim bo'ladi. Xoja

²⁷⁶ Хасанхўжа Нисорий. Музакири аҳбоб. ("Дўстлар ёдномаси"). (Таржимон И.Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. – Б75.

qasidada masnu' usulini joriy qilgan shoir sifatida eslanar ekan, uning "Maxzan ul-asror" asariga javob "Maqsad ul-atvor" asari borligi ta'kidlanadi, asardan parcha keltiriladi.

Kuzatishlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshqa tazkiralardan farqli Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasi XV-XVI asr adabiyoti, adabiy jarayoni: asarlarning poetik xususiyatlari, janr imkoniyatlari, badiiy salohiyati, obrazlar tizimi haqida muhim ma'lumotlarni beradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tazkiradagi ma'lumotlar janrlar va obrazlar genezisini o'rganishda muhim manba sanaladi.

4. Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasida muallifning adabiy-tanqidiy qarashlarining aks etishi

Adabiyot tarixida Hasanxo'ja Nisoriydan keyingi muhim tazkira sifatida Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro"si e'tirof etiladi. Mutribiy Samarqandiy tomonidan tuzilgan ikki tazkira: "Tazkirat ush-shuaro" va "Nusxayi zeboyi Jahongir" tazkiralari yuksak adabiy-tarixiy qiymatga ega yozma manbalar sanaladi. Mutribiy tazkiralarning o'ziga xosligi XVI asr ikkinchi yarmi – XVII asr birinchi choragidagi O'rta Osiyo adabiy muhiti qatnashuvchilari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy maktabi an'alarini davom ettirib, badiiy-g'oyaviy jihatdan yetuk, rang-barang mavzu va janrdagi asarlar yaratganlari, bu adabiy jarayonning boshqa o'lkalar xalqlari adabiy hayoti bilan ijodiy aloqalarni yo'lga qo'ygani bilan belgilanadi²⁷⁷.

Tazkirada O'rta Osiyo, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Eron, Turkiya, Iroq, Yaman, Afg'oniston hududlarida yashab ijod etgan 343 ta shoir, ijodkorlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Mutribiy adabiyot nazariyasi bo'yicha ilk saboqni Samarqandda Qosim Rumiyan o'rganadi, Hofiz Muqimiy Samarqandiyning tavsiyasi va maslahati bilan 1588-1594-yillarda Hasanxo'ja Nisoriydan aruz va qofiya ilmlaridan saboq oladi. Mutribiy husnixat va kitobat san'atlariga doir tazhib, ya'ni qog'ozga oltin suvi yugurtirish sohasini mukammal egallab, Fayziy, Urfiy Sheroziy, Fuzuliy kabi shoirlar asarlarining

²⁷⁷ Мутрибий Самаркандий. Тазкират уш-шуаро. (Таржимон И.Бекжонов). – Т.: Мумтоз сўз, 2013.

o'nlab nusxalarini ko'chirgan, lavh, tazhib kabi kitobat ishlarini amalga oshirgan.

Mutribiy Samarqandiyning "Tashkirat ush-shuaro" asari 1605-yilda Samarqandda yozib tugallangan. Muallif tazkirani Boqiy Muhammadga bag'ishlamoqchi bo'ladi, biroq asar tugallanmasidan Boqiy Muhammad vafot etadi, taxtga Vali Muhammad o'tiradi. Mutribiy tazkirani Vali Muhammadga bag'ishlashga majbur bo'ladi. Olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, Mutribiy tazkira qo'lyozmasini o'zgartirishga imkon topa olmay, kitobning bag'ishlov qismidagina Boqiy Muhammad nomi o'rniga Vali Muhammad nomini yozib qo'yadi va xonga taqdim etadi²⁷⁸.

Mutribiy tazkirasining yagona muallif dastxati bilan ko'chirilgan nusxasi O'zFASHl Qo'lyozmalar institutida fondida 2253 inventar raqami ostida saqlanadi.

"Tazkirat ush-shuaro" tazkirasi o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, boblar nomi *Tasmiya* nomi bilan keltiriladi. Asar an'anaviy hamd, na't bilan boshlanadi, an'anaviy Muqaddimadan so'ng muallif asarning yozilish sababi xususida to'xtaladi, salafлари – Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy tazkiralarini yod etadi. Tazkiraning bag'ishlov qismida Vali Muhammad madhi keltiriladi. Bag'ishlovdan so'ng 3 *Tasmiya* – bob asosida shayboniylar, ashtarxoniylar, boburiylar, Sharqiy turkistonlik, xorazmlik xon-u shohlar haqida ma'lumotlar beriladi. Tasmiyalarda iste'dodli, ijodiy salohiyatga ega, nazmi tab'i nozik shoir xon-u shohlar, shahzodalar haqida to'xtalinsa, *Tasmiya*dan so'ng arab harflari asosida, abjad alifbosi tartibida tuzilgan *Harflarda Nuqta* deb ataluvchi uchta qismni o'z ichiga olgan kichik bo'limlarda shu harflardan boshlanuvchi shoir, ijodkorlar haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasida ham Alisher Navoiy maktabi an'analari davom ettiriladi, muallif asar Tasmiyalarini nomlashda, shoirlarni taqsimlashda *o'zi ko'rmagan, xizmati sharafini topmagan, ko'rgan, xizmatiga erishgan* kabi mezonlarni asos qilib oladi. Mutribiy Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasini alohida e'tirof etadi, tazkirani "kitoblarning eng sarasi", "oliy bayonli kitob" sifatlari bilan e'zozlaydi.

²⁷⁸ Мутрибий Самаркандий. Тазкират уш-шуаро. (Таржимон И.Бекжонов). – Т.: Мумтоз сўз, 2013. – Б.7.

Mutribiy tazkirani tuzishda salaf-lari an'analariga asoslangan bo'lsa-da, she'r nazariyasiga oid yangicha yondashuvning turli rivoyat va hikoyatlar vositasida tushuntirilishi jihatidan farq qiladi.

Tazkirada she'r ta'rif va uning turlari haqida muhim ma'lumotlar Xon va Mutribiy o'rtasida savol-javob shaklida keltiriladi. *She'r* so'zining lug'aviy ma'nosi "topmoq, bilmoq"dir. Shu jihatdan shoirni "biluvchi, topuvchi" deb ataydilar. Chunki shoir boshqalar topa olmaydigan sara so'zlarni topadi va ular tizimiga o'zgalar eplay olmaydigan darajadagi shaklni beradi. Istiloh sifatida *she'r* so'z ma'no, vazn va qofiyaning hamohang kelishini anglatadi. Chunki yaratuvchisi ularni ana shu bir-biriga bog'liqlik holatda shakllantiradi. Mutribiy keltirgan bu ta'rif she'r haqidagi tushunchaning ham amaliy, ham nazariy jihatlarini o'zida qamrab olishi bilan ahamiyatli. Shu jihati bilan she'rning bir qancha turlari, shakllari shakllanadi:

– vazndoshlik va qofiyadoshlik asosiga quriladi, bunday she'rda ma'noga e'tibor berilmaydi.

Oyinaand on peshani, jomi Jamand yo mahi badr?

Ki nimi az kux bo'land astu nimi pinhon ast.

– vazndoshlikka emas, qofiyadoshlikka rioya qilinadi. Bunday she'r musajja'da qofiyalanadi: *guyi boxtavu asbi toxta, falonro karam bisyor astu hunar beshumor.*

– Qofiyadoshlikka emas, vaznga e'tibor beriladi:

Shoho, baqoyi umri tu bodo hazor sol,

Iqbol dar panohi tu bodo hazor sol.

– Qur'oni karim oyatlari va hadisi sharif mazmunini yetkazish maqsad qilinadi.

Xon Mutribiydan *she'rning ilk namunasini kim yaratgan* deb so'raydi. Mutribiy dastlabki she'r Odam alayhissalom tomonidan aytilganini aytadi. Forsiyda qasida va madhiyago'ylikni boshlab bergan shoir haqidagi savolga Rudakiy deb javob beradi. Tazkiradagi she'r ilmi nazariyasi va amaliyoti borasidagi savol-javoblar she'rshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega.

Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy, Hasanxo'ja Nisoriy tazkiralarda nomlari zikr etilgan shoirlar ijodiy merosida bayt, matla' shaklida qisqa hajmli adabiy parchalar keltirilsa, Mutribiy tazkirasida qasida, g'azal, musta(h)zod, muvashshah kabi yirik hajmli janrlar to'liq

Mutribiy shoirlar she'rlarini shoir sifatida emas, adabiyotshunos olim sifatida tahlil va tanqid qiladi. Bu tahlil va tanqidlar tazkira muallifining adabiy tur va she'r na'vlar, aruz, qofiya va badiiyat ilmidagi yuksak bilim sohibi ekanligini ko'rsatadi. Xususan, Mutribiy Alfiy Shomiy haqida ma'lumot keltirar ekan, uning she'riy san'atlardan bexabar emasligini, tadvir (she'rdagi so'zlarni doira ichiga joylashtirish) san'atida bir bayt bitib, unga ko'rsatganini ma'lum qiladi. Va shu asosda tadvir san'atining xususiyatini tushuntiradi, Rashididdin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asariga murojaat etadi. *Bilgilki, tadvir san'ati shundaykim, nazm qiluvchi hazaji musammani solim bahrida to'rt ruknni o'z ichiga oluvchi bir misra' aytadi va uni doira shaklidagi yozuvga, qaysi bir ruknni o'qisa, mavzun misra' va muqaffo hosil bo'luvchi yo'sinda bitadi*²⁷⁹.

Shabi shishai may ba peshi maste bishkast,
Sustiyash ba tan ba haybati tan binshast.
(*Oqshom may shishasin bir mast oldida sindirdi,
Sustligi tanda tan haybatidan o'rnashdi*).

مکتبہ مکتبہ

²⁷⁹ Мутрибий Самаркандий. Тазкират уш-шуаро. (Таржимон И.Бекжонов). – Т.: Мумтоз сўз, 2013. – Б.98.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(*Tunlari tan isitmasiz sust bo'lgan,
Tan isitma oldida sustdir tunlari*)²⁸⁰.

[illegible]

²⁸⁰ Мутрибий Самаркандий. Тазкират уш-шуаро. (Таржимон И.Бекжонов). – Т.: МУМТОЗ СЎЗ. 2013. – Б.146.

bilan tilga oladi, qofiya, aruz, muammo fanlaridan xabardorligini yuqori baholaydi. Samarqandiy o'zining mushkila san'ati asosidagi she'rlarini Mutribiyga ko'rsatib, tekshirib olganligini keltiradi, shoirning maqlubi musataviy, muzallayi musovu-t-tarafayn, masnu' ruboiy, raddu-l-ajz ala as-sadr, izhori mujmar san'atlari bilan bezangan ruboiylaridan parchalar keltiradi.

<i>Afsurdaam</i>	<i>az ishq tu</i>	<i>har dam</i>	<i>jonon</i>
<i>Az ishq tu</i>	<i>oshifta va</i>	<i>dog'e</i>	<i>dar jon</i>
<i>Har dam</i>	<i>dog'e</i>	<i>bajon va</i>	<i>dardi jonon</i>
<i>Jonon</i>	<i>dar jon</i>	<i>dardi jonon</i>	<i>pinhon</i>

Mutribiy tazkirada zikr etilgan shoirlar she'rlarini qofiya ilmi qonuniyatlari asosida ham tahlil qiladi. Choshniy Samarqandiy ijodiyoti xususida to'xtalib, uning qofiya ilmi borasida saboq olayotganini keltirib, bir g'azalini to'lig'icha taqdim etadi, "men bu g'azalni nozim qofiya fanida ayb sanalgan iytoyi jaliyni ishlatmasa, ya'ni qofiya so'zlarini hadeb takrorlamasagina maqtay olaman" deb g'azalda takrorlangan *supard* qofiyadosh so'zini qofiya ayblarining iytoyi jaliy shakli ekanligini keltirgan holda, g'azalda qofiyaning qaytarilishiga e'tirozi borligini ta'kidlaydi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, adabiy jarayonlar va bu jarayondagi o'zgarishlar mavjud ilmiy-nazariy qonuniyatlarning o'zgarishiga, yangilanishiga zamin yaratadi. Xususan, Mutribiyning qofiyaning qayta qo'llanishi bilan bog'liq qarashlari ham ana shunday adabiy jarayon hosilasi sanaladi. XV asrgacha yaratilgan poetikaga oid risolalarda arab, fors adabiyotida qofiyaning qaytishi, qayta qo'llanishi ayb – nuqson sanalgan (iyto). XV asrga kelib bir she'riy asarda qofiyadosh so'zdan qayta foydalanish mumkinligiga ma'lum qoidalar asosida ruxsat berilgan. XV asrdan keyingi manbalarda esa qofiyadan qayta foydalanish radd ul-qofiya san'atiga asos bo'lishi ta'kidlanib, san'at darajasiga ko'tarilgan. Bu borada olimlar qarashlari o'rtasida ixtiloflar mavjud bo'lib, Mutribiy ham bir qofiyadosh so'zni qayta qo'llamaslik tarafdori bo'lgan.

Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida bu kabi tahlil va tadqiqatlarni juda ko'p uchratish mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu tadqiq, tanqid, tahlillar yetuk adabiyotshunos olim tomonidan amalga oshirilgani shoirlar va ularning ijodiy salohiyati borasida to'g'ri xulosa chiqarish uchun zamin yaratadi.

Savol va topshiriqlar:

1. XVI-XIX asrlarda qanday lirik janrlar iste'molga kirdi?
2. Tasmiya qaysi tazkira tarkibiy qismi sanaladi?
3. XVI-XIX asrlar adabiyotshunosligining asosiy xususiyatlarini sanang.
4. Davlatshoh Samarqandiy tazkirasining tarkibiy tuzilishini keltiring.
5. "Muzakkiri ahhob" tazkirasida qaysi shoirlar ijodiyoti borasida tanqidiy munosabatlar bildirilgani borasida kichik tadqiqotni amalga oshiring.
6. Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasida nechta shoir nomi zikr etilgan?

Adabiyotlar:

1. Jumaxo'ja N., Adizova I. O'zbek adabiyoti tarixi. Darslik. – T.: Noshir. 2019.
2. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. (Таржимон Н.Норкулов) – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.
3. Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. – Т.: Фан. 1976.
4. Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. (Таржимон И.Бекжонов). – Т.: Мумтоз сўз. 2013.
5. Тазкиралар зикри. Мусанниф Ҳ.Болтабоев. – Т.: Мумтоз сўз. 2015.
6. Фитрат. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига бир қараш. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 2-жилд. – Т.: Маънавият. 2010.
7. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом (Шарафномаи шоҳий). 1-китоб. – Т.: Шарқ. 1999.
8. Ҳасанхўжа Нисорий. Музакири аҳбоб. ("Дўстлар ёдномаси"). (Таржимон И.Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993.

XIX - XX ASR BOSHLARI ADABIYOTSHUNOSLIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

REJA:

1. *XIX asr oxiri XX asr boshlari adabiyotshunosligi manbalari, janr imkoniyatlari*
2. *Qori Rahmatulloh Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari*
3. *Fazliy Namangoniy "Mamuat ush-shuaro" tazkirasida Qo'qon adabiy muhitining aks etishi*
4. *Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" asarida Xiva shoirlari tavsifi*
5. *Bobojon Tarroh "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasida Xiva adabiy jarayonining aks etishi*
6. *Hasanmurod Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" tazkirasida muallifning tazkira tuzish prinsipi*
7. *Sadri Ziyo tazkiralarda Buxoro adabiy muhiti*

1. XIX-XX asr boshlari adabiyotshunosligi manbalari, janr imkoniyatlari

XIX-XX asr adabiyotshunosligi adabiy jarayonning o'zgarishga yuz tutishi, yangi tajribalarning qabul qilinishi jarayonida an'anaviy janrlar qatorida zamonaviy adabiyotshunoslik janrlarining kirib kelishi bilan boyidi. Bu davr adabiyoti davr voqealari ta'sirida g'arblashdi, mazmun-mundariyasi o'zgardi, davriy matbuot va teatrning kirib kelishi yangi adabiy tur va janrlarning kirib kelishiga zamin yaratdi, an'anaviy she'riyat va u bilan bog'liq obrazlar tizimi o'rnida yangi mavzu, yangi shakl, yangi obrazlar tizimi kirib keldi, aruz vazni o'rnini barmoq vazni egallay boshladi, XVI-XVIII asrlardagi romantik uslubning realistik uslubga almashish hodisa yanada aniqlik kasb eta boshladi.

Bu davr adabiyoti jo'g'rofiyasi ham oldingilardan farq qildi. XIX asr boshlarida bu hududlar uch mustaqil xonlik tasarrufida bo'lgan bo'lsa, XIX asrning oxirlaridan boshlab, Rusiyaga mutlaq tobe' Turkiston general gubernatorligi sifatida adabiy jarayonning tubdan o'zgarishiga sabab bo'ldi. Shu jihatdan XIX-XX asrlar o'zbek adabiyotshunosligini ikki yirik davrga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- XIX asr oxiri XX asr boshlari adabiyotshunosligi;

– jadid adabiyotshunosligi.

XIX asr oxiri XX asr boshlari adabiyotshunosligi an'anaviy tendensiyalar asosida adabiyotshunoslik masalalarini mumtoz poetika qonuniyatlari negizida o'rgandi. Bu davrda adabiyotshunoslik masalalari badiiy adabiyot janrlari tarkibidagi adabiy-estetik, adabiy-tanqidiy qarashlar va adabiyotshunoslik janrlari: tazkira, risola, bayozlarda, keyinchalik maqola va xrestomatiyalarda aks etdi.

XIX asrning boshlarida Vozehning "Tuhfat ul-ahbob", Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" tazkiralari bilan XIX asr oxiri XX asr boshlarida tuzilgan taziralar Abdulazim Shar'iyning "Tazkirat ush-shuaro", Fahmiyning "Tazkirayi Fahmiy", Mirsiddiq Hashmatning "Tashkirat ush-shuaro", Afzal Pirmastiyning "Afzal ut-tazkor", Sadr Ziyoning "Atzkor ul-ash'or", Hoji Ne'matulla Muhtaramning "Tazkirat ush-shuaro", Ahmad Tabibiyning "Majmuayi shuaro" Feruzshohiy", Hasanmurod Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi", Bobojon Tarrohning "Xorazm navozandalari" mavjud an'analarni davom ettirgan holda yaratilgan. Bu tazkiralalar orasida Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" tazkirasini forsiy va turkiy tilda yozilgan she'riy tazkira sifatida boshqa tazkiralardan farq qiladi.

Bu davrda yaratilgan tazkiralalar tarkibiy tuzilishi, ma'lumotlarni qabrab olishi nuqtayi nazarida ikkiga bo'linadi:

– Zamonaviy tazkiralalar – zamondosh shoirlar zikri keltirilgan tazkiralalar. Adabiyotshunoslik tarixida zamondosh shoirlari zikri keltirilgan tazkiralalar talaygina. Tazkiraning bu turi to'g'ri va aniq ma'lumotlarning keltirilishi bilan ahamiyatli. Shuning uchun ham XVI asrdan keyingi yaratilgan aksariyat tazkiralalar shu tamoyil asosida tuzilgan. Tazkira muallifi o'zidan oldin yashagan shoir, ijodkorlar hayoti va ijodi bilan bog'liq ma'lumotlarni turli manbalardan oladi. Muallif o'zi ko'rmagan voqealar tafsilotini boshqa manbalarga tayanib keltiradi.

– Tarixiy-zamonaviy tazkiralalar – o'zidan oldingi shoirlar va zamondoshlari zikri keltirilgan tazkiralalar.

Undan tashqari, tazkiralarni qaysi jo'g'rofiy hududda yashovchi shoirlarni qamrab olishiga ko'ra ham ikki turga bo'lib o'rganish mumkin:

– Faqat bir jo'g'rofiy hududda yashovchi shoirlar zikri keltirilgan tazkiralalar. Bunday tazkiralalar sirasiga Fazliy Namangoniyning

“Majmuayi shoiron”, Ahmad Tabibiyning “Majmuayi shuaroyi Feruzshohiy”, Hasanmurod Laffasiyning “Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi”, Bobojon Tarrohning “Xorazm navozandalari” kabi tazkiralarni kiritish mumkin. Fazliy Namangoniyning “Majmuayi shoiron” tazkirasi Qo‘qon xonligi hududida yashagan shoir, shoirlar zikriga bag‘ishlangan bo‘lsa, Ahmad Tabibiyning “Majmuayi shuaroyi Feruzshohiy”, Hasanmurod Laffasiyning “Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi”, Bobojon Tarrohning “Xorazm navozandalari” tazkiralarda Xivada Feruz saroyida yashagan shoirlar xususida ma‘lumotlar keltiriladi.

– Turli hududlarda yashovchi shoirlar zikri keltirilgan tazkiralalar. Vozehning “Tuhfat ul-ahbob”, Mirsiddiq Hashmatning “Tashkirat ush-shuaro”, Sadr Ziyoning “Tazkor ul-ash‘or” tazkiralarda turli hududlarda yashovchi shoirlar ijodiga xolisona baho beriladi²⁸¹.

Shuni unutmaslik kerakki, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi adabiy hayot haqida nafaqat tazkira, maxsus ilmiy risolalarda, balki tarixiy asarlarda ham muhim ma‘lumotlar keltirilgan. Yusuf Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy”, Munisning “Firdavs ul-iqbol”, Ogahiyning “Shohidi iqbol” va bir qancha tarixiy asarlarida Feruz, Komil Xorazmiy, Munis, Ogahiy, Ahmad Tabibiy, Avaz O‘tar kabi saroyda xizmat qilgan shoir, ijodkorlar va ularning adabiy va ijtimoiy faoliyati, asarlarining yaratilish tarixi borasida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan.

XIX asrdagi adabiy jarayonlar, adabiyotshunoslik masalalarining tadqiq yo‘sini, tahlil tamoyillari, adabiy-tanqidiy qarashlar mezonlari XX asr boshlari kelib tubdan o‘zgardi. Bu adabiy jarayondagi, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq²⁸².

2. Qori Rahmatulloh Vozehning “Tuhfat ul-ahbob” tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari

Qori Rahmatulloh Vozehning “Tuhfat ul-ahbob” tazkirasi XIX asr Buxoro adabiy muhiti haqida muhim ma‘lumotlarni taqdim etuvchi manbalardan biridir. “Tuhfat ul ahbob...” tazkirasi 1945-yilda

²⁸¹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993. – Б.176.

²⁸² Bu haqda Qarang: “Jadid adabiyotshunosligi” mavzusida to‘xtalinadi.

Toshkentda A.Mutallibov tomonidan fors-tojik tilidan rus tiliga²⁸³, 1956-yil O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi, adabiyotshunos olim Po'latjon Qayumov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Po'latjon Qayumiy asarning so'zboshisida kitob litografiyada hijriy 1322-yil(mil.1904-1905)da nashr qilingani, nashr 432 sahifadan iboratligi, hoshiyasida "tarixi kasiri Salimiy" borligi haqida ma'lumot keltiradi. Shuni ta'kidlash keraki, Po'latjon Qayumiy asarni to'lig'icha tarjima qilmagan, qisqartirib tarjima qilgan²⁸⁴. Tarjimon tazkirada shoirlar ijodiga oid ma'lumotlar juda qisqa berilgani, juda ko'p o'rinlarini o'zi to'ldirib ketganligini ta'kidlaydi. Po'latjon Qayumiy Vozehning ba'zi turkiy shoirlarni tojik shoiri deb yanglish baholagani bilan bog'liq kamchiliklarni ko'rsatadi, tarjima davomida ularni tuzatib ketganini aytadi.

Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" tazkirasida 1871-yilda tuzilgan bo'lsa-da, tazkirada XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida yashab ijod etgan fors-tojik va turkiy tilda ijod qilgan shoirlar xususida ma'lumotlar keltiriladi. Tazkiraga kiritilgan shoirlar Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Namangan, Farg'ona, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Qo'qon hududlarida istiqomat qilganlarini hisobga olganda, XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida bu hududlarda ikki tilda: fors-tojik va turkiy tilda ijod qilish an'analari davom etayotganligini ko'rish mumkin.

Vozehning "Tuhfat ul-afkor" tazkirasida 150 ta shoir haqida ma'lumotlar keltirilib, ijod namunalaridan parchalar beriladi. Vozeh tazkirada ba'zi shoirlar haqida juda qisqa, ba'zi shoirlar haqida esa batafsil ma'lumot beradi. Bu holatni muallif bilan zamondosh yoki zamondosh bo'lmagan shoirlar hayoti va ijodi bilan tanish bo'lish, bo'lmaslik jihatlari bilan bog'lash mumkin.

Vozeh tazkiradagi shoirlar ijodini mavjud tazkira tuzish ana'anasiga muvofiq tahlil va tadqiqatlar asosida taqdim etadi. Mavjud adabiyotshunoslik, poetik tahlil mezonlari asosida shoir she'rlariga baho beradi. Xususan, tazkirada Ado haqida ma'lumotlar keltirar ekan, uning asli samarqandlik ekani, Buxoro saroyida xizmat qilgani,

²⁸³ Муталлибов А. "Тухфат ул-ахбоб" – антология Кори Рахматулло Ашур Муҳахаммадова и переводе на русский язык с комментариями и примечаниями. Кандидатская диссертация. – Т., 1945.

²⁸⁴ Кори Рахматуллох Бухорий. Тухфат ул-ахбоб фи тазкират ул асхоб. – Бухоро. Бухоро нашриёти. 1998.

keyinchalik Farg'onaga ketib Amir Umarxon e'tiboriga tushib, "malik ush-shuaro" mansabida faoliyat yuritgani bilan bog'liq tafsilotlar beriladi. Vozeh shoir ijodiga baho berar ekan, Amir Umarxonning taklifi bilan yozilgan ushbu baytini keltiradi:

Maxram o'lmay vaslinga ko'z yoshim o'ldi Beshariq,
Naylay, ey oromijon, Naymancha afg'on aylamish.

Biroq tazkirada Adoning faxriya tarzida aytgan baytiga e'tiroz bildiradi, buni "o'ziga bino qo'ygan"lik deb baholaydi.

Gar Navoiydin Ado so'zini o'tkarsa, ne tong,
Shoh Husayn ortuqmu, yo sulton Husayn Boyqoro.

Ado ushbu baytda o'zini Navoiydan, Umar Umarxonni Husayn Boyqarodan ustun qo'ymoqda.

Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" tazkirasida nomlari zikr qilingan shoirlarning barchasi buyuk iste'dod sohiblari, sohibi devonlar bo'lmay, ba'zilar she'rga mayli bor, go'zal nazmi bor kishilardir. Tazkira muallifi hayotida chuqur iz qoldirgan shoirlar ijodi xususida to'xtalar ekan, namuna sifatida bayt emas, to'liq g'azal, muxammaslar matni bilan tanishtiradi. Masalan, Xotiyning ikki muxammas va ikki g'azalining to'liq shaklda keltirilishi, Vozehning Xotiy ijodi bilan to'liq tanish bo'lganligini ko'rsatadi. Bu shoir Shahrisabz shaharidan bo'lib, Buxoroda o'qib tahsil olgan. Qori Rahmatulloh hayotida "*bu kishining amir qo'rg'onga imom etib sarafroz qilmishdur...*". "Tuhfat ul ahbob"da keltirilgan ikki muxammasi tojik tilida, ikki muxammasi o'zbek tilida bitilgan. Muxammaslardan biri "yo hayot un-nabiy" radifi bilan yozilgan.

Qiyomatni vahmi menga zarra yo'q

Ishimdur hamisha sarosar buzuq,

Agarchi zalolatga Xotiy yovuq,

Shafoatni baxrida aylang xamuq,

Budur muddao yo hayot un-nabiy²⁸⁵.

Vozeh tazkirasida Ajziy ijodiy faoliyatiga keng o'rin ajratilgan, Sayyid Ahmad Siddiqiyning zamona taraqqiysi uchun zahmat chekkani, ijodiy merosi shu ruhda ekanligi ta'kidlanib, "Mir'oti ibrat" asari zamonasining muhim manbasi ekanligi uqtiriladi. Ajziyning "Samarqand" gazetasi bilan ijodiy hamkorligi masalalari XIX asr oxiri

²⁸⁵ Қори Раҳматуллоҳ Бухорий. Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул асҳоб. – Бухоро. Бухоро нашриёти. 1998. – Б.56.

adabiy jarayoniga matbuotning kirib kelishi, shoirlarning matbuotda ishtiroki masalasi kesimida o'rganiladi.

Qori Rahimatulloh Vozehning "Tuhfat ul-ahbob" tazkirasi turkiy tazkirachilik an'analari asosida tuzilgan bo'lib, unda muallif yashagan davr adabiy muhit zamonasining ilg'or fors-tojik va turkiy tilda ijod qilgan ijodkorlari doirasida ko'rsatib berilgan.

3. Fazliy Namangoniyl "Majmuat ush-shuaro" tazkirasida Qo'qon adabiy muhitining aks etishi

Qo'qon adabiy maktabi vakillaridan biri Abdulkarim Fazliy Namangoniyl XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida yashab ijod etgan mashhur shoirlardan biridir. Fazliy Namangoniyl dan bizgacha bir qancha asarlari yetib kelgan, uning adabiyotshunoslik tarixida muhim ahamiyatga ega asarlaridan biri "Majmuat ush-shuaro" tazkirasi Qo'qon adabiy muhiti xususida muhim ma'lumot beruvchi tazkiralardan biri bo'lib, she'riy shaklda yozilgani bilan boshqa tazkiralardan farq qiladi. Qo'qon xoni Amir Umarxon tomonidan "malik ush-shuaro" deya ulug'langan Fazliy Namangoniyl Qo'qon adabiy muhitida Asiruddin Asxikatiyl dan keyingi yirik adabiyotshunos, tarixchi sifatida e'tirof etiladi.

Fazliy Namangoniyl ning "Majmuat ush-shuaro" tazkirasida XIX asrning birinchi choragida Qo'qon adabiy muhitida ijod qilgan 80 dan ortiq shoirning hayoti va ijodi haqida ma'ulmot beriladi. Adabiyotshunoslar Fazliy Namangoniyl ning tazkirasi o'z davrida juda mashhur bo'lgani, hatto tazkira tuzilayotgan paytidayoq uning ovozi atrofga yoyilgani, bir qancha kotiblar tomonidan qayta-qayta ko'chirilganini asos qilib, tazkira qo'lyozmalarining barchasida bu hisob turlicha ekanligini ko'rsatishadi. Masalan, V.V.Bartold hisobiga ko'ra kitobga 101 ta shoirning she'rlari kiritilgan²⁸⁶. Tazkira kotiblar tomonidan bir necha nusxada ko'chirilgani bois tazkira nomlari ham turli manbalarda turlicha keltiriladi. Fazliyl ning o'zi ko'p o'rinlarda tazkira nomini "Nusxa" shaklida keltirgan. Tazkira Amir Umarxon buyrug'i bilan tuzilgani bois adabiyotshunoslikda "Majmuat ush-shuaro" yil Umarxoniy" nomi bilan mashhur.

²⁸⁶ Халилбеков А. Наманган адабий мухити. – Т.: Рухафзо, 1998. – Б.75.

Fazliy Namangoniy tazkirada o'zini tazkira tuzuvchilaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Garchi tazkira sarlavhasida nomi aks etmagan bo'lsa-da, tazkirani tuzishda shoir va tarixchi Mirzo Qalandar Mushrif, Abdunabi Xo'jandiy (Xotif) ham ishtirok etgan. Bu haqda tazkiraning bir necha o'rinlarida tasdiqlar kelgan.

Topib zohid atvoridin ishtiboh,

Bu turkiy g'azalni raqam qildi.

Erur to'tini shakkarmahol,

Ki andin yetar zavq ahlig'a hol.

Xudo bergay oni murodin tamom,

Bo'lub umr ila davlati mustadom.

Bo'lub dushmani olida poymol,

Sarafkandavu xor-u oshufta hol.

Qayu til bila vasfin aylay bayon,

Hamma yer so'z andin erur osmon.

Qilib masnaviy Mushrifi notavon,

Kamolini etti bu yerda bayon.

Xayolingni avval band aylagil,

O'qub bu g'azalni pisand aylagil.

Tazkirada Amir Umarxonning "Biri" radifli g'azalidan oldin Mirzo Qalandar Mushrifning ushbu masnaviysi keltirilgan. Yoki tazkiradagi Junaydullo Hoziq qasidasidan oldin Xotifning Hoziq haqidagi masnaviysi ham yuqoridagi fikrning tasdig'i bo'la oladi²⁸⁷.

Biroq Fazliy Namangoniy asosiy tazkira tuzuvchi bo'lgani bois tazkira sarlavhasida uning nomi keltirilgan.

"Majmuat ush-shuaro" tazkirasi an'anaviy hamd, na't bilan boshlanadi. Hamd va na'tdan keyin Amiriya she'riy tavsif beriladi, Amir Umarxonga bag'ishlangan qasidalar, shoir she'rlariga naziralar keltiriladi. Debochadan so'ng Fazliy va Mushriflarning Qo'qon xoni Umarxonga bag'ishlangan bahri tavilda yozilgan madhiyalari beriladi. Tazkiraning Debocha qismida Fazliy Namangoniyning she'r tanlash uslubi, tahlil tamoyillari, adabiyotshunoslik masalalari oid adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan. Xususan, Fazliy Debochada shoirlarni uch guruhga ajratadi:

²⁸⁷ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. — Т.: Ўзбекистон. 1993. — Б. 179.

1. Hamisha shoh majlisida bo'luvchi ulug' shoirlar, pok e'tiqodli kishilar. Bunday shoirlar shohdan hech narsa ta'ma qilmaydi. Debochada bunday shoirlar "Sarafrozi sodot" (saidlar ulug'i) Mahdumi A'zam Xo'ja Kalon, Said Ahror avlodlaridan bo'lgan, suxan bog'ining xushnavo bulbuli Ado, Xo'jayi Komkor va boshqalar "mulki ma'niyda sulton", "so'zi kashfi savti karomat" sifatida ta'riflanadilar.

Guruhi buzurgoni oliy maqom,
Ki hastand dar majlisi shah mudom.
Haqoyiq shioroni neku xisol,
Maorif shunosoni sohibkamol.
Hidoyat panohoni oliy najod,
Studa azizoni pok e'tiqod²⁸⁸.

2. Ilohiyotni kuylovchilar, Alloh hamdi bilan shug'ullanuvchilar.
Xo'jasta guruhi maloik misol,
Ki dorand bohamdi haq ishtig'ol.

Fazliy bunday guruhga kiruvchi shoirlar adabiyot tarixida ko'p ekanligini ta'kidlab, Mavlaviy ijodi misolida bunday shoirlarga hurmati balandligini aytadi.

3. Saroy shoirlari. Bunday shoirlarning maqsadi shohdan nimadir undirish, undan mukofot, ehson umidvor. Afsuski, shoh oldida bu toifa yetarlicha topiladi.

Hama bar dari shoh farmonpazir,
Namakxo'ri xoni atoyi Amir.

Tazkira qurilishi muallif – Fazliy Namangoniyni o'ziga xos uslubi borasida qimmatli ma'lumotlarni bera oladi. Tazkira ikki bo'limdan iborat bo'lib, birinchi qismi faqat forsha qasidalarini o'z ichiga oladi. Ikkinchi qismi esa shoirlarning forsha va o'zbekcha g'azallari, muxammaslari, musaddaslari va ruboiylaridan iborat²⁸⁹.

Tazkiradagi adabiy parchalar janr imkoniyatiga ko'ra g'azal, ruboiy, muxammas, musaddas, mutassa', mustazod, masnaviy, bahri tavi, qasida, ta'rix, muammo, mufradot, muammo, mushoiralardan iborat.

"Majmuat ush-shuaro" tazkirasida Amir Umarxon, Fazliy, Gulxaniy, Maxmur, Shermuhammad Akmal, Vazir, Asad, Ado, Xotif, Xijlat, Mushrif, G'oziy, Muzmar, Foni, Hoziq, Munshiy, Jadid, Sharif,

²⁸⁸ Абдулкарим Фазлий Намангоний. Мажмуат уш-шуаро. – Т.: Фан. 2018. – Б. 22.

²⁸⁹ Хасаний М. Фазлий Намангоний ва унинг "Мажмуат уш-шуаро" китоби хақида // Абдулкарим Фазлий Намангоний "Мажмуат уш-шуаро". – Т.: Фан. 2018. – Б. 13.

Toyib, Uvaysiy, Mahzuna, Mujrim kabi shoir, shoirlar ijodidan namunalar keltiriladi. Tazkirada she'rlar taqsimoti o'ziga xos uslubda berilgan: dastlab Amir Umarxon g'azali keltiriladi, undan so'ng boshqa shoirlar tomonidan g'azalga bog'langan naziralar taqdim etiladi. Asarda XIX asrning birinchi yarmida Amir Umarxon zamonida saroyda turli hududlar: Buxoro, Hirot, Andijon, Marg'ilon, Samarqand, Toshkent, Xo'jand, Balx, Qoshg'ardan kelgan shoir, ijodkorlarning fors-tojik, turkiy tildagi she'rlari jamlangan.

Tazkirada keltirilgan adabiy parchalar, lirik janrlar ko'lami shuni ko'rsatadiki, XIX asr boshlarida g'azal va qasida janrlari yetakchi janrlardan biri bo'lgan. G'azallarga tatabbu', nazira, taxmis, tasdis bog'lash adabiy an'ana sifatida Qo'qon adabiy muhitining asosiy xususiyatlaridan biri sanalgan. XIX asrgacha oz uchraydigan muxammas-qasida, hasht dar hasht-qasida, mutassa'-qasida kabi janrlar ham ko'zga tashlanadi²⁹⁰.

Fazliy Namangoniyni "Majmuat ush-shuaro" tazkirasi she'riy tazkira bo'lgani bois tazkiradagi matnning asosini to'liq shakldagi she'riy asarlar tashkil etadi. Muallif ba'zi o'rinlarda asar mualliflari haqidagi ma'lumotlarni qisqa shaklda masnaviylarda berib ketadi. Shoirlar haqidagi masnaviylarning hajmi ham turlicha, ba'zi masnaviylar 2, 3 bayt ko'rinishida bo'lsa, ba'zi shoirlar tavsifiga bag'ishlangan masnaviylar 11-15 baytni tashkil qiladi. Tazkiradagi masnaviylar boshqa janrlar singari ikki tilda: fors-tojik va turkiy tilda keltirilgan. Masalan, tazkirada Ado ta'rifi turkiy tildagi masnaviy orqali ochib beriladi.

Ushbu bir g'azal ham Adodindur,
O'shal bulbuli xush navodindur.

Qilib ushbu bahri alifg'a shino,
Dedi bu g'azal payravi podsho.

Mazomanin elga namoyon etib,
Iboratining sof uryon etib²⁹¹.

Tazkirada keltirilgan she'riy asarlar, payravlar ma'lum tartibda arab alifbosi harflari tartibida keltirilgan. Masalan, asarning ikkinchi

²⁹⁰ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993. – Б. 180.

²⁹¹ Абдулкарим Фазлий Намангоний. Маҷмуат уш-шуаро. – Т.: Фан. 2018. – Б. 64.

qismi Muqaddimasidan so'ng Alif harfi bilan tugovchi payravlar bilan boshlangan. Amir Umarxonning *"Ey niholi sarvi qad, v-ey gulbuni bog'i vafo"* deb boshlanuvchi g'azaliga Ado, Vazir, Xotif, Xijlat, Mushrif, Fazliy, Bahjat, G'oziy, Muzmar kabi shoirlarning javob g'azallari keltiriladi. Undan so'ng "jim" harfi bilan tugovchi g'azal-payravlar beriladi. Tazkirada bir shoir nomi bir necha marotaba uchraydi. Chunki tartib shoirlar ismi, hududi yoki davriga qarab emas, arab harfi bilan tugovchi g'azallarga qarab belgilangan. Xususan, Fazliyning o'zi arab harfi bilan tugovchi barcha g'azallarga javob aytgan. Fazliy bir shoirming bir necha harflarga tugovchi g'azallarini keltirsa ham, har biriga alohida munosabat bildiradi.

Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" tazkirasida Fazliy va shoira Mahzunaning savol-javobi shaklidagi g'azal keltiriladi. Bu savol-javob "ko'rmay" radifi asosida ikki ijodkor: Fazliy va Mahzuna uslubini ochiq ko'rsatib bergan.

Ko'rinib turibdiki, XIX asrga kelib tazkira tuzish, tartib berish shakli va vazifasi bir qadar o'zgarishga yuz tutgan. Tazkiralarda bu o'zgarish bayoz va majmualarning yaratilishiga poydevor bo'lgan.

4. Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" asarida Xiva shoirlari tavsifi

O'zidan oldingi tazkiranavislik an'alarini davom ettirgan tarjimon, shoir, olim Ahmad Tabibiyning ikki tazkisasi: "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" va "Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkiralari Xiva adabiy hayoti va saroydagi adabiy jarayon va adabiy ta'sir masalalarini o'zida aks ettira olgan muhim manbalar sirasiga kiradi. Ahmad Tabibiy "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkirasini 1907-1908-yillar oralig'ida yozib tugallagan. Tazkiraning Xotima qismida tazkiraning yozilgan sanasi alohida qayd etib o'tilgan:

Qilib bir yil kom ila ehtimom,
Borsin o'zim jam' qildim tamom.
Ming uch yuz yigirma dag'i olti yil
Muharramning o'n to'qquzi erdi bil.

Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkisasi tarkibiy tuzilishi jihatdan Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" tazkirasiga o'xshaydi. Fazliy tazkirasini Amir Umarxonga

bag'ishlab tuzgani bois "Majmuat ush-shuaroyi Umarxoniy" yoki "Majmuat ush-shuaroyi Amiriy" nomi bilan, Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaro" tazkirasi esa Feruzga bag'ishlangani bois "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" nomi bilan ataladi. Ahmad Tabibiy har jihatdan Fazliy tazkirasi uslubini o'zlashtirishga harakat qilgani tazkira tuzilishi, tasvir vositalari, shoirona tashbihlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ahmad Tabibiy tazkirasining Debocha qismi (152 bayt masnaviy) xuddi Fazliy tazkirasi Debochasi singari o'zida adabiy-tarixiy va nazariy masalalarni aks ettirishi bilan qimmatlidir. Ahmad Tabibiy tazkirasining Debocha avvalida an'anaviy tarzda Allohga hamd-u sanolar o'qiladi, payg'ambar va uning sahobalari madh etiladi, so'z va so'z san'atining insoniyat hayotidagi ahamiyati borasida fikrlar keltiriladi. Madh Feruzga ko'chadi. Muallif tazkiraning yaratilish tarixiga to'xtaladi va Feruzning lutfidan "xurram-u shodmon" bo'lganligini zo'r mamnuniyat bilan ma'lum qiladi. Va tazkirada nomlari zikr qilingan shoirlarga qisqa ta'rif berib ketadi. Muallif asar Debochasida 30 shoir nomini zikr qiladi. Shu sabab tazkirani "Majmuayni ush-shuaroyi payravi Feruzshohiy" ("Feruzga payravlik qilgan o'ttiz shoir majmuasi") deb nomlagan.

Tazkira Fazliy tazkirasi singari boshlanadi, ya'ni muallif dastlab Feruz g'azalini taqdim qiladi, so'ng ushbu g'azalga bog'langan payravlarni keltiradi. Fazliyning "Majmuat ush-shuaro" tazkirasida shoirlarning 10 ga yaqin janrdagi asarlaridan parchalar keltirilgan bo'lsa, Ahmad Tabibiy tazkirasida faqat g'azal janriga oid namunalar keltiriladi. Tabibiy Feruz g'azallariga bog'langan taxmislar uchun maxsus "Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkirasini yaratgan.

Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkirasining Asosiy qismi Muhammad Rahimxon II – Feruzga bag'ishlangan masnaviy va uning

Zihi bordur zuhuringga azal birla abad paydo,
Tafakkur aylabon zoting qila olmas xirad paydo, –
matla'li g'azali bilan boshlanadi. So'ngra Said Nosir to'ra (Sultoniy), Said G'ozi to'ra (G'oziy), Sayid Asad to'ra (Asad), Muhammad Yusufbek (Bayoniy), Otabek to'ra (Oqil) kabi she'riyatsevar xonzodalarning hayoti va ijodi haqida masnaviy-ma'lumotlar beriladi

va ijodlaridan namunalar keltiriladi. Navbatdagi sahifalarda esa xonning yaqin kishilaridan bo'lgan, ko'zga ko'ringan saroy amaldorlari, mansabdor shaxslar – mirzaboshi Muhammad Rasul (Mirzo), Bayoniyning ukasi, Urganch hokimi, vazir Shayxnazar (Shinosiy), xonning mahrami Davlatmurod (G'ulomiy), Mirzoning ukasi Abdurasulboy (Purkomil), Otanazar mutavalli (Kamoliy), Muhammad Niyoz devon (Umidiy), mufti Yusuf Hoji oxund (Doiy), mufti Xudoybergan oxund (Ojiz), Muhammad Sharif oxund (Haqiriy), Otaniyoz oxund (Niyoziy), Habibullo domla (Habibiy), Ibodullo oxund (Xokiy), Mulla Yusuf (Yusuf), hakimboshi Ahmad Ali Muhammad o'g'li (Tabibiy), devonbegi, bojbon Muhammad Husayn (Nozir), Muhammad Nazar Maxdum (Xayoliy), Muhammad Rahim Maxdum (Rog'ib), naqqosh Muhammad Komil Devon (Devoniy), Muhammad Hasan devon Hoji Tabib o'g'li (Mutrib Xonaxarob), xattot Muhammad Yusuf (Chokar), Bobojon Tarroh devon (Xodim), saroy kotibi Inoyat hayoti va adabiy faoliyati borasida gapirilib, she'rlaridan namunalar beriladi. Tabibiy endigina nazm bo'stoniga kirib kelayotgan yosh iste'dodlar kelajagiga katta umid bilan qarab, madrasa talabalari Muhammad Niyoz Maxdum (Muznib), Bolta Niyoz (Nadimiy), Pahlavon O'tar o'g'li Avaz kabilarning nazmiy iqtidorlari xususida ham fikrlar bildiradi va nomlari tilga olingan shoirlarning payrav g'azallarini havola qiladi²⁹². Fazliy Namangoniy boshlab bergan bu tartib, Feruzning 101 g'azaliga payravlar keltma-ketligi Tabibiy tazkirasida ham shu mezon asosida davom ettiriladi.

Ahmad Tabibiy tazkirasida ham xuddi Fazliy tazkirasidagi singari shoirlar va ularning she'riy asarlari davr ketma-ketligida emas, abjad hisobida arab harflari tartibi bilan joylashtirilgan. Har ikki tazkirada ham har bir namuna – she'rdan oldin uning muallifi haqida masnaviy yo'lida she'riy ma'lumotlar havola etiladi. Ular aruzning mutaqoribi musammani maqsur (*fauvlun, fauwlun, fauwlun, fauwl*) vaznida yozilgan. Har ikki tazkira bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlar bu ikki tazkiradagi so'zlar qoliplari borasida juda katta o'xshashlik borligini ta'kidlashadi.

“Majmuat ush-shuaro”da:

Erur Foniy ul fozili hushmand,

²⁹² Маткаримова С. Табибий – тазкиранавис. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. – Т., 2007. – Б.34-35.

Oning so'zlaridur base dilpisand.
"Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy"da:
Erur Oqil ul fozili hushmand,
Oning so'zlaridur base dilpisand.

Ijodkorlarga nisbatan "shoiri xoksor", "shoiri shirinsuxan", "sohibi ilm-u fan", "shoiri bebadal", "shoiri nuktasanj", "fozili hushmand" kabi tashbihlarning qo'llanilishida ham bir xillik ko'rinadi²⁹³. Yoki

"Majmuayi shoiron"da:
Dedi bu g'azalni o'shal nuktadon,
Erur payravi xisravi komron.

"Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy"da:
Bo'lub payravi xisravi komron,
Dedi bu g'azalni hamul nuktadon.

Fazliy tazkirasida shoirming g'azal tanlash, she'r tanlash uslubi ko'zga tashlanadi. Chunki u Amiriy va boshqa shoirlar she'riy asarlarini o'zining badiiy va ilmiy salohiyatiga qarab tanlagan. Afsuski, Ahmad Tabibiy tazkirasidagi g'azallarni o'zi tanlamagan. "Ali Mahramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. U ham Tabibiy taxallusi birla she'r aytmogga boshladi. Xon hazratlari o'z g'azallaridan yuz g'azalni shoirlarga berib, buyurdilar: bunga payravlik aylab, g'azallar bitinglar! Har biri anga payravlik aytib, yuz g'azal bitdilar. Xon hazratlari Tabibiyga amr etdilar, tokim ul g'azallarni masnaviy zimnida jam' qilib, bir kitob etkay. Tabibiy farmoni mu'jib bila amal qilib, ul g'azallarni jam' qilib, tamom etib, ul kitobg'a "Majmuat ush-shuaro" ot qo'yildi".

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tazkirada nomlari zikr etilgan shoirlarning barchasi sohibi devondirlar. Feruz saroyidagi she'riy kechalarda ishtirok etgan bu shoirlar adabiy muhitda ozmi-ko'pmi o'z ijodiyoti bilan qatnashayotgan, nozik ta'b shoirlar bo'lgan. "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" asari payravlar va asarning tarkibiy tuzilishiga ko'ra tazkiradan ko'ra ko'proq shoirlar haqida qisqacha sharh – ma'lumotnoma ilova qilingan bayozga yaqin turadi²⁹⁴.

Ahmad Tabibiy tazkirada saroy shoirlari, shaxzoda shoirlar va ularning ijodiy salohiyati borasida haqli fikrlarni keltiradi. Tabibiy

²⁹³ Matkarimova S. Табибий – тазкиранавис. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. – Т., 2007. – Б.34-35.

²⁹⁴ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993. – Б. 189.

keltirilgan ma'lumotlar u bilan davrdosh Hasanmurod Laffasiy, Yusuf Bayoniy, Bobojon Tarroh – Xodim asarlarida o'z tasdig'ini topgan. Tabibiy Feruzning she'r ilmidagi nozik ta'bi bilan birga uning ijtimoiy hayotdagi faoliyati: yangiliklarni olib kirishi, o'z aholisini har jihatdan savodli, ilmi qilish borasida turli sohalarda olib borgan islohotlari xususida batafsil to'xtaladi.

Tabibiy Feruzning nevaralaridan biri Sa'dulla to'ra va uning ijodiy salohiyatiga yuqori baho beradi. Shoir she'rlarining mvzusi, obrazlar tizimi, shakl xususiyatlari xususida olimona fikr yuritadi. Ma'lumki, Sa'diy adabiy faoliyat bilan jiddiy shug'ullangan. Feruzga ergashib she'riy devon ham tartib bergan. Tabibiy ma'lumotlaridan ma'lum bo'lishicha, "Hama nazm-u nasri dulpazir, Hama nav' she'r ichra mohir" shoir bir-biridan dilbar abyotlar bitgan, she'riyatning turli janrlarida qalam tebratgan.

"Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkirasida Avaz O'tar shaxsiyati va ijodiga oid munosabatlar bir necha o'rinlarda keladi:

Avazkim erur shoiri diltirib,
Berur nazmga har nafas zayn-u zeb.
Itoat tariqida mohir erur,
Dema shoir oniki, sohir erur.

Tazkira muallifi Avaz O'tarni shoirlarning "sohir"i ekanligini e'tirof etmoqda. Tazkiraning ba'zi o'rinlarida bu e'tirof tanqidiy ko'rinishda keladi:

Avaz shoir o'lmoq qilib muddao,
Qavoid bilan nukta qilmas ado.
Na chorakim, yo'q ilmi hido ango,
Vale bu g'azal keldi da'vo ango.

Yoki

Avazkim erur shoiri kam xirad,
So'zini o'zi tutg'usi mo'tamad.

Tazkirada keltirilgan Avaz O'targa berilgan ikki xil baho saroydagi ijtimoiy vaziyat bilan bog'liqligi boshqa manbalarda o'z tasdig'ini topgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Ahmad Tabibiy "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy", "Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkiralari Xiva adabiy muhiti va shoirlari, adabiy

jarayon, Qo'qon va Xiva xonligi adabiy aloqalari, adabiy ta'sir masalalarini o'rganishda birlamchi manba sifatida ahamiyatli.

5. Bobojon Tarroh "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasida Xivada adabiy jarayonining aks etishi

Bobojon Tarroh – Xodimning "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasi XIX asr oxiri XX asr boshlarida Muhammad Rahimxon II – Feruz zamonidagi adabiy muhitda yashab ijod etgan 31 nafar shoir va navozandalarning hayoti va ijodi keltirilgan muhim manbalardan biridir. Bobojon Tarroh – Xodimning "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasi juda ko'p manbalarda tazkira janriga oid asar sifatida keltirilsa-da, asar tazkira tuzish tartibi, talabidan biroz boshqacha tartiblanganini aytish joiz. Xodim Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" tazkirasida nomi zikr etilgan har bir saroy shoiri hayoti va ijodi haqida ma'lumot beradi, biroq bu shoirlar asarlaridan parchalar keltirmaydi. Vaholangki, shoir ijodiga baho berish, iste'dodini baholash uchun ta'rifi keltirilayotgan shoir she'rlaridan parcha keltirish taqozo etiladi. Shu sababli garchi muallif aniq qilib asar Tabibiy tazkirasida aks ettirilgan shoirlarga bag'ishlangani borasida yozgan bo'lsa-da, uni Xodimning xorazmlik shoirlar haqidagi xotiralariga kiritsak bo'ladi²⁹⁵.

Bobojon Tarroh – Xodim "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasidagi shoirlar hayoti va ijodi bilan bog'liq ma'lumotlar aniqligi va ishonchliligi bilan boshqa manbalardan ajralib turadi. Bu Xodimning Feruz saroyida xizmat qilgani va saroy shoirlarining barchasi bilan hamsuhbat bo'lgani, ularning hayoti va ijodidan yetarlicha xabardor bo'lgani bilan izohlanadi.

"Xorazm shoir va navozandalari" majmuasida keltirilgan shoirlar orasida yuksak salohiyatli, she'r ilmida benazir, tug'ma iste'dod sohiblari bilan birga "majburlash yuzasidan" shoir bo'lganlar nomlari ham keltirilgan. Ma'lumki, Feruz saroyga yaqin barcha kishilarning she'riyat bilan shug'ullanishlarini qat'iy talab qilgan. Natijada xonga yaqin kishilar majburan she'r yozishgan yoki boshqalarga she'r yozdirib, xonga taqdim qilib turgan.

²⁹⁵ Бекжонов И. Бобожон Тарроҳ – Ходимнинг "Хоразм шоир ва навозандалари" китоби хусусида сўз // Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: Тафаккур қаноти. 2011. – Б.4.

Bobojon Tarroh – Xodim “Xorazm shoir va navozandalari” majmuasini ma’lum ichki tartib asosida tuzdi. Bu ichki tartib majmuaga kiritilgan shoirlar haqida obyektiv va aniq ma’lumotlarni taqdim etishda asosiy tamoyil vazifasini bajargan.

1. *Shoirning nomi va otasining ismi;*
2. *Shoirning adabiy taxallusi;*
3. *Shoirning tug’ilgan joyi;*
4. *Shoirning ijtimoiy kelib chiqishi, ahvoli;*
5. *Shoirning ilmiy darajalari, savodi;*
6. *Shoirning tartib bergan Devoni;*
7. *Shoirning mansabdorligi va xalq bilan aloqasi;*
8. *Shoirning necha yoshidan she’r yoza boshlagani, sababi;*
9. *Shoirning soz ilmidan xabarlik yoki bexabarligi;*
10. *Shoirning vafot yoshi;*
11. *Shoir qabrining qayerdaligi;*²⁹⁶

Xodim tomonidan belgilangan bu ichki tartib shoirlar (*Feruz, Nosir To’ra Sultoniy, Rahmonquli to’ra Sodiq, Sa’diy, Sayid G’oziy To’ra, Sayid Asad to’ra, Muhammad Yusufbek Bayoniy, Oqil, Muhammad Rasul, Mirzo, Shinosiy, G’ulomiy, Puri Komil, Otanazar Mutavalli Kamoliy, Umidiy, Doiy, Ojiz, Xokiy, Haqiriy, Otaniyoz Qora Oxun Niyoziy, Habibiy, Rog’ib, Komil Devoniy, Mutrib Xonaxarob, Ahmad Tabibiy, Avaz O’tar, Nadim, Xodim, Chokar, Xayoliy, Mulla Yusuf Qoramonli, Muznib*) haqida barcha ma’lumotlarga ega bo’lish imkonini yaratadi. Bobojon Tarroh nomi zikr qilingan shoirlarning ijodiy salohiyati borasida o’z bahosini beradi. Ahmad Tabibiy haqida to’xtalar ekan, uning qanday qilib saroyga kelib qolgani, qanday qilib Feruz tahsiniga sazovor bo’lganini tafsilotlari bilan bayon qiladi. Tabibiyning yuksak iste’dod sohibi ekanligini Feruz bilan so’zlashib turib ham she’r yoza olishi, besh turli ilmlar egasi ekanligi bilan dalillaydi, Tabibiyning “Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy” tazkirasining yaratilish sababini keltiradi²⁹⁷.

Majmuada adabiy taxallus tanlashda adabiy muhitning o’rni borasida muhim ma’lumotlar keltiriladi. Xususan, Xodim Komil

²⁹⁶ Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. –Т.: Тафаккур каноти. 2011. –Б.8.

²⁹⁷ Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. –Т.: Тафаккур каноти. 2011. –Б.144.

Devoniy va uning taxallusi borasida to'xtalar ekan, shoirlar o'zlari tanlagan taxallus asosida she'r bitib kelganida, bu taxallus Feruzga yoqmasa, Feruz uni o'zgartirishi va barcha shoirlarga salohiyati, she'rlari mazmunidan kelib chiqib taxallus tanlab berishi borasida ma'lumot keltiradi. Muallifning ma'lum qilishicha, Komil Devoniy o'ziga Devoniy nomini adabiy taxallus sifatida tanlab olgan, shoirning tanlovi Feruzga ma'qul kelgani uchun ham shoirning adabiy taxallusi Devoniy bo'lgan.

Majmuadagi shoirning ilmiy darajasi, savodi, ta'limi borasidagi ma'lumotlar Feruz saroyidagi adabiy muhit va adabiy jarayon, ta'lim jarayoni, she'r ilmi borasida mutolaa qilinadigan kitoblar ro'yxati va sinov suhbatlari muhim daliliy ahamiyatga ega. Masalan, Xodim Yusuf Hoji Oxun – Doiy haqida ma'lumot keltirar ekan, saroy shoirlarining Sa'diy Sheroziyning "Guliston", "Bo'ston", Firdavsiyning "Shohnoma" asarlari mutolaa qilinishi shart bo'lgan asarlar ekanligini ta'kidlaydi.

Xodim majmuada Avaz O'tar ijodiga yuqori baho beradi. Shoir ta'limi xususida to'xtalganda, madrasa ta'limini olmagan bo'lsa ham, arabcha va forsiy ilmlarni o'qimasdan bilishini aytadi. Xodim Avaz O'tarni "shu qadar kuchli shoir bo'lg'on edi" deya 4 ilm: ota kasbi sataroshlik, shoirlik ilmi, tabiblik ilmi va ramal solmoq ilmini juda yaxshi egallaganini faxr bilan keltiradi.

Xodim saroyda xizmat qilgan bo'lsa-da, adolatsizlik, zulm bo'lgan o'rinlari ochiq bayon qiladi. Xususan, Feruz va Isfandiyorxonning adolatsizligi, zulmi shoirlar hayoti bilan bog'liq ma'lumotlar kesimida berib ketiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Xodimning "Xorazm shoir va navozandalari" majmuasi tarixiy-adabiy qimmatga ega manba sifatida Xiva adabiy muhiti, Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy ahvoli to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi.

6. Hasanmurod Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" tazkirasida muallifning tazkira tuzish prinsipi

Xiva adabiy muhitining shakllanishi, tarjimachilik, tarixnavislik, janrlar takomili, obrazlar rang-barangligi taraqqiyoti Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – Feruz nomi bilan bog'liq. Feruz hukmronligi davrida Munis, Ogahiy, Yusuf Bayoniy, Ahmad Tabibiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar, Bobojon Tarroh, Hasanmurod Laffasiy

kabi 50 ga yaqin shoir – ijodkorlar yetishib chiqdi. Feruz saroyga shoirlarni yig'ib, saroy muhitini tasvirlovchi she'rlar yozishga majbur qilgan bo'lsa-da, bugungi kunga kelib bu ijod namunalari XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xiva adabiy muhiti borasida ma'lumot beruvchi muhim manbalar qatoridan joy oldi.

Hasanmurod Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" asari Xiva shoirlar hayoti va ijodiy faoliyati haqida ma'lumot beruvchi Bobojon Tarrohning "Xorazm shoir va navozandalari" asaridan tuzilish va ma'lumotlarning taqsimlanishi jihatidan farq qiladi. Laffasiy tazkirasida Xodimdan farqli tazkiraga kiritilgan 50 ta shoir ijodiy merosidan baytlar keltiradi. "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" tazkirasida *Munis, Ogahiy, Hisraviy, Rojiy, Ravnaqiy, Nishotiy, G'oziy, Xolis, Komil Mirzaboshi, Feruz, Murodiy, Kamyob, Farrux, Sul-toniy, Sodiq, Sa'diy, Oqil, Bayoniy, Sayid Asarto'ra, Mirzo, Noziriy, Shinosiy, G'ulomiy, Kamoliy, Pur Komil, Tabiby, Avaz O'tar, Devoniy, Umidiy, Xayoliy, Inoyatulla, Xodimiy, Nadimiy, Chokar, Mutrib, Bahodiriy, Ojiziy, Doiy, Haqiriy, Yusufiy, Xokiy, Niyoziy, Habibiy, Rog'ib, Qone', Muznib, Faqiriy, Laffasiy* kabi shoirlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Tazkira *Munis* tavsifi bilan boshlanadi. Laffasiy *Munis*ni shoirlarning birinchisi sifatida e'tirof etadi, nasr va nazmda, arab, fors va turkiy tilda birdek mahorat bilan ijod qilishini tavsif qiladi.

Muniskim, birinchi az shuaro,
Nasr, nazm barobar ango.
Agar kelsa, forsiy lug'at arabiy,
Qilur takallum ona tili kibi.

Tazkirada She'rmuhammadning *Munis* taxallusi bilan ijod qilgani, g'azal, muxammas, musaddas, masnaviy, qit'a, qasida, ruboiy kabi janrlarda ijodi qilgani borasida to'xtalinib, xon "xizmatig'a doxil bo'lishdan" ko'ra mushoira va she'riy kechalarda "turli she'r va abyotlar yozib" kecha ahlini xursand qilishni xush ko'rishi aytiladi. *Munis* xonning topshirig'i bilan "... onlarning zamonlarida bo'lg'an voqealarini" tarix sahifalariga qayd etish uchun "Tarixi Firdavs ul-iqbol" nomli tarixiy asar yozgani va Mirxondning "Ravzat us-safo" asarining birinchi va ikkinchi daftari tarjimasiga kirishgani bilan bog'liq ma'lumotlarni keltirish orqali *Munis*ning Xiva adabiy muhitidagi o'rnini ko'rsatib beradi. Laffasiy *Munis* ijodiy salohiyatini

ko'rsatib berish maqsadida otasi vafotiga bag'ishlab yozgan ta'rixini, zamonasi shoirlari va o'z ahvolidan xabar beruvchi "Shuaro" va "Istamangiz" radifli g'azallarini keltiradi.

Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" tazkirasida barcha shoirlar tavsifi shu tartibda keltiriladi. Laffasiy asosiy e'tiborni shoirning ijodiy salohiyatini ko'rsatishga qaratadi. Xususan, Ogahiy she'riyati, she'riy uslubi xususida to'xtalganda *"Ogahiyning aytgan she'rlari tamoma(n) ma'ni jihatdan bir daryoyi ummon bo'lib, har bayti bir gavhari bebaho bo'lib, ilm g'avvoslari sadafichindan durri la'l hosil hosil qilur erdilar"* deya baho beradi²⁹⁸. Ogahiy Feruzning topshirig'i bilan 20 jilddan iborat forsiy tildagi noyob asarlarini "turkiy til bilan libos mulukonalar kiyguzub, ziynat bergan"ini ta'kidlab, shoir tomonidan tarjima qilingan har bir asarni nomma-nom keltiradi. Ogahiy tomonidan yozilgan tarixiy asarlar bilan tanishtiradi. Laffasiy she'r ilmida Ogahiy Feruzga ustozlik qilgani ta'kidlab, Feruzning Ogahiyning yordami va ta'limi bilan "Devoni Feruz"ni tuzganini aytadi. Tazkirada Ogahiy badiiy mahorati bir nechta g'azal va masanviylari orqali ochib beriladi. Laffasiy Ogahiyning qabihi malih uslubidagi she'rini taqdim qilar ekan, bu uslub shoir poetik mahoratining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. She'riyatimizdagi bu san'at – qabihi malih uslubi birinchi misradagi xunuk ma'noni ikkinchi misrada go'zal ma'no bilan pardalashga asoslanadi:

Soqiyo, bu kecha bermoq tilasang, ayla shitob,
Bodakim, ishqing o'ti ayladi bag'rimni kabob.
Tun-u kun ahli jahong'a beradursan ayamay,
Necha lutfung ila siym-u zur-u durri xushob.
Har nafasda manga yuz bermagucha qo'ymassan,
Ko'rguzum zulm-u sitam, necha tuman ranj-u azob...²⁹⁹

Laffasiyning "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi" tazkirasida tazkira tuzish, tartiblash an'analari asosida yaratilgan bo'lib, muallif asosiy e'tiborni shoirlarning ijodiy salohiyatini ochib berishga qaratadi. Shoirlar ijodiy merosidan tanlab olingan she'riy materiallar, adabiy parchalar muallifning badiiy matn bilan ishlash salohiyatidan kelib chiqib tanlangan.

²⁹⁸ Лаффасий. Тазкирани шуаро. – Хива. 1992. – Б. 9.

²⁹⁹ Лаффасий. Тазкирани шуаро. – Хива. 1992. – Б. 11.

Laffasiy shoirlar haqidagi ma'ulmotlarni keltirishda imkon qadar aniq ma'lumotlarni berishga harakat qiladi. Hatto Feruz va uning shoirligi borasida to'xtalganda ham, boshqa shoirlardan farqli alohida maqto'v va madhlar keltirib o'tirmaydi. Feruzning ijtimoiy ahvoli, taxtdagi hukmronlik davri va saroy muhiti xususida to'xtalib, Feruz va u yaratgan adabiy muhit haqida bilmoqchi bo'lsangiz, "*Majmuat ush-shuaro*"ni o'qing, izohini keltiradi. Ahmad Tabibiyning "*Majmuat ush-shuaro*yi Feruzshohiy" asari xonning topshirig'i bilan xon tomonidan taqdim qilingan g'azallarga saroy shoirlarining payravlari jamlangan majmua sifatida Feruz saroyi adabiy muhitini o'zida to'la aks ettira olgan.

Adabiyot tarixida tazkira tuzgan mualliflarga e'tibor qilinsa, tazkira mualliflarining yuksak salohiyatli shoir, olim ekanligiga guvoh bo'lish mumkin. Chunki tazkira uchun tanlab olingan shoirlar va ularning ijod namunalarini poetik qonun-qoidalar, she'r nazariyasi tamoyillari asosida tanlash va tahlil qilish muallifdan yuksak salohiyatni talab qilishi bilan birga she'rni his qila oladigan ijod ahlidan bo'lishi kerakligini taqozo etadi. Hasanmurod Laffasiy ana shunday ijodkorlardan biri sifatida tazkirada nomi zikr etilgan Xiva shoirlari ijodiy merosini shu shaklda tahlil qiladi, shoirlar salohiyati borasida ilmiy xulosalarni taqdim etadi.

7. Sadri Ziyo tazkiralarida Buxoro adabiy muhiti

Buxoro adabiy maktabining yirik vakili Muhammad Sharif Sadri Ziyoning XIX asr oxiri XX asr boshlari Buxoro adabiy muhiti, shoir-ijodkorlari, ziyolilar hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan bir qancha tazkiralari mavjud. Bu tazkiralar Sadri Ziyoning 72 asari orasidagi adabiyot tarixi, Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat xususida to'la ma'lumot bera olishi bilan qimmatlidir.

Sadri Ziyoning "*Tazkori ash'or*", "*Tazkirat ush-shuaro*yi *mutaqaddimin*", "*Tazkirat ush-shuaro*yi *manzumayi Mirzo Muhammad Sharif Sadr al-mutaxallas ba Ziyo*", "*Shuaro*yi *mutaaxxirin*", "*Fuzuloi mutaaxxirin va shuaro*yi *maosirin roqimi adimu-l-qadr Sadri Ziyo*", "*Tazkirat ul-hukamo*", "*Tazkirat ul-humaqo*", "*Navodiri Ziyo*iya", "*Tazkirat al-xattoton*" kabi fors tilidagi tazkiralari tazkira tuzish tartibiga ko'ra davrlar va ma'lumotlarni qamrab olish jihatiga ko'ra tartiblangan asarlaridir.

Sadri Ziyoning "Tazkori ash'or" ("She'rlar zikri") tazkirasi Buxoro adabiy muhiti va jarayoni haqida ma'lumot beruvchi she'riy shakldagi tazkira bo'lib, muallif tazkirada o'zi bilan zamondosh 49 shoir haqida ma'lumot keltiradi, ijod namunalari bilan tanishtiradi. "Tazkori ash'or" ("She'rlar zikri") asari tazkira tuzish an'anasiga muvofiq tartiblangan, tazkira 4 qismdan iborat. Muallif an'anaga ko'ra asarini Muqaddima bilan boshlaydi, keyingi qismlarda 48 shoir hayot yo'li va ijodi borasida munosabat bildiradi. Tazkirada Buxoro adabiy muhitida o'z o'rniga ega bo'lgan shoir-ijodkor, olimlar Ahmad Donish, Fitrat, Sadridin Ayniy, Shamsuddin Shohin, Hayrat, Sahbo, Savdo haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Sadri Ziyoning "Tazkirat ush-shuaroi manzumi Mirzo Muhammad Sharif Sadr al-mutaxallas ba Ziyo" (Ziyo taxallusli Mirzo Muhammad Sharif Sadrining Shoirlar she'riy tazkirasi) nomli tazkirasida hakim, fozil shoirlar, olimlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Sadri Ziyo tazkiraning Muqaddima qismida "Qozi Jondor, Ahadxon, Qozi Vobkandiy nomlari bilan ishga kirishdim" izohini keltiradi. Garchi tazkirada zamondosh olim, shoirlar haqida ma'lumotlar keltirilsa-da, muallif zikrni Muhammad s.a.v. dan boshlaydi. Muso s.a.v. Idris s.a.v., Xizr Nabiy, Yusuf s.a.v haqidagi ma'lumotlar tazkira faqatgina shoirlar haqida emas, umuman insoniyat tarixida yashab o'tgan buyuk fozillar, hakimlar haqida ekanligini ko'rsatadi.

"Tazkirat ush-shuaroyi mutaqaddimin" ("O'tmish shoirlari tazkirasi") asari Sadri Ziyoning tarixiy tazkiralari sirasiga kiradi. Chunki bu tazkirada Buxuliy, Muiniddin Mantaroniy, Abulfath Bustiy, Ibn Runiy, Hasan ibn Mabimansur Haririy kabi arab tilida ijod qilgan shoirlar va shu bilan birgalikda Rudakiydan Bedilga qadar forsiyzamon 120 sulton va shahzoda shoirlar haqida ma'lumot beriladi³⁰⁰. Sadri Ziyo arab va fors tilida ijod qilgan shoirlar haqidagi ma'lumotlarni keltirishda Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" va Lutf Alibek Ozarning "Otashkada" asarlariga tayangan.

Sadri Ziyoning "Shuaroyi muta'axxirin" ("So'ngi davr shoirlari") tazkirasi esa XIX asrda yashagan shoirlar haqida ma'lumot keltirilishi bilan boshqa tazkiralardan farq qiladi. Muallif tazkirani tuzishda Qori Rahmatulloh Vozeyning "Tuhfat ul-ahbob" tazkirasiga tayangan.

³⁰⁰ Тазкиралар зикри. (Мусанниф Ҳ.Болтабоев). — Т.: Мумтоз сўз. 2015. — Б. 223.

Tazkirada Sultonxon Ado, Baqoxo'ja Baqo, Bebok, Vaysiy, Muztarib, Lisoniy, Hoziq, Otashiy, Savdo, Fazliy, Javhariy, Mirzo Sodiq, Fitrat kabi bir qancha shoirlar va ularning ijodiy merosi bilan tanishtirilgan.

Sadri Ziyoning "Fuzuloyi mutaaxxirin va shuaroi maosirin roqimi adimu-l-qadr Sadri Ziyo" tazkirasida esa Muzaffarxon, Abdulahadxon, Amir Olimxon davrida yashagan asli buxorolik va Buxoroda yashab qolgan 79 shoir haqida ma'lumotlar keltiriladi.

Sadri Ziyoning "Navodiri Ziyoia" ("Ziyo nodirliklari") tazkirasida ham buxorolik shoirlar xususida ma'lumotlar keltiriladi. Asarning boshlang'ich qismida "Latoyifi mutoibot" keltiriladi, bu qismda ijtmoiy va adabiy hayot hikoyat va voqeliklar asosida ochib beriladi. Tazkirada Muztarib, Muhtaram, Munzim, Aziz, Somiy, Homid, Fitrat kabi bir qancha shoirlar adabiy faoliyati bilan tanishtiriladi³⁰¹.

Sadri Ziyoning "Tazkirat ul-humaqo" ("Axmoqlar tazkisasi") da ham bir qancha shoirlar haqida ma'lumotlar keltiriladi³⁰². Tazkira ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda Aflokiy, Ahmadiy, Odilo, Hakim G'aribiy, Qadriy, Komil, Mahmud; ikkinchi qismda Jonmirzoi qushbegi, Usmonbegi qushbegi, Mulla Burhoniddin qozikalon, Qozi Olimxoja, Mulla Abduhakimi Savlat, Ma'sumxo'jalar va ularning hayotida sodir bo'lgan qiziqarli, g'aroyib voqealar tafsiloti beriladi.

Tahlil va tadqiq natijalari shuni ko'rsatadiki, Sadri Ziyo tazkiralari orqali Buxoro adabiy muhitidagi fozil, hakim, shoirlar hayot yo'li, ular ijodining adabiy muhitga ta'siri, XX asr yangilanayotgan adabiy jarayondagi o'zgarishlar borasida muhim ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan.

Savol va topshiriqlar:

1. XIX asr oxirida adabiyotshunoslik qanday o'zgarishlarni boshdan kechirdi?

2. XIX asr oxirida adabiyotshunoslik janrlarining ko'lami kengaydimi, asoslang.

3. Buxoro adabiy muhiti haqida ma'lumot beruvchi tazkiralalar va ularning o'ziga xos jihatlari haqida ma'lumot bering.

4. Rahmatullo Vozeh tazkirasida nechta shoir haqida ma'lumot keltiriladi?

³⁰¹ Садри Зиё. Наводирӣ Зиёя. — Душанбе. Адиб. 1991. — С.35.

³⁰² Садри Зиё. Наводирӣ Зиёя. — Душанбе. Адиб. 1991. — С.52.

5. Bobojon Tarroh va Hasanmurod Laffasiy tazkiralarning o'xshash va farqli jihatlarini keltiring.

6. Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy" asari tarkibida qanday janrdagi asarlar keltirilgan?

7. Sadri Ziyo tazkiralari adabiyotning qaysi yo'nalishlariga bag'ishlangan?

Adabiyotlar:

1. Абдулкарим Фазлий Намангоний. "Мажмуат уш-шуаро". – Т.: Фан. 2018.

2. Бекжонов И. Бобожон Тарроҳ – Ходимнинг "Хоразм шоир ва навозандалари" китоби хусусида сўз // Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: Тафаккур қаноти. 2011.

3. Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: Тафаккур қаноти. 2011.

4. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 1993.

5. Лаффасий. Тазкирайи шуаро. – Хива. 1992.

6. Маткаримова С. Табибий – тазкиранавис. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. – Т., 2007.

7. Муталлибов А. "Тухфат ул-ахбоб" – антология Кори Раҳматулло Ашур Мухаммадова и переводе на русский язык с комментариями и примечаниями. Кандидатская диссертация. – Т., 1945.

8. Садри Зиё. Наводири Зиёия. – Душанбе. Адиб. 1991.

9. Тазкиралар зикри. (Мусанниф Ҳ.Болтабоев). – Т.: Мумтоз сўз. 2015.

10. Қаюмов А. Асарлар. 1-китоб. – Т.: Мумтоз сўз. 2010.

11. Қаюмов А. Асарлар. 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз. 2012

12. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. – Т.: Фан, 1961.

13. Қори Раҳматуллоҳ Бухорий. Тухфат ул-ахбоб фи тазкират ул асҳоб. – Бухоро. Бухоро нашриёти. 1998.

14. Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. – Т.: Рухафзо, 1998.

15. Ҳасаний М. Фазлий Намангоний ва унинг "Мажмуат уш-шуаро" китоби ҳақида // Абдулкарим Фазлий Намангоний "Мажмуат уш-шуаро". – Т.: Фан. 2018.

JADID ADABIYOTSHUNOSLIGI, MANBALARI, JANR XUSUSIYATLARI

REJA:

- 1. XX asr boshlaridagi adabiy jarayon yangilanishining adabiyotshunoslikka ta'siri*
- 2. Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari*
- 3. Otajon Hoshimning adabiy-tanqidiy qarashlari*
- 4. Abdurahmon Sa'diyning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasiga oid darslik va maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari*
- 5. Miyon Buzruk Solihovning adabiyot tarixi, tasavvuf adabiyotiga oid tadqiqotlari*
- 6. Vadud Mahmud maqolalarida mumtoz adabiyot masalalari*

1. XX asr boshlaridagi adabiy jarayon yangilanishining adabiyotshunoslikka ta'siri

XX asr boshlari har jihatdan adabiy ta'sirni boshdan kechirdi: badiiy adabiyot, adabiy tur va janrlar, ularning poetik xususiyatlari yangilandi, shu asosdan adabiyot nazariyasida ularning nazariy qoidalarini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Mumtoz an'analar: aruz, badiiyat, qofiyaga oid poetik tahlil barmoq, oq she'r, sochma, mansura kabi yangi vaznlar imkoniyatiga qarab o'zgara bordi. An'anaviy mavzular, obrazlar va ularga yuklangan vazifalar ham keskin o'zgardi. Adabiyot har davrda ijtimoiy hodisa sanalib kelgan. Unda ijodkor tuyg'ulari jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy vaziyatga qarab akslanadi. Shu sabab ham ijodkor asarlarining mohiyati va obrazlar tizimi asosida davr adabiy muhitini belgilash tamoyili bugungi kunga qadar o'zini oqlab kelmoqda³⁰³.

XX asr boshlari adabiy jarayonidagi o'zgarish va yangilanishlar adabiyotshunoslik: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid zimmasiga yangi vazifalar yukladi. Shakllanish bosqichini boshdan kechirayotgan adabiyot ilmi ilmiy-nazariy qonuniyatlar bilan birga milliy adabiyotning ijtimoiy, ma'naviy muammolarini ham hal etishga kirishdi. Chunki davr adabiyoti, adabiyotshunosligi zimmasida til, imlo va alifbo islohoti bilan bog'liq masalalarni o'rganish vazifasi bor edi. Shu jihatdan XX asr adabiyotshunosligi til va imlo, maorif va matbuot,

³⁰³ Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – T.: BOOKPRINT. 2023. – B.8.

matbaa va teatr masalasidan ayrilgan holda tarqqiy eta olmasdi. Bu borada teatr, matbuot, maorif, nashr shakllari tizimi badiiy va ilmiy adabiyotning o'z o'quvchisiga yetib borishi va keng xalq ommasi tomonidan qabul etilishida asosiy vosita bo'lib xizmat qildi. Bulardan tashqari, ayni davrda matbuot va matbaa ishlarining zamonaviylashishi, xalq madaniy turmushiga teatr san'atining kirib kelishi bilan adabiyotshunoslik va uning eng tezkor janri sanalغان adabiy tanqid oldiga yangi vazifalar qo'yildi³⁰⁴.

XX asr boshlarida o'zbek adabiyotshunosligi yangilangan davr adabiy muhitini, adabiy jarayonini o'rganishda yangi bosqichga ko'tarildi. XIX asr oxirida bu soha yagona bir tizim asosida emas, tarqoq ko'rinishda shakllana boshlangan bo'lsa, XX asrning 30-yillariga kelib, o'zbek adabiyotshunosligi yangi yaratilgan badiiy asarlarni tahlil etishda estetik qonuniyatlar sistemasini ishlab chiqdi.

XX asr boshlarida adabiy tur va janrlarning kirib kelishi, yangilanishi, transformatsiyasi mumtoz janrlar qonuniyatining o'zgarishga uchrashi va g'arb adabiyotining ta'siri natijasida sodir bo'ldi. XX asr boshlarida yashab ijod etgan Sadri Ziyo, Ahmad Tabibiy tazkiralarning majmua va xrestomatiya janri xususiyatlari bilan qo'shib ketishi XX asr boshlarida bir qancha majmualarning yaratilishi asos bo'ldi. Abdurauf Fitratning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" va "O'zbek adabiyoti namunalari" majmualarining vujudga kelishida tazkirachilik maktabining o'rni bor³⁰⁵.

XX asr boshlarida o'zbek adabiyotshunosligi janrlari ham o'zgarishga yuz tutdi. Matbuotning kirib kelishi adabiyotshunoslikda maqola janrining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Aslida maqola XX asr boshlarida o'z-o'zidan paydo bo'lgan janr emas, uning paydo bo'lishida risolalarning o'rni bor. Kichik risolalar va ularning mazmun-mohiyati, tarkibiy tuzilish, ifoda uslubi maqolalarning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Masalan, Zokirjon Furqatning "Ilmi ash'orning qoidayi avzoni" risolasi Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" risolasining konspekti sifatida kichik ilmiy risola ko'rinishiga ega edi.

³⁰⁴ Boltaboyev, H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – T.: Mumtoz so'z. 2024. – B. 4.

³⁰⁵ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналар. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т.: Мумтоз сўз. 2008. // Фитрат Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т.: Мумтоз сўз. 2013.

Keyinchalik maqolalar o'rganilayotgan muammo va mavzu imkoniyatiga qarab turlarga bo'lindi. Matbuotning kirib kelishi maqolalarning takomillashuvi va keng kitobxon ommasiga tarqalishiga sabab bo'ldi.

XIX asr oxirlarida Turkiston matbuotida adabiyot, san'at, teatr va boshqa madaniy masalalarga doir maqolalar e'lon qilingan bo'lsa, XX asrning 30-yillariga kelib, adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, matnshunoslik, manbashunoslik, xalq og'zaki ijodi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasiga oid ilmiy maqolalar nashr qilina boshlandi. Turkistonning turli gazeta, jurnallarida (*"Taraqqiy"*, *"Xurshid"*, *"Shuhrat"*, *"Buxoroyi sharif"*, *"Tujjor"*, *"Samarqand"*, *"Turon"*, *"Sadoye Farg'ona"*, *"Sadoye Turkiston"*, *"Oyina"*, *"Al-isloh"*, *"Ishtirokiyun"*, *"Maorif va o'qitg'uchi"*) adabiyotshunoslikning turli muammolariga bag'ishlangan yuzlab maqolalar e'lon qilingan. Olimlar matbuot sahifalarida bosilgan adabiy-madaniy maqolalarni ichki mundarijasiga tayanib quyidagicha tasnif etadilar³⁰⁶:

1. *Adabiy-nazariy masalalarga bag'ishlangan "tanituv" maqolalari*. Bunday maqolalar sirasiga Cho'lponning "Adabiyot nadur?", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr nadur", Hoji Mu'inning "Teatr foydasi" kabi maqolalarni kiritish mumkin.

2. *Adabiy portret tarzidagi maqolalar*: Ibrohim Davron "Haq so'z" (Is'hoqxon Ibrat haqida), Rasuliy "Shoir va milliy she'rlarimiz" (Abdulla Avloniy haqida), Mirmuhsin "Shoir janolaig'a iltimos" (Vasliy haqida).

3. *Adabiyot tarixiga oid maqolalar*: Abdurahmon Sa'diy "Yassaviy kim edi?", To'xtamurod A'lamov "Eski shoirlarimizdan Muqimiy", Lutfilla Olimov "Unutilgan shoir", Cho'lpon "Uvaysiy".

4. *Davr adabiyoti haqida umumlashtiruvchi ma'lumot berishga qaratilgan maqolalar*: O'ktam "Sahna adabiyoti", Azamat "O'zbek teatrusining taqdiri".

5. *Taqrizlar*. Davr matbuotida sahna asarlari uchun yozilgan 50 ga yaqin teatr taqrizlari.

6. *Badiiy asar tahliliga bag'ishlangan maqolalar*: Behbudiyning "Padarkush" va A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" asarlari atrofidagi bahli-tortishuvli maqolalar.

³⁰⁶ Boltaboyev, H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – T.: Mumtoz so'z. 2024. – B. 26.

7. *Izoh va tanqidga munosabat shaklidagi javob chiqishlar:*
“Turkiston viloyatining gazetasi”da Vasliyning Mirmuhsin maqolasiga javobi, Abdurahmon Sa’diy va Vadud Mahmud, Abdurauf Fitrat va J.Boybo‘latov o‘rtasidagi munozarali chiqishlar.

XX asr boshlari e’lon qilingan bu maqolalarda saviyaning pastligi, badiiy asar tahlilidagi sustlik, ilmiy-nazariy ma’lumotlarning yetarli emasligi ko‘zga tashlansa-da, adabiy jarayonni o‘zida aks ettira olgan manbalar sifatida o‘zbek adabiyotshunosligi tarixida ahamiyatli. Mahbudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho‘lpon maqolalarida adabiy jarayondagi o‘zgarishlar, yangilanayotgan adabiy jarayonning umumiy qiyofasi aks eta boshladi. Teatr – drama masalasi, til masalasi, tanqid ilmining ahamiyati, badiiy matn va uning mazmuni(tahlil) borasidagi maqolalar davr matbuotidagi maqolalarining asosini tashkil etdi. Davr ijtimoiy, siyosiy, adabiy hayoti adabiyot tarixiga oid maqolalarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirgan edi. Behbudiyning “Munozara” haqida”, “Behbudiy kutubxonasi”, “Tiyotr nadur”, “Tanqid – saralamoqdir”, “Tiyotr, musiqiy, she’r”, “Sart” so‘zi majhuldir”, “Til masalasi”, “Eski fikrlardan”, “Ismoilbek hazratlari ila suhbat”, “Ismoilbek hazratlari”, “Tiyotr”; Cho‘lponning “Adabiyot nadur”, “Muhtaram yozuvchilarimig‘a”, “Adabiyot kechasi”, “Marhum Tavfiq Fikrat”, “Tilimizning ishlanishi”, “Shohnoma”ning turkcha tarjimasi” kabi maqolalari adabiy jarayondagi o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirgan edi. Cho‘lponning birgina “Uvaysiy” maqolasi shoirning adabiyot tarixiga oid tahlillarini ko‘rsatuvchi maqola sifatida Jahon otin Uvaysiyning

Zaboningni keturgil, ey shakarlab, to‘ti guftora,
Nechukkim marhamat bo‘lsin necha mendek dilafkora
matlali g‘azalining yozilish tarixiga oid ma’lumotlar keltiriladi³⁰⁷. Cho‘lpon klassik maqomlar xususida fikr yurita turib, Uvaysiyning “Zaboningni keturgil” deb boshlanuvchi g‘azali “Iroq” kuyiga solinganligini ta’kidlaydi. Shu asosda g‘azalning yozilish tarixi xususida to‘xtaladi. Uvaysiyning Amiriy e’tiboriga sazovor bo‘lishining sababi ham shoiraning

Meni Latadhulu deb mahrum etma, bog‘bon ahli,
Azal degan bag‘rim qonini to‘kkan bu gulzora

³⁰⁷ Чўлпон. Увайсий // Асарлар. 4 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Академнашр, 2016. –В.44-47.

bayti ekanligini shoira hayoti bilan bog'liq qiziq voqea asosida isbotlaydi. Uvaysiyning "Karbalonoma"si, "Devon"i, Muhammadalixonga bag'ishlangan "Xitoy safari" nomli asarlari borligi haqida ma'lumotlar keltiradi. Cho'lpon Uvaysiyning badehago'ylik yo'li bilan yozilgan anor chistoniga juda yuqori baho beradi, go'zal va san'atkorona tasvirning noyob namunasi sifatida baholaydi.

XX asrning 20-30-yillariga kelib umumsaviyadagi maqolalar o'rnini sof ilmiy ruhdagi tadqiqot-maqolalar egalladi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jadidchilik harakati, maorif tizimidagi islohotlar ma'lum mumtoz adabiyot vakillari va asarlari borasida maqolalarning yaratilishiga zamin yaratdi.

Matbaa nashrlari mumtoz shoirlar ijodiy merosi bilan xalqni tanishtirish maqsadida bu asarlarni bir necha nusxalarda nashr qildi. Bu nashrlar garchi ilmiy-tanqidiy matn, mukammal matn bo'lmasa-da, xalqni mumtoz ijodkorlar bilan tanishtirish yo'lidagi muhim bosqich edi³⁰⁸. Matbuotda o'zbek ziyolilari, olimlari tomonidan bu jarayonga parallel ravishda asarlar mohiyati bilan tanishtiruvchi maqolalar ham e'lon qilina boshlandi. Matbuotda mumtoz adabiyot vakillari haqidagi maqolalar ibtidoiy ma'lumot berishga qaratilgan edi. Adabiyotshunoslik bu yo'lda jiddiy tadqiqotlarga muhtoj edi. Afsuski, bu davrlarda hali turkiy adabiyot tarixi yaratilmagan, o'rganish borasida ilmiy tizim ishlab chiqilmagan edi. Milliy adabiyot tarixini yaratish adabiyot tarixinining barcha qatlamlari, adabiy jarayonlarini chuqur bilishni talab qilardi. XX asrning 10-20-yillarida faoliyat ko'rsatgan Abdurahmon Sa'diy, Ashurali Zohiriy, G'ozi Yunus, Olim Sharafiddinov, G'ulom Za'fariy, Bulot Soliyev, Muso Solijonov, Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon, Sanjar Siddiq, A'zam Ayyub, Vadud Mahmud, Otajon Hoshim, Sotti Husayn, Miyon Buzruk Solihov kabi o'nlab ziyolilarning bu sohaga jalb etilishi bilan bu murakkab vazifa biroz hal etilishi mumkinday ko'rinsa ham, biroq bu olimlarning bir maqsad yo'lida mashaqqatli yumushga ittifoq bo'lib

³⁰⁸ Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – T.: BOOKPRINT. 2023. – B.45.

kirishmaganligi sababli boshqa turkiy xalqlarga nisbatan bu sohaga biroz kechikibroq qo'l urildi³⁰⁹.

Shunday bo'lsa-da, 20-30-yillarda Abdurauf Fitrat, Abdurahmon Sa'diy, Ashurali Zohiriy, Bulot Soliyev, Olim Sharafiddinov, Vadud Mahmud, Otajon Hoshim, Sotti Husayn, Miyon Buzruk Solihov kabi ziyolilar tomonidan milliy adabiyot tarixini yaratish borasida darslik, majmua, ilmiy maqolalar yaratildiki, bu ilmiy tadqiqot ishlari jadid adabiyotshunosligining muhim manbalaridir. Aslida jadid adabiyotshunosligi, uning nazariy asoslari va manbalarini bir mavzu doirasida o'rganishning imkoni yo'q. Bu davr adabiyotshunosligi manbalarining o'zi mingdan ortiqni tashkil etadi³¹⁰. Ularni o'rganish, tizimlashtirish yirik tadqiqotni talab etadi. Biz darslik talabidan kelib chiqqan holda jadid adabiyotshunosligini yirik vakillari asarlari va ilmiy tadqiqotlari tahlili bilan cheklandik.

XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanish bosqichi sifatida adabiyot tarixi materiallari va shu bilan birgalikda adabiy jarayon negizida adabiy tanqidga oid maxsus janrlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Adabiyotshunoslar o'zbek adabiy tanqidchiligining shakllanish bosqichlarini taqdim qilishda ilk bosqich sifatida jadid adabiyotshunosligi davrini ko'rsatishadi. Garchi davrni nomlashda jadid adabiyotshunosligi atamasini qo'llashmasa-da, davriy nuqtayi nazardan adabiy tanqidchilikning ilk davri jadid adabiyotshunosligining shakllanish davriga to'g'ri keladi. Xususan, "O'zbek sovet adabiy tariqidi tarixi"da o'zbek adabiy tanqidi bosib o'tgan yo'l zamon mafkurasiga moslashtirilgan holda quyidagicha tasniflanadi:

1. O'zbek sovet adabiy tanqidining vujudga kelishi va ilk qadamlari (1917-1932);

2. O'zbek sovet adabiy tanqidi sotsialistik realizm estetikasi bilan qurollanish yo'lida (1932-1941);

3. Ulug' Vatan urushi davri o'zbek adabiy tanqidi (1941-1945);

4. Ulug' Vatan urushidan keyingi davr o'zbek adabiy tanqidchiligi (1945-1956).

³⁰⁹ ³⁰⁹ Boltaboyev, H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – T.: Mumtoz so'z. 2024. – B. 34.

³¹⁰ Ганиев И., Афокова Н. Жаҳид адабиёти ва адабиётшунослиги библиографияси. – Т.: Академнашр. 2012.

5. Adabiy tanqid tarixida yangi bosqichning boshlanishi (1956-1961);

6. Adabiy tanqidning tez va keng rivojlanish yo'liga kirishi (1962-1972);

7. O'zbek adabiy tanqidi yangi bosqichda (1972-1980)³¹¹.

Adabiyotshunos olimlar A.Rasulov va N.Xudoyberganov o'zbek tanqidi tarixini ikki davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar:

1. 1917-1955-yillar. Bu davrda yangi o'zbek tanqidchiligidan tug'ilishi, shakllanishi va maxsus fan sifatida tarkib topishi sodir bo'ldi.

2. 1956-1990-yillar. Bu davrda o'zbek tanqidchiligi fan va san'at uyg'unligidan tashkil topgan maxsus adabiy hodisa tarzida rivojlanib, ilmiy-estetik kamolotga erishish jarayonini boshdan kechiradi³¹².

Adabiyotshunos Sanjar Sodiq o'zbek tanqidchiligi tarixini 4 davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

1. O'zbek adabiy tanqidchiligidan shakllanish davri (1914-1932);

2. Tahlil ko'lamining kengayish bosqichi (1932-1961);

3. Umumlashmalar tomon burilish pallasi (1961-1991);

4. Talqinlarning yangilanish bosqichi (1991 yildan hozirgi kunga qadar).³¹³

B.Nazarov, A.Rasulov, Q.Qahramonov, Sh.Ahmedova "O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi" darsligida XX asrda kechgan ijtimoiy-estetik jarayonlarga daxldorlik holatida o'zbek adabiy tanqidchiligi tarixining taraqqiyot yo'lini quyidagi bosqichlarga bo'lishni tavsiya etishadi:

Birinchi bosqich – yangi o'zbek adabiy tanqidchiligidan paydo bo'lishi va shakllanishi (1900-1927).

Ikkinchi bosqich – o'zbek adabiy tanqidi mafkuraviylashtirish va realizm uchun kurash jarayonida (1928-1961).

Uchinchi bosqich – tanqidda badiiyat va mahoratga e'tiborning kuchayishi (1962-1991).

³¹¹ Ўзбек совет адабий танкиди тарихи. 2 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Фан. 1987.

³¹² Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танкидчилиги. – Т., 1990. – Б.58.

³¹³ Содик С. Танкидчилигимизнинг машаққатли йўли / Мустақиллик даври адабиёти. Адабий-танкидий мақолалар тўплами. – Т., 2006.

To'rtinchi bosqich – o'zbek tanqidchiligida istiqlol davri (XX asrning 90-yillaridan keyingi davr)³¹⁴.

Adabiyotshunoslar tomonidan taqdim qilingan davrlashtirishlarda adabiy tanqid yo'nalishi asos qilib olingan. Jadid adabiyotshunosligi deb nomlagan davr garchi adabiy tanqidchilikning ilk davriga to'g'ri kelsada, biz asosiy e'tiborni olimlarning adabiy tanqid bilan bog'liq taqriz, maqolalariga emas, adabiyotshunoslikning adabiyot tarixi bilan bog'liq tadqiqotlari qaratdik.

2. Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari

Fitrat – aruzshunos. Abdurauf Fitrat she'r ilmining yetuk bilimdoni sifatida bir qancha tadqiqot va risolalarda poetika, vazn, badiiyat masalalarida jiddiy e'tibor qaratgan. She'r va shoirlik masalasi, mumtoz va milliy she'r tizimi, uning badiiy adabiyotdagi o'rni kabi ilmiy-tahliliy tadqiqotlar Fitrat ilmiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Fitrat o'z davrining qomusiy olimi sifatida mumtoz she'r nazariyasi borasida yirik tadqiqotni amalga oshirgan, tadqiqot asosida taqdim qilingan ilmiy xulosalar nafaqat o'z davri, balki bugungi kun adabiyotshunosligi uchun o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

XX asr tadqiqotlari orasida turkiy she'r nazariyasiga bag'ishlangan ilmiy risolalar u qadar ko'p bo'lmay, buning bir qancha ijtimoiy sabablari bor. Davr adabiy muhiti, adabiy ta'sir masalalari asosiy sabablardan biridir. Fitrat yashagan davr barmoq vaznining milliy she'r tizimiga aylanayotgan davri sifatida ko'zga tashlanadi. Fitratning dastlabki maqola va ilmiy risolalarida ham barmoq vazni imkoniyatlarini ochishga qaratilgan ilmiy tahlillar va xulosalar asosiy o'rinni egallaydi.

Garchi aruz she'r tizimi XX asrdan keyingi davrlarda eskirgan vazn sifatida qaralgan bo'lsa-da, adabiyot tarixini o'rganish, mumtoz asarlar tahlilini amalga oshirishda bu ilmning nazariy asoslarini bilish muhim ekanligini olimlarimiz juda yaxshi anglashgan. Xususan, Abdurauf Fitrat ham dastlab "aruzning bizning tilga yaramag'anlig'i" borasida aruz she'r tizimi va uning sun'iy sxolastik qoidalari, "faulunchilik",

³¹⁴ Nazarov N., Rasulov A., Qahramonov Q., Ahmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. – B.41

“zihofot”chilik masalasida fikrlari ijobiy bo‘lmagan³¹⁵. Olim bu boradagi qarashlarini “She’r va shoirliq” maqolasi va “Adabiyot qoidalari” asarida keltirgan. Fitrat “She’r va shoirliq” maqolasida aruz vazni o‘ynoqi tillar uchun mos kelishini, turkiy til esa og‘ir, viqorli, gavdali ekanligini, bu vazn turkiy til uchun mos emasligini ta’kidlaydi. Vaznni turkiy tilga moslashtirish uchun ikki usul: arabiy, forsiy so‘zlarni qo‘shish, turkiy tildagi so‘zlarning “gavdasini buzish”ga majbur bo‘lish kerakligini aytadi. Olim Navoiyga murojaat qilib, turkiy so‘zlar “gavdalarini buzmay” she’r aytishga majbur bo‘lgani, bundan o‘zini qutqara olmaganini

Yuzingni ko‘rib, meni ramida

Ishq o‘tig‘a bo‘lg‘ali giriftor,

baytidagi “yuz” so‘zini “yuzz” tarzida buzib aytmaguncha, vaznga to‘g‘ri kelmasligini isbot tarzida keltiradi³¹⁶. Olim bu qarashlari “Adabiyot qoidalari” asarida ham o‘z aksini topgan. Nima sababdan Fitrat dastlab aruz she’r tizimi borasida ijobiy fikrda bo‘lmagan? Tabiiyki, til imkoniyatlari she’r tizimining tanlanishiga zamin yaratadi. Olim aruz arab adabiyotida paydo bo‘lgani, keyinchalik kamchiliklari tuzatilib, fors adabiyotiga kirib kelgani borasida fikr bildiradi. Turkiy adabiyotga kirib kelgan aruz tizimi ham turkiy aruz emas, balki o‘sha arab-fors aruzidir. Fitratning fikriga ko‘ra, turkiy aruz davom etadi, aruz turkiy adabiyotda yashab qolishi mumkin, biroq bu ham bo‘lsa, arabiy, forsiy so‘zlarning ishtiroki hisobiga ro‘y beradi. Olim arab-fors tillardagi “madd”(cho‘ziqlik) turkiy til imkoniyatlariga to‘g‘ri kelmasligi, turkiy tilda uning maxsus o‘lchovi yo‘qligi, shuning uchun ham turkiy tilda aruz vaznida yozilgan baytlarda keraksiz o‘rinlarda cho‘ziqlarning keltirilishi “bemaza aytilg‘an” va “she’ming turk og‘zidan chiqmag‘aniga hukm qiladir” degan fikrni bildiradi. Fitrat fikrining isboti sifatida Durbek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy, Komil Xorazmiy va Amir Umarxon ijodidan baytlar keltirib, afoyillarga mos tushmagani va vazn talabi bilan sun‘iy cho‘zish holatlari borligini isbotlashga harakat qiladi. Risolada Boburning mashhur:

³¹⁵ Фитрат. Адабиёт қоидалари. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б. 35.

³¹⁶ Фитрат. Шеър ва шoirлик. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б. 10.

O'zni ko'ngul aysh ila tutmoq kerak,

Bizni u...nutqonni u...nutmoq kerak

bayti *foilotun, foilotun, foilotun* tarzida keltiriladi. Vaholangki, bu bayt Boburning o'zi tomonidan sari' bahrida yozilgani ilmiy risolasida qayd qilingan³¹⁷. Fitrat "Adabiyot qoidolari" asarida bir xil vaznda: mutaqoribi musammani mahzuf(maqsur) vaznida yozilgan forsiy va turkiy dostonlarni qiyoslaydi. Ayni vazn Firdavsiyning "Shohnoma" asari uchun mos tushgani, urush maydonlari tasviriga mos tushganligini ta'kidlaydi. Bunga qiyos ravishda Navoiyning "Saddi Iskandariy dostoniga murojaat qiladi. Bu doston ham "Shohnoma" vaznida yozilgan. Olimning fikriga ko'ra, "fors she'rlardag'i vaznlar orasida juda o'ynoqi, juda sho'x vaznlar bor. Biroq ularning go'zalliklari shu fors tilidagina qoladi"³¹⁸.

Biroq oradan ma'lum vaqt o'tib, she'r ilmida o'z bilimlarini mustahkamlagan, mumtoz manbalar va matnlar tahlili bilan shug'ullangan olim bu sohadagi qarashlari o'zgarganini, "Aruz haqida" ilmiy risolasida keltiradi. Hatto olim o'zining bu qarashlarini "bu hayotga millatchilikning ko'r va qorong'u ko'zoynagi bilan qarag'anim u zamonlarda edi, xato edi, ham o'ta ketgan xato edi" deya iqrор bo'ladi, buning ijtimoiy sabablarini ko'rsatadi. Unga ko'ra Fitrat yashagan davrda o'zbek millatchiligi barmoq vaznini, panturkizm aruz vaznini yoqlagan. Fitrat barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi bo'lgan. Buning asosiy sabablaridan biri esa xalqqa yaqinlashish. Chunki xalq adabiyoti va uning vazni – barmoq vazni bunga imkoniyat yaratgan. Olim ikkinchi sabab sifatida Turkiyada o'qiganining ta'sirini ko'rsatadi. Chunki vazn masalasida ularning fikrlari Fitratning fikrlari bilan aynan bo'lgan. Fitrat bu boradagi katta xatosi sifatida "...butun dunyodan qat'iy aloqa qilg'an, na Sharqdan, na G'arbdan hech bir narsa olmagan yop-yolg'iz bir "o'zbek madaniyati"ni qurmoq uchun kurash"ganini keltiradi³¹⁹. Keyingi tadqiqotlarida o'zbek adabiyoti katta tarixga ega ekanligi,

³¹⁷ Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Т.: Талим-медия, 2019. – Б. 28.

³¹⁸ Фитрат. Адабиёт қоидалари / Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б.37.

³¹⁹ Фитрат. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.228.

bugungi kunga qadar qanchadan qancha bosqichlarni bosib o'tganligini ilmiy asoslab beradi. Shu orqali dastlabki qarashlari noto'g'ri ekanligiga iqrar bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Fitratning "Aruz haqida" asari turkiy aruz qoidalarini fitratona uslubda taqdim qiladi. Aruz vazni imkoniyatlarini sun'iylikdan qutqarish maqsadi bilan "chirmanda usuli"ni taklif qiladi. Olim bu usul Sharqda birinchi tajriba ekanligini ta'kidlab, aruzni sxolastik qoidalar qolipidan chiqarishni maqsad qilganligini ta'kidlaydi. Asar tarkibidagi ruknlarni berishda ham childirma ohangiga mos taqlidiy so'zlarni qo'llab, tushuntiradi.

Ishlarimizni / bo'ldurduq

bakko bako bak bakko bak

- V V - - / - - -

Dushmanimizni / so'ldurdiq.

bakko bako bak bakko bak

- V V - - / - - -

Fitrat bu atamalarni shunchaki qo'llamagan, hijolar sifatini berishda "faulun" kabi arabiy, forsiy istilohlar o'rniga klassik musiqamizning usul qoliplari(chirmanda usuli)ni keltirgan. Unga ko'ra:

- - bakko

V V baka

- V bakka

V - bako

- bak³²⁰

so'zlari afoyl vazifasini bajargan. Olim hijolar taqsimotida ikki hijoni taqdim etadi: To'liq hijo va qisqa hijo. "Yopiq hijo" va "ochiq hijo" atamalarining o'rniga "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini almashtirgani sababini so'zlar misolida izohlaydi. Unli bilan tugagan "ochiq hijo(V)" urg'u olish imkoniyati bilan "to'liq hijo(-)"ga o'zgarishi mumkin, shunga tayanib, "ochiq hijo" atamasidan voz kechib, "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini taklif qiladi, turkiy til imkoniyatlariga moslashtirilgan vazn imkoniyatlarini yangi alifboda taqdim qilayotgani bois transkripsiyalar asosida beradi. Fitrat "Aruz haqida" asarining dastlabki qismida she'r ilmi: aruz va uning tarixi xususida to'xtaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, olim ayni o'rinda

³²⁰ Фитрат. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. (Наширга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.238.

salaflari va ularning fikrlariga munosabatlarini ham bildirib o'tadi. Xususan, Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida keltirilgan shoirning aruz va xalq she'riyati borasidagi fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi, barmoq va aruz vazni imkoniyatlarini, farqli jihatlarining qiyosini keltiradi. Fitrat aruz ilmining bilimdoni sifatida Miyon Buzrukning "ljodiy yo'limiz haqida" maqolasidagi ba'zi fikrlarga tanqidiy munosabatini bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan bildirilgan "aruz va barmoq vaznlari unsurlarining birlashmasidan hosil bo'lgan uchinchi xil vaznlar bor" degan ilmiy faraziga munosabat bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan xalq adabiyoti namunasi sifatida taqdim qilingan baytlar haqidagi xulosalar noto'g'ri ekanligini uch xulosaviy qism orqali isbotlab beradi.

Sabo esnayur ko'r, yog'och yeng solur,

V - - / V - - / V - - / V -

Bulut yig'layur-da, chechaklar kulur.

V - - / V - - / V - - / V -

Bu mundog' chechaklika ko'nglim bukun,

V - - / V - - / V - - / V -

Sening birla o'lturib ovunmoq tilar.

V - - / V - - / V - - / V -³²¹

Miyon Buzruk ushbu baytni aruz vaznida yozilmaganligini ta'kidlaydi. Fitrat esa bu bayt aruzning mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilganini chizmalar asosida ko'rsatib beradi. Miyon Buzruk bu bayt "xalq adabiyotidan parcha" ekanligini yozsa, Fitrat bu bayt "Qisasi Rabg'uziy"dan keltirilgani, muallifi Nosiriddin Rabg'uziy ekanligini keltiradi. Miyon Buzrukning bayt xususidagi uchinchi xato hukmi bayt yaratilgan davri bilan bog'liq. Olim bayt to'rt-besh asr avval yaratilganligiga ishora qilsa, Fitrat bu bayt 6 asr ilgari yaratilganini ta'kidlaydi. Fitratning o'z davri olimlari bilan bu kabi bahsli munosabatlari asarda yetarlicha topiladi. Fitrat aruz nazariyasini tizimli ravishda tushuntirishga harakat qiladi. Aruz vaznini "boy va muzikali" vazn ekanligini ta'kidlab, saksonga yaqin vaznlarni to'play olganini, bu aruz vaznlarining hammasi emasligini ma'lum qiladi³²². Fitrat dastlab

³²¹ Фитрат. Аруз хақида. Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.215.

³²² Фитрат. Аруз хақида. Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.229.

aruzdagi atamalar va ularning ma'nolari bilan tanishtiradi, manbalarda keltirilgan ruknlar tasnifini bilan tanishtirar ekan, ruknlar har doim bir xil bo'lmashligini, rukn turlarini belgilashda hijolarga murojaat qilish kerakligini, ularning cho'ziq, qisqaligiga qarab rukn turlarini taqsimlash to'g'ri yechim ekanligini ta'kidlaydi. Olim manbalarda keltirilgan sababi xafif, sababi saqil, vatadi majmu', vatadi mafruq, fosilayi sug'ro, fosilayi kubrolarni ajratishda shu tizimga rioya qilinmagani, hijolarni bir-biriga qo'shilishiga ko'ra taqsimlangani Xalil ibn Ahmad maktabining birinchi yangilishi bo'ldi deb izohlaydi³²³. Bobur ham "Muxtasar" asarida fosilani alohida ajratish zarurat emasligini, u sabab va vatadlarning qo'shiluvidan hosil bo'lishini ta'kidlagan edi³²⁴.

Fitrat "Aruz haqida" asarida 35 rukn: 8 ta asliy, 27 ta far'iy ruknlar bilan tanishtiradi, vaznlarni asliy ruknlar va 19 bahr 80 vazn hijolarini sanab, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20 lik sarlavhasi otida 12 turkumga ajratgan holda taqdim qiladi. Olim 12 turkum tarkibida qaysi vaznlar bo'lishi mumkinligini baytlar misolida tushuntirib beradi. Masalan, Fitrat sakkizlik turkumi va uning vaznlari xususida to'xtalganda, bu turkumda ikki vazn majudligini aytadi:

1. Bu vaznda qisqa hijo yo'q, ikki to'liq hijodan iborat bo'lgan - - (bakko) to'plamining to'rt marotaba takroridan hosil bo'ladi.

Yomg'urlardan yer jonlandi,
 -- / -- / - - / - -
 Ko'klamliklar suvdan qondi.
 -- / -- / - - / - -
 Qorlar, muzlar birdan bitdi,
 -- / -- / - - / - -
 Qish chindan ham izdan ketdi.
 -- / -- / - - / - -

Bu vazn *fa'lun* ruknining to'rt marotaba takroridan hosil bo'lib, mutaqoribi musammani maqtu' deb nomlanadi. Fitrat bu vaznni aruz va barmoq sistemalari orasidagi mushtarak vazn ekanligini ta'kidlaydi. Buning dalili sifatida aruzdagi ikki rukn orasidagi so'zlarning misralar va turoqlararo mos tushganini ko'rsatadi. Ya'ni

³²³ Фитрат. Аруз ҳақида. Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – В.234.

³²⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар. (нашрга тайёрл. С.Ҳасанов). – Т: Фан. 1971. – Б.18.

Yomg'urlardan / yer jonlandi,
 -- / - - / - - / - -
 Ko'klamliklar / suvdan qondi.
 -- / - - / - - / - -
 Qorlar, muzlar/ birdan bitdi,
 -- / - - / - - / - -
 Qish chindan ham / izdan ketdi.
 -- / - - / - - / - -

Fitrat shu shaklda 80 ga yaqin vaznni afoylil va taqti'larini keltirgan holda izohlaydi, baytlardan namunalar keltiradi. Olim arab-eron aruzidagi vaznlarning ba'zisida har bir misrada bir yoki ikkita turoq bo'lishini ta'kidlab, (*) ishorasini beradi, "ist" atamasini kiritadi.

Arzim ni ay tay * bodi saboga
 -- / V - - */ - - / V - -
 Bizdan duo deng * ul be vafoga.
 -- / V - - */ - - / V - -
 Ey yo rijo nim * be mah rekansan,
 -- / V - - */ - - / V - -
 Rahm ay lamas san * man mub taloga
 -- / V - - */ - - / V - - (*Mutaqoribi musammani aslam*)

Misralardagi turoqlanish 5+5 tarzida ikkiga bo'lingan. Bu turoqlanish aruziy bo'linishga ham, barmoqdagi turoqlanishga ham mos tushgan.

Fitrat risolada o'n oltiliklar turkumiga oid vaznlarni keltirar ekan, Usmon Nosirning "Yurak" she'rini tahlilga tortadi.

Yurak, sensan mening sozim,
 Tilimni nayga jo'r etding.

Shoirning bu misralari hazaji musammani solim vaznining yarim misrasi bir misra shakliga tushirilib, sakkizlik holatida yozilgan.

Yurak, sensan mening sozim,
 V - - - / V - - -
 Tilimni nayga jo'r etding.
 V - - - / V - - -

Fitrat buning aruzdagi nomi "hazaji – mashtur" ekanligini ta'kidlab, vaznning aslidagi uzun qiyosiga qaraganda shu shaklda qisqargani yaxshi ekanligiga ishora qiladi. Fitrat risolada aruz

nazariyasini taqdim qilish barobarida ana shunday qiyosiy tahlillarga ham keng o'rin ajratgan. Olim baytlar taqsimotida Rabg'uziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Bobur, Huvaydo, Muhammad Alixon, Fazliy, Komil Xorazmiy, Muqimiy, Furqat, Ravnaq, Hashmat, N.Rahimiy, Usmon Nosir kabi turli davrlarda yashab ijod etgan ijodkorlar ijodiga murojaat qiladi.

“Aruz haqida” risolasining aruzshunoslikdagi muhim jihatlaridan biri shundaki, Fitrat ruboiy vaznlarini alohida sarlavha ostida taqdim qiladi. Olim ruboiyni eron she'rlari orasida sobit bir vaznga ega bo'lmagan janr sifatida ta'riflaydi. Ruboiy har misradagi hijolarning son va sifat e'tibori bilan ayni miqdor va ayni tartibda bo'lmaydi. Ruboiy vaznida bir misra o'n hijolik bo'lgan shaklda turib, ikkinchi misra 13 hijolik shaklda bo'la oladi. Shu jihatdan Fitrat bu janrni aruz qoliplariga solishning imkoni bo'lmagani va shuning uchun ham ruboiyning 24 vaznini o'ylab topishganini ta'kidlaydi. Olim ruboiyning 24 vaznini emas, 15 vaznini izohlaydi. Olimning fikriga ko'ra, o'zbek tilining “maddsizlik” xususiyatiga ko'ra 24 vaznning faqat 15 vaznigina til imkoniyatiga javob beradi. Shu jihatlarni hisobga olib, Fitrat 24 vaznni 15 vaznga tushirganini izohlaydi³²⁵, vaznlar jadvalini keltiradi, baytlar misolida tushuntiradi.

She'r ilmi, aruz tizimiga oid risolalar yetarlicha, ular orasida Fitratning “Aruz haqida” risolasi o'z o'rni va ahamiyatiga ega. Risolada ilmiy-nazariy qoidalar barobarida, ilmiy-ijodiy yondashuv, muallif uslubi, qiyosiy tahlillar, dalillar yetakchilik qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, risoladagi ma'lumotlarni o'zlashtirish mutaxassisga ham, ijodkorga ham, kitobxonga ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Fitrat o'z ta'biri bilan aytganda, bu ilmiy risola aruz vazni bilan yaxshilab tanishtirmoq va aruz vazni masalasini faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun emas, balki barcha uchun mo'ljallangan ilmiy tadqiqot sifatida keng muhokama maydoniga kirgizish uchun yaratilgan.

Fitratning adabiy tur va janrlarga munosabati. Adabiy tur va janrlar masalasi, unga doir tahlillar Fitrat ilmiy maqola va risolalarining asosini tashkil etadi. Olimning “Adabiyot qoidolari” asarida badiiy adabiyot, uning shakllari, adabiy tur va janrlariga umumiy qarash yetakchilik qilsa, “Navoiyning forsiy shoirlig'i ham uning forsiy

³²⁵ Фитрат. Аруз ҳақида. Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.259.

devoni to'g'risida", "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq", "Chig'atoy adabiyoti", "XVI asr so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash", "O'zbek shoir Turdi", "Muhammad Solih", "Mashrab", "Fors shoiri Umar Xayyom", "'Farhod va Shirin" dostoni haqida", "She'r va shoirlik", "Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar" kabi maqolalarida lirik janrlarning poetik tahliliga oid ilmiy-nazariy qarashlar asosiy o'rinni egallaydi.

Fitrat badiiy adabiyot tushunchasi va unda yozma va el adabiyotining o'z o'rni borligini "Adabiyot qoidolari" asarida atroflicha tahlilga tortgan. Olim tahlilga tortgan dastlabki masala: yozma va el adabiyotining farqli jihatlari bilan bog'liq. Bu ikki turdagi adabiyotni shakliga ko'ra ajratish qay darajada to'g'ri bo'ladi? Bu borada Fitrat Vadud Mahmud fikrlarini o'rta tashlaydi. Vadud Mahmud "Navoiygacha bo'lgan turk adabiyoti" maqolasi³²⁶da el adabiyotining xususiyatlari to'g'risida fikrlari keltirilgan bo'lib, Fitrat tomonidan ahamiyatli deb topilgan bu yondashuv "Adabiyot qoidolari"da tahlilga tortilgan. Unga ko'ra ikki olim ham el adabiyotining qay shaklda (og'zaki, yozma) yaratilgani bu ikki turga ajratilishiga asos bo'la olmasligini ta'kidlaydilar. Deylik, bir asar yozma shaklda yaratilib, yo'qolsa, keyinchalik uning parchalari og'izdan og'izga ko'chib, muallifi unutilishi va el adabiyotiga aylanishi mumkin. Yoki aksincha maqol, matal, dostonlar keyingi avlodga yozma shaklda yetib kelishi tabiiy jarayon. Shu sabab bilan Fitrat el adabiyotining asosiy xususiyati yozilmaganlikda, muallifi ma'lum yoki ma'lum emaslikda deb belgilash noto'g'ri ekanligini ta'kidlab, fikrining isboti sifatida Muqimiy, Furqat, Haziniy kabi ijodkorlarning bir qancha she'riy parchalari ommalashib, el adabiyotiga aylanib ketganini keltiradi. Shu asosda el adabiyotining maxsus janrlari va ularning tahliliy natijalari asosida ilmiy xulosalarini taqdim etadi.

Fitrat yozma adabiyotning deyarli barcha janrlariga oid parchalarini tahlilga tortgan va janrlarning ilmiy-nazariy qoidalarini salafлари manbalaridagi xususiyatlari bilan qiyosiy o'rgangan, davriy yangilanish va tadrijiy xususiyatlarini qayd qilgan. Fitrat yozma adabiyotning uch adabiy turini o'ziga xos tarzda nomlaydi:

1. Yurakchilik – lirika

³²⁶ Вадуд Махмуд. Навоийгача бўлган туркий адабиёт // Маориф ва ўқитучи. № 1. 1926.

2. Rivoya – epos

3. Tomosha³²⁷

Olim adabiy turlarni ularning xususiyatidan kelib chiqib nomlaydi.

Lirika tuyg'uni ifoda etishi, nasr voqeani bayon qilish, dramaturgiya ko'rsatib berishga asoslangani bois ayni atamalar tanlangan. Fitrat tomosha deb nomlagan adabiy tur adabiyotchilar tomonidan drama deb nomlanishi, drama keng ma'noda adabiy tur, tor ma'noda dramaturgiyaning bir janri sifatida ishlatilishini ta'kidlab, qiyinchilik tug'dirmasligi uchun drama so'zini tor ma'noda qo'llashni afzal ko'rganligini izoh sifatida keltiradi. Fitrat dramaga voqeaning tasviri shoir, yozuvchining tilidan emas, shu voqeaga aralashgan kishilar tilidan bayon qilinishiga asoslanuvchi adabiy tur deya ta'rif beradi. Fitrat XX asr boshlarida dramaning yorqin namunasini yaratgan ijodkor sifatida drama muvaffaqiyatini ta'minlovchi asosiy sabablardan biri sifatida dramaturg va aktyorlarning o'z vazifalarini mahorat bilan bajarishlarini ko'rsatadi va shu bilan birgalikda muvaffaqiyat shartlari keltiriladi:

1. To'lalilik

2. Birlik

3. To'g'rilik.

Bu uch shart dramatik asarni mukammal yaxlit asar sifatidagi takomilini ta'minlab beradi. Unga ko'ra asarda qahramonlarning xarakterlari to'la ochilgan bo'lishi(to'lalilik), asardagi har bir tasvir, voqelik bir-biriga bog'langan bo'lishi(birlik), tabiiy bo'lishi(to'g'rilik) drama muvaffaqiyatini ta'minlab beradi. Fitrat dramaturgiyaning komediya, tragediya, drama janrlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari va tarkibiy qismlari borasida yetarlicha ma'lumotlar keltiradi. Adabiyotshunoslar tomonidan badiiy asarning tarkibiy qismlari sifatida taqdim qilingan boshlanma, voqealar rivoji va tugallanma dramatik asarda Fitrat tomonidan

1. Bog'lanish

2. Borish

3. Bitish

³²⁷ Фитрат. Адабиёт қондалари. Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б.78.

tarzida nomlanadi, ularning asardagi o'rni va vazifalari borasida fikrlar keltiriladi³²⁸. Fitrat komediyaga Uyg'unning "Turkiston tabibi", tragediyaga Behbudiyning "Padarkush", o'zining "Abulfayzxon", "Abo Muslim" asarlarini namuna sifatida keltiradi, tahlil qiladi, janr imkoniyatlarini ochib beradi. Fitrat dramaning sahna va musiqa bilan uyg'un janri – operaga ham e'tibor qaratadi, opera janrida yozilgan dastlabki asar sifatida G'ulom Zafariyning "Halima" asarini ko'rsatadi. Ko'rinib turibdiki, Fitrat XX asr boshlarida kirib kelgan dramaturgiya xususida yetarlicha bilim va tahlil ko'nikmasiga ega bo'lgan.

Abdruaf Fitrat "Adabiyot qoidalarini"da rivoya adabiy turiga masal, doston, hikoya, roman janrlarini namuna tarzida keltiradiki, olim janrlar taqsimotini asarlarning yozilish shakliga qarab emas, voqealarni adib tomonidan tasvir etilishiga ko'ra ajratganiga guvoh bo'lamiz. Xususan, masal janri xususida to'xtalganda Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" va Gulxaniyning "Zarbulmasal", Elbekning "Ikki tulki" masallarini namuna sifatida keltiradi. Doston janri xususida ma'lumot keltirilganda ham, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai sayyor", "Saddi Iskandariy", Durbekka nisbat berilgan "Yusuf va Zulayxo", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", G'ulom Za'fariyning "Cho'lpon temir", "Vonnaycha" asarlari tahlilga tortiladiki, bu asarlar bugungi kundagi nasrga to'g'ri kelmaydi. Bu dostonlarning barchasi she'riy shaklda yozilgan bo'lsa-da, voqelikka asoslangani bois olim tomonidan rivoya adabiy turi janrlaridan biri sifatida keltirilgan.

Fitrat bu adabiy turning muhim janrlaridan biri hikoyaning imkoniyatlarini o'z davrida yaratilgan hikoyalarning mohiyatidan kelib chiqib izohlaydi, "tirikchiligimizda bo'lub turg'an ko'b voqealarning qorong'u puchmoqlarini oydinlatib ko'rsatadir" deya ta'rif beradi. Cho'lponning "Qor qo'ynida lola", "Oydin kechalarda" kabi hikoyalarini muhim, Abdulla Qodiriyning "Tinch ishi", "Uloqda" hikoyalarini go'zal, shoir Elbekning "Qo'shchi turg'un" hikoyasini uzun hikoya sifatida ta'riflaydi.

Fitrat roman rivoya asarlar orasida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, roman yozish juda mushkul ish ekanligini ta'kidlaydi, roman janrining yagona namunasi sifatida Abdulla

³²⁸ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б.80.

Qodiriyning "O'tkan kunlar" asarini keltiradi. Chunki ayni davrlarda "O'tkan kunlar"dan boshqa roman yaratilmagan edi.

Abdurauf Fitrat nasriy va dramatik asarlarni alohida sarlavhalar ostida taqdim qiladi, lirika janrlar borasida esa o'ziga xos uslubni qo'llaydi. Olim lirika janrlar vazn bilan bog'liq ekanligini yaxshi anglaydi va mumtoz lirik janrlarni "Fors-arab aruzida tizim shakllari" sarlavhasi ostida taqdim etadi. Barmoq vazni uchun maxsus lirik janrlar keltirilmaydi. Buning asosiy sababi sifatida XX asr boshlaridagi adabiy jarayon: aruz va barmoq vazni elementlarining bir-biriga o'tgan holatdagi she'riy shakllarning yaratilishi va barmoq vazniga oid yangi janrlarning shakllanmaganini ko'rsatish mumkin. Shu sabab Fitrat faqat mumtoz lirik janrlar izohi bilan cheklangan. "Adabiyot qoidolari"da lirik janrlardan 10 tasi haqida ma'lumot keltiriladi.

"Adabiyot qoidolari" risolasida dastlabki janr sifatida g'azal izohlanadi. Matla'ning o'zaro qofiyadosh bo'lishi, 12 baytdan oshmasligi borasidagi xususiyatlari keltirilib, Alisher Navoiyning "Ko'rmadim" radifli g'azali namuna sifatida keltiriladi³²⁹. Olimning fikriga ko'ra, g'azal fors adabiyoti uchun yangi emas, fors shoirlari masnaviy va qasida yozish barobarida g'azal ham yozganlar. Demakki, bu uch janr fors adabiyotida parallel ravishda rivojlangan. Olim "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida g'azalchilik qasida "mo'dadan chiqq'anidan" keyin yaxshiroq ko'tarilganini qayd etadi³³⁰. Turkiy adabiyotida uning takomili Navoiy ijodida ko'zga tashlanadi.

Fitrat 12 baytdan ortiq she'r shaklini qasida deb nomlaydi. Ayni o'rinda Fitrat negadir adabiyot tarixida bir qancha qasidalar mavjud bo'lishiga qaramay, "bizning o'zbek-chig'atoy adabiyotimizda qasida yo'li judayam kengaymagani, chiroylik namuna o'rnaklari oz'ligini ta'kidlaydi³³¹. Olim "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida qasida janri tarixiga to'xtaladi. Qasida arab adabiyotining qadimiy janrlaridan biri ekanligini ta'kidlab, adabiyot tarixida "Qasidayi lomiya" nomi bilan mashhur qasidaning yaratilish tarixi va mazmuni bilan tanishtiradi.

³²⁹ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б.39.

³³⁰ Фитрат. Форс шоири Умар Хайём. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият. 2000. – Б. 139.

³³¹ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006. – Б.80.

Lirik janrlar orasida masnaviy olim tomonidan juda ko'p tadqiq etilgan janrlardan biri sanaladi. Olimning "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq", "Muhammad Solih", "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida, "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolalarida masnaviyning keng imkoniyatlari yoritilgan, masnaviy doston va maktublar yoziladigan janr sifatida izohlangan. Olimning "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida "Fors adabiyotig'a umumiy bir qarash" sarlavhasi ostida fors adabiyotining muhim janrlari sifatida masnaviy, qasida, g'azal, ruboiy janrlari tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar keltiriladi³³². Ayni maqolada Fitrat masnaviyning eng qadimgi janrlardan biri sifatida baholaydi, hijriy IV asrda yashagan B.Balxiy, Daqiqiy, Rudakiy; hijriy V asrda yashagan Asadiy, Firdavsiy asarlarini ilk namuna sifatida ko'rsatadi.

Fitrat lirik janrlar tahlilida Navoiy asarlariga murojaat qiladi. Xususan, ruboiy janri haqida to'xtalganda, Navoiyning ruboiy hazaj bahrining 24 vaznida yoziladi degan fikriga o'z munosabatini bildiradi. Olimning fikriga ko'ra, bu 24 vazn bir-biriga shunchalar yaqinki, hatto Navoiyning o'zi ham namuna keltirayotganda ularni aralashtirib yuborgan. Shuning uchun ham Fitrat "Aruz haqida" risolasida ruboiyning 24 vaznini 15 tasini keltiradi³³³. Olimning forsiy ruboiylar borasida fikrlari "Fors shoiri Umar Xayyom" maqolasida keltirilgan bo'lib, olim maqolada ruboiy va masnaviy janri forslarga arab adabiyotidan emas, eski milliy adabiyotlaridan kirib kelganligini asoslaydi. Olim ruboiyning har bir misrasiga alohida e'tibor qaratadi. Adabiyotshunoslar ruboiyning eng chiroyli misrasi sifatida 4-misrasini e'tirof etadilar. Fitrat ham bu fikrni tasdiqlaydi. Hatto turkiy adabiyotdagi to'rtliklarda ham 4-misrada asl maqsad aks etishini ta'kidlaydi. Shu asosda ruboiyning ildizlarini shu kabi to'rtliklarga bog'lash kerakmikan degan fikrni ham ilgari suradi. Biroq qat'iy isboti bo'lmagani bois ruboiyni Eron xalq adabiyotidan olingan degan ehtimolda qoladi. Olim maqolada fors shoirlarining har bir misrasi bir

³³² Фитрат. Форс шоири Умар Хайём. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият. 2000. – Б. 135.

³³³ Фитрат. Аруз хақида. Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010. – Б.259.

shoirlarga tegishli bo'lgan mashhur ruboiylarini tahlilga tortadi, shu orqali ruboiyning imkoniyatlarini ochib beradi³³⁴.

Fitrat ruboiy janri izohida tuyuqqa to'xtalib o'tadi, tuyuqni ruboiyning ikkinchi bir shakli sifatida taqdim qiladi. Ahmad Taroziy ham "Funun ul-balog'a" asarida 10 janrni izohlar ekan, tuyuqni ruboiyning bir shakli sifatida ko'rsatgan edi³³⁵. Fitrat ham Ahmad Taroziy izidan borib, tuyuqni ruboiyning ikkinchi shakli sifatida ko'rsatadi va Navoiyning "Mezon ul-avzon" asariga murojaat qiladi. Navoiyning tuyuq ramal bahrida yozilishi kerak degan fikrini keltirib, Navoiyning mashhur "Yo labmudur" tajnisli tuyug'ini namuna sifatida keltiradi. Shu o'rinda Fitrat o'z davrida tajnisli shaklda yaratilayotgan to'rtliklarga ham e'tibor qaratadi, shoirlar tomonidan aruz vazniga yaqin jinsli she'r shakllari yaratilayotganiga ishora qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Fitratning mumtoz lirik janrlar haqidagi fikrlariga Navoiyning ilmiy-nazariy qarashlari asos bo'lgan. Bu holat olimning musta(h)zod borasidagi fikrlarida ham ko'zga tashlanadi. Chunki Fitrat musta(h)zod janri haqidagi ma'lumotlarni Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridagi ma'lumotlarga tayanib keltiradi, Navoiyning ma'lumoti asosida musta(h)zod "turk kuylariga to'g'ri keltirib o'qumoq uchun so'ngra tuzulg'an bir shakl" degan xulosaga keladi.

Fitrat "Adabiyot qoidalari"da musammat janriga keng o'rin ajratadi, musammatning misralar miqdoriga ko'ra va yaratilishiga ko'ra turlari xususida ma'lumotlar keltiradi. Namuna sifatida Husayniyning Alisher Navoiyning "Netay" radifli g'azaliga bog'lagan taxmis muxammasini keltiradi.

Fitrat murakkab janr sifatida tarji'band va tarkibband xususida ham to'xtaladi. Bu ikki janrning o'ziga xos va farqli jihatlarini, qofiya tizimi va vosila bayt misolida Navoiy tarji'bandi asosida tushuntirib beradi.

Fitrat "Ahmad Yassaviy", "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar" maqolalarida hikmat janri xususida to'xtaladi³³⁶. Olim Ahmad Yassaviy she'rlariga "hikmat" unvoni berilganini ta'kidlab,

³³⁴ Fitrat. Fors shoiri Umar Xay'om. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T.: Ma'naviyat. 2000. – B. 141.

³³⁵ Ahmad Taroziy. Funun ul-baloga – T.: Hazina, 1996.

³³⁶ Fitrat. Ahmad Yassaviy. Tanlangan asarlar. 2-jild. (Namroga tayyorl. X. Boltaboev.) – T.: Ma'naviyat, 2000. – B. 16.

hikmatlarning shakli va uslubiga qarab ularning muallifligi masalalariga e'tibor qaratadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat badiiy adabiyot, uning shakllari, adabiy tur va janrlar masalasiga jiddiy e'tibor qaratgan. Badiiy asar tahlilini amalga oshirishda ularning janri imkoniyatlarini inobatga olgan va shu orqali janriy o'zgarishlar ko'rsatib bera olgan.

Fitratning qofiyaga oid qarashlari. Mumtoz she'r tizimi va uning nazariy masalalari borasida Abdurauf Fitrat ilmiy risola va maqolalarida o'z munosabatini bildirib ketgan. XX asr boshlarida Abdurahmon Sa'diy³³⁷ va Abdurauf Fitrat³³⁸ kabi olimlar adabiyot nazariyasi oid qarashlarini matbuot orqali e'lon qilish bilan birga, nazariy ilmlar yig'indisi bo'lmish darsliklarda qofiyaning o'ziga xos ko'rinishlarini XX asr o'zbek she'riyati misolida asoslab bergan. Bu ikki olimning qofiya nazariyasiga oid qarashlari bir davrda bir-birini to'ldirgan munosabat sifatida mumtoz qofiya va barmoq vazniga oid she'rlarning qofiya tizimini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Fitratning qofiyaga oid qarashlarini Abdurahmon Sa'diy qarashlari bilan qiyosiy berishni maqsad qildik. Bu esa Fitrat va Abdurahmon Sa'diyning qofiyaga oid qarashlarining qiyosiy tahlili mumtoz qofiya(Fitrat) va o'z davri uchun zamonaviy qofiya(Abdurahmon Sa'diy) nazariyasidagi o'xshash va faqarli jihatlarni tasavvur qilish barobarida bir davrda yaratilgan ikki darslik ("Adabiyot qoidalari" va "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari") tuzilishi, ijtimoiy vazifasi va darslik tuzish prinsipi, yondashuvdagi o'ziga xoslikni ko'rsatib berish imkonini beradi. Abdurahmon Sa'diy Fitratdan farqli o'laroq qofiyaning bitim deb ataydi. Fitrat qofiyaga ta'rif berar ekan, "misralarning oxirida tovushlar bir xil turli bo'lgan bo'g'um(bo'g'in)"larga nisbatan qofiya so'zini ishlatadi. A.Sa'diy keltirgan ta'rif ham Fitrat ta'rif bilan aynan bo'lsa-da, biroq bo'g'in tushunchasini hijo tushunchasi bilan almashtiradi. Ma'lumki, hijo atamasi aruz ilmiga oid, barmoq vaznida bo'g'in bilan almashgan. Ba'zi holatda barmoq vaznidagi bo'g'in hodisasi hijo atamasi ostidagi hodisa bilan aynan emasligi ham ma'lum.

³³⁷ Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva) – T.: Bookprint. 2024. – B. 123.

³³⁸ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам хаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 17.

A.Sa'diy bitim(qofiya)ni tizmalarning muhim sharti sifatida baholaydi. Qofiyaga ta'rif berish asnosida qofiya ilmini o'quvchiga tanishtirish maqsadi bilan 4 misralik tizmadan namuna keltiradi.

Har kimda bir shodlik, har kimda bir ruh...

Har kim kulub qarar emish dunyog'a;

Hatto chol-bobolar aytalarmish: Uh...

Chiqib yursak edi yozg'a, havog'a!³³⁹

A.Sa'diy ushbu misralar muallifini keltirmaydi, misrani tahlil qilar ekan, 1- va 3-misra (*ruh, uh*) va 2- va 4-misra (*dunyog'a, havog'a*) o'zaro qofiyalanganini ta'kidlaydi. Fitrat "Adabiyot qoidolari"da qofiyaga ta'rif berar ekan, namuna sifatida ikkilikdan parcha keltiradi.

Adam adamdir, sajdalar ortiq,

Adam so'zlari adamg'a tortiq.

Bordan tugar kuch bunga bor shohid,

O'ylaring tubsiz, samarsiz zohid³⁴⁰.

Ushbu misralar Botu qalamiga mansub bo'lib, Fitrat misradagi qofiyadosh so'zlarni ko'rsatar ekan, burungi she'rlar(mumtoz adabiyot)imizda qofiyaning juda katta o'rni borligini alohida ta'kidlaydi. Hatto vazn, qofiyasi bo'lmagan she'r she'r sifatida baholanmaganligini eslatib o'tadi. Fitrat janrni belgilayotganda qofiyaning o'rni borligini ta'kidlab, masnaviy va g'azal janri asosida munosabat bildiradi.

A.Sa'diy ham bu ikki janrga alohida to'xtaladi. Ma'lumki, masnaviyda har ikki misra erkin qofiyalanadi. Yengilligi bois ham A.Sa'diy aytganidek, masal va dostonlar aynan shu shaklda yoziladi. A.Sa'diy bunday asarlar sirasiga Muhammad Solihning "Shayboniynoma" va Alisher Navoiy dostonlarini kiritadi. Fitrat ham "Adabiyot qoidolari"da masnaviyi izohlar ekan, Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asaridan parchalar keltiradi. G'azalning o'ziga xos qofiyalanishi haqida munosabat bildirgan olim "G'unchadek ko'nglum mening" deb boshlanuvchi g'azalni namuna sifatida keltiradi.

³³⁹ Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva) – T.: Bookprint. 2024. – B. 123

³⁴⁰ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам хавасчилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 17.

G'unchadek ko'nglum mening gulzor mayli qilmag'ay,
G'am bilan butkan ko'ngil gulgash ila ochilmag'ay....³⁴¹

Keltirilgan g'azal to'liq holda emas, 4 bayti keltirilgan, xolos. Ushbu g'azalda *qilmag'ay, ochilmag'ay, qilmag'ay* (qofiya qaytarilgan: radd ul-qofiya san'ati), *sanchilmag'ay, ayrilmag'ay* so'zlari qofiyadosh so'zlar sifatida qo'llangan.

A.Sa'diy "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" asarida g'azal janri haqida to'xtaladi, biroq namuna keltirmaydi. A.Sa'diy g'azalni muhabbat va hasrat she'rlari sifatida baholaydi. Garchi A.Sa'diy radif so'zini keltirmasa ham, radif tushunchasiga ta'rif berib o'tadi. "*Ba'zan misralarning ketida hamon ilgari misralarning so'ngidagi so'zlarning o'zi takror etila boradur. Lekin bu chog'da asl bitimlar shu takrorlang'an so'zlarning yuqori yog'idagi qo'shni so'zlarda bo'ladi*". Fitrat esa "ba'zi g'azallarda har misradan keyin birgina so'z qaytarilib" turishini, bu esa radif deyilishini alohida ta'kidlab, Bobur ijodidan namuna keltiradi:

Jonima o't soldi ul ruxsorayi zebo yana,
Ko'ngluma ul zulf bo'ldi moyayi savdo yana.³⁴²

Har ikki olim ham fikriy tadrijiylik asosida keyingi munosabatni to'rtliklarga qaratadilar. Biroq fikriy munosabatda ayrichalik bor. A.Sa'diy to'rtliklarning *a-a-a-b* tarzidagi qofiyasini e'tirof etib, A.Yassaviy hikmatlari hamda Elbekning "Ikkinchisi" tizmasi ayni shu shaklda yozilganini ta'kidlaydi.

Fitrat esa to'rtlikning qofiyalanishiga ko'ra boshqa shaklini tushuntirishga harakat qiladi. Xuddi ruboiy kabi *a-a-b-a* tarzidagi qofiyalanish tartibiga ega to'rtliklarni izohlar ekan, 1- va 2- misralar va 3- va 4-misralarning o'zaro qofiyalanishiga asoslangan to'rtliklar ham mavjudligini ma'lum qiladi. Bunday qofiyalanish Fitrat ta'kidlaganidek, el adabiyotining ashula va dostonlarida uchraydi. Bu kabi qofiyalanish tartibi qat'iy bo'lmay, ba'zan ular o'zaro almashgan holda ham qo'llangan.

³⁴¹ Fitrat A. Adabiyot konдалари. Adabiyot muallimlari ham xavaslilari uchun kullanma (nashrga tayyorlovchi, suzbo'shi va izohlar muallifi X. Boltaboev). – T.: Ukituvchi, 1995. – B. 17.

³⁴² Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva) – T.: Bookprint. 2024. – B. 123

A.Sa'diy ham, Fitrat ham bugungi she'riyatda(o'z davri she'riyatini nazarda tutgan) qofiyaning yo'qolib borayotganligini e'tirof etadilar. Fitrat bunday vaziyatni adabiyotning el adabiyoti(xalq og'zaki ijodi adabiyoti)ga yaqinlashib, uning yo'lidan borayotgani bilan izohlaydi. A.Sa'diy qofiyasiz she'ni bitimlardagi ohangsizlik sifatida baholaydi. Garchi olim bu tushunchani atama sifatida baholamasa ham, matn ichidagi ichki qofiyani (saj') ohangdoshlik sifatida ko'rsatadi. "*Ohang o'lchovli so'zlarning o'z oralarida quloqqa zavq va lazzat berarlik bir ravishda saylanib to'planishlari va musiqiylik tug'dirishlaridan iborat*". Olim "*shoshilish, shoshish, kulishish, so'zlashish, chopishish, shodliqliq, to'g'riliqliq*" kabi so'zlarning ohangdosh (qofiyasi to'liq emas) emasligini inobatga olib, jumlaning ohangini buzadigan vosita sifatida munosabat bildiradi. Demak, olim barmoq vazni urf bo'layotgan bir davrda qofiya ayblariga ham qisman munosabat bildirib o'tgan.

Agarchi yo'qdir "*derliq*" taloshi,

Erur tosh bo'lsa ham, chaqmoq toshi. *Alisher Navoiy.*

Yoki

Kuz qo'shuni og'u to'liq o'qlarni

Muni bilgach, ular buni tushundilar.

Aldanishg'a nega ko'ndilar? *Cho'lpon.*

Ko'rinib turganidek, garchi taloshi va toshi so'zlari qofiyadosh sanalsa ham, qofiya unsurlari o'rtasida farq bor. Olim bu holatni yaxshi ilg'agan. A.Sa'diy G'ulom Zafariyning "Vannaychajon" asarini tahlilga tortar ekan, she'rdagi "*yangratar*" va "*intilar*" so'zlarining bitimdosh (qofiyadosh) qilinishi ohangni buzishini aytadi. Olim Cho'lponning "*Bokuga, Sharq qurultoyig'a ketganda*" she'rida esa to'liq ohangdoshlik kasb etgan bitimdosh so'zlar keltirilganini ohangdoshlikning o'ziga xos xususiyati sifatida baholaydi. A.Sa'diyning fikricha, bu kabi ohangsizlik "tizmaning ko'b g'azalligin yo'qotish"ga sabab bo'ladi. Olim bunday she'rga namuna sifatida Elbekning "*Tilak yo'lida*" tizmasiga e'tibor qaratadi. She'ni ilmiy tahlil qilgan olim bitimlarning ohangsizligini she'rning kamchiligi sifatida baholaydi. Tahlil va qiyoslar shuni ko'rsatadiki, Abdurauf Fitrat ham, Abdurahmon Sa'diy ham qofiyaga she'rning asosiy ustuni sifatida munosabatda bo'lgan, vaznning turlichaligi qofiyaga ta'sir qilmasligi, she'r uchun qofiya to'liqligi she'r poetikasi mukammalligini ta'minlashi xulosa sifatida keltirilgan.

Fitratning "Devon-u lug'otit turk" asariga oid tadqiqotlari. Fitrat "Devon-u lug'otit turk" asarining ilk tadqiqochisi sifatida manzum parchalarning o'ziga xos ilmiy tamoyillar asosida tasniflagan. Fitratning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" asarining muhim ahamiyat kasb etishi olimning ilmiy salohiyati va tadqiqotchilik mahoratining yuqoriligi bilan belgilanadi.

"Devon-u lug'otit turk" Fitratgacha bo'lgan davrlarda juda ko'p olimlar tomonidan o'rganildi. Har bir olim asarning turli jihatlarini ochib berishga harakat qilgan. Asardagi manzum parchalarni adabiy jihatdan tasnif qilishga urinish XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Turk olimlari B. Atalay, Najib Osimbek³⁴³, Fuod Ko'pruluzoda³⁴⁴, xorijiy tadqiqotchilar Radlov³⁴⁵, Brokelmann³⁴⁶ maqolalarida bu holatni kuzatamiz. O'zbek olimlari orasida bu ishga birinchilardan bo'lib yondashgan va hozirga qadar o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan bu tasnif Fitratga tegishlidir.

Fitrat Koshg'ariyning asariga baho berar ekan, uning turk, turkman, o'g'uz, chigil, yag'mo va qirg'iz tillaridagi so'zlar, ularning qofiyalari, izohlari, xalq adabiyotlari, shevalarini yaxshi o'rganganligini ta'kidlaydi. "Eng eski turk adabiyoti namunalari" qatiga jamlangan parchalar "Devon-u lug'otit turk" asaridan olingan. Biroq shuni e'tiborga olish kerakki, ushbu parchalar Fitrat tomonidan tartib etilib, bir tizimga solingan. "Devon-u lug'otit turk" asarida majmuaga kiritilgan parchalar ma'lum bir so'zning izohlanishi jarayonida uchraydi. Prof. Fitrat she'riy namunalarni ularning bir necha xususiyatiga ko'ra tasniflagan:

1. Matnni nasriy bayon qilish;
2. Mavzu jihatidan tasnif;
3. Mavzularni mazmuniy asosda guruhlash;
4. Matnning muayyan adabiy tur va janrga munosabatini aniqlash;
5. Vazn xususiyatlarini aniqlash;
6. Majmua musannifi sifatida o'z tabdilini taqdim etish.

¹ Mahmud al-Husayn binni Muhammad al-Koshg'ariy: kitobi Devonu lug'atit turk (O'ngso'z). – Istanbul, 1933. (arab yozuvida)

² Купрулу Ф. Турк адабийотининг мансѣхан // Миллий татаббулар мажмуаси. 2-жилд, 4-сон. – Б.71.

³ Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprechen/ Leipzig. -1882. – Pp. 8–19.

⁴ Brokelmann.C. Mahmud al-Kasghari uber die Sprachen und die Stamme der Turken in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum.) 1921. – S 29, 37-39.

Fitrat "Eng eski turk adabiyoti namunalari" asarining birinchi qismida parchalarni yuqorida ta'kidlangan xususiyatlarga ko'ra o'zaro 14 sarlavha ostida birlashtirgan. Ushbu qismda Fitrat Fuad Ko'prulu bilan "Alb Erto'nga" marsiyasi borasida bahsga kirishadi. Fuad Ko'prulu o'zining "Turk adabiyotining manshayi" maqolasida Alb Erto'nga mavzusidagi to'rtlikni o'zaro mazmun jihatidan bog'lab, to'rt marsiyaga ajratgan edi. Fitrat esa bu manzumalardan to'rt marsiya emas, balki ikki marsiyani tashkil etishini isbotlaydi. Qolgan ikki marsiya haqida "qolgan iki marsiyag'a boshqa unvon berish kerak" degan xulosaga keladi. Keyinchalik "Devonu lug'otit turk" tarkibidagi manzum parchalar matni I.V.Steblova tomonidan tadqiqqa tortilgan. I.V.Steblova B.Atalay tarjimasi, S.Mutallibov nashriga tayanib she'riy parchalar va tiklangan doston namunalari haqida so'z yuritadi³⁴⁷. Fitrat "Devon"dan olingan parchalarni ikki qismga ajratar ekan, birinchi qismi to'rtliklardan iborat. Undagi asarlar qisqa vaznda aytilgan. Ushbu parchalar tasvirni ifoda etayotgani bois ham tasviriy parchalar deb olganligini aytadi. Birinchi qismdagi parchalar Fitrat tomonidan quyidagi sarlavhalar ostida birlashtirilgan: 1.Yoz-Qish munozarasi; 2. Bir urush maydoni haqida; 3. Yoz o'yinlari; 4. Ovdan urushga; 5. Tog'ush begining urushi; 6. Uyg'urlar bilan urush; 7. Ikki savdogar orasida; 8. Ayрилиq (hijron); 9. Sevgiga oid parchalar; 10. Uch urush (besh parcha); 11. Bir urush; 12. Doston boshlang'ichi (olti parcha); 13. Bir marsiya (uch parcha). Parchalar shakl, mazmun jihatidan o'zaro moslashtirilib, bir sarlavha ostida birlashtirilgan. Majmuaning birinchi qismi mazmun va mavzu jihatidan birlashtirilgan b-b-b-a tarzida qofiyalangan to'rtliklar jamlangan.

Qor, buz qamug' arushdi,
Tag'lar suvi aqishdi,
Ko'kshin bulit urushdi,
Qayg'uq bo'lub o'krushur. (J.1, B.162)

*Butun qorlar, muzlar eridilar
Tog'larda suvlar oqa boshladilar
Havoda ko'kchil bulutlar paydo bo'lub
Har tomonda qayiq kabi yurmakdalar*

³⁴⁷ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. – М., 1971.

Ushbu to'rtlik keltirilganidan so'ng, keyingi to'rtlik ham go'yo uning mazmunini kuchaytirayotgandek tuyuladi.

O'rdi bulit inkrashu (ingrashu),
Oqti aqin munkrashu (mungrashu),
Qoldi budun tanglashu (tang'lashu),
Ko'krak taqin mangrashur (mangrashur).

Bulut ingrab ko'rundi,

Oqin nola qilib oqti,

El-ulus hayron qoldi,

Bulutlar bir na'ra chekib, bir mangrab yurmoqdalar!

Asarning ikkinchi qismi ikkiliklardan iborat bo'lib, ta'limiy-axloqiy mazmundagi mavzular quyidagi sarlavhalar ostida birlashtirilgan: 1. *Nasihat*; 2. *Mehmon tutish to'g'risida*; 3. *Tarbiya to'g'risida*; 4. *Bir go'zal to'g'risida*; 5. *E'tiqodiy bir parcha*; 6. *O'g'limga nasihat*; 7. *Dunyodan shikoyat*; 8. *Sevgan bir kishi uchun*; 9. *Boylikni maqtaydi*; 10. *O'git*; 11. *Maqtanish*; 12. *Boylik to'g'risida*; 13. *Aldangan bir kishiga*; 14. *Ayrlish*; 15. *Diniy nasihat*; 16. *Mehmon to'g'risida*; 17. *Rohat to'g'risida*. Bu qismdagi ba'zi bir ikkiliklar hajm jihatidan katta, ba'zi birlari bir bayt holida keltiriladi. Olim manzumalarni tasnif qilar ekan, ularning qaysi davrga oid ekanligi haqida ham ma'lumotlar berib o'tadi. Fitrat parchalarni tasniflar ekan, parchalar matnining nasriy bayoni va tushunilishi qiyin so'zlarning etimologik tahlilini keltiradi. Matn tarkibidagi har bir so'zning ma'no tadrijiga alohida e'tibor qilgan holda mazmunni belgilaydi. Fitrat "tikdag" so'zining ma'nosini aniqlashda bu so'zning asli "tildag" ekani, "Devon-u lug'otit turk"ning 1-jildi 385-betida "bahona" ma'nosida ayni shu so'z ishlatilganini e'tirof etadi. Olim turkiy tillarning fonetik xususiyatidan kelib chiqib bir so'zda "k" va "g" undoshining ishtirok etmasligini nazariy asoslab, bu so'z aslida o'sha "bahona" ma'nosidagi "tildag" so'zi ekanligini aniqlaydi:

O'krayuku mundag' o'q

Munda azin tikdag' o'q...

Nasriy bayoni:

Uning (zamonaning) odati shundaydir

Boshqa bahonalari bor...

deb ma'no bergan olim mazmuniy yaxlitlikni ta'minlab bergan. Fitrat so'z etimologiyasi, ma'no tadrijini aniqlashda "Devon-u lug'otit turk"ning barcha jildlaridagi ishlatilish o'rinlariga e'tibor qaratadi.

Takma chechak ukuldi,
Bo'qoqlanub bukuldi,
To'ksin to'kun tukuldi,
Yorg'alimat yurkashur.

Yorg'alimat – yor+g'ali+mat. Yormoq uchun qanday.., biroq "yormoq" fe'lining bu o'rinda munosib ma'nosi yo'qdir. "Devon-u lug'ot"ning ikkinchi jild 228-betida shul to'rtlik yana yozilgan. Unda "yorg'alimat" o'rnida "yozilib yana" deyilgankim, "ochilib yana" demakdir. Shunga ko'ra buni ham "yozg'alimat - yoz + g'ali + mat" deb o'qish lozim bo'ladi".³⁴⁸ Fitrat parchalar matni ustida tadqiqot olib borar ekan, ba'zi o'rinlarda asar muallifi Mahmud Koshg'ariy bilan ham bahsga kirishadi.

Qara tunuk kajursadim,
Ag'ir uni uchursadim,
Yatikank qochursadim,
Saqish ichra kunum tug'di.³⁴⁹

to'rtligidagi "saqish" so'ziga Koshg'ariy "sanamoq" deb ma'no bergan, Fitrat esa bu so'zning "Devon-u lug'otit turk"da "xayollamoq" ma'nosidagi "soqimoq" fe'l shakli borligini ko'rsatib, oxirgi misraga "xayollar orasida ekanimda kun tug'ib qoldi" deb ma'no chiqargan.

Uzu berib bushuttim,
Tovar, yullug' nashuttim,
Aran assin oshuttim,
Yukin barja o'zi jig'di.

to'rtligining 3-misrasi Mahmud Koshg'ariy tomonidan "Boturlarning aybini yoshintirdim" shaklida nasriy bayon qilinadi. Biroq Fitrat "as" so'zi "Devon-u lug'otit turk"ning 1-jildining 39-76-sahifalarida "o'laksa" ma'nosida kelganini asos qilib, Mahmud Koshg'ariy bergan "uyat, yomonlik" ma'nosini yanglish deb topib, "oshuttim"ni "oshatdim" o'qub, bu misrani "urushda o'lgan boturlarning o'luklarini edirdim"

³⁴⁸ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 28.

³⁴⁹ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 28– Б. 44.

deb tarjima qilardim”³⁵⁰ deb izoh beradi. Bu kabi soʻzlarning izohi majmuada juda koʻpchilikni tashkil etib, 700 dan ortiq soʻzlar izohlanganini, tadqiqga tortilganini koʻrish mumkin.

“Eng eski turk adabiyoti namunalari” majmuasining 3-qismi izohga muhtoj soʻzlarning sharhiga bagʻishlangan lugʻat qism boʻlib, olim bu qismda 130 ga soʻzning izohini keltirgan. Qism soʻzboshisida bir qancha soʻzlarning izohga muhtojligi, ularni matn ichida, oʻz oʻrnida izoh qilish maqsaddan uzoqlashtirishi, shuning uchun maxsus lugʻat qismi tuzilganiligi taʼkidlangan. Lugʻat qismdagi soʻzlar etimologiyasini oʻrganar ekan, maʼnoviy tadrijiga eʼtibor qaratgan holda “Devon-u lugʻotit turk”, “Qutadgʻu bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Muqaddimat ul-adab”, XVIII asrda yozilgan “Asmoil Ogʻa sayohatnomasi” kabi asarlar, “Abushqa”, “Lugʻati chigʻatoy” lugʻatlaridagi koʻrinishlarini ham tahlilga tortadi. “*Asiz – bizning bukun “esiz” deganimiz soʻzdir. “Devonu lugʻot”ning koʻrsatkaniga koʻra “yomon” demakdir. “Qutadgʻu bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” da ham har vaqt “ezgu” soʻziga qarshu ishlatiladur*”³⁵¹ Olim lugʻatning bir oʻrnida “ukrimak” soʻziga izoh berarkan, bu soʻzning chigʻatoy oʻzbekchasi “ukurmak” boʻlib, “harakat etdirmak” degan maʼnoni anglatishini taʼkidlab, Amiriyning mashhur baytini namuna sifatida keltiradi.

Lab ukur takallumga zulfini parishon qil,

Qand qiymatin sindir, narxi anbar arzon qil.³⁵²

Bayt mazmuniga diqqat qilinadigan boʻlsa, “lab takallum (kalom) qilish uchun harakatga kelishi” maʼnosini anglash mumkin.

Fitrat lugʻatning koʻp oʻrinlarida N.Osimbek bilan munozaraga kirishadi. N.Osimbek “Hibat ul-haqoyiq” asarini nashr qildirgan boʻlib, bu nashrdan Fitratning koʻngli toʻlmagan. Nashrdagi soʻzlarning oʻqilishi va izohidagi bir qancha xatoliklarni, kamchiliklarni koʻrsatib oʻtgan. “Ayiql” soʻzi izohlanar ekan, N.Osimbek bu soʻzga “aylamak,

³⁵⁰ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 48.

³⁵¹ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 101.

³⁵² Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 103.

qilmoq” degan ma’no beradi. Fitrat esa bu soʻzning bosh tomiri “aymoq” ekanligini, “aytmoq” degan ma’noni anglatishini isbotlab beradi.³⁵³

Fitrat oʻz asarida “Alb Erto’nga” marsiyasiga alohida to’xtalib o’tadi. Bu borada olimlar bilan bahsga ham kirishadi. “Devon-u lug’otit turk”dagi manzumalarni o’rgangan olim F.Ko’prulu “Alb Erto’nga” marsiyasini 12 parcha deb e’tirof etadi. Fitrat esa bu fikrga qo’shilmaydi: “... “Alb Erto’nga” marsiyasini F.Ko’pruluzoda o’n iki parcha deb ko’rsatadir. Menimcha, o’n parchadir. Devonni(ng) ikkinchi jild, 105inchi betidagi bir parchani esa Erto’nga marsiyasig’a qo’shushg’a vazn va qofiya, mavzu’ musoada qilmaydir. Birinchi jildning 94inchi betidagi bilan uchunchi jildning 31inchi betidagi parchalar boshqa-boshqadir.”³⁵⁴ Va fikrini dalillash maqsadida quyidagi to’rtlikni keltirib o’tadi:

Yugurdi kafal ot,
Chaqildi qizil o’t,
Kuyurdi arut o’t,
Sachrab aning o’rtanu.

Fitrat “Alb Erto’nga” marsiyasiga yaxlit asar sifatida yondashar ekan, Alb Erto’nga shaxsiyatiga qiziqadi, “Alb Erto’nga” soʻzining ma’nolarini keltiradi va marsiyaning yaratilish sabablarini izohlaydi.

Bugungi kunda Mahmud Koshg’ariyning “Devon-u lug’otit turk” asari qayta nashr etildi. Bu nashrlar A.Rustamov, H.Boltaboyev, B.Isabekov³⁵⁵ va Q.Sodiqov,³⁵⁶ tomonidan amalga oshirilgan bo’lib, S.Mutallibov tarjimai asosida qayta nashrga tayyorlangan.

Fitratning matn va manba bilan ishlash prinsipi. Jadidchilik harakat nafaqat ijtimoiy harakat sifatida, balki ilm va ma’rifatdagi yangilanish sifatida ham adabiyotshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Ta’lim tizimi, adabiy tur va janrlar, matnshunoslik va manbashunoslik sohalarining yangilanishi bevosita dunyo ta’lim tizimi va ilmidagi taraqqiyotni ko’rgan va bu yangiliklarni o’z yurtiga olib kirishga

³⁵³ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 103.

³⁵⁴ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2008. – Б. 32.

³⁵⁵ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. 1-3 жилд. (Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Х. Болтабоев, Б.Исабеков) – Т.: Мумтоз сўз, 2016.

³⁵⁶ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. (Нашрга тайёрловчи Қ.Содиков) – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.

harakat qilgan Fitrat harakatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. XX asr boshlarida vujudga kelgan o'zbek matnshunosligi va manbashunosligining shakllanishida asos bo'lib xizmat qilgan Fitrat adabiy majmualarining o'rganilishi orqali mazkur soha taraqqiyotidagi olimning faoliyati va uning amaliy natijalari ko'rish mumkin. Sir emaski, XX asr boshlarida adabiyot tarixini o'rganish dastlabki bosqichda edi. Milliy adabiyotimiz tarixiy taraqqiyotini o'rganish uchun qat'iy qonuniyatlar yaratish olimlarimiz zimmasidagi eng katta vazifalardan biri bo'lgan. Tabiiyki, bu yo'lda qardosh turkiy xalqlar: usmonli turk, tatar, ozarbayjon olimlarining tajribasi kerak edi. Biroq deyarli barcha turkiy xalqlarda izchil ilmiy asosga ega adabiyotning yaratilishi asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. F.Ko'pruluning "Turk adabiyotida ilk mutasavviflar"³⁵⁷, "Turk adabiyoti tarixi"³⁵⁸, ayni shu yo'nalishda Ismoil Hikmatning "Turk adabiyoti tarixi"³⁵⁹, "Ozarbayjon adabiyoti tarixi"³⁶⁰, A.Rahim, A.Azizlarning "Totor adabiyoti tarixi"³⁶¹ Abdurahmon Sa'diyning "Totor adabiyoti tarixi"³⁶² asarlari, bu boradagi turk, ozarbayjon va tatar olimlarining erishgan natijalari Fitratni ilhomlantirgan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixini yaratish uchun asos bo'lgan ilmiy tamoyillar, majmua va darsliklar tuzilishiga ehtiyoj mavjudligi Fitrat tomonidan o'zbek adabiyoti tarixi uchun materiallar to'planishi, ularning xronologik tartibda izchil ilmiy tizimga solinishi va nashrga tayyorlanishiga sabab bo'lgan. Nazariy manbalarga ehtiyoj mavjudligi tufayli majmualar so'zboshilarida va har bir bo'lim oldidan keltirilgan nazariy ma'lumot va uqtirish xatlarida va ilmiy risolalarida adabiyot tarixini davrlashtirishga oid qarashlarni ifodalagan. Fitratning bu yo'ldagi eng katta xizmati majmualarida muallif qo'l ostida bo'lgan qo'lyozma matnlarni o'z zamonida ommaviy nusxalarda tarqatilgan toshbosmalar bilan solishtirgan holda nashrga tayyorlagani edi. "Fitratning matnshunoslik rivojiga qo'shgan hissasi uning sof

³⁵⁷ Ahmad Yassaviy va uning maktabi tarixini yoritish bilan cheklangan. Ilk nashri 1918-yil.

³⁵⁸ XVI asrgacha bo'lgan davr bilan chegaralangan. (1-jild). 1926.

³⁵⁹ Ocherklardan iborat bo'lib, usmonli turklarning XIX asrgacha bo'lgan davrini o'z ichiga oladi, 1925.

³⁶⁰ Ikki jildan iborat bo'lib, 1928-yilda tartib berilgan.

³⁶¹ Rahim A., Aziz A. Totor adabiyoti tarixi. Feodalizm davri. – Qozon., 1923.

³⁶² Sa'diy A. Totor adabiyoti tarixi. – Qozon., 1926.

tekstologik tadqiqotlarida ko‘rinadi”³⁶³. Olimning majmualar tarkibidagi har bir asar ustida jiddiy tadqiqot olib borgan majmualarning so‘zboshi, uqtirish xatlarida, ilmiy-nazariy maqolalarida aks etgan³⁶⁴. Manba va matnlarning chuqur o‘rganilishi asar xususida to‘g‘ri hukm chiqarishga sabab bo‘ladi. “Nazariy umumlashmalar bilan yaxshi ta‘minlanganlik amaliy faoliyatning har qanday sharoitida ham yo‘l topib ketish imkonini beradi”³⁶⁵. Abdurauf Fitratning bu yo‘ldagi izlanishlari “Eng eski turk adabiyoti namunalari” va “O‘zbek adabiyoti namunalari” majmualarida aks etgan. Bu ikki majmua o‘zbek adabiyotida yaratilgan ilk adabiy to‘plamlar sanalsa-da, ular tarkibida olimning ilmiy qarashlari ham o‘z aksini topgan.

Tahlilga tortmoqchi bo‘lgan manbalarimizdan biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari bo‘lib, Fitrat bu asarni birinchilardan bo‘lib, ilimga taqdim qildi, “O‘zbek adabiyoti namunalari” majmuasida parchalar e‘lon qildi, mavjud nusxalar bilan solishtirdi. Bu asarning nusxalari ko‘p bo‘lib, biz Fitrat e‘tibor qaratgan, Turkiyda tahsil olayotgan paytda xabardor bo‘lgan nusxaga e‘tibor qaratmoqchimiz. Asarning bu nusxasi 1480-yilda Istanbulda Shayxzoda Abdurazzoq baxshi tomonidan ko‘chirilgan. Nusxadagi matnlarning ba‘zilari uyg‘ur, ba‘zilari arab yozuvi shaklida berilgan. Nusxa 74 betdan iborat bo‘lib, 2-69-betgacha “Hibat ul-haqoyiq” asari keltirilgan. Asarning hajmi 255 bayt, 241 bayt – asosiy qism, 14 bayt – ilova. Ushbu kitobda “Hibat ul-haqoyiq”dan tashqari Lutfiy, Sakkokiy kabi ijodkorlarning asarlaridan namunalar ham berilgan. Fitrat “Hibat ul-haqoyiq” nomli maqolasida ayni shu nusxa xususida atroflicha fikr

³⁶³ Sirojiddinov Sh., Umarova S. O‘zbek matnshunosligi qirralari. – T.: Akademnashr, 2015. – B.56.

³⁶⁴ Fitrat. Kутадгу билиг // Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.11-16; Ҳибат ул-ҳақойиқ. // Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 45-55; Аҳмад Яссавий. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.17-31; Аҳмад Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.31-37; Чигатой адабиёти. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.37-45; XVI асрдан сўнгга ўзбек адабиётига умумий бир қараш. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.55-61; “Фарход ва Ширин” достони тўғрисида. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.105-134; Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. – Б.3-11.

³⁶⁵ Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. – Б. 51.

yuritadi. Fitratning bu nusxaga e'tibor qaratishining asosiy sababi turk olimi Najib Osimbekning "Hibat ul-haqoyiq"ning shu nusxasi asosidagi nashri bo'ldi. Bu nashrlar Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining Qo'lyozmalar fondida 1773, 1774, 10724, 12023, 20941 inventar raqami ostida saqlanadi. 1773 inventar raqami ostidagi toshbosma 1915-yil Istanbulda usmonli uyg'ur tilida nashr qilingan. 1914-yil Najib Osim Istanbulda Ayo Sofiya masjidi kutubxonasidan mo'g'ulcha risola topib oladi³⁶⁶. Bu risola Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari bo'lib, asarning to'liq matni, izohi va lug'at qismi bilan birga 1915-yil nashr qildiradi. Nashr so'ngida Najib Osim asar uchun "So'ngso'z" keltirib, unda asarni sharh qilganini izohlaydi: "Bizim burada ko'satirajakmiz "Sarf" anjoq "Hibat ul-haqoyiq"da ko'rdikimiz kalmalarak shakliga oiddir"³⁶⁷. 20941 inventar raqamli litografiya esa 1916-yilda bosilgan. Fitrat bu nashrning yutuq va kamchiliklarini tahlil qilar ekan, maqolaning juda ko'p o'rinlarida nashrdagi kamchiliklarni birma-bir qayd qilib o'tadi. Olimning ta'kidlashicha, Najib Osimbek nusxadagi matnlarni qaytadan o'qigan, tarjima qilgan, lug'atlarini izoh qilgan, maxsus lug'at qism ham qo'shgan. Najib Osimbek nashrning so'zboshisida asar va uning muallifi to'g'risida batafsil ma'lumot berib o'tadi. Fitrat bu nashrning lug'at qismini qattiq tanqid ostiga olgan. Xato o'qilgan so'zlarni birma-bir keltirib o'tgan. Olim Najib Osimbekning bunday xatoga yo'l qo'yanining sababini "Devonu lug'otit turk" asarining nashridan foydalanmaganligida deb ko'rsatadi. "... Najib Osimbek buning lug'atlarini izoh qilg'anda "Devon(i) lug'ot"ga murojaat qilmag'ang'a o'xshaydir. Chunki Najib Osimbekning bu to'g'rida u qadar yanglishlari bo'lg'anki, xususan, "Devon(i) lug'ot" maydong'a chiqqandan keyin bir til olimining bu qadar xato qilishi mumkin emasdir"³⁶⁸. Maqolada Fitrat 15 ta xato o'qilgan so'zni keltirib, ularning to'g'ri shaklini dalillar asosida berib o'tadi. Maqola so'ngida esa bu kabi xatoliklar ko'pligini ularning ayrimlarinigina keltirganini ta'kidlaydi.

³⁶⁶ Юсупов Б. Хибат ул-хақойик // Фан ва турмуш, 1982. 3-сон.

³⁶⁷ Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondi. 1773 inventar raqamli toshbosma. [10724, 1774, 12023, 20941 inventar raqamli toshbosmalar]

³⁶⁸ Фитрат. Хибатул ҳақойик // Маориф ва ўқитғучи. 1928. 10-сон. – Б. 41-6.

Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiga keng o'rin ajratgan. Namunalarni taqdim qilar ekan, Turkiyadagi nashrlarni ham e'tiborda chetda qoldirmagan. Fitrat foydalangan manbani aniqlash maqsadi bilan Bobur asarlarini Fitratga qadar (A.N.Samoylovichdan tashqari) nashrga tayyorlangan manbalardan o'rganish maqsadida turk olimi Fuod Ko'prulu tomonidan "Milliy tatabbu'lar" majmuasida chop qilingan Bobur g'azallaridan berilgan namunalariga murojaat etdik. Bu manba boburshunoslikda "Istanbul nashri" nomi bilan tilga olinib, uning 1913-yilda nashr etilgan. Bu majmuaning nashr etilgan yili borasidagi H.Boltaboyev "Boburshoh Fitrat talqinida" maqolasida aniqlik kiritgan³⁶⁹. Majmua nashr etilgan davrda Fitrat Istanbulda tahsilni davom ettirayotgan bo'lib, Fuod Ko'prulu, Mehmed Akif, Abdurashid Ibrohim kabi turk olimlari bilan uchrashgan, ular bilan fikr almashgan. "Milliy tatabbu'lar"da nashr etilgan Boburning she'rlaridan xabardor bo'lgan bo'lishi kerak. O'zR FASHI Qo'lyozmalar fondining toshbosmalar bo'limida Bobur she'rlari jamlangan bir qancha nashrlar mavjud. 8814 inventar raqami ostida saqlanayotgan katta hajmdagi nashrda Boburning she'rlari keltirilgan bo'lib, "Boburshohning she'rlari" sarlavhasi ostida berilgan. Biz yuqorida ta'kidlagan "Istanbul nashri" ayni shu nashr hisoblanadi. Toshbosmada Boburning she'rlari bilan birga "Volidiya" asari ham keltirilgan bo'lib, 1914 yilda nashr qilingan. Toshbosma tarkibida "Milliy tatabbu'lar" majmuasi, "Turk adabiyoti mansha'i", "Arznoma. Onado'lida turk madaniyati", "Kitobiyot" kabi asarlar keltirilgan. Toshbosma Fuod Ko'prulu asarlaridan tarkib topgan. Bobur she'rlari toshbosmaning turli o'rinlarida keladi. 235-256-bet, 308-246-bet, 465-480-betgacha Bobur she'rlari keltirilsa, oradagi sahifalarda yuqorida keltirilgan asarlar berilgan. Asarlar ketma-ketlikda avval g'azal, undan keyin masnaviy, ruboiy, muammolar keltirilgan. Faqat "Volidiya" asari nashrning so'nggi qismida keltirilgan. "Boburshoh she'rlari" qismi Boburning "Topmadim" radifli g'azali bilan boshlanadi. Fitrat majmuasidagi matnlar ham aynan shu g'azal bilan boshlangan. Ikki manbada ham g'azal va ruboiylar ketma-ketligi bir xil bo'lib, ularga tartib raqam qo'yilmagan. Manbalar matni, baytlar, misralar ketma-ketligi, so'zlarning o'qilishida farqli jihatlar aniqlanmadi.

³⁶⁹ Болтабоев Х. Бобуршох Фитрат талкинида / Мумтоз сўз кадри. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 127.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" uchun Bobur g'azallarini tanlab olayotganda, dastlab tayanch manbalar sifatida A.N.Samoylovich nashriga asoslangan. Keyinroq undagi tartib buzilgani va to'la emasligi anglashilgach, g'azalni Rampur qo'lyozmasi asosida chop ettirilgan "Istanbul nashri" dan olgani ma'lum bo'ladi. Majmuadagi matnlarni turli manbalardan olib to'ldirganidan anglashiladiki, Fitratning qo'lida Bobur "Devon"ining birorta qo'lyozma nusxasi bo'lmagan. Chunki Fitratning qo'lida agar Bobur "Devon"i bo'lganida, birinchidan, o'zi bu haqda biror qaydni keltirgan bo'lardi, ikkinchidan esa, A.N.Samoylovich va Fuod Ko'prulu nashrlaridan tanlab olish natijasida o'z majmuasini "to'ldirib" o'tirmay, to'g'ridan to'g'ri qo'lyozma manbaga murojaat etgan bo'lar edi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat o'z davrining yirik matnshunos va manbashunosi sifatida noyob qo'lyozmalarni ilm ahli va xalqqa tanishtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Xalq qo'lida saqlanayotgan noyob manbalarni olib ketilishini oldini olish maqsadida manbalar xususida maqola tayyorlab, nashr qildirgan. Va natijada bir qancha mumtoz asarlarimizning qo'lyozma nusxalari olib qolingani. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" va Poshshoxo'janing "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" asarlarining qo'lyozma nusxalari shular jumlasidandir.

Fitrat maqolalarida qadim davr adabiyoti manbalari. Fitrat qadimgi davr manbalari – O'rxun-Yenisey bitiktoshlari, "Chistoni (y) Elig beining hikoyasi" borasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan. O'rxun-Yenisey bitiktoshlari "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasining "feodallik davri adabiyoti" qismidan o'rin olgan. Feodallik davri adabiyoti haqida Fitrat shunday yozadi: *"Bu davrning dostonlari voqealarni har vaqt katta feodallar tegrasida yurguzib, shu munosabat bilan ularni maxtaydirlar"*³⁷⁰. Olim feodallik davrining ilk namunasi sifatida berilayotgan O'rxun-Yenisey bitiktoshlaridan biri "Kultegin" yodnomasidan parcha keltirib, uning sababini quyidagicha izohlaydi: "Bu davrning bizga eson-omon kelgan eng burung'i namunasi Yenisey O'rxunda topilgan toshbitiklaridirkim, eng muhimlari milodiy oltinchi asrda ulug' bir davlat qurg'an Tukyut turklarining sakkizinchi asrdagi

³⁷⁰ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т., 2013. – Б. 32.

xonlari Bilka qoon bilan uning inisi Kulteginning yodnomalaridir. Men bu kitobda feodalliq davrining birinchi namunasi etib, “Kultegin” yodnomasidan bir bo‘lagini xulosa qilib oldim³⁷¹. Demak, “Kultegin” yodnomasini boshqa bitiktoshlarga nisbatan muhimroq deb bilgan. Majmuada keltirilgan parchalar u qadar katta hajmga ega bo‘lmasa-da, toshbitikning asl mohiyatini ochib beruvchi matnlar tanlab olingan. Bugungi kunda O‘rxun-Yenisey yodgorliklari turli manbalarda nashr etilgani ma’lum. O‘rxun-Yenisey yozuvidagi yodgorliklar qadimgi turkiy adabiyotning alohida bir qatlami sifatida turkiyshunoslikda, o‘zbek adabiyotida nisbatan kam o‘rganilgan. Adabiyotshunos olim N.Rahmonovning toshbitiklar matni borasidagi izlanishlari bu soha rivojida jiddiy tadqiqot bo‘ldi.³⁷² Fitrat qadimgi turkiy yodnomalarni xalq og‘zaki ijodi namunalari bilan bog‘lab o‘rgangan. Chunki olim xalq eposlariga turkiy yodnomalar bilan bir zaminda vujudga kelgan adabiyot sifatida qaraydi. Epos zahiridagi syujet, badiiy tasvir vositalarining ishlatilishi yodnomalarda ham aks etgan. Ulardagi tasvir yo‘sini ham bir-biriga yaqin. O‘rxun-Yenisey obidalari tadqiqotchilari bu o‘xshashlikni an’anaviy 3 qismdan iborat bo‘lgan bayon qilish usuli bilan bog‘lab tushuntiradilar. Ular: boshlanma, voqealar rivoji (mazmun taraqqiyoti) va tugallanmadan iborat³⁷³. Bu xususiyat turkiy yodnomalarning o‘zida aks etgan. “Kultegin” (731 y.), “Bilga xoqon” (735 y.), “To‘nyuqo‘q” (716 y.) yodnomalaridagi bu xususiyatni ilk marta olimlar V.Tomson, P.Melioranskiy va P.Falyov aniqlagan edilar. P.Melioranskiy “Kultegin” yodnomasiga bag‘ishlangan asarida “yodnomalardagi ko‘tarinki ruh eposlar mahsulidir”, degan fikrni aytgan. Bunday tasvir matnda quyidagicha o‘z aksini topgan: *Uza kök tangri asra yag‘yz yar qilyintuqta akin arsa kisi og‘ly qilyintmyis. Kisi og‘lynta uza achum apam Bomyin qag‘an, Istami qag‘an olurmys. Olurypan, turk bodumyn alin, torusin tuta birmis, itu birmis* (Yuqorida ko‘k osmon, ostida qoramtil er qiling‘anda ikisi aro odam bolasi paydo bo‘lg‘an Odam bolasida ulug‘ bobom Bumin xoqon Istami xoqon bo‘lg‘an ekan. Bo‘lib turk qavmining elini, qonunini tutib

³⁷¹ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I-жилд(Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т., 2013. – Б. 32.

³⁷² Рахмонов Н. Ўрхун-Енисей ёдноmalari ва туркий эпослар: Фил.фан.д-ри ... дисс. – Т., 1991. – 293 б.

³⁷³ Masalan, I.V.Stebleva.

yaxshilatib borg'an)³⁷⁴. Bu matnda osmonning hamda insoniyatning yaratilishi – *boshlanish*, Bo'min va Istami xoqonlar faoliyati – *voqealar rivoji* va qonun-qoidalarga rioya qilish *tugallan*madir.

Kultegin bitiktoshi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism kichik bitik, ikkinchi qism ulug' bitikdir. Fitrat o'z majmuasida "Kultegin" bitiktoshining ulug' bitik qismidagi qahramon jasoratiga e'tibor beradi. "Kultegin" bitiktoshi 1889-yilda buyuk turkiyshunos olim N.M.Yadrinsev tomonidan topilgan. Qalinligi 41 sm, balandligi 3 m 15 sm, kengligi tub qismida 1 m 24 sm bo'lib, yuqoriga qarab torayib borgan. Ulug' bitikning boshlanish qismini *madh* deb aytish mumkin. Chunki bu qismda turkiy xoqonlar, ularning jasorati madh etiladi. Xususan, Bumin va Istami xoqonlar madhiga keng o'rin ajratilgan. Olim majmuada ulug' bitikdan namunalar keltirar ekan, ularning tarjimasini ham berib o'tgan. Fitrat majmuani tuzgan paytida O'rxun-Yenisey bitiktoshlari xususida adabiy jamoatchilik ma'lumotga ega emas edi. Bu davrda o'zbek tilida yozilgan bitiktoshlarga tegishli biror maqolani ham uchratmaymiz. Shuning uchun olim majmuada bitiktoshlarning transkripsion shaklini emas, faqat matndan parcha berib, uning mazmunini bayon qilish bilan cheklanadi. Fitrat o'z majmuasini ilmiy asar sifatida emas, keng ommaga mo'ljallangan to'plam tarzida tuzgani sababli undan badiiy asar sifatida namunalar keltiradi.

Majmuada keltirilgan namunalar ulug' bitikning boshlanishidan izchil davom etgan matnlar emas, balki toshbitikning turli o'rinlaridan yig'ib olingan parchalardir. Ularning boshlanishi ulug' bitikning boshlang'ich ikki namunasi, keyingilari o'n birinchi va o'n ikkinchi parchalardir. Parchalarning tarjimasi boshqa manbalardagi tarjimalardan keskin farq qilmaydi. Matnlardagi tarjimalar ma'no jihatdan farq qilmasa-da, so'zlarning qo'llanishida juz'iy tafovutlar uchraydi. Tadqiqotchi A.Abdurahmonov "Turkiy adabiyotning qadimgi davri" asarida matnni she'riy shaklda tarjima qilgan³⁷⁵. Prof. N.Rahmonovning

³⁷⁴ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т., 2013. – Б.35

³⁷⁵ Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди, 2005.

“Ruhiyatdagi nur murodi”³⁷⁶, Gʻ.Abdurahmonov, A.Rustamovning “Qadimgi turkiy til”³⁷⁷ qoʻllanmalarida “Kultegin” bitiktoshining tarjimasini oʻzaro bir xil. Biroq bu tarjimalar bilan Fitrat majmuasida keltirilgan tarjimalar oʻrtasida biroz farq bor. Xususan, “*boshi borni egib, taʼzim qildirdi, tizzasi borni choʻkkaladi*” jummalari Fitratning majmuasida “*boshliqni buktirgan, tiralikni choʻktirgan*” shaklida berilgan. Koʻrinadiki, Fitrat bitiktoshlarni soʻzma-soʻz emas, balki erkin tarjima qilgan. “*Oqangim qogʻon buncha qirq ortugʻi yati yoʻli sulamish, yigirmi soʻngu soʻngumish*”. Tarjimasini: *Otam xoqon shuncha 47 yoʻla qoʻshun tortib, yigirma yoʻla urushgan*”³⁷⁸. Fitrat matn tarjimasiga ijodiy yondashib, ularning badiiyligini koʻrsatishga harakat qilgan. Buning bilan cheklanmagan olim ular uchun maxsus lugʻat tuzgan va soʻzboshida parchalarning qisman tahlilini bergan.

Oʻrxun-Yenisey obidalaridan keyingi namuna sifatida “Chistoni (y) Elig begining hikoyasi” asaridan parcha keltiradi. Hikoya janrida yozilgan ushbu asarning yozilishi xususida olim “Oʻzbek adabiyoti namunalari”ning soʻzboshisida maʼlumot bergan. Unga koʻra, “chistoni” soʻzidagi *ch*, *s* orasida unli (choʻzgʻi) boʻlmaganligi bois bu soʻzni qanday oʻqilishi nomaʼlum. Bu hikoyani ilmiy muomalaga kiritgan fon Laquq bu soʻzni “chastoni” deb oʻqigan. Olimning oʻzi esa bu soʻzning oʻqilishi noaniq boʻlganligi bois *ch* va *s* harflari qanday yozilgan boʻlsa, ularni ayni shu shaklda beradi. Fitrat majmuada hikoyaning topilishi haqida maʼlumot berib, 1902-yildan boshlab Sharqiy Turkistonga olmon mustashriqlari tomonidan Hut, fon Laquq, Ishteyn kabi olimlar rahbarligidagi ilmiy ekspeditsiya paytida topilganini maʼlum qiladi. Bu manba Sharqiy Turkiston hududidan bir qancha rasmlar, naqshlar, uygʻur yozuvida bitilgan qoʻlyozmalar bilan birga topilgan va ular Germaniyaga olib ketilgan. Bugungi kunda ular Olmoniyadagi kutubxona va muzeylarda saqlanmoqda. Qoʻlyozmaning mazmun-mohiyati diniy asarlarga yaqinroq turadi. “Bu qoʻlyozu(v)larning hammasi tekshirilmagan boʻlsa ham, koʻbraki buddizm ham, moniyliqqa oid diniy asarlar, duolardan iborat ekani

³⁷⁶ Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ наشريёти мероси, 2002.

³⁷⁷ Абдурахмонов Г. Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

³⁷⁸ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд (Нашрга тайёрловчи О.Ҳамроева) – Т., 2013. – Б.35.

gumon qilinadi”³⁷⁹. Chuqurroq o‘rganmoqchi bo‘lganimiz “Chistoni(y) Elig begining hikoyasi” fon Laquq tomonidan o‘qilib, nashr ettirilgan, keyinchalik usmonlichaga ko‘chirilgan. Hikoya VIII asrdan keyin yaratilgani belgilangan. Bu masalani aniqlashtirish uchun Fitrat kichik tadqiqot olib borgan. Asar matni va tilini O‘rxun-Yenisey yodgorliklari tili bilan solishtirgan. Qiyoslash natijasida hikoyaning tili toshbitiklar tiliga nisbatan yengilligi aniqlangan. Shunga asoslanib, olim hikoyani VIII-IX asrga oid deb belgilagan.

“Chistoni(y) Elig begining hikoyasi”ning syujeti, ro‘y bergan voqealari tizimida qabilaviy muhit aks etgani uchun olim asarni qabilaviy davr adabiyotining nodir namunasi deb baholaydi. Hikoyaning qisqa voqeasi shunday: bir qabilaga o‘lat tushadi, o‘lat sababchilari ajinalar ekani aniqlanadi. Qabila boshlig‘i o‘z xalqini undan qutqarish, ajinalarni yo‘q qilish maqsadida jangga otlanadi. Voqealar rivoji jarayonida qabila boshlig‘i va ajinalar o‘rtasida bahs-munozaralar ham bo‘lib o‘tadi. Ajinalar tasviri mohirona chizilgan bo‘lib, ularning tashqi qiyofasi orqali ichki dunyosining qanday ekanligi ifoda qilingan³⁸⁰.

Ul yima³⁸¹ yaklar Ul ajinalar insonlarning etin
yalinguq³⁸² laming atin eyu, qanin yeb, qonin ichib, ichaklarin o‘z
ichib, bag‘or suqlarin atuz³⁸³ laringa gavgdalariga o‘rab olar erdilar.
yo‘rga yurlar arti.

Qo‘rqg‘u-tak ko‘rk, mangiz Qo‘rqg‘u-dek chiroy, yuz tutib
tutubyov-laq qatig‘³⁸⁴ unin juda-yam qattig‘ tovish bilan
qiyqirusu³⁸⁵ dirzul, bodruq³⁸⁶ qichqirishib, yaroqlarini
eliglarinta tutub qap-qara, ulug‘, qo‘llarig‘a olib, gavgdalarini
baduk tog‘ - tak atuzinunayu³⁸⁷ o‘t yuqorilatib, o‘t tushli qop-qora,
ulug‘, buyuk tog‘-dek u muzdaki
sochlarini eginiga tushurub og‘uli

³⁷⁹ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева) – Т., 2013. – Б.11.

³⁸⁰ Matndagi so‘zlar izohi - Fitratniki.

³⁸¹ Yima – yana. Qov – “Devoni lug‘at”da yaqin ma‘nosida “qib” bor.

³⁸² Yalinguq – inson.

³⁸³ Atuz – gavgda.

³⁸⁴ Ovlaq so‘zi “yomon” ma‘nosida bo‘lsa ham “qattig‘” so‘zi bilan kelganda shuning “oshirma”si bo‘lg‘anini “Devoni lug‘at” yozadir.

³⁸⁵ “Qiyqiris‘hu” bo‘lmasun?

³⁸⁶ Dirzul, bodruq – anglayolmadim. Aroq ekani ma‘lum.

³⁸⁷ Unayu – ko‘tarib. Undur so‘zidandir.

o'ngluk³⁸⁸ eshin³⁸⁹ sochlarin angin- yilon gavdasi bilan surunib,
larinta³⁹⁰ tushurub, og'ulug' yilanina yalqovlanib yaqin tog' boshida(?)
turlarin itinib³⁹¹ yaranib³⁹² qov³⁹³ yurar edi.
boltir soyu yuriyur arti.

Hikoyadagi voqealar jarayonida ajinalar qabila boshlig'ining yolg'izligini ko'rib turli so'zlar bilan haqorat qiladilar. Dushmanni yolg'iz deb mensimaslik holati boshqa folklor matnlaridagi kabi ushbu asarda ham aks etgan:

Ay, kimsan? Naguluk kattu
o'zung uk bizning ustun oltin
tov³⁹⁴ tashimizga yuqi bo'lg'ali
kalting?!

*Ay, kimsan? Yolg'uz o'zing
bizning kuchli ost-ust
tishlarimizga yo'q bo'lmoq
uchun qanday kelding?!*

Qabila boshlig'ining tasviri orqali biz uni qanchalik kuchli, o'z xalqini asrash uchun har narsaga qodir shaxs sifatida tasavvur qilamiz.

Oni ko'rup chistoni elig bagi
yurakin qatrunub to'ngalar³⁹⁵ bak
tak "Kishotrik yaklar"³⁹⁶ mangiz
manglab³⁹⁷ qo'rqinjsiz, ayanjsiz
ko'nglin ul yaklar orasinta kirub bordi.

*Ani ko'rub Chistoni Elining
begi yuragin berk tutib
yo'lbarlar begi kabi.....
yuzini tinchlab qo'rqusiz,
ayashsiz ko'ngul bilan ul aji-
nalar orasig'a kirib bordi.*

Qabila boshlig'i ajinalar boshlig'ini bir ko'tarishda halok qilganini ko'rgan ajinalar bekni mazax qilganligi noto'g'ri ekanini tushunib, yalina boshlaydilar. Chistoni(y) Elig begini madh qilishga tushadilar:

O'tru chistoni Elikbak bor kuchin
o'nturub, tulukin sakriyu, borip "Uru-
muki" otlig' yakning tupusintaki
sochin torta tutup qilichin ura
ko'turub boshin bichg'ali urup.

*So'ngra chistoni Elikbek bor
kuchini undirib to'la sakrab
bordi-da "Uru muki" atalg'an bir
ajinani, tepasidagi sochidan,*

³⁸⁸ O'ng – tus, rang.

³⁸⁹ Eshin – "Devoni lug'at"da umuz – bilka ma'nosida "ushun" so'zi bor, shunga ko'ra ma'no berdim.

³⁹⁰ Angin – bizning "egin" deganimiz bo'lsa kerak.

³⁹¹ Itinib – surunib.

³⁹² Yaranib – yalqovlanib. ("Devoni lug'ot" j.2, b. 254)

³⁹³ Qov – "Devoni lug'at"da yaqin ma'nosida "qib" bor.

³⁹⁴ Tov – kuchli, kuch.

³⁹⁵ To'nga – yo'lbar.

³⁹⁶ Kishotrik yaklar – anglashimag'ani uchun o'zbekcha o'rni bo'sh qoldirildi.

³⁹⁷ Manglab – yaxshilab. ("Devoni lug'ot" j.3 b. 299.)

*tutib qilichin na'ra bilan ko'tarib
boshini to'g'ramoq uchun urgan.*

Anta o'q ul yaklar chistoniyl elikning
kuchin, ko'suning cho'g'in (tovish)
yali (nin) qutin, quvin ko'rub ortuqroq
qo'rqtilar.

O'zilarin o'surup elig bagiga
inchatip tedilar:

Yalinguqlarning arsloni, eliklar,
baklarning qut tangrisi – o, “Yarla-
qanchuhi ko'ngul o'rtip ko'ngulugin
suzkil”.

*Xuddi shunda ul ajinalar
chistoniyl elikning kuchini
quvatini, qichqirishni,
olovini, baxtini, davlatini
ko'rub ortuqcha qo'rqdilar.*

*Tovishlarini past chiqarib
elik bekka shunday dedilar:
Insonlarning arsloni, bek-
larning baxt tangrisi o.....*

Fitrat “O‘zbek adabiyoti namunalari” majmuasida hikoyaning asl matnini keltirish bilan birga, nasriy bayonini ham berib o‘tadi. Hikoya tarjimasi olimning o‘ziga tegishli bo‘lib, matndagi tushunarsiz, izohtalab so‘zlarning ma‘nosi, izohlari havolalarda berilgan. Fitrat so‘zlarning ma‘nolarini topishda izohlanayotgan so‘zning boshqa turkiy manbalardagi shakllari, asl mohiyatni anglashga harakat qiladi³⁹⁸.

Fitratning ilmi bade’ oid qarashlari. Mumtoz adabiyotda ijodkorning mahorati nimani tasvirlagini bilan emas, qanday tasvirlagani bilan o‘lchangan. Demakki, ijodkorning mahorati uning tasvir uslubi bilan bog‘liq. Abdurauf Fitrat mumtoz poetika ilmining bilimdoni sifatida aruz, mumtoz qofiyaning nazariy asoslarini o‘rganish barobarida ilmi bade’ va uning badiiy adabiyotdagi o‘rni masalasida ham o‘z pozitsiyasidan kelib chiqqan holda nazariy fikrlarini, xulosalarini taqdim etgan. Olimning “Adabiyot qoidolari” darsligida badiiy san’atlar va ularning badiiy matndagi ishtiroki ijodkor uslubining xususiy holi sifatida keltiriladi. Fitrat badiiy san’atlarni ijodkorning tasvir uslubi ekanligini ta’kidlab, sifatlash, o‘xshatish, istiora, kinoya, majoz, jonlantirish, so‘rash, mubolag‘a, undash, qarshilik, qaytish, kesish, burilish kabi tasvir vositalarini baytlar asosida tushuntiradi³⁹⁹. Agar e’tibor qilinsa, Fitrat badiiy san’atlarni nomlashda

³⁹⁸ Хамроева О. XX аср бошлари матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни. Монография. – Т.: Академнашр. 2019. – Б.78.

³⁹⁹ Фитрат. Адабиёт қондалари. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т. Маънавият. 2006. – Б. 50-67.

turkiy soʻzlarning ishlatilishiga alohida eʼtibor qaratgan, arabiy, forsiy nomlar oʻrniga xususiyatidan kelib chiqqan holda alohida nomlashni afzal koʻrgan, ularning taʼrifini berishda ham soddalikdan foydalangan. Badiiy sanʼatlarning imkoniyatini ochib berish maqsadida mumtoz ijodkorlar baytlari va shu bilan birgalikda zamondosh ijodkorlar ijodiga ham murojaat qilgan.

Olim sifatlash badiiy tasvir vositasining oʻziga xos xususiyatini izohlar ekan, *“tasvir etmak istaganingiz bir narsaning suratini koʻz oldiga keltirmak uchun u narsaning suratlarini, hollarini qatorlab tizish”* sifatlashning asosini tashkil qilishini taʼkidlaydi. Namuna sifatida oʻz ijodidan bayt keltiradi:

Kuchsiz, titrak, oppoq, kichik tomchilar

Turmay, tinmay tuproq uzra yogʻadir.

Baytdagi tomchining *kuchsiz, titrak, oppoq, kichik* sifatlari kitobxon koʻz oldida tomchining tasvirini chizib beradi. Tomchining *turmay, tinmay* yogʻish tasviri esa tomchilar shiddatini koʻz oldingizda gavdalantiradi.

Ilmi badeʼga oid arabiy, forsiy va turkiy risolalarda tashbihning izohi uning toʻrt unsuri bilan birgalikda tushuntiriladi, izohlanadi. Dastlab Qurʼon oyatlari va hadislardagi jumlar asosida tashbihning imkoniyatlari ochib berilsa, keyinchalik badiiy matndagi oʻzgarishlari, tatbigʻi borasida munosabat bildiriladi. Risolalarda tashbihning taʼrifiga keng oʻrin ajratilgan boʻlib, risola mualliflari tashbihning imkoniyatlarini oʻz davrida yaratilgan badiiy matnlardagi ishtiroki asosida taʼriflashadi. Fitrat ham *“Adabiyot qoidalari”* asarida shu anʼanani davom ettiradi, yaʼni bu tasvir vositalarini turkiy tildagi imkoniyati asosida ularga taʼrif beradi, izohlaydi. Avvalo, Fitrat tashbihni oʻxshatish atamasi bilan almashtiradi. oʻxshatishning toʻrt unsurini juda oson yoʻl bilan tushuntiradi: oʻxshagan (Ahmat), oʻxshatilgan (arslon), oʻxshatish qaydi (kabi, -dek...), oʻxshash (boturdir).

Arslonday yurakli,

Togʻ kabi gavdasi,

Olovdek soʻzi,

Temir oʻxshash qoʻli,

Koʻzgu singari koʻngli bordir.

Fitrat ushbu she'riy parchadagi tashbihni bir jumla holida keltirib, tashbih unsurlarining ishtiroki mohiyatga qay darajada ta'sir ko'rsatishini ko'rsatib beradi.

Ahmad arslon kabi boturdir. Ushbu gapdagi o'xshatishda to'rtala unsur ham: o'xshagan, o'xshatilgan, o'xshatish qaydi, o'xshash ham ishtirok etgan. *Ahmad botirlikda arslondir.* Bu jumlada esa o'xshatish qaydi ishtirok etmagan. *Ahmad arslon kabidir.* Ushbu gapda esa o'xshashi yo'q. *Ahmad arslondir.* E'tibor qilinsa, bu gapdagi o'xshatishda o'xshash ham, o'xshatish qaydi ham ishtirok etmagan. Tabiiyki, bu to'rt shakldagi o'xshatishlarning mazmunida etarlicha farqli jihatlar ko'zga tashlanadi. Fitrat bular orasida to'rtinchi holat, ya'ni o'xshashi va o'xshatish qaydi ishtirok etmagan shakllarning mazmuniy darajasi kuchliroq ekanligini ta'kidlaydi. Olim o'xshatish chiroyli chiqishi uchun zo'raki, yasama o'xshatishlardan qochish kerakligini aytadi. Bu borada Komil Xorazmiy va Navoiyning baytlariga murojaat qilib, ulardagi o'xshatishlarni inson ta'bini xira qiluvchi ekanligiga ishora qiladi.

Alifdek tuz qad-u nundek qoshing hijronidin har dam,
Tafakkur birla gah nundir qadim, gah o'ylakim yodur.

Jonbaxsh la'ling ustida ul xoli hindularmudur,

Yo chashmai hayvon uza zog' siyah mu(g')larmidur?

Fitratning tahliliga ko'ra Komil Xorazmiy tomonidan ta'riflangan yor qadining "alif"ga, qoshini "nun"ga, og'zini buloqqa, xolini qarg'aga o'xshatilishi odam tabiatini xira qiladi. Navoiyning

Ermas uchuq, shakarga yopishmas chibin biri,

Iki labim bila oni olsam dudog'ingdan.

baytidagi o'xshatish ham Fitrat tomonidan ijobiy baholanmaydi. Olim o'xshatish tabiiy shaklda tasvirlanishini, insonda noqulaylik tug'dirmasligi kerakligini asos sifatida keltiradi.

Fitrat tasviriy vositalar orasida istioraga keng to'xtaladi. Istioraga "bir so'zning o'z ma'nosidan boshqa bir ma'no uchun ishlatilmog'i" deya ta'rif beradi. Ma'lumki, istioraning asosini ham o'xshatish tashkil qiladi. Biroq istiora o'xshatishdan farqli o'laroq unda tashbih unsurlaridan: o'xshatilgan va o'xshamish ishtirok etmaydi. Fitrat bu ikki unurning ishlatilishiga ko'ra ikki turini farqlaydi: *ochiq istiora* va *yopiq istiora*. Ochiq, ko'rinib turgan istiorada o'xshamish o'rnida

o'xshatilmish ishtirok etadi. Fitrat ochiq istiorani ko'rsatish maqsadida "U shayton bilan mening hech ishim yo'q" gapini namuna sifatida keltiradi. E'tibor berilsa, gapda o'xshamish ham, o'xshatilmish ham ishtirok etgan. Yopiq istiorada o'xshatilgan o'rniga o'xshagan qatnashadi va o'xshatilmishga ishora qilinadi.

Borliqning chokini so'kma,

Kel, emdi "yashnab" o'saylik.

misralaridagi *shamol* insonga o'xshatilgan, ya'ni insonga ishora qilingan.

Fitrat izohlagan bu tasvir uslublari nafaqat she'riy asarlarda, balki nasriy asarlarda ham ko'zga tashlanadi. Olim o'xshatish, istiorani zamondosh ijodkorlarning nasriy asarlaridan ham qidiradi. Cho'lponning "Qor qo'ynida lola", Saydalining "Tabiatda bahor" parchalaridagi tasviriy vositalarni birma-bir tahlil qiladi.

Fitrat tashxis nomi ostida keltiriladigan badiiy san'atni jonlantirish atamasi ostida keltiradi, Elbek va Cho'lponning she'rlaridan olingan parchalar orqali jonlantirishning barmoq vaznidagi imkoniyatlarini ochib berishga harakat qiladi.

Bir zamon ko'klarga qanot qoqqan bu,

Sevgili, muhtasham haybatli bino.

Yemrilish soatin kutganday bo'lub,

Ko'runur ko'zga qayg'ulig'ina.

Elbekning ushbu she'riy parchasida haybatli binoga qanot qoqish imkoniyati berilgan, binoga tegishli bo'lmagan xususiyat orqali unga jon ato qilinishi jonlantirishni yuzaga keltirgan. Fitrat shu o'rinda "Layli va Majnun" dostonidagi bog'da Laylining oyog'i ostiga hushsiz yiqilgan Majnunning o'ziga kelganidan keyingi holatda unga bog'dagi gul, bulbul, yog'ochlarning qayg'udosh bo'lishi holati tasvirlangan parchalarni jonlantirishning go'zal namunasi sifatida taqdim etadi.

Bulbul boshi uzra nag'mapardoz,

Ahvolig'a navha aylab og'oz.

Gul holig'a chun nazora aylab,

Gulgun yaqosini pora aylab....

Ilmi badi'ga oid risolalarda tajohuli orif (bilib, bilmaslikka olish) san'ati Fitrat tomonidan so'rash nomi bilan keltiriladi.

Boqmas menga janona, ajab holat emasmu?

Bo'ldi yana begona, ajab holat emasmu? (Lutfiy)

Fitrat murojaatdan iborat nido san'atini undash atamasi ostida keltirib, tuyg'ular junbushga kelgan paytdagi "qichqirib undash" bu tasviriy vositaga asos bo'lishini ta'kidlaydi.

Ey zoli zamona, dod, faryod,
Atfoling'a necha zulfi bedod.

Bu haynikim halok etarsan,

O'z bag'ring erurki, chok etarsan.

misralaridagi murojaat "Ey zoli zamona"ga qaratilgan, demak, misradagi bu birikma undash san'atiga asos bo'lgan.

"Adabiyot qoidolari"da tazod – qarshilantirish, ruju' – qaytish nomlari ostida keltiriladi. Ularning ta'rifi va tahlil namunalari dastlab Fitratning o'z zamondoshlari ijodidan, so'ngra mumtoz adabiyot namunalaridan keltirilgan parchalar asosida tushuntiriladi. Olim qarshilantirish san'atini izohlar ekan, dastlab Botu ijodiga murojaat etadi, misralardagi o'zaro qarama-qarshi so'zlarni birma-bir ko'rsatadi⁴⁰⁰.

Yorug'likni sevaturg'on bizning tinuq ko'nglimiz,

Qachong'acha qorong'ular ichra qolar bo'g'ulub.

Demak, ushbu baytdagi *yorug'lik* va *qorong'ulik* so'zlari qarshilantirishni shakllantirgan. Fitrat Botudan keyin Bobur ijodiga murojaat qiladi, baytlar asosida qarshilantirishning bayt mazmuniga ta'siri masalasini ko'rsatib beradi.

Olim ijodkor uslubining yorqinligi va jozibadorligini ta'minlab beruvchi uslubining xususiy vositasi sifatida kesish va burilish tasvir vositalarini keltiradi. Bu ikki tasvir vositasi ham ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi: kesish fikrni anglatishda so'z yetmayotganligi sabab ijodkor tomonidan tasvirni kesishga, to'xtatishga sabab bo'lsa, burish tasvirish uslubida ijodkor bir narsani tasvirlayotgan paytda tasvirni yoki maqsadni boshqa tomonga burishiga asoslanadi.

Ma'lumki, badiiy san'atlar dastlab Atoulloh Husayniy tomonidan ma'no yoki shakl birlamchililiga ko'ra uch turga bo'linadi: lafziy san'atlar, ma'noviy san'atlar, mushtarak san'atlar. Fitrat garchi "Adabiyot qoidolari" darsligida badiiy san'atlarni alohida turlarga ajratmagan bo'lsa-da, ma'noga ta'sir qiluvchi san'atlarni ijodkor uslubning xususiy jihatlari izohi bilan, lafziy san'atlarni esa so'z

⁴⁰⁰ Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – T.: Bookprint. 2023. – B.48

o'yinlari nomi bilan keltiradi. Olim risolada ularga nisbatan *san'at* so'zidan ko'ra *o'yin* so'zini ishlatish maqsadga muvofiq bo'lishini ta'kidlaydi. Bu so'z o'yinlari arab-eron adabiyoti ta'sirida shakllangan bo'lib, Fitrat fors shoirlari va o'zbek chig'atoy shoirlari ijodidagi bu o'yinlarning qo'llanishi borasida o'zining ilmiy xulosalarini taqdim qiladi. Bu xulosalar qiyos natijasida keltirilgan bo'lib, olimning ta'kidlashicha, fors adabiyotida yasama so'z o'yinlarini ishlatishni urf qilgan fors shoirlari bu xususida maxsus asarlar yozishgan, o'zbek-chig'atoy shoirlari esa fors shoirlari darajasiga erisha olmagan. Olim bu kabi so'z o'yinlarini adabiyot va she'r uchun foydasi yo'qligini ta'kidlaydi, bu kabi so'z o'yinlariga hayotini bag'ishlagan shoirlarga nisbatan o'z adabiy iste'dodlarini "tekinga sovurib qo'yganlar" deb ta'rif beradi. Xususan, olim ta'rix san'ati haqida ijobiy munosabat bildirmaydi. Olim, tug'ilish bilan bog'liq, madrasa, saroy, hovuz kabilarning qurilishiga bag'ishlab katta-katta shoirlarning ta'rix yozganliklarini qoralaydi. Fitrat fikriga ko'ra, bu kabi so'z o'yinlarining adabiyot bilan, she'r bilan munosabati yo'q. Demakki, olim ijodkor uslubining betakrorligini mazmun bilan bog'liqlikda ko'rgan. Ma'no va mazmunga aloqasi bo'lmagan shakliy jihatlarga e'tibor qaratmagan.

Fitrat so'z o'yinlari sifatida tajnis, laff va nashr, saj', ta'rix va muammo san'atida ishtirokidagi baytlardan namunalar keltiradi, so'z o'yinining imkoniyatini ochib beradi. Olim saj' xususida to'xtalganda, saj'ning tarixiy ildizlariga nazar tashlaydi. Saj'ning arab adabiyotida Qur'oni karim oyati bilan bog'liq holda izohlanganligini ta'kidlaydi. Keyinchalik fors adabiyoti va fors adabiyoti ta'siri natijasida turkiy adabiyotga kirib kelganini asoslaydi, Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari va Amir Umarxon "Devon"ining muvqaddima qismidagi parchalarni keltiradi, jumlar so'ngidagi qofiyalarga e'tibor qaratadi. Olim arab-fors sochmalaridagi saj'li yozish bizning uslubimizni buzishini ta'kidlaydi. Asarni boshdan-oyoq saj'li shaklda yozish emas, ba'zi o'rinlardagina qofiyali jummalarni keltirish maqbul ekanligini ta'kidlab, "Alpomish" dostonidan keltirilgan parchalarni namuna sifatida keltiradi. Fitrat xalq dostonlaridagi bu ana'anani ijobiy baholaydi.

Fitrat yirik adabiyotshunos olim sifatida mumtoz ijodkorlar asarlari va ularning manbalari, matniy xususiyati va shu bilan birgalikda badiiy

matnlarning poetik tahlili borasida jiddiy tadqiqotlar olib borgan. Mumtoz shoirlar ijodini tahlil qilishda, ularning poetik mahoratini ochib berishda poetika ilmining bilimdoni sifatida ularning vazniy xususiyati, qofiya tizimi, badiiyatiga alohida e'tibor qaratgan, shu asosda badiiyat ilmiga oid ilmiy xulosalarini ham taqdim qilgan.

Fitrat tadqiqotlarida milliy she'r tizimi. Badiiy adabiyot, tur va janrlar va ularning nazariy qoidolari va imkoniyatlari xususida, davriy takomili va tadriji borasida juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Bu tadqiqot xulosalari, janriy mutatsiya va variantlilik hodisalari badiiy ijodning doimiy harakatda ekanligini ko'rsatadi. Mumtoz adabiyot an'analari aruz vazni va mumtoz she'r shaklining o'ziga xos xususiyatlari davrlar osha adabiy ta'sir sabab o'z o'rnini barmoq vazni va shu asosdagi she'r shakllariga bo'shatib berdi. She'r ta'rif va uning imkoniyatlari borasidagi qarashlar o'zgardi. Bu masalalar Fitrat tadqiqotlaridagi yetakchi mavzu bo'lib, olimning milliy she'r tizimi va uning mumtoz she'r tizimidagi farqli jihatlari borasidagi ilmiy-nazariy qarashlari bugungi kun adabiyotshunosligida ham muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, mumtoz she'r uchun mazmun bilan bir qatorda shaklning o'ni katta. Xususan, mumtoz lirik janrlar vazn va qofiya imkoniyatlariga qarab turlarga ajratilgan. Poetika ilmida lirika uchun vazn, qofiya va badiiy san'atlarning ishtiroki, ularning kamchiliksiz qo'llanishi asosiy shartlardan sanalgan. XX asr boshlariga kelib bu nazariya o'zgarishga yuz tuta bordi. Fitrat milliy she'r tizimi xususida to'xtalar ekan, vazni va qofiyasiga ega parchalarni she'r deb atash "madrasalardan qolgan yanglish fikr" ekanligini ta'kidlaydi. Faqat qofiya va vaznning ishtiroki she'rni shakllantirolmasligini So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asaridan olingan parchalar orqali ifodalab beradi.

Yozildi forsiy til birla maktub,

Aqida tu, furug'u qurbi mahbub.

Onikim ko'rdilar turkiy yoronlar,

Dedilar gar duo qilsa eranlar.

Bitilsa turkiy til birla aqida,

Ko'ngullar bo'lsa ondin oromida.

Masnaviy shaklida yozilgan ushbu parchalarda vazn va qofiya imkoniyatlari yetarlicha ochib berilgan bo'lsa-da, biroq bu she'riy parchadagi mazmun ma'lumot berish, xabar berish vazifasini bajargan. Olimning fikriga ko'ra, bu tizmalarga "she'r" maqomini berish to'g'ri emas, ularni shunchaki nazm parchasi deyish to'g'ri bo'ladi. Fitrat she'r uchun vazn va qofiyaning daxli yo'qligini, vazni va qofiyasi bo'la turib she'r bo'la olmagan parchalar bo'lgani kabi vazn va qofiyasiz she'r parchalari borligiga ishora qiladi. Ma'lumki, mumtoz adabiy parchalarda vazn va qofiya she'rning asosiy unsuri sanalgan, demak, Fitrat vazn va qofiyasiz she'r sifatida mumtoz matnlarni emas, Cho'lponning sochma shaklida yozilgan "Kleopatra" she'riga murojaat etadi.

Oydin kechalarda sirli Nilning bo'ylarida uzun etaklaringizni
Maysalar, gullar ustidan sudrab yurub, yangi
Ochilg'an, vafo hidli nilufar chechagi uzubsan.
O'zingni yelpib turg'uchi qo'lg'a chechakning fazilatlaridan
Gapirganingni eshitdim.

Ko'rinib turibdiki, Fitrat tizmani she'r bo'lishi uchun alohida mezonlarni talab qiladi. Olim vazn va qofiyasi mavjud tizma she'r bo'lishi uchun unda lirikaga xos tuyg'u va ta'sir yuki bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Voqeaning bayonidan tashkil topgan vazn va qofiyali parchalarda bunday xususiyat yo'q, demakki, garchi vazn va qofiyasi bo'lsa-da, mohiyatan ta'sir kuchiga ega bo'lgan tizmalarga nisbatan "she'r" maqomini berish to'g'ri bo'ladi. Bu holat "she'r" talabi uchun shakldan ko'ra mazmun va tasvir uslubini asosiy mezon sifatida belgilaganini ko'rsatadi.

Fitrat mumtoz she'r tuzilishi, aruz vaznining ilmiy-nazariy qoidalari borasida jiddiy tadqiqotlar olib borish barobarida o'z davri uchun yangi vazn sifatida qayta kirib kelgan barmoq vazni imkoniyatlari va ayni vaznda ijod qiluvchi zamondosh shoirlarning ijod mahsullari borasida ham yetarlicha izlanishlar olib borgan, she'riy parchalarni tahlilga tortgan. Olim barmoq vazni xususida to'xtalar ekan, bu vaznning asosi bo'g'inlar soni ekanligini ta'kidlaydi. Aruz vaznidagi hijo imkoniyatlari bilan barmoq vaznidagi bo'g'in imkoniyatlari teng kela olmasligini, barmoq vaznidagi she'rda bo'g'inlarning cho'ziq yoki qisqaligi emas, ularning soni muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib, odatda misralardagi bo'g'inlar sonining miqdori teng bo'lishiga ishora qiladi. Fitrat "Adabiyot

qoidalarini” asarida milliy she’r tizimi, barmoq vazni xususida to’xtalganda, Cho’lpon, Botu ijodiga ko’p bora murojaat qiladi, Botuning barmoq vazni qonuniyatlari asosida yozilgan she’rlarini tahlilga tortadi⁴⁰¹.

Ko’nglumda bo’lg’an sevgi tamug’i:
Dardli ko’nglumning sevgan ozug’i,
Bu tamug’dagi olovlar so’nsa,
Tirikligimning so’nar yorug’i.

Keltirilgan she’rda har misradagi bo’g’inlar miqdori o’nni tashkil qiladi. Fitrat shu asosda bu she’rni o’nlik she’r shakli sifatida baholaydi. Barmoq vaznidagi ritmik birliklardan biri sifatida turoq keltiriladiki, Fitrat turoqni misralar o’rtasidagi to’xtam sifatida baholaydi.

Ko’nglumda bo’lg’an / sevgi tamug’i: 5+5
Dardli ko’nglumning / sevgan ozug’i, 5+5
Bu tamug’dagi / olovlar so’nsa, 5+5
Tirikligimning / so’nar yorug’i. 5+5

Demak, yuqoridagi she’r 5+5 shaklida o’nlik tizmada yozilgan. Fitrat barmoq vaznidagi she’r to’rtlikdan o’n oltilikka shaklda yozilishini ta’kidlaydi, har biriga namunalar keltiradi:

O’lgan kelmas, 4
O’chqon yonmas 4 (El so’zi)

Xalq og’zaki ijodi namunasi sifatida keltirilgan ushbu she’riy parcha misralaridagi bo’g’inlar miqdori 4 ta, shu bois bu she’r shakli to’rtlik shakl sifatida keltiriladi.

Fitrat keltirilgan she’riy parchalar orqali turoqlanish, ularning o’rni har doim ham o’zaro mutanosib bo’lavermasligini, bu esa she’r shaklining turli shakllarini yuzaga keltirishi mumkinligini ko’rish mumkin. Xususan, olim yettilik she’r shakli namunasi sifatida Cho’lponning she’riga murojaat etadi. Cho’lpon yettilikning ikki turini aralashtirgan holda murakkab, og’ir vazn asosida she’r yozganini ta’kidlaydi. Bu murakkablik ikki shakl turoqlarining o’zaro mutanosib kelmaganligida ko’zga tashlanadi.

Men kuchli – menda isyon, 3+4
Men to’lqun – menda tug’yon, 3+4
Ko’pururman – tosharman. 4+3

⁴⁰¹ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т. Маънавият. 2006. – Б. 25

Bu holat faqatgina yettilik she'r shaklida emas, balki barmoq vaznining yettilikdan keyingi o'n oltilik she'r shakllarida ham ko'zga tashlanadi. Baytlar o'zaro mustaqil turoqlanishga ega bo'lishi she'r ohangdorligini oshiradi.

Otimdir o'g'uz – bilinglar ayon, 5+5

Nomimdir Xusrav – bilinglar yaqin. 5+5

Erka malak – achchig'lanmam senga, 4+6

Uchursang-da – ko'kka yurak kulin. 4+6 (Fitrat)

Fitrat barmoq vaznining o'n ikkilik shakli xususida to'xtalganda, Ahmad Yassaviy hikmatlari, ikkiliklariga murojaat etadi, misralararo turoqlanishdagi o'ziga xoslik xalq og'zaki ijodi namunalariga yaqin ohangdorlikka sabab bo'lganini ta'kidlaydi.

So'zum qattig' – tilim achchig' – o'zim zolim, 4+4+4

G'arib jonim – sarf aylaysan – yo'qdur holim. 4+4+4

Barmoq vaznidagi o'n to'rtlik va o'n oltilik she'r shakli og'ir, yettilik va sakkizlik turoqlanishga ega bo'lgani uchun kamroq uchraydi. Fitrat bu holatga alohida e'tibor qaratadi, "uqtirish" izohi ostida buning sababini ko'rsatadi. O'n to'rtlik she'r shakli 7+7 turoqlanish shakliga ega bo'lgani bois alohida misra shaklida berish imkoniyatini beradi, o'n to'rtlik she'r shaklida esa 8+8 turoqlanish sakkizlik she'r shaklini eslatadi. Shu bois bu ikki she'r shaklidagi namunalar u qadar ko'p emas.

Gash etdim tog'-u tuzlari – ko'rdim ajoyib qizlari, 8+8

Bizning yerning kanizlari – hur ila g'ilmon mani zor. 8+8

Fitrat aruz vazni kabi barmoqdagi bu shakliy qoidalar ijodkor ilhomini "bo'g'moq"dan boshqa foyda bermasligini ta'kidlaydi. Olim vazniy kenglik istagan ijodkorlar bu kabi turoqlanishlarga u qadar e'tibor bermasligi ularning ilhomiy holati ekanligini to'g'ri anglaydi va shoirlarning bu tanlovini ma'qullaydi. Bu esa Fitrat qoliplarga bog'lanib qolmagan erkin ijodkor ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat barmoq she'r tizimi va uning qonuniyatlarini chuqur anglagan va tahlil yo'nalishini to'g'ri tanlay olgan.

3. Otajon Hoshimning adabiy-tanqidiy qarashlari

Otajon Hoshim o'z davri adabiy faoliyatining faol a'zosi sifatida adabiy jarayon bilan bog'liq bir qancha asarlar va maqolalarda adabiy-

tanqidiy qarashlarini taqdim qilgan. 30-yillarda shaxsga sig'inish qurboni bo'lgan davlat arbobi Otajon Hoshim⁴⁰²ning til masalasi, proletariat adabiyoti, folklorizm masalalari bilan bir qatorda adabiyot tarixi, chig'atoy adabiyoti haqidagi zamona mafkurasi ta'siri ostida bo'lsa-da, kichik, umumtavsif ko'rinishdagi maqolalari davr adabiy jarayonida o'z o'rniga ega edi.

Otajon Hoshimning adabiy merosi risola, darslik, maqola va taqrizlardan iborat bo'lib, u qadar yirik hajmga ega emas⁴⁰³. Olimlarning ta'kidlashiga ko'ra, Otajon Hoshim tadqiqotlarida yoritilgan masala, o'rganilgan ilmiy muammolarni shartli ravishda quyidagi turlarga bo'lib o'rganish mumkin:

1. *Til masalasi*. Otajon Hoshim adabiy jarayonning faol a'zosi, ishtirokchisi sifatida bu jarayonga bevosita aralashgan. Olim tadqiqotlaridagi asosiy mavzulardan biri – til masalasi. Olimning *“O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari haqida”*, *“O'zbek adabiy tili va uning imlosi haqida”* nomli yirik tadqiqotlarida imlo masalasi jiddiy tanqidiy ruhda ko'rib chiqilgan.

2. *Proletariat adabiyoti*. Otajon Hoshimning 50 dan ortiq tezislarining aksariyati proletariat adabiyotiga bag'ishlangan bo'lib, olimning o'zi ta'kidlaganidek, tadqiqotlarining xulosasi siyosiy-sotsiologik tahlil asosiga qurilgan (*“O'zbek proletar adabiyoti uchun kurashmoq kerak”*, *“O'zbek sho'ro adabiyotida proletar dunyoga qarashini egallash hamda undagi kasalliklar va chet ta'sirlar bilan kurashish masalalari”*, *“O'zbek proletar adabiyoti uchun kurashning bir necha masalalari”* kabi maqolalari). Olimning fikriga ko'ra, yangi adabiyotni, yangi yo'l, yangi uslubni ixtiro etish uchun eskilari tark etilmaydi, “eski badiiy merosni bilmaslik yoki uni butunlay inkor qilish natijasida ixtiro asoslik bo'lmaydi”⁴⁰⁴.

3. *Adabiyot tarixi*. Olim tadqiqotlari, maqolalari orasida adabiyot tarixi, chig'atoy adabiyoti masalalariga bag'ishlangan maqolalar ham mavjud. Bu maqolalarda proletariat adabiyoti, uning o'ziga xos

⁴⁰² Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Ahmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. – B.115.

⁴⁰³ Ёкубов И. Отажон Ҳошим адабий-танқидий фаолияти. Филология фанлари номзоди даражаси олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., 1993.

⁴⁰⁴ Отажон Ҳошим. Пролетар адабиёти ва адабий мерос// “Қизил қалам” мажмуаси. 1-китоб. Самарканд. 1928. – Б.9.

xususiyatlari chig'atoy adabiyotiga qiyoslangan holda taqdim qilingan. Olim ikki davr adabiyotining o'xshash va farqli jihatlarini qiyosiy o'rgangan. Uning adabiyot tarixiga bag'ishlangan maqolalari kichik hajmga ega bo'lsa-da, olimning ijodiy qiyofasini belgilashda prinsipial xarakterga ega⁴⁰⁵. "*Proletariat adabiyot va adabiy meros*", "*Adabiy meros va chig'atoy adabiyoti*" maqolalarida o'zbek adabiyoti tarixi masalalari yoritilgan, 1929-yilda e'lon qilingan "Jadid adabiyoti to'g'risida" maqolasida jadid adabiyotining muhim jihatlariga to'xtalinadi. Otajon Hoshimning Abdurauf Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasiga yozgan so'zboshisi ham uning bu borada yetarli darajada salohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Olim adabiyotni nafis san'at sifatida baholaydi. Shu sabab chig'atoy adabiyoti shoirlarini san'atkor shoirlar sifati bilan tilga oladi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy mahoratini yuqori darajadagi san'atkorlik sifatida e'tirof etadi⁴⁰⁶.

4. *Folklor adabiyoti*. Otajon Hoshim maqolalari orasida folklor adabiyoti, xalq dostonlari bilan bog'liq maqolalar va ularda ko'tarilgan ilmiy muammolar olimning ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog'liq qarash va qarorlarini aks ettirgan.

Otajon Hoshim sof olim, sof munaqqid, sof tadqiqotchi emas edi. U jamiyatning ijtimoiy hayotning faol vakili sifatida maqolalarida faqatgina ilmiy yechimni emas, siyosiy yechimni ham topishga da'vat qilgan shaxs edi⁴⁰⁷. Garchi Otajon Hoshim yechim borasida o'rta yo'lni tanlagan bo'lsa-da, o'z davri adabiy jarayoniga ta'sir ko'rsata olgan ijtimoiy faol inson edi.

4. Abdurahmon Sa'diyning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasiga oid darslik va maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari

XX asr boshlari adabiy hayoti bir qancha adabiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi: adabiyotga Sharqdan ko'ra G'arbning ta'siri oshdi, adabiy tur va janrlar o'zgardi, yangilandi, aruz vazni o'rniga barmoq,

⁴⁰⁵ Ёкубов И. Отажон Ҳошим адабий-танкидий фаолияти. Филология фанлари номзоди даражаси олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., 1993. – Б. 15.

⁴⁰⁶ Отажон Ҳошим. Адабий мерос ва чигатой адабиёти // Қизил Ўзбекистон. 1929. 16-июл.

⁴⁰⁷ Ёкубов И. Отажон Ҳошим адабий-танкидий фаолияти. Филология фанлари номзоди даражаси олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., 1993. – Б. 16.

sochmalar kirib keldi, obrazlar va shoirning ifoda uslubi yangilandi, she'rga munosabat o'zgardi. Shu natija o'laroq yangi adabiy muhit shakllandi va bu muhit, undagi adabiy asarlar qonuniyatini ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Abdurahmon Sa'diy o'z davrining ilg'or va yetakchi adabiyotshunosi sifatida mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyot, adabiyotshunoslik masalalari borasida matbuotda jiddiy chiqishlar qila boshladi. Olimning *"Yassaviy kim edi?"*, *"Imom G'azzoliy"*, *"Chig'atoy va o'zbek adabiyoti ham shoirlari"*, *"Rog'ib Isfahoniy"*, *"Forobiy"*, *"Adabiyot olimi va tanqidchi sifatida Alisher Navoiy"*, *"Navoiyning ijodiy yo'li va gumanistik ideali"*, *"Go'zal san'at dunyosi"* maqolalarida adabiyot tarixiga oid manbalar aniq ilmiy muammo kesimida chuqur tahlil qilingan.

Abdurahmon Sa'diyning *"Yassaviy kim edi?"* maqolasi Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi tadqiqiga bag'ishlangan muhim tadqiqotlardan biri sifatida muhim ahamiyatga ega⁴⁰⁸. Olim maqola orqali Ahmad Yassaviy hayoti, Yassaviy maktabi shoirlari, Yassaviy hikmatlarining mazmun-mohiyati, yaratilishi, Yassaviy hikmatlarining ta'sir doirasi, hikmatchilik an'anasi kabi ilmiy muammolarga yechim bergan. Maqolada Ahmad Yassaviyning umumturk shoiri ekanligi isbotlanadi. Yassaviyning *"Otam Ahmad, Turkistondir elim mening"* misralari uning aynan umumturk shoiri ekanligini dalillaydi. Yassaviy adabiy maktabi tasavvuf adabiyoti asosiga qurilgan bo'lib, Abdurahmon Sa'diy buni asketizmning (shariatsiz asketizm emas) go'zal namunasi sifatida baholaydi. Yassaviyni turk qavmlarining chin ma'nodagi haqiqiy, xalq klassik shoiri sifatida tanishtiradi. Yassaviy she'riyatiga eng to'g'ri bahoni beradi: *"Yassaviy Yaratilishning va Yaratg'uchining sifati va badihasi oldida maftunlik va vujudi mutlaq xayolining vahdati vujudi(pontaizm) she'riyatining qozonidir. Ul butun hayotni, butun saodatni ruhoniylar ishqda ko'radir, oning ishq ham Aflotun ishq kabidir"*. Abdurahmon Sa'diy Yassaviyni oddiy ibodat kishisi emas, boshqa mo'minlar ommasi kabi oddiy bir mo'min ham emas, Ibn Arabiy, G'azzoliylar singari hayotni, Xoliqni, o'zini, jannatni, jahannamni faqat o'z vijdonida, o'z ko'ngli ichida ko'rguchi *"bo'lak"* fikrida tamom foniylar inson ekanligini ta'kidlaydi. Uning ahvoloti, ruhiyati, e'tiqodi birlik va lomakon tushunchalari orqali ifodalanadi:

⁴⁰⁸ Abdurahmon Sa'diy. *Yassaviy kim edi?* // Inqilob. 1922. №5.

Chin dardlikka o'zim doru, o'zim darmon,
Ham oshiqmen, ham ma'shuqmen, o'zim jonon.
Ruhim aylabmen, Otam – Rahmon, zotim – Subhon,
Bir nazrda botinlarin safo qildim.

Abdurahmon Sa'diy Yassaviy hikmatlarining bosh mavzusi va obrazlar tizimi xususida to'xtalar ekan, Yassaviy yashagan davrning ijtimoiy ahvoli, nafsiga qul muftilar, eshonlarning e'tiqodiy muammolari, zamona nosozliklari, nodonlarning ko'payishi bilan bog'liq jarayon Yassaviy hikmatlari obrazlar tizimining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgani asoslanadi.

Mulla, mufti bo'lg'onlar, nohaq duo qilg'onlar,
Ul xumordek bo'lubon yuk ostida qolmishlar.
Harom yegan zolimlar, rishvat olib yeganlar,
O'z barmog'in tishlabon, qo'rqib turib qolmishlar.
Totlig'-totlig' yeganlar, turluk-turluk kiyganlar,
Oltin taxt qurg'onlar, tuproq osti qolmishlar.

Yassaviy hikmatlardagi muhim mavzulardan biri – nodonlik va nodonlarning ahvoli, ularning jamiyatga yetkazgan zarari. Yassaviy hikmatlarida shoir nodonlardan yer ostiga qochib kirganini ko'p bora takrorlar ekan, nodon bilan o'tgan umrini "nori saqar"ga o'xshatadi. Hikmatlari orqali Yassaviyning nodonlarga munosabati ochiq ko'rinadi.

Avval, oxir xo'blar ketdi, qoldim yolg'iz,
Nodonlardin eshitmadim bir yaxshi so'z.
Dono ketdi, nodon qoldi, yedim afsus,
Yo'lni tobmay, hayron bo'lub qoldim mano,

Abdurahmon Sa'diy maqolada Yassaviy hikmatlarining shakl xususiyatlarini ham o'rganadi. Olimning fikriga ko'ra, Yassaviy she'r maktabida vazn, qofiya ta'siriga tushib, ma'noga salbiy ta'sir ko'rsatish xususiyati mavjud emas, shu bilan birga bu maktab she'rlarida vaznsizlik va qofiyasizlik ham yo'q. Vazn va qofiya shoirning istagiga bog'liq holda ma'noni berishda tabiiylikdan tug'iladi. Olim shu xususiyatlarni asos qilib, Yassaviy maktabi she'rlarini lirik (yurakchilik) she'rlar sifatida baholaydi.

Maqolada Yassaviyning turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan hissasiga alohida urg'u beriladi. Abdurahmon Sa'diy turkiy tilning forsiy til bilan kurashayotgan davrida turkiy tilga ustunlik bergan dastlabki shoir Navoiy emas, aynan Yassaviy ekanligini shoir hikmatlarining turkona

uslubini orqali isbotlab beradi. Navoiyni esa bu yoʻldagi ikkinchi shoir sifatida keltiradi.

Abdurahmon Saʼdiyning “Yassaviy kim edi?” maqolasida koʻtarilgan ilmiy muammolardan yana biri Yassaviy sheʼr maktabining taʼsiri masalasi. Olim chigʻatoy adabiy tilining shakllanishida Alisher Navoiyning taʼsiri sezilsa, totor adabiy tili va totor sheʼr maktabining shakllanishida Yassaviy va Sulaymon Boqirgʻoniyning katta hisssasi borligini taʼkidlaydi.

Abdurahmon Saʼdiy Yassaviy va Yassaviy maktabi shoirlari, sheʼr maktabi tili, uslubi, mavzu mundariyasi, obrazlar tizimi borasida jiddiy tadqiqotlar yaratilishi kerakligini, bu ilmidagi muhim vazifalardan biri ekanligini xulosaviy fikr sifatida keltiradi.

XX asr boshlari adabiyotshunosligida asr boshlari matbuotidagi aksar maqolalar badiiy adabiyot tushunchasi, badiiy asarlar xususiyatlari, sanoye nafisa bilan bogʻliq muammolarga bagʻishlangan. Mahmudxoʻja Behbudiy, Abdulla Avloniy singari Abdurahmon Saʼdiy ham sanoyeʼ nafisa xususida “Goʻzal sanʼatlar” maqolasini eʼlon qildi⁴⁰⁹. Ushbu maqola Abdurahmon Saʼdiyning boshqa maqolalaridan farqli umumyoʻnalishda tanishtiruv vazifasini bajaruvchi maqolalar sirasiga kiradi. Olim dastlab sanʼat tushunchasiga oydinlik kiritadi. Sanʼatni ilohiy kashfiyot deb biluvchilar va axloqiy ong ifodasi deb sanovchilarning yondashuv usullariga eʼtibor qaratadi. Har ikki yondashuvning ham oʻz asoslari borligi taʼkidlanib, sanʼatning taqliddan iboratligi sanʼat turlari misolida ochib beriladi, shu asosda sanʼat xususida eng tugal va asosli taʼrif taqdim etiladi: sanʼat ruhan ajib bir lazzat va badeʼ bir hayajon qoʻzgʻatishdan iborat.

XX asr boshlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodi borasida juda koʻp tadqiqotlar yaratilgan. Aksar tadqiqotlar umumtavsifda boʻlib, yuqorida taʼkidlaganimizdek, shoirni xalqqa tanitish munosabati bilan yozilgan. Bu tadqiqotlar orasida Abdurahmon Saʼdiyning “*Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy*” maqolasi ilmiyligi, tahlil va tanqidning mukammalligi jihatidan jiddiy tadqiqotlardan biri sanaladi⁴¹⁰. Olimning ushbu maqolasida ilmiy muammo dissertatsion tadqiqotning ilk namunasi sifatida Kirish, Asosiy qism, Xulosa tarkibiy

⁴⁰⁹ Abdurahmon Saʼdiy. Goʻzal sanʼatlar // Inqilob. 1922. № 14-fevral.

⁴¹⁰ Abdurahmon Saʼdiy. Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati. 1938. № 11-12.

qismlarga bo'lingan holda ochib berilgan. Yirik hajmli maqolaning Kirish qismida Navoiyning buyuk shoir, adabiyotshunos, tanqidchi, faylasuf, fan va adabiyot homiysi ekanligi va asarlari xususida umumiy ma'lumotlar keltirilsa, Asosiy qismda har bir asarining mazmun-mohiyati, adabiyot va adabiyotshunoslik tarixidagi ahamiyati borasida tahliliy fikrlar taqdim etiladi. Olim Navoiy "Xamsa"sini Navoiyning shoirlik sifatidagi dohiyona qobiliyatining qimmatbaho mevasi sifatida ta'riflar ekan, "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mezon ul-avzon", "Majolis un-nafois" asarlari yuksak darajadagi olimona salohiyatning amaliy natijasi ekanligini asoslaydi.

Maqolada Navoiyning turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan hissasiga alohida urg'u beriladi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida forsiy va turkiy til qiyosi, turkiy til imkoniyatlarining kengligi ilmiy jihatdan asoslansa, "Majolis un-nafois" tazkirasida temuriylar saroyidagi adabiy jarayon va adabiy muhitdagi turkiy tilga e'tibor masalasi shoirlarning adabiy jarayondagi ishtiroki asosida amaliy jihatdan ko'rsatib beriladi. Olim Navoiyning "Xamsa" yozishdan murodi aynan turkiy tilning mavqeyini ko'tarish bilan bog'liqligini

Men turkcha boshlabon rivoyat,
Qildim bu fasonani hikoyat.
Kim shuhrati chun change to'lg'ay,
Turkiy ila dog'i bahra olg'ay

misralari orqali ochib beradi. "Mezon ul-vzon" asari turkiy adabiyotdagi poetika ilmining tarkibiy qismi – aruzga bag'ishlangan dastlabki manba sifatida e'tirof etilar ekan, bu asarda ham Navoiy vazn imkoniyatlarini fors va turkiy adabiyotni solishtirgan holda taqdim qilganini, shu asosda turkiy til va adabiyot imkoniyatlari ochib berishni maqsad qilgani ta'kidlanadi. Maqolada "Adabiyot olimi va tanqidchi sifatida Navoiyning adabiy harakatdagi rahbarligi" sarlavhali qismda Navoiyning Husayn Boyqaro saroyidagi adabiy harakatga boshchilik qilgani yoritiladi. Abdurahmon Sa'diy Navoiyning saroydagi adabiy muhitga rahbarlik qilishi quyidagi adabiy jarayonlarning shakllanishiga asos bo'lganini ta'kidlaydi:

1. Eron, fors adabiyoti namunalari o'rganildi: Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz, Jaloliddin Rumiy)

2. Adabiy suhbatlar tashkil etildi;

3. Navoiy tomonidan san'at va adabiyot masalalariga oid har xil tarixiy va nazariy ma'lumotlar berildi: shoirlar asarlari tanqiddan o'tkazildi.

Olim Navoiyning adabiy jarayonga rahbarlik faoliyati xususida "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi tarjimayi holga yuzlanadi: *O'ttiz yildan ortuq va qirq yilga yaqindirki, Xuroson mulki fasl va kamolot ahllariga ega bo'lushi jihatidan olamdagi mamlakatlarning ulug' Misri, buyuk madaniy bir joyidir. Shu mamlakatning butun tizmachilari, shirin so'zli shoirlari, o'zlariga izzat qilish lozim bo'lgan so'z ustalari har tilda yozganlarini hammasini bu faqirning suhbatlariga yetkizib, bu zaifning oldidan o'tkazar ham asarlarini tuzatish va o'rgatishni iltimos qilar edilar. Eslariga tushurilgan ahamiyatli fikrlarni insof yuzasidan e'tirof qilar edilar. Ba'zilar taqdim qilingan fikr va masalahlarga rozi bo'lmasalar, shu haqda dalillar keltirar edim. Ular shunga qanoatlanib, fikr va mulohazalarimni qabul qilar, o'zlarini menga shogird hisoblar, ham mendan mamnun bo'lib ketar edilar*⁴¹.

Abdurahmon Sa'diy Jomiy va Navoiy o'rtasidagi ijodiy hamkorlik masalasiga to'xtaladi, bu munosabat adabiy jarayonning asosi vazifasini bajarishini ta'kidlaydi.

Maqolaning "Navoiyning o'zbek adabiy tilini nazariy asoslandirib berishi" sarlavhali qismida Navoiyni o'zbek adabiy tilini yaratgan, adabiyotshunos olim sifatida esa turkiy tilning nazariy asoslarini asoslab berganligini isbotlashga harakat qiladi. "Muhokamat ul-lug'atayn", "Majolis un-nafois", "Lison ut-tayr" asarlaridagi nasriy va nazmiy parchalar orqali Navoiyning bu yo'ldagi xizmatlarini ko'rsatib beradi. Navoiy o'zi yashab turgan jamiyat va adabiy muhitidagi turkiy tilga e'tiborga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lgan. Maqolada Navoiyning tanqidiy munosabati 2 alohida yo'nalishda aks etgani tasniflanadi:

1. Fors tilida yozib, o'zbek tilida hech narsa yozmaslik, yoza olmaslik;

2. Turkiy tilda xalqni qiziqтира olmaydigan, badiiy jihatdan sayoz, yaroqsiz, bemaza narsalar yozish.

⁴¹ Abdurahmon Sa'diy, Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy// O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1938. № 11-12.

Abdurahmon Sa'diy Navoiyning ushbu ikki yondashuvini "Majolis un-nafois" tazkirasida shoirlarga bo'lgan munosabatida aks etishini ta'kidlar ekan, bu yondashuv tazkiraning asos tamal toshi – shoirning tasnif tamoyiliga tayanib tuzilganini ko'rsatadi.

Maqolaning "Muhokama"ning ba'zi xarakterli isbotlari" sarlavhali qismda fors va turkiy til imkoniyatlarini solishtirgan o'rinlarga e'tibor qaratadi: turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beruvchi ma'noviy bo'yoqdor fe'l izohlari, turkiy adabiyotga xos bo'lgan tuyuq janrining forsiy adabiyotda mavjud emasligi, turkiy tilning omonimlik xususiyati kabi masalalarga to'xtaladi. Maqolaning "Adabiyot bilimiga oid masalalarda Navoiyning nazariy fikrlari" qismida Navoiyning adabiyot nazariyasiga oid muayyan va prinsipial qarashlari borligi ochib beriladi. Navoiy adabiyotning ijtimoiy vazifasini aniq belgilab beradi, bu vazifa shoir dostonlarida to'liq aks etgani, o'z vazifasini to'laqonli bajara olgani ta'kidlanadi:

Deganimni ulusga marg'ub et,
Yozganimni ko'ngulga mahbub et.
Xalqqa zebi tark ayla muni,
O'qug'ang'a muborak ayla muni.
Yaxshilik birla bo'lsaki, shoye',
Bo'lmagay ranj va mehnatim zoye'...

Navoiy o'z asarlarini xalq og'zaki ijodidan ozuqa olgan holda yaratdi. O'zi ham asarlar yaratishda folklor adabiyotiga murojaat qilishni tavsiya qildi. Maqolaning "Arab-fors adabiyot nazariyasi ham Navoiy" qismida olim Navoiyni yunon adabiyot nazariyasidan foydalanib, maydonga keltirgan arab-fors adabiyot nazariyasini chuqur egallagan adabiyotshunos sifatida baholaydi. Olimning fikriga ko'ra, Navoiyning adabiyot va uning ijtimoiy vazifasi, ijod metodi, mundarijasi va shakl masalalarida, shoirning ijod jarayoni haqidagi fikrlarni arab-fors adabiyoti nazariyasi bilan qiyoslasak, Navoiy fikrlarida ulardan farqli va ularga qaraganda ancha chuqur nazariy qarashlari mavjudligi ko'zga tashlanadi. Abdurahmon Sa'diy Navoiyning prinsipial qarashlarini arab-fors olimlari qarashlaridan farq qilishini asoslashga harakat qiladi, buni bir necha jihatlar bilan ochib beradi.

Arab-fors olimlari obyekt tadqiqida shaklni birinchi o'ringa qo'ysalar, Navoiy mundarija, ya'ni mazmunni tekshirishning asosi

sifatida ko'rsatadi. Badiiy ijodning asosiy nuqtasi mazmunning belgilanishi va ishlanishida bo'lib, Navoiy fikriga ko'ra, asar shu asosda tartiblanishi va shunga muvofiq, mazmun talabi bo'yicha keyingi bosqichga – shaklning tanlanishiga o'tilishi kerak. Abdurahmon Sa'diy arab-fors adabiyotshunoslaridagi ilmiy tadqiq uslubini tasdiqlash maqsadida Ibn Xaldunning "Muqaddima"sidagi ma'lumotlarni dalil sifatida keltiradi: *"Tizma va sochmada so'z san'ati (badiiy ijod) ma'noga oid emas. Balki, so'zlarning shakllanishiga oid. Ma'no shunga (so'zlarning shakllanishiga) ergashadi. Ma'no emas, so'z asldir... Nutq - u, so'zlardan iborat. Ammo ma'no ko'ngildagi narsa bo'lib, u har kimda bor. Har fikr egasi u ma'nolarni o'zi istaganicha aylantira beradi. Bu san'atga muhtoj emas. Ammo uni ifoda uchun gap tuzish, bu - san'atga oid. Bu ma'noning qolibi kabidir"*⁴¹². Olim Navoiy bu borada umuman boshqacha fikrda ekanligini keltiradi. Navoiyning fikriga ko'ra, tizmada ham (sochmada bo'lgani kabi) asl – ma'nodir. Uning shakli (surati) qanday bo'lsa ham, asllik – ma'noda. Ma'nosi qiziqarli, sevimli bo'lmagan tizma (she'r) yaxshi tizma emas. Ma'nosi bilan birga shakli ham yaxshi bo'lgan tizmada ma'no yana ham ko'ngilni o'ziga qattiq tortuvchi va bog'lovchi bo'ladi. Fikrlar qiyosi shuni ko'rsatadiki, Navoiy shakl va mazmun munosabati, badiiy ijod mohiyati borasida arab-fors adabiyotidagi formalizm – shaklchilikka qarshi bo'lgan. Navoiy prinsipi Abdurahmon Sa'diy tomonidan yuqori saviyadagi to'g'ri qarash sifatida baholangan.

Abdurahmon Sa'diy maqolaning "Navoiy tanqidining metodologik va estetik ba'zi asosli momentlari" qismida shoirning adabiy-tanqidiy qarashlari – ilmiy-metodik uslubini ilmiy-nazariy qonuniyatlar asosida ochib bergan. Shuni alohida e'tirof etish kerakki, Abdurahmon Sa'diyning bu tadqiqi ayni yo'nalishda navoiyshunoslikdagi dastlabki ilmiy-tadqiqot sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan asosiy manba shoirning "Majolis un-nafois" tazkirasi bo'lib, Abdurahmon Sa'diy tazkiradagi ma'lumotlarga suyanib, fikr bildiradi. Olimning fikriga ko'ra, Navoiy shoirlar tarjimai holi va psixologik xususiyatlari bilan birga ularning ijodiy merosi va she'riy parchalarini ham sinchiklab tekshirgan. Navoiy shoirlar haqidagi ma'lumotlarni berishda o'z zamonida tarqalgan

⁴¹² Abdurahmon Sa'diy. Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy// O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1938. №11-12. – B.94.

yaxshi yoki yomon, to'g'ri yoki noto'g'ri xabarlar ta'siriga berilmagan, barcha ma'lumotlarni chuqur tekshirib, asosli ma'lumotlarni taqdim qilgan.

Abdurahmon Sa'diy maqolada Navoiyning adabiy-estetik qarashlari sifatida adabiyot nazariyasiga oid adabiy tushunchalar va ularning adabiy jarayondagi ishtiroki, ahamiyati, taraqqiyoti borasida chuqur tahliliy xulosalarni taqdim etadi:

1. *Adabiyotning ijtimoiy vazifasi;*
2. *Badiiy obraz, obrazli fikrlar;*
3. *Badiiy uslub;*
4. *Adabiy tur: nasr va nazm;*
5. *So'zning kayfiyati;*
6. *Tip;*
7. *Hajv, mutoyiba.*

Olim Navoiyning adabiyotning ijtimoiy vazifasi, badiiy obrazning asardagi yuki, obrazli fikrlash, asar uslubi, badiiy uslub masalasi, adabiy tur va janrlar, nasr va nazmning farqli jihatlarini, so'zning maqomoti, kayfiyati, obraz – tip, asar mohiyati, hajv va mutoyibaning badiiy asardagi ahamiyati borasida bildirgan fikrlarining "Majolis un-nafois" tazkirasidagi shoirlar asarlariga bildirgan munosabati asosida tizimlashtiradi. Ba'zi o'rinlarda Navoiy bilan bahsga kirishadi, Navoiyning fikrlariga qo'shilmaydi. Masalan, Abdurahmon Sa'diy Navoiy davrida dramaturgiyaning mavjud emasligini, ijodkorlarning dramada ijod qilmaganliklari sababini islom dini bilan bog'lab tushuntiradi. Islom dinida musiqa va hajvga cheklov borligi sabab bu adabiy turda asarlar yaratilmagani, dramaga nisbatan eng past janr sifatida munosabatda bo'lingani asoslanadi. Garchi dramatik turning shakliyl qoliplariga to'liq javob bermasa ham, bu davrda uning dastlabki elementlari aks etgan asarlar mavjud edi. Abdurahmon Sa'diy hajv, hazil-mutoyibaga yo'g'rilgan dramatik harakatlar aks etgan asarlarni bu janr namunasi sifatida baholar ekan, hatto Navoiy ham bunday asarlarni to'g'ri, haqqoniy baholay olmaganini ta'kidlaydi. Abdulvosi'ga berilgan tanqidiy munosabat asosida tasdiqlaydi: "Ko'rulib turibdiki, Abdulvosi'ning shunday dramatik harakatlariga Navoiy juda ehtiyot (soqliq) bilan qaraydi ham ularga keragicha (drama harakatiga san'atcha qarash nuqtayi nazaridan) baho bermagan ko'rinadi. (Navoiyning yozishiga qaraganda, bu shoir juda yaxshi va zo'r

qobiliyatli dramaturg va artist bo'lganga o'xshaydi). Uning dramatik harakatlari Navoiy tomonidan tentaklik muomalasi kabi yoki qiziqchilikdangina iborat bir narsa kabi qabul qilinadi. To'g'ri, Navoiy uning harakatlarini "shirin iztiroblar" deb sifatlaydi va shuning o'zi bilan dramatik harakatlarga san'at bo'lushi nuqtayi nazaridan asosan va mohiyatan yomon qaramaganini ko'rsatadi. Lekin hamon unday harakatlarni faqat bir qiziqchilik uchungina ishlanaturgan bir narsa deb anglash darajasidan yuqoriga ko'tarilolmaydi"⁴¹³.

Abdurahmon Sa'diyning "Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy" maqolasi shoir tarjimai holi, asarlari, ijtimoiy, adabiy va ilmiy faoliyati xususida yaratilgan jiddiy, ilmiy asosga ega yirik tadqiqot sifatida o'zidan keyingi davrlarda yaratilgan ilmiy risola, tadqiqot, majmua, xrestomatiyalar uchun muhim manba vazifasini bajargan.

Abdurahmon Sa'diy ilmiy merosi tarkiban nafaqat adabiyot tarixi, balki adabiyot nazariyasiga oid yirik tadqiqot, darslik, maqolalardan iborat. Olimning bu borasidagi eng muhim qadami "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligini yaratishi bo'ldi. Darslik o'z davri uchun adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan mukammal manba sifatida o'zbek adabiyotshunosligida muhim ahamiyatga ega⁴¹⁴. Shu jihatdan Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligini o'ziga xos jihatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Olimning adabiyotshunoslik, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid borasidagi fikrlari shunchaki fikrlar emas, yillar davomida o'rganilgan, tadqiq etilgan tadqiqotlarning xulosaviy qismidir. Olimning adabiy tahlil borasidagi 20 dan ortiq, adabiyot tarixiga oid 30 dan ortiq, adabiyot nazariyasiga oid 30 dan ortiq, adabiy tanqid borasidagi 30 ga yaqin, pedagogika oid 30 ga yaqin, tilshunoslikka oid 10 dan ortiq asarlari va maqolalari⁴¹⁵, ulardagi ilmiy-nazariy xulosalar darslikka asos bo'lganligi bu asar qiymatini ko'rsatib turibdi.

⁴¹³ Abdurahmon Sa'diy. Adabiyot olimi ham tanqidchi sifatida Mir Alisher Navoiy// O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1938. №11-12. – B.102.

⁴¹⁴ Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva) – T.: Bookprint. 2025.

⁴¹⁵ Mo'minova Nilufar Abduvahobovnaning "Abdurahmon Sa'diyning adabiyotshunoslik merosi" mavzusidagi dissertasiyaning so'nggi qismida Abdurahmon Sa'diyning bibliografik ko'rsatikichi e'lon qilgan. Qarang: Mo'minova N. A. "Abdurahmon Sa'diyning

2. Olim darslikdagi ma'lumotlarni taqdim etishda adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid 30 dan ortiq darslik, ensiklopediya, ma'ruzalar to'plami, lug'at va adabiyotshunoslik manbalaridan foydalangan:

- А.Шалыгин “Теория словесности” (1909)
- А.А.Потебня “Теоритическая поэтика”
- А.Н.Веселовский “Историческая поэтика” (1989)
- В.М. Фриче. “Новейшая европейская литература” (1900-1914)
- Б.А.Лезин. “Вопросы теории и психологии творчества” (1907)
- Бухорин. “Тарихий материализм назарияси”
- “Вопросы теории и психологии творчества”
- Ю. И. Айхенволд. “Силуэты русских писателей” (1908)
- “Литературная энциклопедия”, “Отражения личности” (1909)

kabi asarlardan Roman Osipovich Yakobson, Anatoliy Lunacharskiy, Vasiliy Adreyevich Jukovski, Vissarion Grigorevich Bilinskiy, Platon Mixailovich Milioranskiy, Aleksandr Nikoloyevich Samoylovich kabi G'arb olimlarining ilmiy-tanqidiy maqolalari va ilmiy-tarixiy asarlaridan; Mahmud Fuod Kupruluzoda, Shihob Sulaymon, Sulaymon Nazif kabi turk, totor olimlarining darslik, qo'llanmalaridan, Najim Osimbek ma'ruzalaridan, o'z davrining matbuot nashrlari: “Inqilob”, “Bilim o'chog'i” kabi jurnallari materiallaridan.

3. Darslikda qiyos uslubidan unumli foydalanilgan: o'zbek, qozoq, totor adabiyoti va mumtoz adabiyot: chig'atoy adabiyotidagi ijod mahsullari bilan birgalikda G'arb adabiyoti: rus, fransuz, ingliz, nemis adabiyotidagi badiiy asar namunalari tadqiqqa tortilgan. Bu orqali ma'lum nazariy qonuniyatlar va ulardagi o'ziga xoslik makon va zamon miqyosida o'rganilgan. Olimning bu uslubi o'zi ta'kidlaganidek, darslikni keng doirada o'rganish va foydalanish imkoniyatini oshiradi.

4. Olim mumtoz adabiyot namunalariidan ko'ra XX asr boshlarida ijod qilgan shoirlar ijodiga ko'p murojaat qilgan. Olimning o'zi e'tirof etganidek, bundan maqsad – o'z davri adabiyoti va adabiy jarayonni tanitish, bu xususda kengroq ma'lumot berish.

adabiyotshunoslik merosi”. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – T., 2002. – B. 143-148.

5. Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi shunchaki ilmiy-nazariy qoidalardan iborat bo'lmay, darslik tuzish maqsadidan kelib chiqqan holda uning amaliy natijasining tatbig'i aks etgan manba sifatida e'tiborga molik. Olim darslikda "Ish" sarlavhasi ostida o'quvchiga nazariy ko'nikmalarni amaliyotga tatbiq qilish imkonini beruvchi topshiriqlar beradi.

6. Darslik o'ziga xos tushuntirish prinsipi asosida tuzilgan: uzundan uzun nazariy qoidalar emas, nazariy qonuniyatlarning izohi va sharhiga keng o'rin ajratilgan. Adabiy jarayonda faol bo'lgan 100 dan ortiq asarlardan saralab, namunalar keltirilganki, bu esa olimning o'z davrining sinchi munaqqidi ekanligidan dalolat beradi.

7. Abdurahmon Sa'diy darslikdagi adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid ilmiy-nazariy qarashlarni mavjud manbalardan aynan keltirmaydi, ular bilan bahsga kirishadi, izohtalab o'rinlarni izohlaydi, yangi nazariy qonuniyatlarni, qarashlarni taqdim qiladi⁴¹⁶. Bu borada olimning omma adabiyotiga oid nazariy qoidalar haqidagi mulohazalari, vazn imkoniyatlarini tushuntirishdagi yangicha yondashuv: ritta-ta uslubi e'tiborga molik. Keyinchalik Fitrat "Adabiyot qoidalari" asarida aruz vazni imkoniyatlarining "childirma" uslubida ochib bergan edi.

Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligi yetti bobdan iborat bo'lib, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid ilmiy-nazariy ma'lumotlar tizimli ravishda berilgan:

Birinchi bob til istilohi, uning ma'naviy ko'lami izohiga bag'ishlangan bo'lib, tilning badiiy adabiyotdagi o'rni, ruhiyat ifodasidagi yuki, turli xalqlarning til xususiyatlari kabi masalalarga bag'ishlangan. Til taraqqiyoti, komillashishi inson ongining taraqqiyoti bilan, tildagi o'zgarishlar esa o'sha tilda so'zlashuvchi millatning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy rivojlanishi yoki aksincha tanazzulga yuz tutishi bilan bog'lanadi.

Ikkinchi bob "Tilda so'zlarning qo'llanishi ham uslub masalalari" deb nomlanib, tilda so'zlarning qo'llanish imkoniyatlari, tildagi so'zlarning uslubga ta'siri, so'zlardagi mohiyatning ko'chishi, ko'chim, istiora va kinoyaning o'ziga xos xususiyatlari, matndagi so'zlarning ko'chishi kabi masalalar xususida to'xtalinib, o'xshatishlarning yozma

⁴¹⁶ Hamroyeva O. Adabiyot nazariyasiga oid ilk darslik// Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. – T.: Bookprint. 2025. – B. 5.

va xalq og‘zaki ijodidagi o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy o‘rganiladi. Olim fikrni anglatishning ikki yo‘lini farqlaydi: to‘g‘ri anglatish va suratli anglatish, ya‘ni majoz vositasida. Suratli anglatishning 12 yo‘li taqdim qilinadi: so‘zlarning tub ma‘nolaridan ko‘chishlari, o‘xshatish, sifatlash, turtma (ta‘riz - kesatish), jonlantirish, mubolag‘a, qarshilantirish, takror, savol berish, nido, kesish, bilib, bilmaslikka olish. Shunisi ahamiyatliki, Abdurahmon Sa‘diy tilning ma‘no ko‘chish turlarini mohiyatidan kelib chiqqan holda ikkiga ajratadi: o‘xshashli ko‘chim va o‘xshashsiz ko‘chim. O‘xshashsiz ko‘chimga metanomiya va sinekdoxa ma‘no ko‘chish turlari, o‘xshashlik ko‘chimga esa metaforani kiritadi. Chindan-da metanomiya va sinekdoxa aloqadorlik va butun va qism munosabati asosida, metafora esa o‘xshatish asosida ko‘chadi. Olim o‘xshashlik ko‘chimni mayda bo‘laklarga bo‘lgan holda 14 qism asosida o‘rganadi, namunalar keltiradi. “1. Butun o‘rniga bo‘lak (parcha) yoki bo‘lak o‘rniga butun aytilur *“Bosh sog‘ bo‘lsa, mol topilur”*, *“Iki qo‘l qilg‘an ishni bir qo‘l qila olmas”* deganda butun o‘rniga bo‘lak aytilgandir. *Bosh, qo‘l* so‘zlari kabi.

2. Ko‘b o‘rniga aytilur: *shogird turmushi, maktab masalasi, o‘zbek adabiyoti “Ko‘zimda erta va kech bir yig‘in xayol ochilur” (Cho‘lpon) dushman qochdi* kabi”.

Darslikda o‘xshashlik asosida ma‘no ko‘chadigan holat istiora va ko‘chimga asos bo‘lishi va bu ikki turli hodisotlarning o‘xshash va farqli xususiyatlari badiiy parchalar asosida izohlanadi. Bu ikki hodisaning ishtiroki adabiy tur tanlamasligi Cho‘lpon, Elbek, Bot-u, Shokir Sulaymon kabi davrdosh va Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro, Muhammad Solih, Abdulla Avloniy kabi mumtoz shoirlar lirik parchalari bilan bir qatorda Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”, Fitratning “Chin sevish” kabi asarlari misolida isbotlanadi.

Ko‘ngil bog‘i sabz ekan-da, bilmay yurdim.

Umrin guli xazon bo‘ldi, emdi tuydim.

baytidagi *“ko‘ngil bog‘i”*, *“umrin guli”* kabi go‘zal istioralar,

Ko‘z yoshlarim oyog‘ingg‘a to‘karman.

misrasidagi o‘ziga xos qism orqali butunga asoslanilgan ma‘no ko‘chishi olim tomonidan sinchkovlik va badiiy tafakkur bilan tanlangan adabiy parchalardandir. Abdurahmon Sa‘diy ana shunday 100 dan ortiq badiiy parchalarni keltirar ekan, ulardagi ma‘no

ko'chimlarini topishni o'quvchiga havola qiladi. Bilamizki, tashbeh va istiora bir-biriga o'xshaydi. Ular o'rtasida nozik farqlanish bor: Abdurahmon Sa'diy mana shu farqni so'zning ingichkalashishi, noziklashishi, iqtisod qilinishda ko'radi va istioraga o'xshatishdan yuqori martaba beradi, o'xshatishdan ko'ra inson xayolotiga ortiqroq zavq berishini ta'kidlaydi. Olim o'xshatish yo'llari xususida to'xtalganda, moddiy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishi, moddiy narsaning ma'naviy narsaga o'xshatilishi, ma'naviy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishi kabi turlariga namunalar keltiradi. "*Yog'di o'q boshlarig'a yog'murdek (M.Solih)*" misrasida "o'q"ning "yomg'ir"ga o'xshatilishi moddiy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishiga, Cho'lponning mashhur "*Ko'nglim kabi yiqiq uylar, qishloqlar*" misrasidagi "uylar"ning "ko'ngil"ga o'xshatilishi moddiy narsaning ma'naviy narsaga o'xshatilishiga, "*Mening senga bo'lg'on muhabbatim mana bu dengiz kabi chuqur*" jumlasidagi "muhabbat"ning "dengiz"ga o'xshatilishi ma'naviy narsaning moddiy narsaga o'xshatilishiga namuna sifatida sodda va aniq tushuntirib berilgan. Darslikdagi sifatlash, ta'riz, jonlantirish, mubolag'a, qarshilantirish, takror, nido kabi badiiy tasvir vositalari ham shu shaklda batafsil izohlangan.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari"da "Tahrir uchun ma'lumot" sarlavhasi ostida *mavzu'* haqida batafsil ma'lumotlar keltiriladi. Ma'lum bir mavzu doirasida ijodiy ish yozish va tahrir ko'nikmasi, bir mavzuni tarkiban bo'lish usuli o'rgatiladi. Masalan, olim "*Yozg'i kech shaharda*" degan mavzusini tanlaydi, uni plan moddasi, ya'ni mavzu, mundarija va guruhlariga ajratib, ularni jamlab, yirik qismlarning ajratilmasini tuzadi:

- 1) *Quyosh botish oldida;*
- 2) *Quyosh botgach;*
- 3) *Kishilarda kechki harakat;*
- 4) *Bog'cha tomoshasiga borib qaytish.*

Bu to'rt yirik plan o'z ichda bir qancha kichik bo'laklarga bo'linadi. Abdurahmon Sa'diy "*Quyosh botish oldida*" qismni a) ufqda ko'rinish b) quyosh yog'dularining narsalarga tushgan ranglari s) podalarning qaytishi kabi; "*Quyosh botgach*" qismi uchun esa a) yer usti ham ko'k b) oy ham yulduzlar c) elektrik yog'dusi d) kechki yumshoq yel e) jilg'a yoki ariqlarning oqishi kabi; "*Kishilarda kechki harakat*" qismi uchun a) xalqning turli keyimlarda go'zallanib

bog'chalarga, tomoshalarga, istirohat joylariga oqilishlari b) ko'chalarning chetlarida yayov yurguvchilar harakati c) aftomobil, tramvay ham arobalarda bir unday, biri bunday qizg'in o'tib ketishlari; *"Bog'cha tomoshasiga borib qaytish"* sarlavhali qismga a) boqchaga – tomoshaga ketishing b) bog'chada ko'rinish, xalq harakati c) musiqa va uning senga ta'siri d) boqchadan qaytishing e) qanday taassurot va qanday xayollar ostida uyquga ketishing kabi kichik qismlarga ajratishni tavsiya qiladi.

Abdurahmon Sa'diy darslikda uslub masalasiga batafsil to'xtaladi. Dastlab tilning boyish imkoniyatlari xususida ma'lumot beradi. Har bir ijodkor o'z uslubiga ega ekanligini ta'kidlagan olim "Yassaviy, Navoiy va Muhammad Solih kabi chig'atoy shoirlari, Bobir va Abulg'oziy kabi muharrirlar o'zlariga ayrim mustaqil uslubga ega bo'lg'u(v)chi odamlar" ekanligini bayon qiladi. Tabiiyki, davr uslubini ham shoirlar belgilab beradi. Adabiy ta'sir natijasi o'laroq bir davrda yashab ijod etgan shoirlar ijodi, asar kompozitsiyasi, syujet chizig'i, obrazlar tizimi o'xshash bo'ladi. Demakki, davr uslubi ijodkor uslubining yig'indisi sifatida adabiy muhitni shakllantiradi. Abdurahmon Sa'diy aytganidek, mumtoz shoir va zamonaviy shoirlar uslubi ular yashagan adabiy muhitining mevasidir.

Tabiiyki, nasr, nazm va dramaturgiya uslubi bir-biridan tubdan farqlanuvchi uslubdir. Badiiy asarning uzoq umr ko'rishi olim ta'kidlaganidek, "uslubning quvvatidan"dir. Abdurahmon Sa'diy uslubning sinflar bilan munosabati xususida to'xtalar ekan, ijtimoiy hayot har qanday janrdagi asar uslubiga, ijodkor uslubiga ta'sir ko'rsata olishini isbotlaydi. Demakki, "ijtimoiy turmushning shartlariga qarab, tilning va uning uslubining tabiati ham o'zgaradir". Uslub ochiqlik, ko'rinishlilik, hissiylik kabi bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar asarlarning yashab qolishi va tushunarli bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Badiiy adabiyotda shakl va mazmunning mutanosib bo'lishi muhim ahamiyatga ega, bu ikki hodisa bir-birini taqozo qiladi. Abdurahmon Sa'diy shoirlar ko'p bo'lsa-da, ularning aksariyati yangi mazmun yoki g'oya tug'dirmasligini, aksincha ular ham avvaldan mavjud mavzularni qalamga olishlarini ta'kidlab, shoirlarning bir-biridan farqli jihatlari sifatida mavjud mavzularga yangicha shakl berishlari, yangicha uslubda ijod qilishlarini ko'rsatadi.

Abdurahmon Sa'diy uslubning ochiqligi barobarida so'zlarning sofligiga ham alohida e'tibor qaratish kerakligini uqtiradi. Chetdan olingan so'zlarning ishlatilishi badiiy matn mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini namunalar asosida isbotlashga harakat qiladi. "Ajnabiylık yolg'iz-yolg'iz so'zlar olishdag'ina emasdir, bu hol jumlar tuzishda ham bo'ladi. Bir til uchun eng qo'rqinchlisi ham shudir. Masalan, ilgari zamonda Lutfiy, Husayn Boyqaro, Navoiy kabilar Eron va arablarning yolg'iz so'zlarining ta'siri ostidag'ina qolmasdan, jumla tuzishda ham Eronning qattig' ta'sirlari ostida yengildilar. Turkiy tilida forsiy tarkiblar yasadilar. Forsiy tili ruhida ibora va jumlar tuzdilar. Umarxon Amiriy ham shul yo'ldan ketdi. Kamiy, Almaiy va Furqatlarda ham shu holni ko'ramiz. Mashrab ham mundan qutula olmag'an. Hatto Avloniyda ham bu ta'sir bordir". Olim Navoiy, Elbek, Cho'lpon, Botu ijodidan namunalar keltirgan holda badiiy matn ichidagi ajnabiy so'zning mohiyati va ohangi she'r matniga mos tushmaganini izohlaydi.

Abdurahmon Sa'diy uslubni buzuvchi xususiyatlardan biri sifatida matndagi so'zlarni bitimdosh shaklida(omonim so'z nazarda tutilgan) keltirishini ko'rsatadi. Olimning fikriga ko'ra "yozishda, aytilishda bir-birisiga o'xshag'an iki so'zni bitimdosh qilib keltirish ham uslubning ochiqlig'in buzadir". Bitimdosh so'zlar tuyuq janriga asos bo'lib, Abdurahmon Sa'diy bu janrga oid uch tuyuq(Lutfiy, Navoiy, Bobur)ni tahlilga tortadi. Misralardagi omonim so'zlarning ma'nolarini izohlaydi.

Darslikning ayni bobida "So'z uslubi" sarlavhasi ostida sochma va tizma uslubni bir-biridan farqlash qonuniyatlari keltirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy matnlar keltirilgan bo'lib, olim dastlab sochma uslubni tushuntiradi va "Shajarayi turk" asaridan parchalar keltiradi. Tizmani izohlashda xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi she'r tizmalaridagi 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 hijoli vaznlarning amaliy natijalarini ko'rsatuvchi she'riy parchalarni taqdim qiladi, hijo imkoniyatlari va turoqlanishini "rittata" usuli asosida tushuntiradi. Darslikda aruz vazni va uning turkiy tildagi imkoniyatlari xususida ham qisqacha to'xtalangan, turkiy tildagi 11, 13, 15 hijoli vaznlar bilan qiyoslanadi. Olim tomonidan madd vazni – aruz vaznining turkiy tilga o'zlashishining asosiy sababi turkiy tildagi arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarning miqdori ko'pligi bilan izohlanadi.

Abdurahmon Sa'diy qofiyani bitim atamasi ostida keltiradi, bitimni tizmaning asosiy shartlaridan biri sifatida baholaydi. Shu asosda g'azal, ruboiy, to'rtlikning o'ziga xos qofiyalanish tizimi barobarida ohang, vazn va bitim birligini bir butunlikda taqdim qiladi. Olim "bitimsiz vazn ohangsiz bir vazn" ekanligini ta'kidlab, bitimdosh so'zlarning to'laqonli ohangdosh bo'lishi she'rning muvaffaqiyatini ta'minlashini isbotlash maqsadi bilan G'ulom Zafariyning "Vannaychaxon" she'ridagi "yangratar" bilan "intilar" so'zlaridagi bitimdoshlik ohangni buzishini ta'kidlaydi. Chunki bitimdosh sifatida keltirilgan so'zlar to'liq ohangdoshlik kasb etmagan. She'rdagi "moralar" bilan "o'ynatar" bitimdosh so'zlari ham aynan qofiyadosh emasligini ta'kidlab, bu kabi bitimdoshlik she'rdagi umumohangdoshlikni buzishini ta'kidlaydi. Demakki, olim misralardagi so'zlarning asl qofiya tomiridan bo'lishini asosiy xususiyatlardan biri sifatida keltiradi.

"Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" darsligining uchinchi bobi omma adabiyoti – xalq og'zaki ijodi, janrlari, obrazlar tizimiga bag'ishlangan. Abdurahmon Sa'diy xalq adabiyotini "og'iz adabiyoti" deb ataydi, dastlab omma adabiyoti va yozma adabiyotining farqli jihatlarini 8 qism ostida ko'rsatib o'tadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, olim garchi 8 qism asosida omma adabiyoti va yozma adabiyotning farqli jihatlarini ko'rsatsa-da, ulardagi eng asosiy tafovutni g'oyasi, ruhida deb belgilaydi.

Darslikning to'rtinchi bobi "Kishilik ijodi va uning turlari" deb nomlanib, olim dastlab badiiy va ilmiy ijod tushunchalarini qiyoslaydi. Fikrni yetkazish yo'llari: to'g'ridan to'g'ri yoki turli tasvirlar vositasida kabi masalalarga to'xtaladi. San'atning fan sifatida turli sohalarga ta'siri, she'r va nasrning san'atga munosabati, san'atning ijtimoiyat bilan bog'liqligi kabi turli jihatlar batafsil kichik sarlavhalar ostida izohlanadi. Olim ma'lumotlarni taqdim etishda o'ziga xos uslubdan foydalangan. Kichik sarlavhalarning aksariyati savol shaklida berilgan va savolga javob izlangan. Abdurahmon Sa'diy bu bobda san'atdagi adabiy oqimlar haqida juda keng va batafsil ma'lumotlarni taqdim qilganki: o'quvchi, talaba bu ma'lumotlar asosida adabiy oqimlar Sharq va G'arb adabiyotida turlicha hukm surganini namunalar asosida anglab olishi mumkin bo'ladi. Chunki Abdurahmon Sa'diy adabiy oqimlar va ularning paydo bo'lish tarixi, taraqqiyoti, tanazzuli va sabablarini birma-bir tushuntirgan. Ma'lum adabiy oqim vakillarining

asarlari va ulardagi mohiyatni alohida izohlagan. Bir shoir faqat bir adabiy oqim vakili emas, uning asarlari mohiyatidan kelib chiqqan holda turli oqim namunalari bo'lishi mumkinligini asoslab bergan. Klassitsizm, fikrchilik (ratsionalizm), sentimentalizm, romantizm, simvolizm, modernizm, futurizm, ijtimoiyotchilik, turkumlanish va boshqa oqimlar va ularning Sharq va G'arbdagi vakillari, asarlari tahlilga tortilgan.

“Amaliy ham nazariy adabiyot darslari” darsligini to'rtinchi bobida she'riy ijodlar turlarga ajratiladi, olim his-tuyg'ulurga yo'g'rilgan she'rni yurak she'rlari deb nomlab, yurakchilik she'rlarini bir qancha turlarga ajratgan holda taqdim qiladi: diniy yurakchilik, harbiy-vataniy yurakchilik, inqilobiy she'rlar, qasida-madhiya, sevgi yurakchiligi – muhabbat she'rlari, qayg'u, motam she'rlari, hajviy yurak she'rlari kabi turlar asosida ularning o'ziga xos jihatlarini namunalar asosida izohlaydi. Olim nasrni ko'chirik atamasi ostida keltiradi. Ko'chirikni yurakchilik va tomoshalik (dramaturgiya) bilan qiyoslaydi, uslub va shakldagi farqliklarni ko'rsatadi.

Abdurahmon Sa'diy darslikning oltinchi bobida shoirga kerak bo'ladigan xususiyatlar haqida ma'lumot beradi. Ilhom, nafasat, dohiylik masalalari xususida ilmiy qarashlarni taqdim qiladi. Bu bobda olim adabiy tanqid va munaqqidning adabiyot olamidagi mavqeyi borasida kerakli fikr-mulohazalarni keltiradiki, bu fikrlar nafaqat XX asr boshlari, balki bugungi kun tanqidchiligi va munaqqidlariga qo'yiladigan talablar o'zgarmaganidan dalolat beradi.

Darslikning yettinchi bobida nasriy asarlar va ularning turli janrlari: sayohatnoma, xotirotlar, memuar asarlar, adabiy nutqlar, tarjimayi hol, yodnoma, tabiatlama (xarakteristika), qaydnoma, o'zimlik (avtobiografiya) kabilar haqida ma'lumotlar keltiriladiki, bu ma'lumotlarda janrlarning tarixiy ildizlari va XX asr boshlarida paydo bo'lgan nasriy janrlar va ularning namunalari batafsil tahlil qilinadi. Olim bobda darslik yaratish mas'uliyati va qonuniyatlari xususida ham to'xtaladi, tuziladigan darsliklarning nima yoki kim uchun mo'ljallanishi asos sifatida ko'rsatiladi, talablari keltiriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdurahmon Sa'diyning “Amaliy ham nazariy adabiyot darslari” darsligi garchi maktab o'quvchilari uchun tuzilgan darslik sifatida ko'rsatilgan bo'lsa-da, aslida bu kitob universitet talabalari uchun mo'ljallangan darslik imkoniyatlariga javob

beradi. Abdurahmon Sa'diyning o'zi ham asarning Kirish qismida ko'p bora "talabalar" so'zini ishlatgan. Qolaversa, adabiyot nazariyasiga oid juda keng va batafsil keltirilgan ilmiy-nazariy ma'lumotlar, xulosalar universitet talabalari imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda taqdim qilingan, bu ma'lumotlar yirik mutaxassislarning ilmiy tadqiqotlari va ma'ruzalari asosida tanlangan. Darslikda berilgan topshiriqlar ham amaliy mashg'ulot uchun mo'ljallangan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abdurahmon Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" kitobi adabiyot nazariyasiga oid dastlabki va shu bilan birgalikda mukammal qo'llanma bo'lib, darslikda adabiyot nazariyasiga oid barcha nazariy masalalar yetarlicha o'rganilgan.

5.Miyon Buzruk Solihovning adabiyot tarixiga oid tadqiqotlari

Miyon Buzruk Solihov XX asr boshlari ziyolilarining peshqadamlaridan biri sifatida bir qancha maqola va asarlarida milliy adabiyot tarixi, milliy adabiyotni davrlashtirish, davr adabiyotining uslub va obrazlar tizimi borasida fikr yuritgan. Miyon Buzruk Solihovning "Ulamo" jamiyatining nashri "Izhor ul-haq" jurnalida bosilgan "Iyqoz", "Ad-din-u an-nasiha", "Talon va g'orat zarari", "Bahoiylik harakati", "Asafnok holat" nomli maqolalarida o'z davrining adabiy, ijtimoiy-madaniy muammolari yoritilgan. Miyon Buzruk Solihovning "*O'zbek tarixiga oid to'rt muhim kitob*", "*Adabiy til va istiloh: Eski yozuv tilida o'zgarish*", "*Yana lab ohangi*", "*Mehrobdan chayon*", "*Tarixda xotin-qiz*", "*Paranjining chiqishi*", "*Ijodiy yo'limiz haqida*" nomli maqolalari ilmiy merosining ham salmoqli hajmga ega ekanligini ko'rsatadi. Olimning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidga oid tadqiqotlari esa "*O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash*" (1930), "*O'zbek adabiyotida millatchilik ko'rinishlari: qisqacha tarix*" (1933), "*So'fizoda va uning ijodi haqida*" (1934), "*Oktabrgacha bo'lgan o'zbek og'zaki adabiyoti*" (1935), "*O'zbek teatr tarixi uchun materiallar*" (1935) kabi muhim asarlariga jamlangan.

Miyon Buzruk Solihovning adabiyotshunoslikka oid qarashlari, tadqiqotlarini til, alifbo, imlo masalalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, XX asr boshlaridagi islohotlar adabiyot,

millat madaniyati va ma'anaviyati bilan bog'liq holda targ'iboti maqola tarzida xalqqa yetkazildi. Olimning "Adabiy til va istiloh" maqolasi mana shu ehtiyoj sabab yozilgan edi⁴¹⁷. Miyon Buzruk Solihov maqolada o'zbek tilida qo'llanuvchi atamalarning tilga kirib kelish sababi, atamalarni o'zbekcha muqobiliga almashtirish yoki almashtirib bo'lmaslik borasida bahsga kirishadi, istilohlarni o'zlashtirish yoki almashtirish borasida takliflar beradi. *"Istilohlarni butun o'zbekchalashtirmak mumkin emasdur. Bu yo'lda "Chig'atoy gurungi"ning qilib ko'rgan tajribasi bizga etarli darsni bergandir. Hamma istilohni arabcha va forschadan olaverish ham, albatta, to'g'ri emas. Hamma istilohni Ovrupa tillaridan olaverish ham to'g'ri bo'lmaydir. Olinadig'an so'zlar juda ko'p bo'lg'anig'a ko'ra xalqning zehniga yaqin, ohangiga mos kelmaydigan har bir so'zni olaverish tilning xususiyatiga xalal beradi. Shu holda tilning ruh va ohangini mumkin qadar nazarda tutib o'rta yo'l tutish lozim bo'ladi"*.⁴¹⁸

Miyon Buzruk Solihovning adabiyotshunoslik ilmiga oid muhim asarlaridan biri **"O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash"** deb nomlangan kitobidir⁴¹⁹. Olimning ushbu kitobi adabiyot tarixiga oid ilk darslik bo'lib, muallifning o'zi asarning boshlang'ich qismida bu kitobdagi mavzular 1929-1930-yillarda universitet talabalariga o'qigan ma'ruzalardan tashkil topganini ta'kidlaydi. Asari 27 bob dan iborat bo'lib, adabiyot tarixini turli masalalariga bag'ishlanadi. *"O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash"* asari *"Yozuv adabiyoti"*, *"Eski adabiyotda umumiy ruh"*, *"Tasavvuf maslagi"*, *"O'rta Osiyoda tasavvuf"*, *"Tasavvufda o'zgarish"*, *"Eski adabiyotda qismlar"*, *"Xavos adabiyotlari"*, *"Oltin O'rda adabiyoti"*, *"Oltin O'rda adabiyotining ma'xazi"*, *"Oltin O'rda adabiyotida namunalar"*, *"Chig'atoy xavos adabiyoti"*, *"Chig'atoy adabiyotida sinfiy jihat"*, *"Havas adabiyotida sinfiy jihat"*, *"Xavos adabiyotida mazmun"*, *"Shakl"*, *"Chig'atoy adabiyotining o'zbeklarga nisbati"*, *"Chig'atoy xavos adabiyotining o'zbeklar davridagi holi"*,

⁴¹⁷Miyon Buzruk Solihov. Adabiy til va istiloh: Eski yozuv tilida o'zgarish. // Sharq haqiqati. 1929-yil, 21-yanvar.

⁴¹⁸ Miyon Buzruk Solihov. Adabiy til va istiloh: Eski yozuv tilida o'zgarish. // Sharq haqiqati. 1929-yil, 21-yanvar.

⁴¹⁹ Miyon Buzruk Solihov. "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash". – T.: O'znashr. 1930.

"O'zbek shevasi", "Davrlar", "Shayboniydan so'ngra adabiyot", "Buxoro amirligida", "Ommaviy sodda adabiyot", "Xorazmda", "Oltin beshik davri adabiyoti", "Ijtimoiy vaziyat va uch markaz", "Fikriy o'zgarish", "Oltin beshik adabiyotining kayfiyati", "Eski adabiyotdan foydalanuv va uni eski adabiyot bidan solishdiruv" kabi boblarda Miyon Buzruk Solihovning davrlashtirishga oid qarashlari, har davr adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini misollar asosida taqdim etishi, badiiy matnni tahlil qilish pirinsipi keltirilgan.

Olimning e'tirof etishicha, ushbu kitob adabiyot tarixining XII asridan jadid adabiyotigacha bo'lgan davrini qamrab oladi. Miyon Buzruk Solihov asarni ikki qism asosida tuzishni reja qilgan. Kitobning birinchi qismi XII asridan jadid adabiyotigacha bo'lgan davrini qamrab olsa, ikkinchi qismi jadid adabiyotidan boshlab inqilobgacha bo'lgan davrni o'zi ichiga olishi kerak bo'lgan. Miyon Buzruk Solihov asari so'zboshisida kitobning ikkinchi qismini hali yozmaganini aytgan.

Miyon Buzruk Solihov asarni yozishda bir qancha manbalardan foydalanganini asar matni havolalari orqali bilish mumkin. Xususan, Miyon Buzruk Solihov adabiyot tarixiga bag'ishlangan Otajon Hoshimning *"O'zbek adabiyoti namunalari"*ga bag'ishlagan muqaddimasi, *"Chig'atoy adabiyoti"* asari, Bulot Soliyevning *"O'zbek adabiyoti tarixi"*, G.Vamberining *"Chig'atoy adabiyoti tadqiqatlari"* kitoblari va shu bilan birgalikda A.N.Samoylovich, V.V.Bartold ma'ruzalaridan yetarlicha iqtiboslar keltirilgan, kerakli o'rinlarda ular bilan bahsga kirishgan.

Miyon Buzruk Solihovning adabiyoti tarixiga oid qo'llanmasi o'ziga xos qurilishiga ega bo'lib, olim ishlab chiqqan bu qurilish, tuzilma keyingi davrlarda yaratilgan qo'llanmalar uchun poydevor vazifasini bajargan. Xususan, adabiyot tarixiga oid manbalarni tahlil qilish uchun ularni yagona tizim asosida davriy ketma-ketlikda taqdim etish zarurati tug'iladi. Shu jihatdan adabiyot tarixiga oid materiallarni davrlashtirishga ehtiyoj seziladi. Miyon Buzruk Solihov qo'llanmada yozuv adabiyoti – yozma adabiyot haqida ma'lumot berganidan so'ng davrlashtirish masalasiga to'xtaladi. Olim davrlashtirishda professor A.N.Samoylovich fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi. Ma'lumki, A.N.Samoylovich adabiyot tarixini uch davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

– Qoraxoniylar davri;

– Sirdaryo bo‘ylari va Xorazmda tug‘ilgan qipchoq-o‘g‘uz davri adabiyoti;

– Chig‘atoy adabiyoti davri (XV-XVI asrlar)

Miyon Buzruk Solihov bu uch davrning o‘ziga xos xususiyati, manbalari xususida to‘xtalishdan oldin *chig‘atoy* atamasi va uning ma‘nolari xususida to‘xtaladi. G.Vamberi o‘z ma‘ruzasida *chig‘atoy* adabiyotini Ahmad Yassaviy va undan oldingi davr namunalariga nisbatan qo‘llaganini keltiradi. Olimning fikriga ko‘ra, o‘zbek adabiyotiga nisbatan *chig‘atoy* atamasini qo‘llab bo‘lmaydi. O‘zbek adabiyoti *chig‘atoy* adabiyotining muhim qismlaridan bo‘lmish xavos adabiyotidan tubdan farq qiladi. Miyon Buzruk Solihov Qoraxoniylar davri adabiyotini Oltin O‘rda davri adabiyotidan Oltin O‘rda davri adabiyotini *chig‘atoy* adabiyotidan farqlagan kabi *chig‘atoy* adabiyotini ham o‘zbek adabiyotidan farqli jihatlari ko‘pligini ta’kidlaydi.

Miyon Buzruk Solihov “O‘rta Osiyo va o‘zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash” qo‘llanmasida “Eski adabiyotda umumiy ruh” sarlavhasi ostida adabiyot tarixiga oid manbalarning aksariyatini, xoh u qoraxoniylar davri adabiyoti bo‘lsin, xoh Oltin O‘rda davri adabiyoti bo‘lsin, barchasini bir umumiy mavzu, islomiy mohiyat, tasavvufiy ruh birlashtirib turishini asoslaydi. Hatto Amir Temurning “Temurnoma”sida qiyin va mushkul vaziyatga tushib qolganda mashhur avliyolarning tushga kirib ma’naviy madad berishi, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarlarida Amir Temurning ijtimoiy ahvoli bilan parallel ruhoniy olami haqidagi voqealarning keltirilishi tasavvufiy ruhda yozilmagan asarlar ham buning ta’siridan chetda qolmaganining isboti sifatida keltiriladi. “Yusuf va Zulayxo”, “Layli va Majnun”, “Ibrohim Adham”, “Yusuf Ahmad”, “Go‘ro‘g‘li Sulton”, “Bibi Oyisha”, “Bibi Seshanba” kabi xalq og‘zaki ijodi namunalari ham tasavvufiy ruh bilan sug‘orilgani, islomdan oldingi davrlar hosilasi “O‘g‘uz”, “Alanquva”, “Dada-Qurqut” kabi afsonaviy dostonlar ham islomiy tusga kirgizilib, tasavvuf ruhi bilan sug‘orilib o‘zgartilgani va bu o‘zgartirish natijasi “Jome’ ut-tavorixi Fayzulla”, “Ravzat us-safo”, “Habib us-siyar”, “Shajarayi turk” kabi tarixiy asarlarda aks etgani ta’kidlanadi. Miyon Buzruk Solihov shu tartibda

tasavvufning XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda yashab ijod etgan ijodkorlar asarlariga ta'siri masalasiga batafsil to'xtaladi⁴²⁰.

Kitobning "Eski adabiyotda qismlar" faslida olim adabiyotni "mazmun va atrofiga to'plang'an guruhlar e'tibori"ga ko'ra ikkiga ajratadi: ommaviy adabiyot va xavos adabiyoti. Miyon Buzruk Solihov ommaviy adabiyot namunalarining asosiy xususiyati sifatida xalq(omma)ning zavqi va ruhini aks ettirib, tili va ruhi jihatidan xalq ichiga kirib borishini ko'rsatadi. Omma adabiyotini sodda adabiyot, xavos adabiyotini yuqori tabaqa adabiyoti sifatida baholaydi. Qoraxoniylar davri adabiyotining muhim manbalari "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" asarlarini xavos adabiyoti, "Qisasi Rabg'uziy" asarini esa til jihatidan Ahmad Yassaviy maktabi shevasiga yaqin turishi va til va mazmuni xalqqa yaqin ekanligini ta'kidlaydi. Miyon Buzruk Solihov ham Ahmad Yassaviy ijodiyotiga munosabat bildirar ekan, Fitrat singari *tariqat adabiyoti* atamasini qo'llaydi⁴²¹.

Miyon Buzruk Solihov Oltin O'rda davri adabiyotini o'zbek adabiyotiga yaqinlashgan adabiyot sifatida baholaydi. Davr adabiyoti namunalari("Muhabbatnoma", "Latofatnoma", "Nahj ul-farodis", "Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror", Sayfi Saroiy)dan parchalar keltirar ekan, bu yaqinlashish, bog'lanish O'zbekxon nomi, Oltin O'rda adabiyotining tuzilishi bilan emas, o'zbek adabiyotining boshlanmasi Ahmad Yassaviy maktabi uslubini davom ettirgani bilan asoslanadi. Asarda xavos adabiyoti namunalari, g'oyasi, mazmuni, shakli, ruhi, fors adabiyotining ta'siri masalasiga keng o'rin ajratilgan. Xususan, xavos adabiyotining shakliy va mazmuniy xususiyatlari borasida to'xtalinganda, lirik janrlarning misraviy qiymati, qofiya tizimi, so'z o'yinlari – shakliy belgilari fors adabiyotidan qoliplangan shaklda o'tganligi baytlar misolida dalillanadi⁴²². Bu adabiyotning mazmuniy jihatida juda tor ekanligiga ishora qilinib, "U munojot, na't, madh-u sano, may, bulbul, jonon, dilbar, sog'ar, soqiy kabi besh-o'n nuqtada aylanib yotadi" deb xulosa chiqariladi.

⁴²⁰ Miyon Buzruk Solihov. O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. – T.: O'znashr. 1930. – B. 12-18.

⁴²¹ Miyon Buzruk Solihov. O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. – T.: O'znashr. 1930. – B. 12.

⁴²² Miyon Buzruk Solihov. O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. – T.: O'znashr. 1930. – B. 45-48.

Olim ma'ruzalarida eski adabiyot (mumtoz adabiyot) va yangi (prolitar adabiyot) adabiyotni qiyoslaydi, farqli jihatlarini ko'rsatadi. Garchi prolitar adabiyot yangi adabiyot bo'lsa-da, eski adabiyotga suyanmasa, yashab qololmasligiga ishora qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" asaridagi mavzular muallif tomonidan tizimlashtirilgan: boblar tarkibida kichik qismlar – rejalar keltirgan, har mavzudan so'ng Xulosa sarlavhasi ostida mavzu yuzasidan ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Miyon Buzruk Solihovning "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" asaridagi tahlil va tadqiqotlar olimning adabiyot tarixi, adabiy jarayon, poetika ilmi nazariyasi, tasavvuf adabiyoti borasida chuqur va mustahkam ilmga ega olim ekanligini ko'rsatadi.

6. Vadud Mahmud maqolalarida mumtoz adabiyot masalalari

Jadid adabiyotshunoslari biri Vadud Mahmud adabiy jarayonga XX asrning 20-yillarida kirib keldi. Olimning adabiyot tarixi, mumtoz adabiyot va zamonaviy adabiyot: ma'lum asar tahliliga bag'ishlangan maqolalari jadid adabiyotshunosligini muhim manbalaridir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'z vaqtida Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriylarga xolis va to'g'ri baho bergan qalamkashlardan biri ham Vadud Mahmud edi⁴²³.

Vadud Mahmudning adabiyotshunoslikning turli yo'nalishlariga oid maqolalarini shartli ravishda quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Adabiyotshunoslik: *adabiyot tarixi*, adabiy tanqidning nazariy masalalariga bag'ishlangan maqolalar;
2. Mumtoz shoirlar ijodi tadqiqiga bag'ishlangan maqolalar;
3. Zamondosh ijodkorlar asarlari tadqiqiga (*adabiy tanqid*) bag'ishlangan maqolalar⁴²⁴.

Vadud Mahmudning "Navoiygacha turk adabiyoti", "Turk adabiyoti tarixi", "Ilmiy-adabiy vazifalar qarshisida", "Adabiy tanqidga bir nazar" maqolalarida adabiyot tarixi, adabiy tanqid borasidagi ilmiy-

⁴²³ Каримов Б. Мунаққид хақида сўз // Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2007. – Б. 7.

⁴²⁴ Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2007.

nazariy fikrlari keltirilgan. Olimlar bu davr adabiyotshunosligi xususida to'xtalganda, 20-yillarda o'zbek adabiyotshunosligi, adabiy tanqidi yangicha shakllanish jarayonini boshidan kechirayotgani bois har qaysi havasmand adabiyotshunos yoki munaqqid o'z ta'biga ma'qul bo'lgan falsafiy nazariyalarga, biror olim yoki yozuvchi tajribalariga tayanishini ta'kidlaydilar. Vadud Mahmud bu jarayonda adabiyotning o'z xususiyatidan kelib chiqib anglash prinsipiga e'tibor qaratadi.

Olim "*Alisher Navoiy*", "*Navoiy uchun*", "*Fuzuliy Bag'dodiy*" kabi maqolalarida mumtoz adabiyot vakillari asarlari va ijod uslubi bilan tanishtiradi. Vadud Mahmudning bu maqolalari umumyo'nalishda mumtoz ijodkorlar bilan tanishtirish vazifasini bajaradi.

"*Ajziy*", "*Hind ixtilolchilari*", "*Cho'lponning "Buloqlari"*", "*Bu kungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz*" maqolalari esa zamondosh ijodkorlar asarlarining tahliliga bag'ishlangan bo'lib, muallif ushbu maqolalarida davr adabiy muhiti va asarlar mazmun-mohiyati, uslubi borasida ilmiy xulosalarni taqdim etadi.

Vadud Mahmudning "*Navoiygacha turk adabiyoti*" maqolasidagi xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning o'ziga xos xususiyatlarining ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy jihatdan asosli fikrlari e'tiborga molik. Xususan, el adabiyoti va yozma adabiyotni bir-biridan farqlovchi xususiyatlari Vadud Mahmud tomonidan inkor qilinadi, olimning fikricha, bu ikki adabiyotning bu shaklda "ayirmoq va bularni jome' va mone' ta'rif qilmoq qiyindir, hatto mumkin emasdir"⁴²⁵. Vadud Mahmud maqolada fikrini asoslaydi, og'zaki va yozma adabiyot bir-biridan og'zaki va yozmaligi, muallifi mavjud bo'lish-bo'lmasligi bilan farqlanadi. Bir vaqtlar yozma shaklda yozilgan bo'lsa, keyinchalik adabiy asar yo'qolib og'izdan og'izga ko'chib yursa, bu og'zaki adabiyot bo'ladimi yoki yozma adabiyotmi? Yoki og'izdan og'izga ko'chib yurgan maqol, dostonlar bir kitob holiga keltirilsa, yozma adabiyot bo'ladimi yoki og'zaki adabiyotmi? Bu ikki adabiyotning muallifligi masalasi ham chalkash. Masalan, shoirlarning mashhur baytlari xalq og'zida yod bo'lib ketadi, hatto uning egasi el ekani da'vo qilinadi. Og'zaki adabiyot namunalari ham aslida biror shaxs tomonidan yaratilishi barchaga ma'lum. Vadud Mahmud ikki adabiyotga xos jihatlari ham sust ekanligini ta'kidlagan holda, maqola

⁴²⁵ Вадуд Махмуд. Адабий танкидга бир назар. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2007. – Б. 24.

tarkibida yozma adabiyot va el adabiyoti qismlarini keltirib, bu ikki adabiyotning paydo bo'lishi, shakllanish sabablari, manbalari xususida batafsil to'xtaladi.

Vadud Mahmudning *"Adabiy tanqidga bir nazar"* maqolasi Abdurahmon Sa'diyning "O'zbek yosh shoirlari" maqolasiga javob-munosabat tarzida yozilgan. Vadud Mahmud Abdurahmon Sa'diy tomonidan keltirilgan juda ko'p fikrlarga qo'shilmagani, bu tahlil va qarashlar juda katta yanglish ekanligini isbotlash uchun bu maqolani yozgan. A.Sa'diyning yangilsh deb topgan fikrlarini "kashfiyot" deb baholaydi. Olim e'tibor qaratgan dastlabki masala Sa'diyning yangi adabiyotimizni chig'atoy – o'zbek adabiyoti deb atagani va bu o'zbek uslubining boshi Abulg'oz tomonidan boshlangani va bu yo'lni "Behbudiyalar ta'qib etgan" degan fikri bilan bog'liq. Vadud Mahmud maqolada Abulg'oz Bahodirxonning uslubi chig'atoy uslubidan boshqa narsa emas deb baholab, asardan namunalar keltiradi, "Boburnoma" matni bilan solishtirish asnosida "Shajarayi turk" uslubini chig'atoy uslubi ekanligini isbotlaydi. Vadud Mahmud e'tiroziga sabab bo'lgan keyingi fikr Abdurauf Fitratning forsiy shoirligi masalasi. *"Fitratning eng yaxshi asarlari fors tilida yozilgan deguvchilar bor, biz ularni ko'rganimiz yo'q. Fitratni bir o'zbek shoiri sifati bilan tekshirganimizda bizga uning fors asarlarining ko'p keragi ham yo'q. Ularni Eronni adabiy tanqidchilari tekshirsinlar"*. A.Sa'diy tomonidan keltirilgan bu fikr Vadud Mahmudga yoqmaydi. Olim Fitrat ijodi borasida batafsil ma'lumot keltirganidan so'ng Turkistonning barcha yigitlari fors tilini bilish va fors tilida shoh asarlar yozishini alohida ta'kidlaydi. Vadud Mahmud adabiy jarayondagi ikki tillilik xususida to'xtalar ekan, A. Sa'diy Fitratning fors tilidagi asarlarini ko'rgan taqdirda ham, ularni tushunmas edi deb kinoyaviy javob qaytaradi. Maqolada Vadud Mahmudning she'r tahlili bilan bog'liq ilmiy-nazariy qarashlar keltiriladiki, bu olimning tahlil va tadqiq uslubini aniqlash imkonini beradi.

Vadud Mahmudning *"Alisher Navoiy"* maqolasida Alisher Navoiy yubileyi munosabati bilan yozilgan bo'lib, Navoiy shaxsiyati, ijodiy merosi, asarlarining mazmun-mohiyati borasida umumiy, ibtidoiy ma'lumotlar keltiriladi. Olim dastlab Navoiyning tarjimai holi va tarbiyasi xususida to'xtaladi. So'ng shoirning ilmiy, adabiy shaxsiyati, mutasavvufliigi borasida ixcham ma'lumotlar keltiradi.

Vadud Mahmudning Navoiy shaxsiyati haqida ushbu fikri har davrda o'z isbotini topib kelmoqda: *"Navoiyning asli muhim shaxsiyati na mutasavvufliigi, na shoirligi, na tarix yozg'onidur. Uning mumtozligi shunday qaynog'on va yuzlarcha yildan beri singib ketgan forslikning markazida turklar muassasalarini qurishidir"*⁴²⁶.

Vadud Mahmudning *"Fuzuliy Bag'dodiy"* maqolasi ham yubiley munosabati bilan yozilgan. Vadud Mahmud maqolada yetuk mutaxassis, olim sifatida Fuzuliy g'azallari va masnaviylarini batafsil tahlil qiladi. Shoir hayoti va ijodi, asarlari borasida ma'lumot keltirar ekan, Fuzuliyning Turkistonga ta'siri masalasini yoritadi. Fuzuliy g'azallariga bog'langan nazira, tatabbu'lar va ularning badiiyati borasida munosabat bildirar ekan, adabiy ta'sirning adabiy jarayonga ta'sirini ochib beradi⁴²⁷.

Vadud Mahmud *"Ajziy"* nomli maqolasi ilmiy jihatdan mukammal maqolalardan biridir. Olim bu maqolada eski adabiyot, chig'atoy adabiyoti vakillari bilan tanishtiradi. Har davrning vazn imkoniyatlar xususida to'xtalganda, aruz she'r tizimga e'tibor qaratadi. Maqolada turkiylarning aruz vazni qabul qilishlarining ikki sababi keltiriladi:

1. Aruz vaznining "ohangdor" va "some'navoz" bo'lganligi;
2. Eron madaniyatining ta'siri⁴²⁸.

Olim e'tiroficha, aruz vaznida "yuksak adabiyot" yaratilgani bois ham bu vazn umumiy adabiy vazn sifatida qabul qilingan. Maqola davomida Vadud Mahmudning ilmiy-nazariy qarashlari asosida Ajziy lirik merosi, poetik xususiyatlari tekshiriladi. Olim Ajziyning so'z qo'llash mahorati, lirik merosi janrlari, shakliy xususiyatlari borasida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi.

Tahlil va kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Vadud Mahmud o'z davrining yirik adabiyotshunosi sifatida ilmiy-tanqidiy maqolalari bilan adabiy jarayonda faol ishtirok etgan.

Jadid adabiyotshunosligi o'zbek adabiyotshunosligi tarixidagi muhim davrlardan biri bo'lib, bu davr adabiyotshunosligi jahon adabiyotshunosligi andozlaridan oziqlanguniga qadar mumtoz an'analar tizimida shakllandi. Asar boshlarida paydo bo'lgan ilk

⁴²⁶ Vadud Maxmud. Алишер Навоий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2007. – Б. 34.

⁴²⁷ Vadud Maxmud. Фузулий Бағдодий // Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2007. – Б. 37.

⁴²⁸ Vadud Maxmud. Ажзий // Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2007. – Б. 59.

nazariy saboq beruvchi maqolalar takomillashib, sof ilmiy-nazariy maqolalar, qo'llanma va darsliklar yaratildi. Bu davrda mumtoz adabiyot tarixining yirik vakillari ijodi bilan tanishtiruvchi maqolalar bilan birga ular ijodi borasida fundamental maqola-tadqiqotlar, risolalar yaratildi. Jadid adabiyotshunosligi boshlab bergan bu tamoyil asrning 30-40-yillarida yanada takomillashib, mumtoz ijodkorlar asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlari e'lon qilina boshlandi, natijada ular hayoti va ijodi borasida ilmiy tadqiqotlar yaratilishi uchun asos bo'ldi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Jadid adabiyotshunosligi qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?*
2. *XX asr boshlari adabiyotshunosligining o'ziga xos xususiyatlarini sanang.*
3. *Abdulhamid Majidiy maqolalari asosida jadid adabiyotshunosligining janr imkoniyatlarini ko'rsating.*
4. *Cho'lponning adabiy tanqid borasidagi qanday asarlarini bilasiz?*
5. *Jadid matbuotining jadid adabiyotshunosligiga ta'siri masalasini tushuntiring.*
6. *Fitratning "Qutadg'u bilig" asari ustida olib borgan tadqiqoti qaysi janrdagi asari tarkibida keladi?*
7. *Miyon Buzruk Solihovning mumtoz adabiyot haqidagi qarashlariga munosabat bildiring.*

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов А. Туркий адабиётнинг қадимги даври. – Т.: Янги аср авлоди, 2005.
2. Абдурахмонов Ғ. Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
3. Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. (Nashrga tayyorlovchi O.Hamroyeva) – Т.: Bookprint. 2025.
4. Болтабоев Н. Бобуршоҳ Фитрат талқинида / Мумтоз сўз кадри. – Т.: Адолат, 2004.
5. Boltaboyev. Н. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – Т.: Mumtoz so'z. 2024.
6. Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2007.

7. Vadud Mahmud. Navoiygacha bo'lgan turkiy adabiyot // Maorif va o'qitg'uchi. № 1. 1926.
8. Захириддин Мухаммад Бобир. Мухтасар. (нашрга тайёрл. С.Ҳасанов). – Т: Фан. 1971.
9. Каримов Б. Мунаққид ҳақида сўз // Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият. 2007.
10. Miyon Buzruk Solihov. O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. – Т.: O'znashr. 1930.
11. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Ahmedova Sh. O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Darslik. – Т.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012.
12. Отажон Ҳошим. Пролетар адабиёти ва адабий мерос// “Қизил қалам” мажмуаси. 1-китоб. Самарқанд. 1928.
13. Отажон Ҳошим. Адабий мерос ва чигатой адабиёти // Қизил Ўзбекистон. 1929. 16-июл.
14. Раҳмонов Н. Ўрхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар: Фил.фан.д-ри ... дисс. – Т., 1991.
15. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти мероси, 2002.
16. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т. Маънавият. 2006.
17. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд (Нашрга тайёрловчи О.Ҳамроева) – Т., 2013.
18. Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 2-жилд. – Т.: Маънавият. 2000.
19. Фитрат. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010.
20. Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. Monografiya. – Т.: Bookprint. 2023.
21. Ҳамроева О. XX аср бошлари матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни. Монография. – Т.: Академнашр. 2019.
22. Hamroyeva O. Adabiyot nazariyasiga oid ilk darslik// Abdurahmon Sa'diy. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. – Т.: Bookprint. 2024.
23. Ганиев И., Афоқова Н. Жадид адабиёти ва адабиётшунослиги библиографияси. – Т.: Академнашр. 2012.

24. Чўлпон. Асарлар. 4 жилдлик. – Т.: Академнашр. 2016.

25. Юсупов Б. Ҳибат ул-хақойиқ // Фан ва турмуш, 1982. – 3-сон.

26. Ёкубов И. Отажон Ҳошим адабий-танқидий фаолияти. Филология фанлари номзоди даражаси олиш учун ёзилган дисс. автореферати. – Т., 1993.

30-40-YILLAR ADABIYOTSHUNOSLIGI: ADABIYOT TARIXIGA OID TADQIQOTLAR TASNIFI

REJA:

- 1. 30-40-yillar adabiyotshunosligi: yangilanishlar, o'zgarishlar*
- 2. Po'lotjon Qayumiyning "Tazkirayi Qayumiy" asari – turkiy tazkiraning go'zal namunasi*
- 3. Hamid Olimjon maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari*
- 4. Maqsud Shayxzodaning o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tanqidga oid tadqiqotlari*
- 5. G'afur G'ulom maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari*
- 6. Olim Sharafiddinov – navoiyshunos.*
- 7. Oybek tadqiqotlarida o'zbek mumtoz adabiyoti masalalarining yoritilishi.*

1. 30-40-yillar adabiyotshunosligi: yangilanishlar, o'zgarishlar

30-40-yillar adabiyotshunosligi jadid adabiyotshunosligining uzviy davomi sifatida ilmiy-nazariy tadqiqot, maqola va risola kabi janrlar negizida taraqqiy etdi. Jadid adabiyotshunosligi o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan adabiyot tarixini yaratish, mumtoz ijodkorlar va ularning asarlari bilan xalqni tanishtirish borasidagi dastlabki ilmiy izlanishlar 30-40-yillarga kelib, yirik tadqiqotlarga zamin yaratdi. Po'lotjon Qayumiy, Maqsud Shayxzoda, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Olim Sharafiddinov, Porso Shamsiyev kabi yirik akademik, adabiyotshunoslar adabiyot tarixini turli rakursda o'rgana boshladilar. Adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid, matnshunoslik va manbashunoslik, jahon adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik kabi yo'nalishlarda alohida tadqiqotlar yaratila boshlandi. Matnshunoslik va manbashunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik adabiyotshunoslik tarmog'idan alohida yo'nalish sifatida ajralib chiqdi. Bir tomondan XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy muhit matnshunoslik va manbashunoslik tadqiqotlarining yaratilishiga turtki bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mumtoz ijodkorlar asarlari nashrini jamoatchilikka taqdim qilish bu ehtiyojni kuchaytirgan edi. Shu sabab 40-yildan keyingi adabiyotshunoslik adabiyot xrestomatiyalari, ilmiy-tanqidiy matnlarning yaratilishi borasidagi ilmiy-nazariy tadqiqotlar asosida boyidi.

2. Po‘lotjon Qayumiyning “Tazkirayi Qayumiy” tazkirasi – turkiy tazkiraning go‘zal namunasi

Turkiy tazkirachilik an‘anasi asosida yaratilgan Po‘lotjon Qayumiyning “Tazkirayi Qayumiy” tazkirasi tarixiy-zamonaviy tazkira sifatida Ahmad Yugnakiydan tortib muallif zamondoshlari – XX asrning 60-yillarida ijod qilgan shoirlar hayoti va ijodi borasida 6 daftar orqali qimmatli ma‘lumot bera oladigan muhim manbadir. Po‘lotjon Qayumiy tazkirani ikki jild shaklida tuzishni reja qilgan bo‘lib, tazkira qo‘yozmasida asarning ikkinchi jildi uchun materiallar mavjudligi muallif tomonidan qayd qilingan. Aziz Qayumovning ta‘kidlashicha, qo‘lyozma so‘ngidagi bu qaydni 1960-yilda Po‘lotjon Qayumiy 75 yoshida yozgan.

“Tazkirayi Qayumiy”ning birinchi jildida 324 ta shoir haqida ma‘lumot keltiriladi, shulardan 20 tasi muallif bilan zamondosh shoirlardir. Tazkira 1998-yilda Aziz Qayumov tomonidan 3 kitob shaklida nashr etilgan⁴²⁹. Po‘lotjon Qayumiy tazkirani tuzishda bir qancha manbalarga murojaat qilgan, ulardagi ma‘lumotlarni umumlashtirgan. Xususan, muallif Sadriddin Ayniyning “Namunayi adabiyoti tojik” tazkirasiga o‘xshash “Namunayi adabiyoti o‘zbek” nomli majmua yaratishni maqsad qilgan, biroq uni tazkira shaklida tuzgani, unda boshqa tazkiralardagi materiallardan istifoda etilgani va butun o‘zbek adabiyotini qamrab olganlik da‘vosi bo‘lmasligi uchun kamtarona “Tazkirayi Qayumiy” deb nomlagan⁴³⁰. Po‘lotjon Qayumiy tazkirani tuzishda Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois”, Qori Rahmatullo Vozehning “Tuhfat ul-ahbob”, Afzal Pirmastiyning “Afzal ut-tazkor”, Fazliy Namangoniyning “Majumat ush-shuaro” kabi tazkiralardagi ma‘lumotlarga tayanish barobarida o‘z davri gazeta va jumallarida e‘lon qilingan bir qancha maqolalar, bayozlar: “Bayozi Mahalliy” (“Bayozi Muhallo”), “Bayozi Mahdiy”, “Sovg‘ayi Xislat” asarlaridagi muhim ma‘lumot va dalillarga suyanagan.

“Tazkirayi Qayumiy” muallifning o‘ziga xos uslubi asosida tuzilgan bo‘lib, asarda Qo‘qon, Toshkent, Buxoro, Farg‘ona, Qarshi, Hisor, Samarqand, Xorazm, Kattaqo‘rg‘on va boshqa hududlarda yashab ijod etgan shoirlar haqida ma‘lumotlar keltiriladi. Po‘lotjon

⁴²⁹ Пўлотжон Қаюмий. Тазкирайи Қаюмий. – Т., 1998.

⁴³⁰ Самандарова С. XX аср ўзбек тазкираси // Пўлотжон Қаюмий. Тазкирайи Қаюмий. 3-китоб. –Т., 1998. –Б.685.

Qayumiyning o'zi Qo'qon adabiy maktabi vakili bo'lganligi bois tazkirada Qo'qon va Farg'onada yashab ijod etgan shoirlarga keng o'rin ajratilgan. Xususan, *Huvaydo, Noseh, Shams I, Qiyosiy, Ma'dan, Nola I, Rojii, So'fizoda, Sirojii, G'urbat, Hayratii, Vafoiy, Obid, Sharifiy* kabi Farg'ona adabiy muhiti vakillari; *Maxviy, G'oziy, Nizomiy, Amiriy, Ravnaq, Nodir, Fazliy, Gulxaniy, Nodira, Mahzuna, Uvaysiy, Xon, Biymiy, Muqimiy, Muznib, Furqat, Vazir, Mahzun, Muzmar, Xotif, Foni, Hijrat, Zohid, Nisbatii, Manzur, Dabir, Xislat I* kabi Qo'qon adabiy muhiti vakillari, ularning hayoti, ijodi borasida batafsil to'xtalangan. Undan tashqari, Toshkentda yashab ijod etgan *Akmal II, Devona II, Xisrav II, Visoliy, Dilafkor, Shavkat, Dilkash, Roiq, Maqsad, Safiy, Nodir III, Xislat II, Miskin, Zarif*; Buxoroda yashab ijod etgan *Shams II, Komil I, Mujrim. Tolib, Ojiz, Salmiy, Boqiy, Vosif, Tarjimon*; Xorazmda yashab ijod etgan *Komil Xorazmiy, Munis Xorazmiy, Ogahiy, Feruz, Rog'ib, Mirzo, Faqiriy, Bayoniy, Devoni, Avaz O'tar, Nishotiy, Rojii, Kiromiy*; Samarqandda yashab ijod etgan *Fikriy, Xilmiy, Vajhiy, Najmiy, Qurbiy, Hoji II, Vasliy, Sidqiy*; Qarshida yashab ijod etgan *Mashrabi Soniy, Ramziy, Xotiy, Qayyum* kabi bir qancha ijodkorlar va ularning tarjimai holi, ijodiy merosi bilan bog'liq ma'lumotlar muallifning o'ziga xos uslubi asosida taqdim etilgan.

Tazkirada shoirlar ijodidan namuna sifatida keltirilgan lirik parchalar turli janrlarga oid bo'lib, 10259 misrani tashkil etadi: shundan 4996 misra g'azal, 2300 misra muxammas, 120 misra ta'rix, 246 misra nazira, 1650 misra taxmis muxammas, 60 misra ruboiy, 4 misra fard, 34 misra qit'a, 23 misra mustazod, 126 misra debocha, 426 misra masnaviy, 40 misra mushoira, 82 misra salomnoma, 16 misra soqiynoma, 48 misra musaddas, 56 misra qasida, 24 misra tarji'band, 16 misra tatabbu'⁴³¹.

“Tazkirayi Qayumiy” tazkirasi tarkiban o'ziga xos sistemaga ega. Bu tizimni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Ijodkorlar haqidagi ma'lumotlarning keltirilishida yagona tizim, ketma-ketlikka amal qilingan:

– shoirning tug'ilgan yili va hududi, hududning jo'g'rofiy tuzilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan;

– shoirning ijtimoiy ahvoli bayon qilingan;

⁴³¹ Самандарова С. XX аср ўзбек таъкираси // Пулотжон Қайумий. Таъкирайи Қайумий. 3-китоб. – Т., 1998. – Б.700-701.

- shoirning shaxsiy hayoti va fazilatlari bilan tanishtirilgan;
- davr ijtimoiy-siyosiy ahvoli ko'rsatilgan;
- shoir vafoti, ko'milgan hudud borasida ma'lumotlar keltirilgan.

Tazkirada bu tizim turli davrlarda yashab ijod etgan barcha shoirlar bilan bog'liq ma'lumotlarni keltirishda ko'zga tashlanadi. Masalan, tazkirada Nizomiy Xo'jandiy taxallusi bilan ijod qilgan shoir haqida quyidagi ma'lumotlar keltiriladi:

"Bu kishi Xo'qand shahrini Sarmozor nomli joyi (shaharning shimoli-g'arbida) tug'ulmishdir. Va Xo'qandda nash'u-namo etmish shoir bo'lub, o'z zamonining olimi, shuhratli kishisidir. Nomi Nizomiddin xo'ja bo'lub, Muhammad Aminxo'janing o'g'lidir. Eshon Hambulla Balxiy, summa Buxoriyning nabirasining o'g'lidir. Xalq orasinda Eshonbobo bog'dor bobo deb mashhurdir. Qachon tug'ulgani ma'lumimiz bo'lmadi. Esa ham Olimxon davrida nash'a namo etgani xalq orasinda turli temalarda so'zlar yuradur. Xalifa Siddiq Dahbediydan ziyoratiga kelgani marviydir. 1800 nchi yilda ijodi rivojda ekani 18 nchi asri milodiyning oxiridagi shoirlardandur. Nizomiy Xo'jandiy deb yuritiladur. Fazliy Namangoniy "Majmuat ush-shuaro" nomli tazkirasinda ko'rsatmagan. Saroy shoirlaridan bo'lmaganiga sabab oldinroq o'tgani bo'lsa kerakdur. Piskandli Nizomiy Qoraxoniyning Fazliy ko'rsatgan edi (Olimxon 1810 nchi yilda vafot etgan). Olimxon davri shoiridir. Sarmozor tarafdagi kattaroq bog'lardagi o'rikzorlar hammasi Nizomiyning tarbiyayasi orqasinda vujudga kelganidan bog'dor deb hurmat ila "Bog'dor bobom" elaro mashhurdir. Bu kishining axloqqa doir "Majmuat ul-maqsad" nomli bir kitobi ila to'la bir devoni qolmishdur. Nabirasi Jaloliy, qizidan bir nabirasi Azim taxallusi ikki shoirlar bo'lub, bulardan ham devonlar bordur. Qabri shul Sarmozor Muhammad Boqir qabristonidadur. O'zidan Dovudxo'ja, To'raxo'ja, Kamoliddinxo'ja nomli o'g'illari qolmishdur..."⁴³²

Tazkiradagi bu qurilish nomi zikr qilingan har bir shoir haqidagi ma'lumotlarda ko'zga tashlanadi. Po'lotjon Qayumiy shoirlar haqida ma'lumot keltirar ekan, adabiyotshunoslikdagi ilmiy-nazariy fikrlarni tasdiqlash barobarida ba'zi o'rinlarda ijodkorlar yashagan davr, adabiy merosi, taxallusi borasida yangi va bahsli muhim dalil va ma'lumotlar

⁴³² Пулотжон Қайумий. Тазкирайи Қайумий. Биринчи дафтар – Т., 1998. – Б. 103.

bilan tanishtiradi. Xususan, Mavlono Lutfiy xususida to'xtalar ekan, shoirning taxallusi Umar bo'lganligini muammo orqali asoslaydi:

Ko'ray desang agar istab otimni,

Imoratni buzub otni chiqarg'il.

"Imorat so'zini buzib, "a" bilan "t" ni olsak, ot chiqadur. Qolmish harflarni yozsak, Umar bo'ladurki, Lutfiyning nomi Umar bo'lub chiqadur"⁴³³.

Tazkirada Po'lotjon Qayumiy Mashrabi Soniy haqida ma'lumot keltiradi, bu XX asr boshlarida juda katta bahslarning hosilasi sifatida ko'zga tashlanadi. Muallif Mashrabi Soniyni Qarshi shahridan ekanligini, asl ismi Ro'ziboy ekanini ta'kidlab, uning tarbiyasi ilm-ma'rifat, Qur'on qiroati, hadis, tafsiri mantiq, falsafa, adabiyot, aruz va tasavvuf qoidalari asosida takomilga yetkanini keltiradi. Mashrabi Soniy Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy ma'naviy" asari muqaddimasidagi nazm masnaviysiga sharh yozgani, bu sharhni turli hikoyat asosida dalillagani, ayni mazmunda g'azal bitgani, "Mabdayi nur" asari aynan Mashrabi Soniy – Ro'ziboy hofizniki ekanligi tazkira muallifi tomonidan ta'kidlanadi. Po'lotjon Qayumiy fikrni dalillash maqsadida

Haqiqat shahridin Mashrabga tegdi "Mabdayi nur"i,

Dedi Mashrab bu yo'lda mundin ortuq dostonim yo'q bayti va Mashrabi Soniy hasbi holi aks etgan "Talab bo'lsang, meni(ng) oldimga kel" radifli g'azalini keltiradi. G'azalda Mashrabi Soniy tazkira muallifi aytmoqchi "o'z adresi to'g'risida" ma'lumotlar keltiradi:

Gavhari kimyo talab bo'lsang, meni oldimga kel,

Mavji bir daryo talab bo'lsang, meni oldimga kel.

Chun gulistoni suxandin sanga va aylay chaman,

Bulbuli go'yo talab bo'lsang, meni oldimga kel...

Yaxshilarni nisbati holo meni ustumdadur,

Gurdin imlo talab bo'lsang, meni oldimga kel.

⁴³³ Пулотжон Қайумий. Тазкирайи Қайумий. Биринчи дафтар – Т., 1998. – Б. 32

Siynayi pokimga jodur kulli sharhi masnaviy,
Oyati mullo talab bo'lsang, meni oldimga kel.

Mo'ri langdur zohirim olmas kishi hech narsaga,
Ko'zi yo'q a'mo talab bo'lsang, meni oldimga kel.

Zohiri ismim Ro'ziboy, Mavlaviy o'g'lim degan,
Mashrabi soniy talab bo'lsang, meni oldimga kel.

Po'lotjon Qayumiyning "Mabdayi nur" asari muallifligi masalasidagi qarashlari muallifning bu asarning aynan Boborahim Mashrabga emas, qarshilik Ro'ziboy Mashrabga tegishli degan fikr tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Tazkirada keltirilgan bu ma'lumotlar va XX asr boshlaridagi ilmiy bahslar bu borada yagona bir yechimga kelish zaruratini tug'diradi. Adabiyotshunoslikdagi bu kabi yechimini kutayotgan ilmiy bahslar shoir "Devon"i va asarlari muallifligi masalasi va nashri chalkashliklariga sabab bo'lmoqda. Bu esa bu borada yagona xulosaga kelinganidan so'ng nashr ishlari amalga oshirilsa, maqsadga muvofiq bo'lishini ko'rsatadi.

Tazkirada bu kabi adabiyotshunoslik uchun muhim va boshqa manbalarda qayd etilmagan ma'lumotlar yetarlicha. Tazkiraning adabiyotshunoslik ilmi uchun ahamiyatli jihatlaridan yana biri muallifning o'z zamondosh shoirlari, ijodkorlari haqidagi o'zi guvoh bo'lgan voqealar, xotiralar bilan tanishtirishidir. Tabiiyki, guvohlik asosidagi ma'lumotlar ishonchli va muhim ma'lumotlar sanaladi.

Tazkirada lirik parchalar boshqa tazkiralardagi singari parcha holda emas, to'liq shaklda beriladi. Muallif nomi zikr qilinayotgan shoarning badiiy mahoratini ko'rsatish maqsadida shoir ijodiga oid adabiy parcha bilan to'liq tanishtirishni afzal ko'radi. Badiiy asar mohiyati va uning badiiy quvvati yaxlit butunlikda anglashilishini inobatga olganda tazkira muallifining tanlagan yo'li tazkirachilikda muhim prinsiplardan biridir.

3. Hamid Olimjon maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari

XX asr adabiyotshunosligida Hamid Olimjonning adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi bilan bog'liq kichik tadqiqotlari, maqolalari davr adabiy muhiti va ilmiy muhitining hosilasi sifatida

namoyon bo'ladi. Hamid Olimjon adabiy-estetik qarashlari uning sof ilmiy hamda ilmiy-ommabop maqolalarida o'z aksini topgan. Uning "O'zbek xalqining ulug' shoiri Navoiy", "Farhod va Shirin" obrazlari haqida", "Alisher Navoiy haqida", "Navoiy va zamonamiz", "Farhod va Shirin" haqida", "Muhammad Amin Muqimiy", "O'zbek xalqining o'lmas shoiri" kabi *adabiyot tarixi*, "Mardlik, muhabbat va do'stlik dostoni", "Er Torg'in baxt izlagan xalq obrazi", "Hasan Batrak haqida" nomli *xalq og'zaki ijodi*, "Salom, Pushkin!", "Tolstoy va o'zbek xalqi", "Taras Shevchenko", "Jambul va xalq" kabi *qardosh xalqlar adabiyoti masalalariga* oid maqolalari, Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlar, xalq og'zaki ijodiga oid tadqiqotlar uchun material va konspekt, qoralamalari yirik tadqiqotlar uchun debocha vazifasini bajargan.

Hamid Olimjon aksariyat maqolalarida Navoiy hayoti, shaxsiyati, ijodi, adabiy faoliyati, asarlarining poetik xususiyatlari, obrazlar tizimi borasida to'xtaladi. Uning "*O'zbek xalqining ulug' shoiri Navoiy*" maqolasi shoir tavalludining 500 yilligi munosabati bilan yozilgan bo'lib, maqola umumyo'nalishda Navoiy shaxsiyati va adabiy faoliyatining umumiy qirralari bilan tanishtiradi. Hamid Olimjon Navoiyning "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlarini tahlilga tortar ekan, bu dostonlar xalq orasida og'izdan og'izga ko'chib "Bahrom", "Iskandar" kabi dostonlarning yaratilishiga sabab bo'lganligini ta'kidlaydi. Shoirning "Xamsa" dostonlari qahramonlariga yuklagan vazifasi borasida to'xtalar ekan, Farhod, Shopur, Shirin, Layli, Majnun obrazlaridagi nomardlik va bevafoqlikka qarshi kurashgan muhabbat, do'stlik, sadoqatning tipik namunasi ekanligiga urg'u beradi. "Xamsa" dostonlari tarkibidagi "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dostonlarini Shekspirning "Romeo va Juletta", Betxovenning kuyga solgan ertagi "Tristan va Izolda", Pushkinning "Ruslan va Lyudmila", gurg'istonliklarning "Abessalom va Yeteri" ertagi bilan qiyoslaydi, asarlardagi mazmun, ifoda bir-biriga o'xshash ekanligini asoslab beradi⁴³⁴. Hamid Olimjon "Alisher Navoiy haqida" maqolasida Navoiyning badiiy tafakkurining asarlarida aks etish prinsiplarini tadqiq etadi. Shoir asarlaridagi mohiyatni ijtimoiy va adabiy hayot bilan hamohang tahlilga tortadi. Xususan, 1470-yilda bek va amaldorlar zulmi va Sulton Husayn Boyqaroning og'ir soliq

⁴³⁴ Хамид Олимжон. Ўзбек халқининг улуг' шоири Навоий // Танланган асарлар. 5-жилд. – Т.: Фан.1982. – Б.10

siyosatiga qarshi xalq qo'zg'alon ko'taradi. Bu qo'zg'alonni bostirishda Alisher Navoiyning xizmati katta edi. Hamid Olimjon Navoiy xalqqa yaqin bo'lishida ana shu jasoratli chiqishning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlab, Navoiy "simpatiyasi dehqonlarga qaratilganini" "Mahbub ul-qulub" asarida keltirilgan "... *Olam ma'murlig'i alardin, alam ahli masrurlig'i alardin. Har qayon qilsalar, harakot, elga ham qut yetkurur, ham barakot...*" parchalari bilan asoslaydi⁴³⁵. U Alisher Navoiy xalqini, yurtini chin ma'noda sevuvchi shoir, adib, olim, tarixchi, davlat arbobi sifatida barcha asarlarida insonparvarlik ruhidagi vatanparvarlik g'oyalarini targ'ib qilganini, o'z vatanini sevish va uning muqaddas tuprog'ida o'lish to'g'risidagi qasami

Vatan tarkiini bir nafas aylama,

Yana ranji g'urbat havas aylama...

misralarida aks etganini ta'kidlaydi. Hamid Olimjon Navoiyni "dunyo adabiyotida diapazoni eng keng bo'lgan yozuvchilardan biridir" deb ta'rif beradi. Navoiy qahramonlari: Chinning o'g'li, armanning qizi, Makedoniya botiri, Eronning sadoqatli yigiti edi. Olim Navoiy asarlari orasida "Farhod va Shirin" dostonini shoirning gumanistik fikrlarining eng yuqori bosqichi, mukammal timsolini o'zida aks ettira olgan shohasar sifatida e'tirof etadi. Olim xulosasiga ko'ra, dostonidagi Farhod va Xusrav o'rtasidagi dialog - suhbat "fikriy cho'qqi" vazifasini bajargan.

Hamid Olimjon Navoiy asarlarini syujet imkoniyatlari jihatidan ham tahlil etadi. Xususan, Navoiy dostonlari syujetlari an'anaviy syujet imkoniyatlari yoki shoir badiiy tafakkurining mahsuli ekanligini "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" kabi dostonlari misolida tadqiq etadi. Unga ko'ra, shoirning bu ikki dostoni eski sharq afsonalari syujetiga asoslanib yaratilgan. Navoiy bu afsonalarning qaysi millat adabiyoti va madaniyatiga mansubligiga qarab emas, shu afsonaga solingan mazmunning qimmatini nuqtayi nazaridan tanlagan.

Hamid Olimjon Alisher Navoiy ijodiy ko'lami xususida to'xtalar ekan, shoir devon va dostonlari hajmini fransuz yozuvchisi Balzak, rus yozuvchisi Lev Tolstoy, rus shoiri Pushkin asarlari hajmi bilan qiyoslaydi, shu asosda Navoiyni "she'r - poeziya bobida jahon adabiyotining eng birinchi o'rinlarda turishi"ga ishora qiladi.

⁴³⁵ Хамид Олимжон. Алишер Навоий ҳақида // Танланган асарлар. 5-жилд. – Т.: Фан.1982. – Б.18.

Hamid Olimjon Navoiy ijodiyotini tahlil qilish asnosida shoir yashagan davrda fors adabiyotining ta'siri juda katta ekanligini ta'kidlaydi. Asarlarning fors tilida yozilish an'anasi Navoiy tomonidan buzilgani, Navoiy turkiy til imkoniyatlarini ochib berishni maqsad qilgani, "tarix bizning buyuk Alisherimizga juda katta vazifa yuklagan"ini faxr bilan e'tirof etadi. Navoiy o'z davrida buyuk forsiygo'y shoir Jomiy bilan juda yaqin munosabatda bo'lgani, Foni taxallusi bilan g'azal, qasida, ruboiylar yozgani holda turkiy til oldidagi burchini yuqori qo'ygani "Layli va Majnun" dostonidagi

Men turkcha boshlabon rivoyat

Qildim bu fasonani hikoyat.

Kim shuhrati chun jahonga to'lg'ay,

Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay.

Nevchunki bukun jahonda atrok,

Ko'ptur, xushta'b-u sofi idrok.

misralari orqali izohlanadi.

Shuni unutmaslikki, kerakki, XX asr boshlaridagi aksariyat tadqiqotlar ma'lum ma'noda tanishtiruv vazifasini bajargani bois ham chuqur tahlil va tadqiqlardan ko'ra, umumyo'nalishdagi tahlillarga asoslangan. Bu holat, ayniqsa, adabiyot tarixiga oid maqolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu maqolalar o'z davrida bu yo'nalishdagi, ya'ni ilmiy tadqiqot yo'nalishidagi dastlabki tadqiqotlar bo'lgani bois o'z davri uchun katta yangilik sifatida qabul qilingan. Xususan, Hamid Olimjon ham aksariyat maqolalarida obyekt sifatida tanlab olingan shoir va uning asarlari borasida birlamchi ma'lumotlar bilan tanishtiradi. Bu maqolalardagi ma'lumot, tahlil va tadqiqotlar o'z davri adabiyotshunosligi uchun juda katta metarial vazifasini bajargan.

Hamid Olimjonning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid yirik tadqiqotlaridan biri "*Navoiy va zamonamiz*" yirik hajmli maqolasi bo'lib, olim "Adabiyotimizning buyuk asos quruvchisi", "Navoiy va xalq", "Adolat temasi", "Muhabbat, do'stlik", "Mehnatni kuylash", "Vatanparvarlik" kabi kichik sarlavhalar ostida shoir asarlarining makon va zamondan tashqari ahamiyati ochiqqlangan. Hamid Olimjon har bir sarlavha ostida bir ilmiy muammoni yoritadi. Xususan, "Adabiyotimizning buyuk asos quruvchisi" qismida Navoiy yashagan davr, davrning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli bilan birgalikda forsiy

tilning davr adabiy hayotidagi ahamiyatini davrlar silsilasida batafsil tushuntiradi. Navoiy davrida forsiy tilini bilmaganlar pastki tabaqa kishilari sifatida baholangani, shu sabab mamlakat adabiy hayotida ishtirok etmoqchi bo'lganlar fors tilidan xabardor bo'lishga majbur ekanliklarini ta'kidlar ekan, hatto Ozarbayjon shoiri Nizomiyni ham fors tilida yozishga majbur etilganlar qatorida sanaydi. Shu asosda Navoiyning bu yo'ldagi jasoratini e'tirof etadi. Hamid Olimjon tadqiq davomida fikrini asoslash maqsadida Navoiy hayoti va ijodi bo'yicha ma'lumot beruvchi bir qancha manbalarga murojaat qiladi. Husayn Boyqaro, Bobur, Vosifiy asarlaridagi ma'lumotlarga tayanib, shoir shaxsiyatiga obyektiv baho beradi. Maqolaning "Navoiy va xalq" qismida Navoiy va xalq butunligi Navoiyning "Mahbub ul-qulub", "Hayrat ul-abror" kabi asarlari tarkibidagi zulm va uning oqibatlari, xalq bilan saroy vakillari munosabatini Navoiyning "muqaddas tilagi" aks etgan

Odamiy ersang, demagil odami,

Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami.

shohbaytlari orqali ifodalab beradi⁴³⁶. Hamid Olimjon Navoiy asarlari tadqiqotchisi sifatida shoirning barcha asarlarini turli jihatlariga ko'ra: shakl va mazmuniy jihatdan tadqiq etadi. U shoir asarlarining hajmi, yozilgan yili va sabablarini ko'rsatish barobarida eng muhim e'tiborni asarlarning mohiyatiga, shoir badiiy tafakkurining mahsuli ekanligiga qaratadi.

Hamid Olimjonning "*Farhod va Shirin*" haqida" maqolasi, doston tahliliga oid tahlillari muallifning chin ma'nodagi navoiyshunos ekanligini ko'rsatadi. Olim dastlab doston sayyor syujetining genezisiga to'xtaladi, Shirin va Xusrav mojarolari aks etgan afsona dastlab Abulqosim Firdavsiy tomonidan qalamga olingani, Firdavsiy Farhod haqida biror so'z demagani, Firdavsiydan so'ng bu mavzuda Nizomiy Ganjaviy fors tilida yangidan go'zal syujetli asar yaratgani va ilk bora Farhod obrazini olib kirgani bilan bog'liq ma'lumotlarni keltiradi. Hamid Olimjon Navoiyga qadar Xusrav va Shirin, Farhod va Shirin munosabati qanday tadrijiy bosqichlarni bosib o'tganini asarlar va ularning syujet chizig'i orqali ochib beradi. Olim maqola davomida Navoiy dostonini to'liq tahlil qiladi. Olimning dostonidagi ramziy

⁴³⁶ Хамид Олимжон. Алишер Навоий ҳақида // Танланган асарлар. 5-жилд. – Т.: Фан.1982. – Б.34.

ma'no va obrazlar, ularning asar strukturasidagi o'rni borasidagi fikrlari, tahlil xulosalari bugungi kun navoiyshunoslari taqdim etayotgan xulosalar bilan uyg'un ekanligi Hamid Olimjonning o'z davrida ijtimoy va siyosiy tazyiqlardan qo'rqmay ijodkor asarlariga xolis baho berganini ko'rsatadi.

Hamid Olimjon Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni syujeti tahliliga o'tishdan oldin Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy dostonlarida Farhodga yuklangan badiiy yuk darajasini qiyoslaydi, Navoiyga qadar bu obraz qanday taraqqiyot bosqichini bosib o'tganligini asoslaydi. Olim Navoiy mashhur

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasig'a panja urmoq.

Kerak sher oldida ham sheri jangi,

Agar sher o'lmasa, bori palangi

misralari orqali Navoiyning salafariga munosabati va kamtarligi borasida alohida to'xtaladi. Hamid Olimjon tahlil davomida Navoiyning Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyni tanqid qilgan, kamchiliklarini ko'rsatib bergan baytlariga e'tibor qaratadi. Olim bu o'rinda Navoiy haq ekanligiga ishora qilib, Xusrav obrazining salafari tomonidan ideallashtirishi o'zini oqlamasligini dalillaydi. Hamid Olimjon sinchi adabiyotshunos sifatida "Farhod va Shirin" dostoni syujeti, kompozitsion qurilishi, struktura, obrazlar tizimi borasida batafsil to'xtaladi. Dostondagi ramziy obrazlarga yuklangan badiiy vazifani to'g'ri anglaydi, Farhod shaxsiyati takomilida bu obrazlarning o'rni katta ekanligini baytlar tahlili asosida ochib beradi. Shopur va Farhod, Farhod va Shirin, Farhod va Mehinbonu, Farhod va Xusrav munosabatidagi nozik nuqtalar ifodasi shoir poetik mahoratidan dalolat berishi asosli dalillanadi.

Hamid Olimjon o'z davrida birinchilardan bo'lib, Muqimiy hayoti va ijodini chuqur o'rgandi⁴³⁷. Olimning "*Muhammad Amin Muqimiy*" maqolasida Muqimiy shaxsi va shoirlik faoliyati shoir yashagan muhit ta'siri natijasida shakllangani, Muqimiy saroy shoiri emas, xalq shoiri, ezilgan mazlum xalqning kuychisi ekanligi asoslanadi.

Hamid Olimjon XIX asrning ikkinchi yarmidagi adabiy jarayonning yangilanishi, bu davr adabiyotidagi tub burilish davri

⁴³⁷ Хамид Олимжон. Мухаммад Амин Муқимий // Танланган асарлар. 5 жилд. – Т.: Фан.1982. – Б.75

Muqimiy nomi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Garchi Muqimiy ijodini mumtoz an'analar asosida: g'azal yozishdan boshlagan bo'lsa-da, ularning mazmun-mohiyati shoirning shaxsiy kechinmalari, xususiy sezgilarini ifoda qilmas edi. Olim aytmoqchi, Muqimiy lirikasi chuqur ijtimoiy mohiyatga ega edi. Hamid Olimjonning ushbu maqolasida olimning e'tibori, tadqiq obyekti Muqimiyning ijtimoiy she'rlariga qaratilgan. Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar Muqimiy ijodi faqat ijtimoiy, hajviy yo'nalishda bo'lmay, sof mumtoz an'analar: oshiqona, tasavvufiy mohiyatga yo'g'rilgani xususida daliliy xulosalarni taqdim qildi. Biroq XX asr boshlaridagi ijodkorlar ijodiyotining o'rganilish yo'nalishi aynan ijtimoiylik bilan bog'liq bo'lgani bois ham Hamid Olimjon ham tadqiqda ayni shu yo'nalishga e'tibor qaratgani ko'rinadi. Olim maqolada Muqimiy saroy shoiri emas, mazlum xalq shoiri ekanligini isbotlashga harakat qiladi, shoirning bir necha yo'nalishda tahlil qilinishi mumkin bo'lgan baytlari mohiyatini ham ijtimoiy hayot, jamiyat bilan bog'liqlikda tahlil qiladi.

Charxi kajraftordin har lahza afzundir g'amim,

Sharh etarga yo'q rafiqim, g'amgusorim, hamdamim

misrasi olim tomonidan "...Hokim sinf va saroy doirasidan uzoq bo'lgan va hali o'ziga panoj bo'lgan yangi sotsial bir kuchni topib ulgurmagan Muqimiy qonuniy ravishda yakkalikka, yolg'izlikka tushmakka majbur edi" shaklida izohlanadi. Hamid Olimjon Muqimiy adabiyotga satirik realizmni, xalq g'azabini, ezilgan xalqning o'z dushmanlariga, vatan xoinlariga bo'lgan o'ch va nafratini olib kirganini ta'kidlar ekan, bu yo'nalish davr adabiyotidagi yangi yo'nalish ekanligiga ishora qiladi. Bu yo'nalishda Muqimiyning "Tar mevalar", "Bezgak", "Veksel", "Urug'" kabi she'rlari tahlil qilinadi. Shu bilan birgalikda "To'yi Iqonbachcha", "Maskovchi boy ta'rifida", "Choypurush", "Hoji qadoqchi", "Bachchag'ar", "Sayohatnoma", "Tanobchilar" kabi asarlari turli yo'nalishdagi asarlar sifatida tadqiqqa tortiladi. Hamid Olimjon "Tanobchilar" hajviyasi qahramonlari – Sultonali xo'ja va Hakimxo'ja obrazlari Muqimiy tomonidan "haykal darajasida mukammal ishlangan"ini asar tarkibidagi sifatlash, mubolag'a, tazod vositasida isbotlab beradi.

Muqimiy ijodini faqatgina ijtimoiy hayot bilan bog'liq holda biryoqlama tahlil qilish o'zini oqlamasligini Hamid Olimjon juda yaxshi anglagan. Shuning uchun ham maqola so'ngida Muqimiy

ijodining chuqur tomirlari borligini, uning ijodini Firdavsiy, Umar Xayyom, Abdurahmon Jomiy, Nizomiy Ganjaviy, Atoiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy ijodining ta'sirisiz tasavvur qilib bo'lmashligini asoslovchi baytlarni tahlilga tortadi. Muqimiyning "O'zim har joydaman, ko'nglum sandadur" murabbasidagi samimiyat, ravonlik va qaynoq jo'shqinlik Fuzuliy lirikasini yodga solishi e'tirof etiladi:

Mehring o'ti nogah tushdi jonlarga,
Parvoyim yo'q zarra xonumonlarga.
Lola yanglig' to'lib bag'rim qonlarga,
O'zim har joydaman, ko'nglum sandadur.

Ushbu maqola yozilgan davrda jadidchilik va unga munosabatning siyosiylashuvi ochiqchasiga namoyon bo'layotgan edi. Shuning uchun Hamid Olimjon Muqimiy shaxsini, uning ijodiyotini bunday tazyiqdan asrab qolish maqsadida maqola so'ngida "Muqimiy bilan jadidlar o'rtasida hech qanday yaqinlik yo'q va bo'lishi mumkin emas" shaklida xulosa taqdim qiladi. Olimning maqola so'ngidagi jadidlar va ularning g'oyalari bilan bog'liq fikrlari bahsli. Chunki Hamid Olimjon jadidlarni "xalqni chet el josusxonalariga sotgan kishilar bo'lib chiqdilar" deya xulosa berar ekan, bu xulosa Hamid Olimjonning davr ta'siriga tushib qolganligini, zamona siyosatiga bo'ysunganligini ko'rsatadi.

Hamid Olimjon Muqimiy bilan bir davrda yashagan Qo'qon adabiy maktabining vakili Zokirjon Furqat ijodiyoti borasida maxsus maqola yozmagan bo'lsa-da, "*O'zbek xalqining o'lmas shoiri*" nomli maqolasida Muqimiy va Furqat lirikasini qiyoslaydi⁴³⁸. Hatto Muqimiy Furqat kabi Farg'ona bo'ylab qilgan sayohati aks etgan asarini "Furqatga imo tariqasida "Sayohatnoma" deb atar edi" deydi. Muqimiy "Sayohatnoma"si Furqat "Sayohatnoma"lari ta'sirida yaratilganligiga ishora qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Hamid Olimjonning adabiyot tarixiga oid tadqiqotlari o'z davri adabiyotshunosligi uchun muhim tadqiq va tahlil namunalari borasida ilmiy-nazariy xulosalar berish barobarida Hamid Olimjonning olimlik faoliyati xususida yetarli xulosa chiqarishga asos bo'la oladi. Bu tadqiqotlar garchi adabiyot tarixidagi obyektlar haqida dastlabki tanishtiruv mazmunidagi tadqiq va

⁴³⁸ Хамид Олимжон. Ўзбек халқининг ўлмас шоири // Танланган асарлар. 5 жилд. – Т.: Фан. 1982. – Б.90.

tahlillardan iborat bo'lsa-da, 30-40-yillar adabiyotshunosligidagi muhim tadqiqotlar edi.

4. Maqsud Shayxzodaning o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tanqidga oid tadqiqotlari

Maqsud Shayxzoda tadqiqotlari 30-40-yillar adabiyotshunosligining muhim manbalaridan sanaladi. Olim tadqiqotlari adabiyotshunoslikning barcha yo'nalishlarida (adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid) yaratilgan Maqsud Shayxzodaning Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyoti borasidagi ilmiy tadqiqotlari bugungi kun adabiyotshunosligi, xususan, navoiyshunoslikdagi dastlabki ilmiy tadqiqot, dissertatsiyalardan biri sifatida muhim ilmiy-nazariy xulosalarni taqdim qilgan. 30-40-yillarda olimning Alisher Navoiy, Bobur, Muqimiy bilan bog'liq tadqiqotlari yaratilgan bo'lsa, 50-yillarda Zokirjon Furqat hayoti va ijodi bilan bog'liq yirik tadqiqoti ilmga taqdim qilingan. Ushbu maqolalar uning o'ziga xos tadqiq usulini namoyon qiladi. Tadqiq obyektiga olingan materiallar o'z zamonidayoq qayta o'rganilish zaruratiga ega ilmiy muammo sifatida taqdim qilingan. Xususan, Maqsud Shayxzoda Muqimiy va Furqat biografiyasini qayta yaratish ehtiyoji borligini ta'kidlab, bu borada bir qancha chalkashlik va xatolar mavjudligini asoslab bergan.

Maqsud Shayxzoda – navoiyshunos. Alisher Navoiy hayoti va ijodi borasidagi dastlabki tadqiqotlar XX asr boshlarida boshlangan bo'lsa-da, shoir shaxsiyati va ijodiyoti haqidagi keng ko'lamdagi struktur tahlil va tadqiq Maqsud Shayxzoda nomi bilan bog'liq. Maqsud Shayxzodaning tadqiqot obyekti Navoiy lirik merosi bo'lib, olim 10 dan ortiq maqolalarida shoir asarlarining poetik xususiyatlaridan tortib, mazmun-mohiyati, obrazlar tizimini tadqiqqa tortgan. Xususan, olimning 30-40-yillar oralig'ida yaratilgan "*Klassik adabiyotimizning ulug' siymosi*", "*Ilm-u ma'rifatning jo'shqin kuychisi*", "*Navoiy ijodida folklor motivlari*", "*Navoiyda adl-u insof masalasi*", "*Bobur va Navoiy*" kabi maqola va "*Genial shoir*" ilmiy risolalarida Navoiy asarlari tizimli o'rganilgan⁴³⁹. Maqsud Shayxzoda o'z davrining yirik navoiyshunosi sifatida umrining oxiriga qadar Navoiy shaxsiyati va asarlari borasida muhim tadqiqotlarni yaratdi.

⁴³⁹ Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar. 6-jildlik. 4-jild. – T.: Gafur Gulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyati. 1972.

Olim tadqiqotlarida Alisher Navoiy asarlari quyidagi jihatlarga ko'ra tadqiq etiladi:

- shoir shaxsiyatining asarlarida aks etishi;
- obrazlar tizimining genezisi, poetik vazifasi;
- shoir lirik merosining poetik xususiyatlari: vazn, qofiya, badiiyat tizimi;
- shoir badiiy tafakkurining timsollarda aks etishi;
- shoir ideali, asarlarning mazmun mundarijasi.

Maqsud Shayxzoda Navoiy yashagan ijtimoiy hayot va unda Navoiyning o'zni masalasiga e'tibor qaratadi: Navoiy ijtimoiy idealining asarlariga ko'chish prinsiplarini o'rganadi. O'zbek adabiy tili va o'zbek (turkiy) adabiyotning poydevorini qo'ygan, bu ulkan vazifani "manziliga qadar yetkazgan mutafakkir va titan shoir" asarlarini tadqiq etar ekan, uni "dohiy adib va shoir" sifati bilan ataydi⁴⁴⁰.

Maqsud Shayxzoda Navoiy asarlari orqali xalqiga, hunarmand, dehqon, olimlar, mehnatkashlarga oliy darajadagi muhabbatini, insonparvarligini izhor qilgani, shu orqali yon-atrofidagi insonlarni ham o'ziga ergashtirganini, "Mahbub ul-qulub", "Farhod va Shirin", "Saddi Iskandariy", "Xazoyin ul-maoniy" asarlarida uning badiiy ifodasi aks etganini misollar asosida dalillaydi. Xususan, Navoiy o'z davrida olimlarni payg'ambarlarga qiyoslagan edi. Maqsud Shayxzoda Navoiyning bu qiyosini ulkan jur'at sifatida baholaydi.

Biravki qilsa, olimlarga ta'zim,

Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim⁴⁴¹.

Navoiyning Husayn Boyqaro bilan munosabati, Husayn Boyqaro shaxsiyati, Navoiyning odil shoh haqidagi qarashlari "Farhod va Shirin", "Saddi Iskandariy" dostonlarining asos – mavzusi ekanligi Maqsud Shayxzoda maqolalarining bosh mavzusi sifatida ko'zga tashlanadi.

Maqsud Shayxzoda shoir asarlarini turli rakursda tadqiq etsa-da, uning asosiy maqsadi Navoiy shaxsiyatini kashf etish bo'lgani qiyos va tahlillarda ko'zga tashlanadi. Xususan, Navoiyning barcha ishga mas'uliyati quyidagi misralari orqali isbotlanadi:

⁴⁴⁰ Мақсуд Шайхзода. Классик адабиётимизнинг улуг сиймоси// Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б. 6.

⁴⁴¹ Мақсуд Шайхзода. Илму маърифатнинг жўшқин куйчиси// Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б. 13.

Yarim yo'lda qolmoq erur mushkul ish,
Menga tushgan ish o'zgaga tushmamish.

Garchi bu misralar "Xamsa"ni tugatish bilan bog'liq bo'lsa-da, Navoiyning butun hayotiy maqsadini aks ettirgan edi.

Maqsud Shayxzoda Navoiy asarlarini tahlil etar ekan, shoirning ilm va uning insoniyat uchun ahamiyati borasidagi fikrlarini o'rganish orqali Navoiyning olimlik qiyofasini ko'rsatib beradi. Navoiy Farhod, Qoran, Boniy, Moniy, Suhaylo, Suqrot, Iskandar qiyofasida ilmning darajoti va inson kamolotidagi o'rnini turli voqea va tasvir vositalari orqali yuksak darajada tasvirlagan edi. Maqsud Shayxzoda shoirning barcha asarlaridagi bu mohiyat uning birgina qit'asida mukammal xulosaviy hukmni berganini asosli dalillaydi:

Kamol et kasbkim, olam uyidin,
Senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq.

Maqsud Shayxzoda Navoiy dostonlari syujeti, qahramonlari genezisi borasida tadrijiy o'rganish asosida ular xalq og'zaki ijodiga borib tutashishini asoslab beradi. "Navoiy "Xamsa"siga kirgan dostonlarning syujetlari Yaqin Sharqning yozuv poeziyasiga kirmasdan oldin turli xalqlarning folklorida yuritilgan chiroylik ertak, afsona, rivoyatlardan iborat edilar"⁴⁴². Xususan, Majnun haqidagi dastlabki ma'lumotlar Ibn-Qutayba (IX asr)ning "Kitob ush-she'r vash shuaro", Abuja'far Isfahoniy(X asr)ning "Kitob-ul-og'oniy" asarlarida uchrashi bu obraz o'z-o'zidan yozma adabiyotga kirib kelmaganini ko'rsatadi. Yoki Xusrav-Farhod-Shirin syujeti yaratilgan muhiti jihatidan Eron va O'rta Osiyoga ko'proq yaqin turishi, sosoniylarning 22-hukmdori Xisrav Parvez (VI-VII asrlar) haqidagi afsonalar esa, hech shubhasiz yozma adabiyotga kirmasdan ancha ilgari Eron va uzoq vaqt u bilan bir sistemaga kirgan O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida tarqalgan edi. Xisravning ishqiy mojarosi ilk bora yozma adabiyotda Firdavsiy "Shohnoma"sining IV jildida "Dostoni Xisrav Parvez va Shirin" faslida keltirilgan edi. Xuddi shunga o'xshab, Bahrom Go'r haqidagi ertaklar ham O'rta Osiyo bilan aloqador bo'lib, bu xalqlarga noma'lum bo'lishi

⁴⁴² Мақсуд Шайхзода. Навоий ижодида фольклор мотивлари// Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б. 23.

mumkin emas edi. Iskandar va u bilan bog'liq tarixiy voqeliklar, xalq orasida tarqalgan turli syujetli tarixiy haqiqatlar ham Iskandar obrazining badiiy adabiyotga ko'chishi oldidan mavjud ekanligini ko'rsatadi.⁴⁴³

Maqsud Shayxzoda Navoiy asarlariga xalq og'zaki ijodining ta'siri masalasini faqatgina yirik syujet kesimida emas, dostonlar tarkibidagi mayda detallar vositasida ochiqalaydi. Navoiy syujet to'qimalaridan boshqa, folklorning deyarli hamma "priyom, vosita, janr, shakl, she'rlari"dan ham keng foydalanganligi baytlar asosida asoslanadi. Xususan, "Sab' ai sayyor" dostoni tarkibidagi hikoyatlar ertak janridagi an'anaviy boshlanmani eslatishi

Bor-u yo'q chun duoki bildi dedi,

Dedi bir bor edi-yu, bir yo'q edi,

bayti asosida isbotlanadi. Maqsud Shayxzoda Navoiy asarlari xalq maqol va matallari bilan qorishib ketganligini, hatto ba'zi maqol va matallar xalqdan Navoiy asarlariga ko'chganmi yoki aksincha, Navoiy baytlari maqola, matalga aylanib ketganmi, xalqqa o'tganmi – buni aniqlash qiyin ekanligini ta'kidlaydi. Shu asosda Navoiy epik dostonlari tarkibidagi folklor motivlarining ijtimoiy asoslari shoir nasriy asarlarida keltirilgani bilan asoslaydi.

Maqsud Shayxzodaning "*Genial shoir*" risolasida Navoiy ijodi keng ko'lamda: Navoiyning siyosiy qarashlari, Navoiy ijodida gumanizm, ishq mavzusi, shoir asarlarida ayol obrazi kabi masalalar tadqiq etiladi. Olimning 50-yildan keyingi maqolalarida Navoiyning poetik mahorati, badiiy tasvir vositalarining qo'llanish imkoniyatlari ochib beriladi. Xususan, "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" maqolasida "G'aroyib us-sig'ar" devoni tarkibidagi lirik janrlar poetik usullar negizida tadqiq etiladi. Olim lirik parchalar tahlilida Navoiyning o'zi e'tirof etgan tadqiq usuli – "maoniy xazoyinidan javohir termoq va el fayzi uchun nazm silkig'a vazn bermoq" usulini asos qilib oladi. Unga ko'ra poeziyada ma'no va mazmun bo'lishi ("maoniy xazoyinidin javohir termoq"), bu mazmun va ma'no ma'lum va muntazam bir qolipda shakllanishi ("Nazm silkiga

⁴⁴³ Мақсуд Шайхзода. Навоий ижодида фолклор мотивлари// Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б. 24.

vazn bermoq”) va poeziyadan maqsad xalqqa, elning foydasiga xizmat qilishi she’r qonuniyatining asosini tashkil etadi.

Maqsud Shayxzoda ushbu maqolasida Navoiyning “G’aroyib ussig’ar” devonining tartib berilishi, tarkibiy tuzilishi, devon tarkibidagi janrlarning janr imkoniyatlari: mavzusi, vazni, hajmi borasida muhim ilmiy xulosalarni taqdim qiladiki, bu ilmiy-nazariy xulosalar adabiyotshunoslik, navoiyshunoslikda tadqiqotlar tayanadigan asosiy xulosalar vazifasini bajarib kelmoqda. Olim lirik janrlar hajmi borasida to’xtalar ekan, xususan, g’azal va muxammaslarning hajmi qancha katta bo’lsa, ma’noga shuncha salbiy ta’sir ko’rsatishini ta’kidlaydi. Maqsud Shayxzoda bu borada V.G.Bilinskiy fikrlariga tayangan holda Navoiy ham bu “haqiqatni o’z vaqtida va o’zicha sezganligi va bilganligi uchun uning g’azallari odatda 14-18 misradan oshmaydi” deya xulosa beradi⁴⁴⁴.

Maqsud Shayxzoda ilk bora Navoiy g’azallarini g’azal baytlarining mantiqiy bog’lanish e’tiboriga ko’ra yakpora va voqeabandlik asosida tahlil qiladi. Navoiyning mashhur “Yordin ayru ko’ngul mulkedurur sultoni yo’q” deb boshlanuvchi g’azali bayt, misralaridagi tadrijiy, silsilaviy bog’liqlik asosiga qurilgani isbotlanadi. Olim tomonidan Navoiy ijodida bu turdagi, ya’ni “tadrij pryomi” asosidagi g’azallar salmoqli hajmga ega ekanligi 10dan ortiq g’azal tahlilida ko’rsatib beriladi. Maqsud Shayxzodaning bu tahlillari shunchaki nasriy bayon shaklida emas, balki sharh maqomida Navoiy lirik qahramonining holati to’liq ochib berishga xizmat qilgan. Olim sharh davomida shoir tomonidan qo’llangan tasvir vositalari – istiora, tashbih, mubolag’a, tazod, husni ta’lilga asos bo’luvchi misra, baytlarni noziklik bilan tahlil qiladi.

Maqsud Shayxzoda o’z davridayoq shoir asarlarining ilmiy tadqiqi asosida Alisher Navoiyning shaxsi va shoirlik maqomini asosli belgilab bergan edi. Olim tadqiqotlaridan anglashiladigan yagona haqiqat o’zi ta’kidlaganidek, Navoiy qahramonlarining eng yaxshi xislatlari tor sinfiy chegaradan oshib o’tib, umumodamiyat saviyasigacha ko’tarildi. Qahramonlik, vafo, ishq, do’stlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, ilm, ijod, ixtiroga bo’lgan havas, mehnatsevarlik va

⁴⁴⁴ Мақсуд Шайхзода. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида // Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – Б. 198.

boshqalar Navoiyni bizning ulug' zamonamizga ohangdosh qilib beruvchi xususiyatlardir.

Maqsud Shayxzoda – boburshunos. Maqsud Shayxzodaning "Zahiriddin Bobur" maqolasi va undagi ma'lumotlar boburshunoslikdagi muhim tadqiqotlardan biri sifatida Bobur shaxsiyati va ijodining o'ziga xos jihatlarini ochiqalaydi⁴⁴⁵. Maqola 3 umumyo'nalishda Bobur hayoti(I), ijodiy merosi(II) tahlil(III)iga ajratilgan holda tuzilgan. Olim dastlab Bobur shaxsi bilan tanishtiradi, "Boburnoma" romani muallifi Flyura Anna Stilga murojaat etadi, uning ta'rifi asosida Boburni shoir, rassom, askar, pahlavon, ziyoli, musiqachi, podshoh ekanligini ta'kidlaydi. Shayxzoda shoir she'rlarini tahlil etar ekan, uning bo'ysunmas ruhi va shijoatiga "uning hayotidagi mag'lubiyatlari kurash pafosini so'ndirolmas edi" deya ta'rif beradi. Tavakkal emas, kishi irodasi uning hayot uslubini tasvirlaydi. Bobur ana shunday tasvir uslubiga ega shaxs sifatida Maqsud Shayxzoda mehrini qozongani maqolaning har o'rnida seziladi. Maqsud Shayxzoda yevropaliklar tomonidan Bobur asos solgan imperiyaning mo'g'ullar imperiyasi deya yanglish atalishi bilan bog'liq masalaga yevropaliklarning temuriylarni ham Chingizzoda deb noto'g'ri talqin qilishlari sabab bo'lganini ta'kidlaydi.

Olim Bobur ijodiy merosi xususida to'xtalar ekan, "Boburnoma" va uning uslubi borasida Boburning Humoyunga yozgan maqolasidagi o'z tili bilan aytgan fikrlarni asos qilib oladi: "*Bundan nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti, ham senga tashvish ozroq bo'lar ham o'qig'uvchig'a*". Bobir Mirzoning shu maslahati uning o'z uslubini tavsiflash uchun ham xarakterlidir⁴⁴⁶. Maqsud Shayxzoda "Boburnoma"dagi lirik parchalarning keltirilish sababini voqea va vaziyatlarni asoslash ekanligi bilan izohlaydi. Shuning uchun ham "Boburnoma"ni epik va lirik unsurlar aralashgan "murakkab liro-epik nav" sifatida e'tirof etadi. Asar janri haqida to'xtalganda, uni Yuliy Sezarning "Galiya urushlarining komentariyalari" kitobini eslatishini ta'kidlaydi. Maqsud Shayxzoda Bobur she'riyatini soddalikka yo'g'rilgan she'riyat sifatida baholaydi. Shoir she'riyatining bosh obrazi sifatida vatan, yor obrazlari taqdim qilinar ekan, olim bu ikki

⁴⁴⁵ Мақсуд Шайхзода. Захириддин Бобир. // Гулистон. 1940. № 1.

⁴⁴⁶ Мақсуд Шайхзода. Захириддин Бобир. // Асарлар. 6 томлик. 5 том. – Т., 1973. – Б.15.

obrazga yuklangan mazmun va poetik ifodani boburona ifoda sifatida taqdim etadi. Garchi maqola hajman ixcham bo'lsa-da, tahlil va tadqiq Bobur hayoti va ijodining barcha tomonlarini yoritishga xizmat qila olgani bilan ahamiyatlidir.

Maqsud Shayxzoda adabiyot tarixida shoirlar asarlarini tahlil qilar ekan, sharhlar ekan, matnni shoir tafakkuri va u yashagan davr hayoti bilan uyg'un tahlil qiladi. Xususan, olimning "*Vatan gulzorining o'tli bulbuli*" maqolasi Muqimiy lirikasining bosh mavzusi – vatan mavzusiga oid she'rlari tahliliga bag'ishlangan⁴⁴⁷. Maqolaga Muqimiyning "Muqimiy, qaysi gul ishqida mundog' o'tli bulbuldek fig'on qilding" misralari epigraf sifatida tanlangan bo'lib, Maqsud Shayxzoda Muqimiy ishqidada o'tli bulbuldek fig'on qilgan "gul ishq" aslida vatan ishq ekanligini shoirning shohbaytlari asosida dalillaydi.

Necha dermanki, Muqimiy, g'urbat aylay ixtiyor,

Bu vatandin dil uzib, g'ayrat qilolmay dog'men
misralari Muqimiyning Furqat singari yurtini tashlab ketolmasligi, "vatandin dil uzolmaslik" shoirning hayot shiori ekanligini yaxshi anglagan olim shoir she'rlarini shu shiordan uzoqlashmagan holda tahlil qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Maqsud Shayxzoda o'zbek adabiyotshunosligiga tadqiqot yaratishning ilmiy asoslarini olib kirdi, amaliy natijalarini tadqiqotlari asosida ko'rsatib berdi. Olimning Alisher Navoiy asarlari tadqiqiga bag'ishlangan yirik tadqiqotlari bugungi kunga qadar poetik tahlil qonuniyatlari borasida amaliy ham nazariy fundament vazifasini bajarib kelmoqda.

5. G'afur G'ulom maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari

Akademik G'afur G'ulomning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid bilan bog'liq 70 dan ortiq maqolalarida ko'tarilgan ilmiy muammolar davr adabiyotshunosligining umumyo'nalishini belgilab berishi bilan birga o'z davridayoq bu muammolarning asosli yechimini bera olgan edi. XX asr boshlarida shakllangan ilmiy tadqiq tamoyillarining aksariyati G'afur G'ulom nomi bilan bog'liq. Olimning "*Atoiy emas Otoiy*", "*Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri*

⁴⁴⁷ Мақсуд Шайхзода. Ватан гулзорининг ўтли булбули. Асарлар. 6 томлик. 5-том. – Т., 1973. – Б.23.

Abrahamon ibn Ahmad Jomiy”, *“Fuzuliy aytadiki”*, *“Ikki Mashrab”*, *“Sharqi nazmi osmonining ikki porloq quyoshi”*, *“Mulla Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy”*, *“Muqimiyning yangi uch she‘ri”*, *“Ulug‘ demokrat shoir”*, *“Sayidahmad usta Saidazim o‘g‘li Vasliy”*, *“Mir Mahmud qori Mir Shamsiddin o‘g‘li Qoriy”*, *“Ajziy Xo‘qandiy – Mahmudjon Abdulkarim o‘g‘li”*, *“O‘zbek shoirasi Mehri”*, *“Xislat”* kabi maqolalari⁴⁴⁸da adabiyot tarixida o‘z o‘rniga ega yirik shoirlar, ularning tarjimai holi, asarlari bilan bog‘liq ilmiy-tahliliy xulosalar taqdim qilinadi.

G‘afur G‘ulom ilmiy merosining tarkibiy tuzilishi olimning ilmiy-adabiy faoliyati bilan bevosita bog‘liq. Xususan, olim XX asr boshlarida Fitratlar boshlab bergan matnshunoslik va manbashunoslikning amaliy jarayonida bevosita ishtirok etgan. Navoiy asarlarining nashr etilishi bilan bog‘liq Komissiya tarkibida G‘afur G‘ulomning borligi, bu jarayonning bevosita ishtirokchisi ekanligi, Atoiy “Devon”ining faksimel nusxasi va nashrining e‘lon qilinishi, Mashrab asarlari matni bilan bog‘liq nashrlar olimning bir qancha ilmiy-nazariy maqolalari uchun tadqiqot obyekti bo‘lib xizmat qilgan.

Olimning *“Atoiy emas, Otoyi”* maqolasida Shayxzoda Atoiyning Atoiy mi yoki Otoy o‘qilishi borasida bahsga kirishiladi. G‘afur G‘ulom “ato” va “oto” so‘zlarining o‘zagi va kelib chiqishi xususida to‘xtalib, Atoiy “Devon”ining Sank-Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida saqlanuvchi 22-(2456)raqamli yagona nusxasi va shu nusxa asosidagi fotokopiya (Til va adabiyot institutining mumtoz adabiyot bo‘limida saqlanadi)ga murojaat qiladi: nusxada shoir taxallusi “ayn”, “itqi” va “alif”dan iborat arab so‘zi “oto”dan olinib, Otoy shaklida yozilgani, hatto Devondagi 130 g‘azalda “alif”ning ustiga “madd” qo‘yilganini asos sifatida keltiradi. Devon XVI asrning birinchi o‘n yillarida (1505-yilda ko‘chirilgan deb taxmin qilinadi) ko‘chirilgani, kotib arab, fors, turkiy tillar va lug‘at ilmini yaxshi bilgani, “pashsha qanoticha xatoga qo‘ymaydigan kishi”, turkiy so‘zlarning yozilish va talaffuz qoidalarini yaxshi bilgan olim ekanligini ta’kidlab, shoir ismi Atoiy emas, Otoy ekanligini dalillaydi. Ma’lumki, Atoiy “Devon”i nashri va uning faksimil nusxasi

⁴⁴⁸ Гафур Гулом. Адабий-танкидий мақолалар. II-жилд. Мукаммал асарлар тўплами. 12 жилдлик. – Т.: Фан, 1989 // Гафур Гулом. Адабий-танкидий мақолалар. II. (Тўплаб нашрга тайёрловчи А.Равшанов). – Т.: Фан, 1973.

A.N.Samoylovich nomi bilan bog'liq. A.N.Samoylovichning "Chagatayskiy poet XV veka Atai" maqolasida ham Atoiy taxallusi Atoiy emas, Otoiy ekanligini isbotlagan edi. G'afur G'ulom fikrini asoslar ekan, "... men ham, siz ham hurmatli maktub egalari, mashhur sovet olimi, sharqshunos, turkolog, lingvist, akademik, professor A.N.Samoylovichdan ham yaxshiroq bilmasak kerak" deb A.N.Samoylovich keltirgan dallilarga suyanadi⁴⁴⁹. Ko'rinib turibdiki, olimning ushbu maqolasi XX asr boshlaridagi nashr ishlari, matn va manbalar ustida olib borilayotgan amaliy natijalarning hosilasi sifatida yaratilgan.

G'afur G'ulomning "Ikki Mashrab" maqolasi ham mashrabshunoslikdagi eng dolzabr muammolardan biri: Boborahim Mashrab va Ro'zixon Mashrab (Mashrabi Soniy)shaxsiyati va bu ikki ijodkor asarlarining aralashib ketganligi bilan bog'liq. Maqola o'ziga xos uslub va tahlillar asosiga qurilgan: maqoladagi tahlil va dalillarning aksariyati G'afur G'ulomning davrning ijtimoiy-siyosiy, mafkuraviy vaziyatlaridan Boborahim Mashrabni asrab qolish maqsadi asosiga qurilgan. Ma'lumki, Mashrab she'riyatini tasavvufiy atamalarsiz, tasavvuf g'oyalarsiz anglashning, tahlil qilishning imkoni yo'q. Shoir ijodiyoti sahni mumtane'ning go'zal namunasi sifatida tasavvuf adabiyotini ochiq va yaqqol aks ettira olgan. Afsuski, Mashrab misralaridagi "Ibrohimdan qolgan eski do'kon"ni to'g'ri anglay olmagan davr tadqiqotchilari uni dahriy shoir sifatida ko'rsatib qo'ygan edi. G'afur G'ulom o'z davrida din, tasavvufga salbiy munosabat sabab Mashrab ijodi va uning shaxsiyati badnom qilinishi, yo'q bo'lib ketishidan qo'rqib, shoir hayotidagi har bir voqeaga tasavvufona emas, aksincha uni rad etadigan dalillar asosida munosabatda bo'ladi. Xususan, olim Boborahim Mashrabning tug'ilgan hududini ham Muhammad Bade' Malihoning "Muzakkiri as'hob" tazkirasiga suyanib, Namangan emas, Andijon ekanligini asoslab beradi. O'zFASHl Qo'lyozmalar fondidagi 20 dan ortiq qo'lyozma nusxalarda Mashrabning namanganlik ekanligi aytilsa ham, G'afur G'ulom bu ma'lumotlarni qayta tekshirish kerakligini, hatto o'zi ham "Momoyi gisunaburida" nomli ocherkida Mashrabning tug'ilgan hududini Namangan deb yanglish keltirganini tan oladi. Olimning ko'rsatishicha,

⁴⁴⁹ Гафур Гулом. Атоий эмас, Отоий //Адабий-танкидий мақолалар. 11-жилд. – Т.: Фан, 1989, – Б. 225-227.

hatto “Devoni Mashrab”da ham bu borada chalkashliklar bor: kitobning boshida shoir namanganlik deyilsa, boshqa bir o‘rinlarida Mashrabning “Ishq ast” radifli g‘azalida uning andijonlik ekanligiga ishora qilinadi:

Avval, qadami piri mug‘onro ishq ast,
Duvvum, sarupo barahnagonro ishq ast.
Rindoni Buxoro-u bangiyoni Kashmir,
Shoh Mashrab tarki Andijonro ishq ast⁴⁵⁰.

G‘afur G‘ulom Boborahimning Mashrab taxallusi va uning ma’nolari xususida ham tasavvufiy ma’nosini rad qilgan holda munosabat bildiradi, ya’ni olimning fikriga ko‘ra “mashrab” so‘zini arab tilidagi “shariba” – “ichimlik ichiladigan ichish o‘rni”ga umuman aloqasi yo‘q. Bu so‘z “tabiat, fe’l-atvor” degan ma’noni anglatadi, ya’ni “sho‘x tabiatli kishi” demakdir. G‘afur G‘ulom Mashrab so‘zining ikkinchi ma’nosini xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘lab tushuntiradi. Olim fikrini asoslash maqsadida dastlab ism qo‘yish marosimlari, sabablari xususida to‘xtalib, homilador ayolning ruhiy – gallyusinatsiya holati bilan bog‘laydi. Bunday holatda ona qornidagi bolaning yig‘lagan yoki gapirganini sezganday, eshitganday bo‘ladi. Ona qornida yig‘lagan bolalarga Mashrab degan ism qo‘yilishi o‘zbeklardan qolgan etnografik odat bo‘lib, Boborahim Mashrabga ham bu ismning qo‘yilishi ayni odatning amaliy natijasi ekanligi asoslanadi.

G‘afur G‘ulom adabiyot tarixida Mashrab taxallusli ikki shoir: Boborahim Mashrab va Mulla Ro‘zi oxun haqidagi to‘xtalar ekan, ikki shoir ijodining uslubiy, poetik xususiyatlarini bir-biridan farqlaydi. Mulla Ro‘zi oxun so‘fiy shaxs bo‘lgani va Mashrabi Soniy taxallusida ijod qilganini ta’kidlaydi. Boborahim Mashrabga nisbat berib kelinayotgan “Mabdai nur” asarini ham aynan Mulla Ro‘zi oxun tomonidan Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy”siga “taqlidan yozilgan kuchsiz bir sharh” ekanligini asoslashga harakat qiladi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, G‘afur G‘ulom maqolada Boborahim Mashrab ijodini so‘fiyona, tasavvufona asarlardan xoli ekanligini isbotlashga uringan. Hatto “Mabdai nur” asarini so‘fiyona axloqiy tizma sifatida Boborahim Mashrabga nisbat berilishini isnod deb baholaydi. “Devoni Mashrab” tarkibidagi uchrovchi tasavvufiy g‘azallar ham Boborahim Mashrabniki emas, Mulla Ro‘zi oxunniki ekanligi, Devon tarkibida ikki

⁴⁵⁰ Гафур Гулом. Икки Машраб //Адабий-танкидий мақолалар. 11-жилд. – Т.: Фан, 1989, – Б. 233.

shoir asarlari aralashib ketganligini Devon she'rlarini to'plovchining ilmiy va tanqidiy saviyaga ega bo'lmagan, sodda kishi bo'lganligi bilan asoslaydi. G'afur G'ulomning ushbu maqolasida olim yashagan davrning g'oyaviy ta'siri ko'zga tashlanadi. Chunki u maqolada Boborahim Mashrab ijodining asl mohiyatini inkor qilib, Mashrabni majoziy ishq kuychisi va hajviy she'rlar muallifi sifatida ko'rsatib beradi.

G'afur G'ulom maqolalari orasida "*Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy*" maqolasi va undagi ilmiy muammo va yechimlar jomiyshunoslik va navoiyshunoslik tarixida muhim ahamiyatga ega. Maqola nomi garchi Abdurahmon Jomiyga ishora qilsa-da, olim Jomiy shaxsiyatini Navoiy bilan parallel ochib beradi. G'afur G'ulom maqolada adabiyot tarixi, jomiyshunoslik va navoiyshunoslikdagi quyidagi jihatlarga e'tibor beradi:

1. XV asrdagi adabiy jarayon, adabiy hamkorlik, adabiy muhitning o'ziga xosligi: janr, obrazlar tizimi, uslubdagi an'anaviylik va o'ziga xoslik;
2. Jomiy, Navoiy asarlarining yaratilish tarixi;
3. Jomiy va Navoiy o'rtasidagi adabiy hamkorlik;
4. Jomiy va Navoiy asarlarida shoirlar tavsifi.

G'afur G'ulom maqolalarida 20 dan mumtoz ijodkorlar hayoti va asarlari xususida to'xtalgan, tadqiq etgan. Biroq olimning Jomiy shaxsiyatiga bag'ishlangan maqolasida muallifning o'zi tadqiq etayotgan obyektiga cheksiz hurmat va mehri sezilib turadi. G'afur G'ulom Jomiyga berilgan ta'riflar ichida eng to'g'ri va munosib ta'rif sifatida Boburning ta'rifni keltiradi va maqola davomida ana shu ta'rifning asosli ekanligini isbotlashga harakat qiladi: "Mulloning janobi andin oliyroqdir kim, ta'rifqa ehtiyoji bo'lmag'ay"⁴⁵¹.

G'afur G'ulom Jomiy va Navoiy munosabati borasida fikr yuritishdan oldin XV asrdagi adabiy jarayon, adabiy hamkorlik, adabiy muhitning o'ziga xosligi xususida to'xtaladi. Forsiy tilning mavqeyi, Navoiyning turkiy tilga ehtiromi, turkiy tildagi "Xamsa"ning yaratilish sababi, Jomiy va Lutfiy munosabati davr adabiy muhitini tasavvur qilishdagi muhim jihatlar sifatida tanlab olingan. Lutfiyning

Gar kori dili oshiq bo kofiri Chin aftad,

Beh z-onki ba badxo'yi bemehri chunin aftad...

⁴⁵¹ Гафур Гулом. Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Ахмад Жомий // Адабий-танқидий мақолалар. 11-жилд. – Т.: Фан, 1989. – Б. 299.

matlali g'azali aynan Jomiy tomonidan tugallangani bu ikki buyuk ijodkor adabiy hamkorligining go'zal namunasi sifatida keltiriladi.

Maqolada Jomiy va Navoiy munosabati, ikki buyuk ijodkorning ijodiy hamkorligi Navoiyni bir qancha asarlarni yozishga ilhomlantirgani, asarlari nomlarining qo'yilishida ham Jomiyning xizmati beqiyos ekanligi asosli dalillanadi. Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" devoni tarkibidagi 4 devon "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoye' ul-vasat", "Favoyid ul-kibar" Navoiyning o'zi ta'kiladlaganidek, "...Bu faqirg'a ham amir qildilarkim: Sening dog'i nazming turlicha alfozda chun mutaaddid bo'libdur. Sen dog'i har birisini bir ism bila mumtoz qil va har qaysisini bir laqab bila jilvasoz etgil!..." Navoiy ustozni taklifini qabul qilib, turkiy g'azallarini 4 devon shaklida alohida nomlar ostida taqsimlaydi. G'afur G'ulom Jomiy va Navoiy o'rtasidagi do'stlik, ustoz-shogird munosabatini izohlashda ikki ijodkorning o'z asarlarida keltirilgan ma'lumotlariga tayanadi. Xususan, Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Xamsa" dostonlari debochalarida Jomiy shaxsiyati, ijodiy merosi, asarlarining yaratilish tarixi, tarkibiy tuzilishi borasida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. G'afur G'ulom maqolada Jomiyning Navoiyga maslahat va mulohazalari borasida to'xtalish barobarida Navoiyning ham Jomiy asarlariga bildirgan mulohaza, tanqidiy yondashuvlariga e'tibor qaratadi. Jomiyning Navoiyning yuksak salohiyatini tan olgani va bildirilgan mulohazalariga ijobiy munosabat bildirgani va kamchiliklarni tuzatgani bilan bog'liq ma'lumotlar shoirning "Muhokamat ul-lug'atayn" asariga tayanib asoslanadi.

G'afur G'ulom maqolani o'ziga xos ilmiy prinsip asosida tuzadi: dastlab Jomiy shaxsiyati, ijodiyoti xususida Navoiyning munosabati, Navoiy asarlarining yozilishida Jomiyning ta'siri masalasi yoritiladi, keyin esa Navoiy ijodiyotiga Jomiy munosabati o'rganiladi. G'afur G'ulom Jomiy nomi va uning ta'siri Navoiyning barcha asarlarida aks etganidek, Jomiy asarlarining yaratilishida ham Navoiyning o'rni beqiyos ekanligini to'g'ri va asosli dalillaydi. Xususan, Navoiyning taklifi bilan Jomiy o'z g'azallarini uch devon: "Fotihat ush-shabob", "Vositat ul-uqd", "Xotimat ul-hayot"ga bo'lgani, Jomiyning deyarli barcha mashhur asarlari: "Sibhat ul-abror", "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Xiradnomayi Iskandariy"da Navoiy salohiyatiga yuqori

baho berilgani ta'kidlanadi. Maqolada Jomiyning turkiy tilni bilish-bilmasligi borasida bahsga kirishiladi, Jomiyning turkiy tilni juda yaxshi bilgani, Navoiy "Xamsa"sini to'liq o'qib chiqqani, hatto Navoiyning

Ochmag'ay erding jamoling olam aro koshki,
Solmag'ay erding bari olamda g'avg'o koshki
matlali g'azaliga fors tilida nazira bog'lagani bilan asoslanadi:
Didame diydori on dildori ra'no koshki,
Dida ravshan kardame az xoki on po koshki⁴⁵².

G'afur G'ulom xamsachilik an'anasida ikki buyuk ijodkorning hamfikir ekanligini asoslar ekan, "Xamsa" dostonlarining yaratilish tarixi bilan bog'liq bahsli o'rinlarda Ye.E.Bertels tadqiqotlari va undagi tahliliy va tanqidiy fikrlarga munosabat bildiradi.

Olim "Xamsat ul-mutahayyirin" asari Navoiy va Jomiy munosabati, Jomiy hayoti va ijodi borasida to'liq va ishonchli ma'lumot beruvchi mukammal noyob manba ekanligini ta'kidlar ekan, Navoiyni Jomiy ijodiyotining ulug'vorligini chuqur his etgan birinchi jomiyshunos sifatida e'tirof etadi. Shuning uchun ham maqolada "Xamsat ul-mutahayyirin" tadqiqiga keng o'rin ajratiladi.

G'afur G'ulom "Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy" maqolasida ikki buyuk ijodkor ijodiyotining farqli jihati faqatgina uning tilida ekanligini asoslaydi: "Jomiy va Navoiy o'rtasidagi ijodiy hamkorlik shu qadar mustahkam va shu qadar yaqin ediki, ularning ijodxonasi bir-biridan nur olardi. Ular bir xil manfaat bilan yashar, bir havodan nafas olar, bir-birini nazm maydonida yangidan yangi qahramonliklar ko'rsatishga ruhlantirar edi"⁴⁵³. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Jomiy Navoiy hamkorligi masalasi G'afur G'ulom aytganidek, yirik tadqiqotlar uchun muhim mavzu va material, manba vazifasini bajara oladi. Shu jihatdan bu ikki ijodkor ijodiy hamkorligi turli rakurslarda ilmiy tasniflar asosda tadqiq etilishi kerak.

Xulosa qilib aytish mumkinki, G'afur G'ulom maqolalarida ko'tarilgan ilmiy-nazariy muammolar o'rinli va to'g'ri asoslangan. Olimning tadqiq obyekti sifatida manbalarning qo'lyozma nusxalariga

⁴⁵² Гафур Гулом. Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Ахмад Жомий // Адабий-танкидий мақолалар. 11-жилд. – Т.: Фан, 1989, – Б. 299.

⁴⁵³ Гафур Гулом. Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Ахмад Жомий // Адабий-танкидий мақолалар. 11-жилд. – Т.: Фан, 1989, – Б. 310.

suyanib ish ko‘rishi, to‘g‘ri rakurs va yondashuv asosidagi ilmiy tahlil va xulosalar chiqarishi adabiyotshunoslikda o‘z ilmiy uslubi va tadqiq tamoyiliga ega akademik ekanligini tasdiqlaydi.

6. Olim Sharafiddinov – navoiyshunos

XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiyotshunoslik ilmida shakllangan yangi ilmiy yo‘nalish, tizim XX asrning 30-40-yillariga kelib bir qancha ilmiy maktab va yangi tadqiq usullarining shakllanishiga asos bo‘ldi. Bu davrga kelib adabiyotshunoslik Abdurauf Fitrat boshlab bergan tajriba asosida rivojlandi: o‘zbek mumtoz adabiyoti vakillari va ularning asarlari adabiyotshunoslik, matnshunoslik, adabiy tahlil va sharh kesimida tadqiq etila boshlandi.

Yirik adabiyotshunos Olim Sharafiddinov o‘zbek mumtoz adabiyotiga oid tadqiqotlarini bu davr adabiyotini davrlashtirishdan boshlaydi. Har bir davr adabiyotining poetik xususiyatlari: mazmun, obrazlar tizimi, strukturas va shakliy o‘ziga xosligini tasniflagan holda o‘zbek mumtoz adabiyotini tasavvufiy mazmun va obrazlarsiz tasavvur qilib bo‘lmasligini ko‘rsatib beradi. Shu asosda Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, Nosiriddin Rabg‘uziy, Ali, Shayx Sharof, Durbek, Sayid Ahmad, Alisher Navoiy, Mashrab faoliyati hamda diniy-tasavvufiy mazmundagi asarlari haqida garchi sobiq sho‘ro mafkurasi ta’siri ostida bo‘lsa ham, o‘z fikr-mulohazalarini bildiradi⁴⁵⁴. “Hikmatlar”, “Oxir zamon”, “Boqirg‘on”, “Qissayi Yusuf”, “Qissas ul-anbiyo”, “Miftoh ul-adl”, “Mu‘in ul-murid”, “Javohir ul-asror”, “Yusuf va Zulayxo”, “Taashshuqnoma”, “Muhabbatnoma”, “Latofatnoma”, “Lison ut-tayr” kabi asarlar tadqiqiga bag‘ishlangan maqolalar, kichik risolalar yaratadi. Olim tadqiqotlarining amaliy natijalarini, ilmiy xulosalarini darsliklarda asarlardan parchalar keltirish bilan asoslaydi. Xususan, olimning 7-sinf uchun “Adabiyot darsligi”da XIX va XX asrlar adabiyoti materiallari (1937; 1939), 9-sinf uchun “Adabiyot darsligi”da XV-XIX asrlar adabiyoti materiallari (1939) keltirilgan.

Olim Sharafiddinov Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan yirik tadqiqoti olimning adabiyotshunoslikdagi muhim

⁴⁵⁴ Атаннѳзова М. XX асрнинг 20-30-йиллари адабиѳтшунослигида мумтоз адабиѳтнинг ѳрганилиши (Олим Шарафиддинов мисолида). Филология фанлари бѳйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ѳзилган дисс. автореферати. – Т., 2024. – Б. 12.

tadqiqotlaridan biridir. Olimning “Alisher Navoiy hayoti va ijodiyoti” deb nomlangan tadqiqoti 1939-yilda nashr etilgan bo‘lib, ma’lum bo‘lishicha, Olim Sharafiddinov 1941-yilga qadar tadqiqotni kengaytirib, qayta o‘zgartirishlar kiritgan, biroq ish tugallanmay qolgan.

Olim Sharafiddinovning “Alisher Navoiy hayoti va ijodiyoti” asarida Alisher Navoiy hayoti va ijodining monografik ko‘lamda o‘rganilgan. Olim “Navoiy hayotini o‘rganish manbalari”, “Alisher Navoiyning davri”, “Bolalik yillari”, “Alisherning yigitlik chog‘lari”, “Alisher Navoiy – davlat arbobi”, “Vazirlik lavozimidan kechish”, “Xamsa”ning maydonga kelishi”, “Navoiy Astrobodda”, “Navoiyning Hirotga qaytishi”, “Alisherning vafoti”, “Genial shoir va mutafakkir” fasllar asosida shoir hayoti va ijodi bilan bog‘liq barcha masalalarga tadrijiy prinsip asosida yondashadi⁴⁵⁵. Olim Sharafiddinov dastlab Navoiy hayoti va ijodining manbaviy asoslarini taqdim qiladi. Olimning bu manbalarni raqamlar ostida tasniflamagan bo‘lsa-da, shoir hayoti va ijodiga oid ma’lumotlarni taqdim qilishdagi ahamiyati, ishonchligiga ko‘ra ularni tizimlashtiradi. Olimning bu yondashuvi bugungi kun adabiyotshunosligidagi muhim yondashuvlardan biri sifatida o‘zini oqlab kelmoqda.

Olim Sharafiddinovning “Alisher Navoiy hayoti va ijodiyoti” monografiyasida tasnif vazifasini bajargan fasllar shoir hayoti va ijodining quyidagi jihatlarini tadqiq etilganini ko‘rsatadi:

- Temuriylar davridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, madaniy hayot;
- Navoiy hayoti va ijodining o‘rganilishi;
- Navoiyshunoslik masalalari;
- Alisher Navoiyning ijtimoiy faoliyati;
- Navoiyning adabiy faoliyati;
- Navoiy asarlarining yaratilish tarixi;
- Adabiy hamkorlik masalasi: Lutfiy va Navoiy, Jomiy va Navoiy, Husayn Boyqaro va Navoiy;
- Navoiy yetishtirgan shogirdlar va Navoiy homiyligida yaratilgan asarlar;
- xamsanavislik;
- Navoiy “Xamsa”si tadqiqi.

⁴⁵⁵ Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти. – Т.: ЎзССР давлат нашриёти. 1948. 192 б.

Olim Sharafiddinovning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan ushbu monografiyasi o'z davridayoq e'tiborga tushgan va e'tiroflarga sazovor bo'lgan edi. Hatto olim Sadriddin Ayniy ushbu monografiya "Navoiy to'g'risida yozilgan tarjimayi hollarning eng to'g'risi, eng to'lası va eng mazmunligi deb da'vo etishga" haqli ekanligini ta'kidlagan edi.

Olim Sharafiddinov Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda uning o'z asarlari birlamchi, muhim va qimmatli manba ekanligini asoslar ekan, keyingi manbalar sifatida zamondoshlari tomonidan yaratilgan asarlarni ko'rsatadi⁴⁵⁶. Xususan, Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Xondamirning "Makorim ul-axloq", "Habib us-siyar", "Xulosat ul-axbor" Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarlarida Navoiyning ijtimoiy, adabiy faoliyati, shaxsiy fazilatlari borasida qimmatli ma'lumotlar keltirilgani ta'kidlanadi. Olimning fikriga ko'ra, Alisher Navoiy yashagan davr, adabiy muhit va shoir biografiyasi borasida Lutf Alibek Ozarning "Otashkadayi Ozariy", Somiyning "Tuhfayi Somiy", Rizo Qulixon Hidoyatning "Majma ul-fusaho", Faxriy Hiraviyning "Latoyifnoma", Mirzo Haydar Do'g'latning "Tarixi Rashidiy", "Nuhbat ul-tavorix", "Tazkirat ul-xattotin", "Safinat ush-shuaro", "Safinayi Xushgu" kabi asarlar ham muhim manba bo'la oladi.

Asarning "Alisher Navoiyning davri" faslidan boshlab Alisher Navoiy tarjimayi holi batafsil yoritiladi. Olim dastlab shoir yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat xususida to'xtaladi. Shoxrux Mirzo, Abulqosim Bobur, Abusaid Mirzo, Husayn Boyqaro hukmronlik davrlaridan o'zgarishlar, ijtimoiy-siyosiy vaziyat va bu vaziyatning Alisher Navoiy hayotiga ta'siri masalasi faslda ko'tarilgan asosiy muammolardan biridir. Monografiya juda ko'p o'rinlarida, ba'zan asarlar tahillarida ham olim yashagan davr siyosati va mafkurasining ta'siri sezilib tursa-da, Navoiy shaxsiyati va ijodiy merosi borasidagi dalillar shoirning o'z asarlari va zamondoshlari tomonidan yaratilgan manbalarga tayanib keltiriladi.

Monografiyaning "Geneal shoir va mutafakkir" fasli navoiyshunoslikda muhim ahamiyatga ega ma'lumotlarni tadqim etishi bilan xarakterli. Olim bu faslda Navoiy asarlarining barchasi bilan

⁴⁵⁶ Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти. – Т.: ЎзССР давлат нашриёти. 1948. – Б. 6.

tanishtiradi. Olimning fikriga ko'ra, adabiyotshunoslar, tarixchilar Navoiy asarlarining sonini turlicha ko'rsatishadi. Olim Sharafiddinov esa bu asarlar orasidan Navoiy qalamiga mansubligi tasdiqlangan, "Navoiy tomonidan yozilganligi hech shubhasiz bo'lgan" asarlar va ularning yozilgan yillari bilan tanishtiradi. Faslda Navoiyning 30 asari nomi keltiriladi, olim "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy" asarlari tarkibidagi doston va devonlarni alohida ko'rsatadi. Navoiyning devonlariga mustaqil muqaddima tarzi yozilgan asari "Xutbai davovin" (1469-1482)ni keltirib o'tadi⁴⁵⁷.

Olim Sharafiddinov "Geneal shoir va mutafakkir" faslida "Xamsa" dostonlarini to'liq tahlil qiladi. "Hayrat ul-abror"dagi har bir maqolat va uning mazmuniy mundariyasi taqdim etiladi, dostonidan shohbaytlar tahlil qilinadi. Shu asosda "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai sayyor", "Saddi Iskandariy" dostonlarining ham kompozitsion qurilishi, syujet chizig'i, obrazlar tizimi batafsil yoritiladi. Biroq olim dostonlarni tasavvufiy mazmun, mohiyatni inkor qilgan holda, oddiy syujetli asar fonida tahlil qiladi. Hatto "Hayrat ul-abror" dostonining 9-maqolati – ishq ta'rifi qismi ham zamona moslangan holda tahlil qilinadi. Olim Navoiyning ishq to'g'risida ilgari surgan fikrlarini mistik-so'fiylik ishq bilan aralashtirib yubormaslik kerakligini, ishq dunyodan qochishga emas, dunyoni sevishga yo'naltirganini ta'kidlaydi⁴⁵⁸. Olim Sharafiddinovning "Xamsa" dostonlari xususida monografiyadan tashqari alohida kichik maqola-tadqiqotlar ham yaratgan. Olimning Alisher Navoiyning "Sab' ai sayyor" dostoni nashriga yozilgan so'zboshisida "Bahrom Go'r" obrazining fors-tojik va turkiy adabiyotda yaratilish tarixi xronologik tarzda ko'rsatib beriladi.

Monografiyada "Xamsa" dostonlariga ishlangan miniatyuralarning keltirilishi, izohlar, sharhlar tadqiqot ishining ilmiy qiymatini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Olim Sharafiddinov navoiyshunos sifatida o'z davridayoq Navoiy hayoti va ijodi borasida yirik ko'lamda yirik tadqiqot – monografiya va shu bilan birgalikda 10 dan ortiq maqola yaratdi. Garchi monografiya va maqolalar tarkibidagi ma'lumot

⁴⁵⁷ Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти. – Т.: ЎзССР давлат нашриёти. 1948. – Б. 97.

⁴⁵⁸ Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти. – Т.: ЎзССР давлат нашриёти. 1948. – Б. 115.

va tahlillar bugungi kun navoiyshunosligi uchun umumiy tavsif xarakterida bo'lsa-da, bu tahlil va ma'lumotlar o'z davri uchun shoir biografiyasini yaratishdagi yangi, ilmiy, asos tadqiqot edi.

7. Oybek tadqiqotlarida o'zbek mumtoz adabiyoti masalalarining yoritilishi

30-40-yillar adabiyotshunosligi xususida to'xtalganda, Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek tadqiqotlari, xususan, uning Navoiy hayoti va ijodi, lirik merosi tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy merosini bu davrning muhim manbasi sifatida ko'rsatish har jihatda o'zini oqlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Oybekning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlab yaratilgan tadqiqoti Navoiy shaxsiyati va ijodi keng ko'lamda o'rganilgan muhim ilmiy-tahliliy manbalardir. Oybek Alisher Navoiyning o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rmini belgilash, ko'rsatish maqsadida adabiyot tarixining turli davrlarida yashab ijod etgan ijod ahli va ularning ijodiy merosi xususida umumiy tavsif va chuqur ilmiy tahlil shaklidagi maqola, risola, qayd, tezis, tadqiqotlar yaratdi. Olimning adabiy-tanqidiy maqolalari davr adabiy va ilmiy jarayonining mahsuli sifatida turli rakurslarda tadqiq etilgan. "Mukammal asarlar to'plami" 20 jildlikning 13-14-jildlariga olimning adabiy-tanqidiy, ilmiy-tahliliy tadqiqot, tezis, qayd va maqolalari jamlangan bo'lib, bu Oybek ilmiy tadqiqotlari salmoqli hajmga ega ekanligini ko'rsatadi.

Oybek *"O'zbek poeziyasining tarixiy taraqqiyoti to'g'risida"*, *"Adabiyot qoidolari"*, *"Tanqid sohasida savodsizlik va ur-yiqitchilikka qarshi o't ochaylik"*, *"Sotsialistik lirika uchun"*, *"So'nggi yillarda o'zbek poeziyasi"*, *"O'zbek poeziyasida tiz"*, *"G'afur haqida"*, *"Abdulla Qodiriyning ijod yo'li"*, *"O'zbek adabiyoti"*, *"Chexov va o'zbek adabiyoti"*, *"O'zbek xalqining adabiyoti va san'ati"*, *"Jaloliddin" dramasi haqida"*, *"Shoir haqida"* kabi 30 ga yaqin maqolalarida adabiy jarayondagi yangilanishlar xususida ilmiy-tahliliy xulosalarini taqdim qiladi.

Oybekning *"O'zbek poeziyasining tarixiy taraqqiyoti to'g'risida"* maqolasida turkiy she'riyatning asos mavzu va obrazlar tizimi adabiy ta'sir, an'anaviy obraz va sayyor syujet kesimida tahlil qilingan⁴⁵⁹.

⁴⁵⁹ Ойбек. Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. – Т: Фан, 1979. – Б. 19.

Turkiy she'riyatning arab, fors she'riyati ta'sirida shakllanishi davriy ketma-ketlik asosida asoslangan. Olim turkiy she'riyat shakllanishining dastlabki bosqichi sifatida X asrgacha bo'lgan davrni keltiradi. Bu davr she'riyati arab tili va arab adabiyoti ta'sirida shakllangan bir davr sifatida O'rta Osiyo xalqlari orasida islom dinining tarqalishi ularning urf-odatlarini va madaniyatlariga katta o'zgartirish kiritgani bilan baholanadi. O'rta Osiyoning mashhur shoir va olimlari Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Imom G'azzoliylarning o'z asarlarini arab tilida yozganliklari buning dalili sifatida keltiriladi. Oybekning fikriga ko'ra, bu davr madaniyati faqatgina arab madaniyati va urf-odati bilan bog'liq emas, yangicha boy madaniyat va urf-odatning shakllanishida turkiy xalqlarning ham o'rni katta. Oybek IX asr oxirlaridan boshlab arab tili va madaniyatining ta'siri chekinib, fors tili va madaniyati turkiy xalqlar orasida yoyila boshlaganini ta'kidlab, bu turkiy she'riyat taraqqiyot bosqichining ikkinchi – muhim davri ekanligini dalillaydi. Ma'lumki, turkiy adabiyotda arab va fors tilining ta'siri yozma adabiyotda ko'zga tashlanadi. Biroq turkiy adabiyot bu ikki madaniyat ta'siridan oldin ham og'zaki shakldagi boy madaniyat va adabiyotga ega edi. Maqolada yozma adabiyot kirib kelishidan oldingi og'zaki adabiyotning qo'shiq, doston, ertak janrlari, ularning janr imkoniyatlari: mavzusi, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishi, syujet chizig'i, turli jihatlariga ko'ra turlari kabi ilmiy-nazariya qonuniyatlari borasida bahsga kirishiladi. Oybek turkiy dostonlar genezisi xususida to'xtalar ekan, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlari orasidagi mashhur dostonlar va ularning variantlari, bilan qiyoslaydi, dostonlardagi variantlilik masalasi asosida fikrini dalilaydi. Bu borada olimning "Alpomish" dostoni bilan bog'liq kichik tadqiqoti e'tiborga molik.

Oybek maqolada xalq qo'shiqlari va ularning yaratilish tarixi, manbalari xususida to'xtalar ekan, ularning asosiy namunalari Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" uchrashi, asardagi lirik parchalar turkiy adabiyotning ilk she'riy shakllari ekanligi xususida to'xtaladi. Maqolada keyingi davr adabiyoti namunalari sifatida qoraxoniylar sulolasi hukmronligida yaratilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarlari keltiriladi, asarlar mazmun-mohiyati, yozilishi uslubi asosida davr adabiy jarayoni va uslubi borasida xulosalar chiqariladi. Xususan,

“Qutadg‘u bilig” (“Qutli bilim”⁴⁶⁰) boy obrazlar tizimga ega islom dini tashviqotiga bag‘ishlangan asar sifatida taqdim qilinsa, “Hibat ul-haqoyiq” asari xalq she‘riyatiga xos soddalik, o‘ynoqilik, obrazlilikdan xoli asar sifatida baholanadi. Oybek turkiy adabiyot Ahmad Yassaviydan keyingi XIII asr – mo‘g‘ullar istilosining bir yarim asrlik davrida turg‘unlikka tushib qolganligini ta’kidlar ekan, olimning bu qarashlari o‘zidan oldingi olimlar, xususan, Abdurauf Fitrat qarashlari bilan aynan ekanligi ko‘rinadi.⁴⁶¹ Bu davrda yaratilgan asarlar son jihatidan oz, badiiy jihatdan sayoz bo‘lib, maqolada Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari bu davrning noyob, badiiy yuksak she‘riy parchalarning keltirilishi va o‘zbek tilining tashkil topishi, rivojlanish tarixini belgilashda muhim manba ekanligi qayd etiladi. Oybek bu davr mahsuli sifatida Xorazmiyning “Muhabbatnoma”siga yuqori baho beradi. Olimning ta’kidlashicha, asar “mistik va diniy va’zxonlikdan xoli”, o‘zbek she‘riyatida yangilik – oshiqning chekkan azoblari, dard-hasratlari noma shaklida ifoda etilgan. Asarning tili va ifodasi xalq tili va ifodasiga yaqinligi uchun ham keyingi davrlarda bu asarga javob tariqasida bir qancha asarlar yaratilgan.

Oybek temuriylar davri adabiyoti va uning o‘ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqishda Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy ijodiga suyanadi. Olim bu davr adabiyotining yangiligi sifatida o‘rta asarlarda hukm surgan “diniy-axloq ramkasidan chiqishga intilish”ni ko‘rsatadi. Oybekning fikriga ko‘ra, bu davr shoirlari “dunyoga so‘fiyona qarashdan voz kechib, dunyoviy zavq, tabiat, ishq va oshiqlik haqida kuyladilar”⁴⁶². Maqolada davr adabiyotining o‘ziga xosligini ta’minlashda Alisher Navoiyning hissasi katta ekanligi shoirning turkiy she‘riyatda mavzu va mundarija torligini yo‘qotib, unga chuqur falsafiy va ijtimoiy mazmun olib kirgani bilan asoslanadi.

Oybek maqolada Durbekning “Yusuf va Zulayxo” dostoni xususida to‘xtaladi. Afsuski, Oybek “Yusuf va Zulayxo” dostoni haqidagi ma’lumotlarni keltirishda o‘zidan oldingi mavjud chalkah

⁴⁶⁰ Oybek “Qutadg‘u bilig”ni “Qutli bilim” shaklida keltiradi.

⁴⁶¹ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2013.

⁴⁶² Ойбек. Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида // Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. – Т: Фан, 1979. – Б. 24.

ma'lumotlarga tayangan. Bugungi kun tadqiqotlari, qo'lyozma manbalarni kuzatish, solishtirish, qiyosiy o'rganish natijasida bu asar Durbek emas, Homidiy Balxiy tomonidan yaratilgani, Shaxzoda Temur(Shayboniixonning o'g'li)ga bag'ishlangani aniqlangan. Adabiyot tarixida turkiy "Yusuf va Zulayxo" dostonidan parcha keltirish Abdurauf Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida uchraydi⁴⁶³. Fitrat majmua qismlariga yozgan so'zboshisida asar XV asrda Durbek tomonidan yozilgani, Amir Temurga bag'ishlangani, 1409-yildagi Balx qamali voqealari keltirilgani kabi ma'lumotlarni keltiradi. Fitrat keltirilgan bu ma'lumotlar keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lgani "Adabiyot tarixi" xrestomatiyalari va bir qancha maqolalardagi ma'lumotlarda o'z tasdig'ini topgan. Xususan, Oybek maqolasida ham bu ma'lumotlar aynan keltirilgan.

Oybek har bir shoirning o'ziga xos uslubi borasida to'xtaladi: Sakkokiy lirikasi sxolastik yondashuvdan bosh tortib, diniy ruhdan uzoqlashib, dunyoviy lirikaning kuchayishi bilan; Atoiy lirikasi kutilmagan paytda dabdabali uslubdan realistik detalga o'tishi bilan; Lutfiy lirikasi ko'z qamashtiradigan darajada rangdor va porloq ekanligi bilan ajralib turishi asoslanadi.

Oybek Alisher Navoiy asarlari xususida batafsil to'xtaladi, shoir lirik merosi, tazkiralari, dostonlari va shoir asarlarining mohiyati borasida ma'lumot keltirish bilan Alisher Navoiyning davr adabiy muhitidagi o'rmini belgilab beradi. Olim Navoiydan keyingi davrda Bobur o'zbek adabiy tilini rivojlantirishda, turkiy she'riyatda realistik tendensiyalarni ishlab chiqishda muhim o'rin tutganini ta'kidlaydi, Bobur lirikasining cho'qqisi – ruboiylari, "Boburnoma" xususida to'xtaladi. Oybek XV asrning muhim manbalaridan biri sifatida Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostoni o'z davri realistik ahvolini aks ettirgan dastlabki manba sifatida ko'rsatadi. Olim XVI asr adabiyotini – diniy-mistik motivlar ustunlik qilgan pisimizm adabiyoti, bu davr ijodkorlarining asarlari esa taqliddan nariga o'tolmagani bilan asarlar sifatida keltiradi.

Oybekning "O'zbek poeziyasining tarixiy taraqqiyoti to'g'risida" maqolasida XVII asr adabiyoti namunalari sifatida Turdi Farog'iy, Majlisiy, Mashrab ijodi, XVII-XVIII asr adabiyoti, xonliklar davri

⁴⁶³ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). - Т.: Мумтоз сўз. 2013.

adabiyotining ajralishi, o'ziga xos xususiyatlari Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Amiriy, Fazliy, Nodira, Uvaysiy, Mahzuna, Gulxaniy kabi ijodkorlar, XIX asr adabiyoti Furqat, Muqimiy ijodi misolida tahlil qilinadi. Olim XX asr boshlari adabiy jarayoni: adabiy tur va janrlarning yangilanishi, vaznlar almashinuvi, obraz va mazmunning yangilinishi xususida to'xtalar ekan, o'zbek sovet poeziyasining qaldirg'och ijodkori sifatida Hamza asarlarini tahlilga tortadi. G'afur G'ulom, Maqsud Shayxzoda, Uyg'un, Hamid Olimjon, Sobir Abdulla, Mirtemir kabi zamondosh ijodkorlar bilan birga ijodiy yangilanish olib kirayotgan yosh shoirlar: Temur Fattoh, Amin Umariy, Zulfiya, Hamid G'ulom, Jumaniyoz Sharifiy va ularning ijod yo'sini xususida to'xtaladi.

Oybekning ushbu maqolasi olimning adabiyot tarixini davrlashtirish, davr adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlarini belgilash, adabiy jarayon va ijodkor uslubi kabi ilmiy hodisalar xususida olimning ilmiy-tahliliy xulosalarini taqdim etishi bilan adabiyotshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Oybekning "*O'zbek adabiyoti*" maqolasi "*O'zbek poeziyasining tarixiy taraqqiyoti to'g'risida*" maqolasining mantiqiy davomi sifatida o'zbek adabiyoti, davriy o'zgarishlar umumiy tavsif xarakterida taqdim qilinadi⁴⁶⁴. Olim turkiy adabiyotning shakllanish bosqichlarini ixcham shaklda tahlil qilar ekan, o'zbek sovet nasri, poeziyasi, dramaturgiyasiga alohida e'tibor qaratadi, asosiy e'tiborni davr adabiy muhitidagi yangiliklarga qaratadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Oybek ilmiy-nazariy, adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan muhim tadqiqotlari orasida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlari tahlilning chuqurligi, ilmiyligi bilan ajralib turadi. Xususan, "*Navoiy haqida*", "*Navoiyning tarjimai holi*", "*Xamsa*"ning asosiy obrazlari", "*Navoiyning dunyoqarashi masalasiga doir*", "*Navoiyning "Majolis un-nafois" asari haqida*", "*Navoiyning adabiy merosi masalasiga doir*", "*Cheksiz umr*", "*Buyuk gumanist*", "*Ulug' shoir va gumanist haqida*", "*Alisher Navoiy*" kabi maqolalarida olimning buyuk navoiyshunos sifatida ilmiy-nazariy, tahliliy xulosalari keltirilgan⁴⁶⁵. Olim tadqiqotlarining yaratilishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Oybek dastlab o'zi tadqiq etmoqchi

⁴⁶⁴ Ойбек. Ўзбек адабиёти // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. – Т: Фан, 1979. – Б. 183.

⁴⁶⁵ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979.

bo'lgan mavzusi, o'rganmoqchi bo'lgan obykti yuzasidan ma'lumotlar yig'gan, ma'lumotlar bazasini shakllantirgan. Olim qo'lyozmalari orasidagi aksariyat asarlar ana shunday tadqiqotlar uchun material vazifasini bajaruvchi qayd, tezis va planlardan iborat. Olimlar Oybek adabiy merosining janr imkoniyatlarini ko'rsatishda maqola va tadqiqotlarining yaratilishiga asos bo'lgan materiallarni shartli ravishda *tadqiqotlarga tayyorgarlik, tadqiqotlar ustidagi ish, qaydlar, planlar, tezislar* nomi ostida keltirishadi⁴⁶⁶.

Tadqiqotlarga tayyorgarlik, tadqiqotlar ustidagi ish, qaydlar, planlar, tezislarning aksariyati Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid ma'lumotlardan iborat bo'lib, Oybekning 10dan ortiq ilmiy maqolalariga asos bo'lgan. Maqolalarda uzviylik asosida Navoiy shaxs, olim, shoir, davlat arbobi sifatida kashf etiladi. Maqolalar o'ziga xos strukturaga ega:

- Kirish;
- Asosiy qism: mulohaza, tahlil;
- Xulosa.

Oybekning *“Navoiy haqida”* yirik tadqiqoti ham ana shu qurilish asosiga qurilgan. Tadqiqot tarkibidagi kichik sarlavhali qismlar o'ziga xos ilmiy tasnifga ega: *“Navoiyning hayoti va faoliyati haqida”*, *“G'azaliyoti”*, *“Dostonlar”*. Olim dastlab temuriylar sulolasi barpo etgan saltanat va uning tarix sahnasida o'rni, Xuroson, Movarounnahr, Hirot, Samarqandning san'at, madaniyat, adabiyot markaziga aylanishi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy jarayon xususida to'xtaladi, bu orqali temuriylar davridagi adabiyot, san'at, ilm-fanga e'tibor, muhit Navoiydek buyuk ijodkorning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etganini asoslaydi. Tadqiqotning *“Navoiyning hayoti va faoliyati”* qismida Oybek Alisher Navoiy hayoti va ijodi tadqiqiga oid biror tadqiqot, maqola mavjud emasligini, mavjud maqolalarning barchasi umumtavsif yo'nalishda, yubiley munosabati bilan yozilgan madhiyadan iboratligidan shikoyat qiladi. Oybekgacha Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid yaratilgan tadqiqotlarning aksariyatida shoir biografiyasini tiklashdagi birlamchi manba uning o'z asarlari va zamondoshlari asarlari ko'rsatiladi. Oybek ham shoir biografiya va asarlarining yozilishi tarixi xususida to'xtalganda, Navoiyning *“Majolis*

⁴⁶⁶ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 20 жылдик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979.

un-nafois", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", Xamsa" dostonlari, "Muhokamat ul-lug'atayn"; Mirxondning "Ravzat us-safo", Xondamirning "Habib us-siyar", "Makorim ul-axloq", Boburning "Boburnoma", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarlaridagi ma'lumotlarga tayanadi. Oybek tadqiqot davomida Navoiyning ijtimoiy faoliyatini Navoiy va Husayn Boyqaro, Navoiy va Majididdin, Navoiy va Nizomulmulk munosabatlari asosida ochib beradi. Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatini ochib berishda mavjud manbalardagi shoh va vazirning ijobiy munosabati, yaqinligi aks etgan o'rinlarga emas, "ko'lankalar"ga ham e'tibor qaratadi. Olimning fikriga ko'ra, mavjud manba va tadqiqotlarning aksariyatida bu ikki shaxs munosabati ideallashtirib yuborilgan. Saroyda shunday voqealar yuz berganki, ular Navoiy va Husayn Boyqaro o'rtasidagi do'stlik bog'ichlarini uzishga qadar borgan. Bunday dalillarni shoirning Husayn Boyqaroga yozgan qasida, xat, madhiyalarida va tarixchilar, tazkirachilarning "yuqori uslub"da naql etilgan rivoyatlarida uchratish mumkin⁴⁶⁷.

Tadqiqot davomida Husayn Boyqaro, temuriylar hukmronligining tugashi, sabablari, saroydagi ichki nizolar, shaxzodalar orasidagi kelishmovchiliklar Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur qarashlari asosida tahlil qilinadi. Oybek bu ikki ijodkorni vaziyatni real baholay oladigan shaxs sifatida ko'rsatadi. Husayn Boyqaroning Navoiyni yetarlicha e'zozlamagani, e'zozlay olmagan masalasi saroy ijtimoiy-siyosiy muhiti kesimida tahlil qilinadi. Keksayib qolgan shoirning Haj safarini ixtiyor qilishi sabablaridan biri sifatida ham mamlakat, siyosat, saroydagi nosog'lom muhit, ba'zan Husayn Boyqaroning Navoiyning qalbiga og'ir botadigan ishlarni amalga oshirishi ko'rsatiladi. Tadqiqot davomida Husayn Boyqaro tomonidan Navoiyning amakivachchasi Mirhaydarning fitnachi sifatida o'ldirilishi Navoiyning chuqur qayg'uga tushishiga sabab bo'lgani asoslanadi. Oybek Navoiyning hayoti, ijtimoiy faoliyati xususida to'xtalar ekan, Sulton Husayn, o'g'illari va saroy aristokratiyasi "ifrot, aysh-ishrat, fisq" bilan mashg'ul bo'lgan davrda ichidan chirib borayotgan muhitda g'ayratni, imonni yo'qotmagan shaxs Navoiy ekanligini xulosa sifatida keltiradi.

⁴⁶⁷ Ойбек. Навоий ҳақида // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жылдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б.24.

Oybek tadqiqot davomida Navoiyning davlat arbobi sifatida faoliyatiga keng o‘rin ajratadi: qurdirgan inshootlari, homiyliklari, xayr-ehsonlarining asosini mavjud tarixiy manbalardagi ma’lumotlar asosida dalillaydi. Garchi Navoiy o‘z davri ijodkorlariga homiylik qilgan bo‘lsa-da, barcha shoirlar to‘g‘risida Navoiy marhamatidan “oltin, kumushga botgan” degan xulosa chiqarish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Navoiyning o‘zi “Majolis un-nafois” tazkirasida o‘lgan paytida ko‘mish uchun hatto ozgina mablag‘i ham bo‘lmagan shoirlar haqida ma’lumot keltirgan edi.

Tadqiqotning “G‘azaliyot” qismida shoirning ijodiy merosi, lirik asarlari: “Xazoyin ul-maoniy” devoni tahlil qilinadi. Oybek Navoiy lirikasi ishq va may motivi asosiga qurilganini bir necha g‘azallar misolida asoslaydi. Oybek Navoiy ijodidagi ishq va may motivi nafaqat Navoiy ijodida, balki XV asr adabiyotidagi an’anaviy motiv sifatida fors-tojik adabiyotining ta’siri natijasida shakllangani, kirib kelganini temuriylar davri adabiyoti, adabiy jarayoni misolida ko‘rsatib beradi. Navoiyshunoslikda shoir lirikasidagi ishq motivi ikki: majoziy va ilohiy ishq ko‘rinishida namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi. Oybek tadqiqotning ba’zi o‘rinlarida Navoiy lirikasidagi asosiy ishq motivi - majoziy ishq ekanligini ta’kidlasa-da, tasavvufiy mohiyat maxsus atama va ifodalar orqali ochiq ko‘rinib turgan o‘rinlarini so‘fizim – tasavvufiy mohiyatsiz anglab bo‘lmasligini to‘g‘ri angelaydi va tadqiqot davomida tasavvuf adabiyoti haqida maxsus qismda ma’lumot keltiradi. Bu o‘rinda olim tasavvuf so‘zining ma’nosi, so‘fiylar, ularning hayot tarzi, zohidlik va oriflik davri, fano va baqo, faqirlik, “anal haq” tushunchalarning mohiyati, tasavvufning adabiyotga kirib kelish sabablari, hududlari, Eron adabiyotining turkiy tasavvuf adabiyotiga ta’siri, XX asr adabiyotshunosligida tasavvuf adabiyotiga munosabat kabi turli masalalar yuzasidan bahsga kirishiladi⁴⁶⁸. Tasavvuf adabiyoti namoyandalari, tasavvuf adabiyotining ramziylik xarakteri Ahmad Yassaviy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi, Najmiddin Kubro, Abdurahmon Jomiy, Navoiy asarlari misolida ochib beriladi. Oybek olim sifatida badiiy adabiyot yo‘nalishlarida obrazlar ifodasi turlicha ahamiyat kasb etishini yaxshi angelaydi. Xususan, tasavvuf adabiyoti to‘laligicha ramzlar, kodlar asosiga qurilganini Navoiy ijodiyoti

⁴⁶⁸ Ойбек. Навоий ҳақида // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б.56.

misolida ochib beradi. Tasavvufiy asarlardagi obraz, ifoda, ta'bir, ramz, ishora va hatto shakl tasavvuf she'riyatining asosini tashkil etadi. To'g'ri, tasavvufiy she'riyat, ilohiy ishq ifodasi aks etgan she'r uslubi dunyoviy ishq-muhabbat tasvirlangan she'riy uslub bilan chambarchas bog'liq, ular bir-biridan ajralgan holda bo'lmaydi. Tasavvufiy she'riyatda ham har vaqt ishq kuylanadi, yondashuv, uslub ramzlar, kodlar asosida tushuntiriladi. Oybek Navoiyning tasavvufiy asarlari mutolaasi bilan shug'ullangani va o'zi ham shu ruhdagi asarlar yozib jiddiy maroqlanganini shoirning "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari orqali asoslaydi. Shu bilan birgalikda dinni, e'tiqodni o'yin qilgan riyokor shayxlarning haqiqiy qiyofasini ko'rsatib beruvchi lirik asarlarini tahlil qiladi. Bu tahlillar shoir yashagan davr ijtimoiy muhitidagi qoloqliklar, kamchiliklarni ochiq ko'rsatib beradi. Tahlillarning ba'zi o'rinlarida zamona zayliga yurish, g'oyaviy tahlillar uchraydiki, bu holat davr siyosati bilan bog'liq ekanligini ilg'ash qiyin emas. Masalan, Oybek Navoiy tasavvufiy she'rlarining ba'zilarida rasmi islom va uning aqidalariga tasavvufni qarshi qo'yishini ta'kidlaydi. Hatto "Navoiy tasavvufni islomga qaraganda kengroq, erkinroq bir falsafa deb tushunganidan har vaqt dinga piching qiladi, tasavvufning ustunligiga ishora etishi"ni shoirning mashhur

Zohid, sanga hur-u, manga janona kerak,

Jannat senga bo'lsin, manga mayxona kerak

bayti orqali isbotlashga harakat qiladi. Biroq Oybek namuna sifatida keltirgan ushbu baytdagi mohiyat, *hur, janona, jannat, mayxona* atamaları zahiridagi ma'no chin oshiqning Robiya Adaviya singari jannat umidi bilan emas, Allohning jamoliga erishish maqsadi bilan yonayotganini ifodalab turibdi. Aslida tasavvuf adabiyotining mohiyatida islom va uning ahkomlari yotadi, chin oshiq ana shunday maqsad bilan yashashi kerak. Oybek turli zamonlardagi so'fiylarning ijtimoiy va e'tiqodiy ahvoliga asoslanib, tadqiqot davomida Navoiy lirikasidagi tasavvufiy mazmun, mohiyatni shayxlarning achinarli ahvolidan kelib chiqib, falsafiy mazmun bilan bog'lab tahlil qiladi.

Shoirning o'ziga xos uslubini poeziyada voqelikdan xayolot dunyosiga ko'chgan shoirning ishqiy lirikada obrazni mumkin qadar hayotdan uzoqlashtirishga, fantastik shakllar yasashga harakat qilishida

uslub uchun giperbolizm – mubolag‘achilikka erk bergani bilan belgilaydi.

Kimki ko‘rdi surating kog‘azdagi surat kabi,

To qiyomat og‘zi ichra qoldi hayrat barmog‘i.

Navoiyning ushbu baytida yorning go‘zalligi hayrat barmog‘ini tishlash darajasida bo‘lsa, yorning qoshi

O‘sma birla qoshin ul mahvashki, rangin aylamish,

Ko‘zi jallodi qilichig‘a yoshil qin aylamish

bayti orqali, yorning sochi

Karra-karra chu to‘karsen yetar oyog‘ingga soch,

Karralari chu ocharsan, tushar quloch-quloch

bayti vositasida mubolag‘aga asos bo‘lgani batafsil tahlil asosida ko‘rsatib beriladi. Oybek yorning tashqi ko‘rinishi, mumtoz adabiyotning an‘anaviy tasvir obyektlari: yorning qomati, og‘zi, beli, xoli tasviriga bag‘ishlangan shohbaytlar asosida Navoiyning badiiy maqsadi va uning ifoda uslubini ochib beradi.

Oybek Navoiy lirikasining asos obrazlari xususida to‘xtalar ekan, shoir she‘riyatida an‘anaviy obrazlar: yor, mug‘bacha, may, mayxona, oshiq, raqib uchun an‘anaviy, metaforik qolip o‘xshatishlarni keltiradi. Xususan, yorning yuzi odatda quyoshga, oyga, gulga; qoshi hilolga, qilichga; kiprik uchun xarakterli metafora o‘q, nishtar, xanjar; lablar g‘unchaga, mayga, la‘lga, yoqutga; bo‘y, qomat an‘anaga muvofiq sarvga, ko‘zlar nargisga, ohu ko‘ziga, og‘iz g‘unchaga; tish dur yoki marvaridga; yuzdagi xol hinduga; hijron shomga, ko‘z yoshlar to‘fonga, qonli daryo, yomg‘irga o‘xshatilishi, Navoiy bu an‘anaviy o‘xshatishlardan foydalanish bilan birga, ularni yangilashga harakat qilgani dalillanadi.

Tadqiqotning “Dostonlar” qismida Navoiyning “Xamsa” dostonlari batafsil tahlil etiladi. Har dostonning yaratilish tarixi, tarkibiy tuzilishi, obrazlar tizimi kompozitsion qurilishi va syujet chizig‘iga asoslanib, tahlil qilinadi. Xususan, olim “Hayrat ul-abror” dostonini forsiygo‘y salafalaridan ta’sirlanib, ayni qolip asosida yozilgan odob, axloqqa bag‘ishlangan ta’limiy asar sifatida baholaydi. Dostonning hamd, na‘t, munajat qismlari, salafalari ta’rifiga bag‘ishlangan qismlarini alohida tahlil qiladi. Olimning fikriga ko‘ra, dostonda Navoiy falsafiy qarashlari, “axloqiy tozalik” haqidagi fikrlarini talqin etishga e’tibor qaratadi.

Oybek “Farhod va Shirin” dostonini ham asar mohiyatidan kelib chiqqan holda tahlil qiladi. Olim dastlab doston syujeti bilan tanishtiradi. Syujetni bilmasdan turib, asar tahlilini tushunish imkonsiz ekanligini ta’kidlar ekan, “Farhod va Shirin” dostoni shoirning badiiy maqsadi: hech kim tomonidan aytilmagan, g’oyaviy mazmuni va san’at jihatidan tamom yangi va original asar yaratish vazifasi asosida yaratilganini dostonda keltirilgan misralar orqali ochib beradi.

Burun jam’ et, nekim bo’lg’ay tavorix,
Borida ista bu farxunda tarix.

Topilg’ay shoyad andog’ bir necha so’z,
So’z aytur elga ul yon tushmagan ko’z.

Ani nazm etki, tarhing toza bo’lg’ay,
Ulusqa mayli beandoza bo’lg’ay.

Yo’q ersa nazm qilg’onni xaloyiq,
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq...

Dostonda epik asarlar xususiyati saqlangan. Uning qahramonlariga oddiy o’lchovlar bilan yondashish o’zini oqlamaydi. Shaxsiyatlarida buyuk g’oya va maqsadlarni ifoda qiluvchi qahramonlarning ishlari, intilishlari oddiy insoniy o’lchovlar doirasiga sig’maydi. Olim tahlilni shu tamoyilga asoslanib amalga oshiradi⁴⁶⁹. Dostondagi hech bir obraz, voqea, detal shunchaki keltirilmaganini tizimli tahlil asosida ochib beradi. Asarning g’oyasi, “fikir boyligi” Navoiyning buyuk mutafakkir shoir ekanligidan dalolat bersa, formal xususiyati, poetik tasvir vositalarining qo’llanishi shoirni buyuk so’z ustasi ekanligini ko’rsatib turadi.

Oybek “Layli va Majnun” dostoni tahlilini ham “Farhod va Shirin” dostoni singari syujet tizimini bayon qilish bilan boshlaydi. Bu prinsip syujetli, epik asar xususiyatiga ega barcha dostonlar tahlilida amal qiladi. Oybek dostondagi barcha obrazlarga yuklangan vazifa va ularning asar strukturasidagi o’rni, mavqeyini aniq belgilab beradi. Tahlillar dostondagi shohbaytlar orqali asoslanadi.

Oybekning “Xamsa”ning asosiy obrazlari...” tadqiqotida “Xamsa”dagi har bir obrazning asar strukturasidagi ahamiyati to’la

⁴⁶⁹ Ойбек. Навоий ҳақида // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б.80-81.

ochib berilgan⁴⁷⁰. “Hayrat ul-abror”dagi har maqolat va maqolatdagi mohiyat, hikoyatlarning obrazlar tizimi asar kompozitsiyadan kelib chiqqan holda tahlil qilinadi. Dostonning asl badiiy to‘qimasini tashkil etgan narsa – xalq saodati, inson kamoloti uchun qayg‘urish va toza hayo falsafasi ekanligi isbotlanadi.

Oybek Navoiyni ensiklopedik ma’lumotga ega olim va mutafakkir sifatida baholab, Farhod va Shirin, Layli va Majnun kabi hayotiy bachkanaliklar bilan o‘ralmagan, maishiy faktlarga ko‘milmagan ideal obrazlar yaratganini ta’kidlaydi. Tahlilni ana shu xususiyatlarga tayanib amalga oshiradi. Xususan, “Layli va Majnun” dostoni tahlilida ishq allegorik parda bilan o‘ralgani Majnun, Layli va ular atrofidagi obrazlar vositasida, asar mohiyati esa “o‘zlikdan kechish” ishq yo‘lining saodatli nihoyasi sifatida

Ey qaydi zamona birla xursand,
Bo‘lgan senga o‘zlukung oxir band.

O‘zlukdin o‘zungni ayla ozod,
To dashti fanog‘a kirkasen shod,
baytlari orqali ochib beriladi. “Xamsa”dagi “Sab‘ai sayyor”, “Saddi Iskandariy” dostonlari ham shu tamoyillar asosida tahlil qilinadi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Oybekning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid tadqiqotlari ilmiy muammoning qo‘yilishi, tahlil prinsipi, ilmiy yondashuv jihatidan mavjud tadqiqotlardan tizimliliigi bilan farq qiladi. Olimning ilmiy-tahliliy xulosalari o‘zbek adabiyotshunosligi, navoiyshunoslikdagi muhim ilmiy-nazariy xulosalarga asos bo‘lgan. Oybekning ilmiy tahlillari, xususan, “Navoiyning tarjimayi holi” tadqiqotidagi shoir hayotiga oid voqealar, shaxslar tasviri, asarlarining yozilish tarixi, shoir ruhiyatidagi o‘zgarishlar, evrilishlarga yondashuv Navoiy shaxsiyatining badiiy qiyofasini yaratishda muhim bosqich sifatida “Navoiy” romanida amaliy ifodasini topgan.

Savol va topshiriqlar:

1. G‘afur G‘ulomning Mashrab hayoti va ijodiga bag‘ishlangan maqolasida qanday ilmiy muammo yoritilgan?

⁴⁷⁰ Ойбек. “Хамса”нинг асосий образлари // Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б.158.

2. Po'lotjon Qayumiyning "Tazkirayi Qayumiy" asari qanday tarkibiy tuzilishga ega?

3. Po'lotjon Qayumiyning "Tazkirayi Qayumiy" asarini yaratishda qaysi manbalardan foydalangan?

4. Hamid Olimjon adabiyot tarixiga oid qanday maqolalar yaratgan?

5. Oybekning Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid maqolasi Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlardan qaysi jihatiga ko'ra farqlanadi?

6. Maqsud Shayxzoda Navoiy lirikasining qaysi jihatlari to'xtalgan?

7. Maqsud Shayxzoda Navoiy qaysi g'azallarini musalsal g'azal namunasi sifatida tahlil qilgan?

Adabiyotlar:

1. Абдурауф Фитрат. Фитрат. Ўзбек адабиёт намуналари. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи О.Хамроева). – Т.: Мумтоз сўз. 2013.

2. Ataniyozova M. XX asrning 20-30-yillari adabiyotshunosligida mumtoz adabiyotning o'rganilishi (Olim Sharafiddinov misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. – T., 2024.

3. Мақсуд Шайхзода. Танланган асарлар. 6 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972.

4. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1979.

5. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. – Т.: Фан, 1979.

6. Пўлотжон Қаюмий. Тазкирайи Қаюмий. – Т., 1998.

7. Самандарова С. XX аср ўзбек тазкираси // Пўлотжон Қаюмий. Тазкирайи Қаюмий. 3-китоб. – Т., 1998.

8. Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 11-жилд. Мукаммал асарлар тўплами. 12 жилдлик. – Т.: Фан, 1989.

9. Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар (Тўплаб нашрга тайёрловчи А.Равшанов). – Т.: Фан, 1973.

10. Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. 10 жилдлик. 5-жилд. – Т.: Фан. 1982.

11. Шарафуддинов О. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиёти. – Т.: ЎзССР давлат нашриёти. 1948.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI	3
------------------------	----------

O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI ILMINING SHAKLLANISHI	5
--	----------

1. “Adabiyotshunoslik” atamasi va uning tarixiy ildizlari.	5
2. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi fanining maqsad va vazifalari.	7
3. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixining davriy qonuniyatlari, davrlashtirish tamoyillari.	9
4. Adabiyotshunoslik janrlari va ularning tadrijiy takomili.	13

MARKAZIY OSIYODA ADABIYOTSHUNOSLIKNING ILK MANBALARI	39
---	-----------

1. Afsona va miflarda adabiy-estetik qarashlar.	39
2. Avestoda ezgu so‘z masalasi.	42
3. O‘rxun-Yenisey bitiktoshlarida badiiy tafakkur.....	43

O‘RTA ASRLAR SHARQDA ADABIYOTSHUNOSLIK	48
---	-----------

1. X-XI asr adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari.	48
2. Arastuning “Poetika”si va Abu Nasr Forobiyning she’r ilmiga oid qarashlari.	50
3. Abu Ali ibn Sinoning adabiy-estetik qarashlari.	56
4. Abu Rayhon Beruniy asarlarida adabiyotshunoslik masalalarining aks etishi.....	59

XI-XIII ASRLAR ADABIYOTSHUNOSLIGI: ADABIYOTSHUNOSLIKKA OID RISOLALARNING SHAKLLANISHI	65
--	-----------

1. XI-XIII asr adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari.	65
2. Mahmud Koshg‘ariyning “Devon-u lug‘ati-t-turk” asarida adabiy tur va she’r nav’lari tadqiqi.....	66
3. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida badiiy so‘z tabiati.....	70

4. Kaykovusning “Qobusnoma” asarida shoirlik masalalari.	74
5. Nizomiy Aruziy “Chahor maqola”sida she’r va shoirlik.	77
6. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida so‘z odobi.	79
ISLOM RENESSANSI ADABIYOTSHUNOSLIGI.....	83
1. Islomga qadar arab (johiliya davri) adabiyotshunosligi manbalari.	83
2. Islom Renesansi. Balog‘at ilmi. Adab ilmlari tasnifi.	87
3. Ilmlar uchligi va uning tarkibiy qismlari, manbalari.....	98
4. Tasavvuf adabiyotshunosligi, manbalari.	120
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTSHUNOSLIGI.....	133
1. Amir Temur tuzgan markazlashgan davlatda adabiyotshunoslik taraqqiyoti.	133
2. Shayx Ahmad Taroziyning “Fununu-l-balog‘a” asari – turkiy tildagi mumtoz she’r ilmi nazariyasiga oid ilk manba.	134
3. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” asarida adabiyotshunoslik masalalari.....	139
4. Abdurahmon Jomiyning aruz, qofiya va muammo nazariyasiga oid risolalari tadqiqi.	144
5. Sayfiy Buxoriyning “Aruz risolasi”da aruz nazariyasi.	148
6. Sulton Husayn davrida yaratilgan adabiyotshunoslik asarlari: Atoulloh Husayniy va “Risolayi qofiya” va “Badoye’ us-sanoye” risolalari.....	150
7. Husayn Voiz Koshifiyning “Badoye’ ul-afkor” asarida mumtoz poetika masalalarining aks etishi.	154
8. Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida navoiyshunoslik masalalari.	157
ALISHER NAVOIYNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI	163
1. Alisher Navoiy adabiy-tanqidiy qarashlarining manbaviy asoslari.....	163

2. Devon debochalarining turkiy adabiyotshunoslikdagi ahamiyati.	173
3. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari.....	176
4. Alisher Navoiyning ilmiy merosi: “Mezon ul-avzon” va “Risolayi muammo” asarlarida mumtoz poetika nazariyasi.	179
BOBUR VA ADABIYOTSHUNOSLIK.....	189
1. “Boburnoma”da shoirning adabiy-estetik qarashlari va adabiyotshunoslik masalalari.....	189
2. “Aruz risolasi” – Boburning sof ilmiy-filologik asari.....	194
XVI-XIX ASR TAZKIRALARIDA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI.....	198
1. XVI-XIX asr adabiyotshunosligining o‘ziga xos xususiyatlari. ...	198
2. Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” asarida muallifning adabiy-estetik qarashlari	202
3. Hasanxo‘ja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasida muallifning tahlil uslubi.....	205
4. Mutribiy Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” tazkirasida muallif adabiy-tanqidiy qarashlarining aks etishi.....	210
XIX - XX ASR BOSHLARI ADABIYOTSHUNOSLIGINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	217
1. XIX-XX asr boshlari adabiyotshunosligi manbalari, janr imkoniyatlari.	217
2. Qori Rahmatulloh Vozehning “Tuhfat ul-ahbob” tazkirasida adabiyotshunoslik masalalari.....	219
3. Fazliy Namangoniy “Mamuat ush-shuaro” tazkirasida Qo‘qon adabiy muhitining aks etishi.	222
4. Ahmad Tabibiyning “Majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy” asarida Xiva shoirlari tavsifi.	226
5. Bobojon Tarroh “Xorazm shoir va navozandalari” majmuasida Xivada adabiy jarayonining aks etishi.....	231

6. Hasanmurod Laffasiyning “Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai holi” tazkirasida muallifning tazkira tuzish prinsipi.....	233
7. Sadri Ziyo tazkiralarda Buxoro adabiy muhiti.....	236

JADID ADABIYOTSHUNOSLIGI, MANBALARI, JANR XUSUSIYATLARI.....240

1. XX asr boshlaridagi adabiy jarayon yangilanishining adabiyotshunoslikka ta'siri.....	240
2. Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari.....	247
3. Otajon Hoshimning adabiy-tanqidiy qarashlari.....	290
4. Abdurahmon Sa'diyning adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasiga oid darslik va maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari.....	292
5. Miyon Buzruk Solihovning adabiyot tarixiga oid tadqiqotlari.....	310
6. Vadud Mahmud maqolalarida mumtoz adabiyot masalalari.....	315

30-40-YILLAR ADABIYOTSHUNOSLIGI: ADABIYOT TARIXIGA OID TADQIQOTLAR TASNIFI.....322

1. 30-40-yillar adabiyotshunosligi: yangilanishlar, o'zgarishlar.....	322
2. Po'lotjon Qayumiyning “Tazkirayi Qayumiy” tazkirasi – turkiy tazkiraning go'zal namunasi.....	323
3. Hamid Olimjon maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari.....	327
4. Maqsud Shayxzodaning o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tanqidga oid tadqiqotlari.....	335
5. G'afur G'ulom maqolalarida adabiyotshunoslik masalalari.....	341
6. Olim Sharafiddinov – navoiyshunos.....	348
7. Oybek tadqiqotlarida o'zbek mumtoz adabiyoti masalalarining yoritilishi.....	352

Orzigul Hamroyeva

ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI

(O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI TARIXI)

Darslik

Darslik muallifning tahririda taqdim etilgan.

Darslikda keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma'lumotlarning aniqligiga hamda imloviy xatolar uchun javobgarlik muallifning zimmasidadir.

9537

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 09.01.2026.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog‘i 20,6. Shartli bosma taboq 21,4.

Adadi 100 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10

Orzigul Hamroyeva

**ADABIYOTSHUNOSLIK TARIXI
(O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI
TARIXI)**

